

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İBN HACER el-HEYTEMÎ (ö. 974/1567) ve HADİS
İLMİNDEKİ YERİ**

DOKTORA TEZİ

MAHMUT BİNGÜL

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ANKARA 2024

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İBN HACER el-HEYTEMÎ (ö. 974/1567) ve HADİS
İLMİNDEKİ YERİ**

DOKTORA TEZİ

MAHMUT BİNGÜL

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

PROF. DR. AHMET YILDIRIM

DANIŞMAN

ANKARA, 2024

ONAY SAYFASI

Mahmut BİNGÜL tarafından hazırlanan “İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) ve Hadis İlmindeki Yeri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KURUMU	İMZA
Prof. Dr. Ahmet Yıldırım	AYBÜ/İlahiyat Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri	
Kabul ☐ Red ☐		
Doç. Dr. İlyas Canikli	AYBÜ/İlahiyat Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri	
Kabul ☐ Red ☐		
Doç. Dr. Ferhat Gökçe	AYBÜ/ İlahiyat Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri	
Kabul ☐ Red ☐		
Prof. Dr. Enbiya Yıldırım	Ankara Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi/Temel İslam Bilimleri	
Kabul ☐ Red ☐		
Prof. Dr. Hüseyin Akyüz	AHBV/İlahiyat Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri	
Kabul ☐ Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 23.01.2024-14:00

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Muhammed Enes Kala

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih (23.01.2024)

İmza

Mahmut BİNGÜL

TEŞEKKÜR

Bu teze başlarken beni her anlamda özgür bırakan, bilimsel düşünceyi yaşam biçimi olarak algılamamı sağlayarak her zaman beni destekleyen, takdir ve taltif eden bir öğrencisi olarak değil meslektaşısı olarak gören bana hep güvenen sayın hocam Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM'a teşekkür gönül borcumdur. Tezin jürisinde yer alıp önemli değerlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM, Prof. Dr. Hüseyin AKYÜZ, Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE ve Doç. Dr. İlyas CANIKLI hocalarıma hassaten ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca doktora sürecinde vaktimin büyük bir bölümünü tez çalışmasına ayırıp, kendileri ile zaman geçiremediğim aileme sabırlarından dolayı teşekkür ediyorum.

ÖZET

İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) ve Hadis İlmindeki Yeri

İslâm ilim ve kültür tarihinin gelişiminde alimlerin katkısı büyük olmuştur. Bunların arasında, İslâm'ın ikinci kaynağı olan hadisler çerçevesinde çalışmalarını gerçekleştiren hadisçilerin ise ayrı ve özel bir konumu bulunmaktadır. Hadis literatürüne bakıldığında sayılamayacak kadar çok eserin üretildiği görülmektedir. Bu eserleri telif eden muhaddislerden bir kısmı, çeşitli vasıfları nedeniyle diğerlerine göre ön plana çıkmış olup, haklarında daha fazla bilgi aktarılmıştır. Bu bağlamda biyografileri, ilmî şahsiyetleri ve eserleri hakkında lehte ve aleyhte muhtelif bilgilere genişçe yer verilmiştir.

Bu alimlerden birisi de ilmî birikimi, eserleri ve görüşleri ile ilim dünyasında temâyüz etmiş olan İbn Hacer el-Heytemî'dir. Hicaz bölgesine yerleştikten sonra Mekke kâdısı ünvanı ile anılan Heytemî'nin asıl uzmanlık alanı fıkıh sahasıdır. Kendisi, özellikle mensubu olduğu Şâfiî mezhebi hakkında yapmış olduğu çalışmalarla mezhebin görüşlerine yön vermiştir. Fıkıhî formasyonu ile tanınan Heytemî, fıkıh ilminin temel malzemelerinden birisi olan hadislerle de yoğun bir şekilde ilgilenmiş ve muhtelif eserler telif etmiştir. Bu bağlamda hadis fetvaları, kırk hadis ve şerh türü eserler başta olmak üzere hadis ilimlerine önemli katkıları olmuştur. Bu çalışmalar, ilim dünyasında etkiler bırakan ve üzerine çeşitli araştırmalar gerçekleştirilen etkili kitaplar haline gelmiştir. Bu sebeple böyle bir alimin hadis ilmindeki yerini tespit edebilmek, hadis alanındaki özgünlüğünü araştırabilmek ve bir bütün olarak onun hadis anlayışını ortaya koyabilmek, çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaca bağlı olarak Heytemî'nin hadisçiliği kapsamında nakledilen bilgilerle araştırmanın, giriş ve üç bölümden oluşmasına karar verilmiştir.

Çalışmada, öncelikle araştırmanın konusu, problemi, amacı ve kaynakları ile ilgili detayların üzerinde durulduktan sonra Heytemî'nin yaşamış olduğu dönemin özelliklerine ve onun biyografisine yer verilmiştir. Doğumu, ismi, nesebi, künyesi, ilmî şahsiyeti, yolculukları, hocaları ve talebeleri hakkında klasik ve modern eserlerden elde edilen bilgiler ortaya konulmuştur. Daha sonra hadis usûlü ve ilimleri çerçevesinde Heytemî'nin hadisçiliği analiz edilmiş, devamında Heytemî'nin hadis şerhçiliği, başta kendi telifi olan şerh türü eserleri merkeze alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, hadisleri anlama ve yorumlama metodu ile fıkıhî, kelâmî ve tasavvufî bakış açısıyla rivayetlere yaklaşımı incelenmiştir.

Heytemî'nin, hadis ilmindeki yeri araştırılırken yalnızca hadis ilmi kriterlerine bağlı kalınarak incelemeler yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda Heytemî'nin, hadis ilimlerinde önemli bir birikimi ve alana hakimiyeti olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca hadisleri kelâm, fıkıh ve tasavvufî bakış açılarıyla farklı yönlerden anlayıp, yorumlaması ile alana zenginlik kattığı belirtilebilir. Bununla beraber hadis tenkidinde, isnad ve metnin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini vurguladığı için tenkitçi bir bakış açısına sahip olduğu belirtilebilir. Fakat bazı hususlarda, belirlediği kurallar ile pratikteki uygulamalarının farklı olduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak da mezhebî ve sosyolojik faktörlerin etkili olduğu söylenilebilir. Şöyle ki, ehl-i sünnet itikadına olan bağlılığı, Şâfiî mezhebine mensubiyeti ve tasavvuf düşüncesine karşı kabullenici yaklaşımı nedeniyle gelenekçi ve özgünlükten uzak tavırları bulunmaktadır. Bunun yanı sıra eserlerinde sahih, zayıf ve uydurma rivayetlerin ayırt edilmesi hususunda mütesâhil davrandığı ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Hacer el-Heytemî, Usûl, Tenkit, Şerh

ABSTRACT

Ibn Hadjar al-Haytamî (d. 974/1567) and His Places in Hadith Science

The contribution of scholars to the development of Islamic scientific and cultural history has been great. Among these, hadith scholars who carry out their work within the framework of the sunnah, the second source of Islam, have a separate and special position. When we look at the hadith literature, it can be seen that an uncountable number of works have been produced. Some of the muhadiths who wrote these works have come to the fore compared to others due to their various qualities, and more information has been given about them. In this context, various both for and against information about their biographies, scientific figures and works is extensively included.

One of these scholars is Ibn Hadjar al-Haytami, who has distinguished himself in the scientific world with her scientific life, works and views. The main area of expertise of Haytami, who was known as the Meccan judge after settling in the Hejaz region, was the field of fiqh. He shaped the views of the Shafi'i sect, especially with his studies on the Shafi'i sect, to which he is a member. Haytami, known for his fiqh formation, was also intensely interested in hadiths, one of the basic materials of fiqh, and wrote various works. In this context, he made important contributions to hadith sciences, especially hadith fatwas, forty hadiths and commentaries. These works have become influential books that left an impact in the scientific world and on which studies have been conducted both for and against. For this reason, the main purpose of the study is to determine the place of such a scholar in the science of hadith, to investigate his originality in the field of hadith, and to reveal his understanding of hadith as a whole. Depending on this purpose, it was decided that the research would consist of an introduction and three chapters, based on the findings obtained within the scope of Haytami's hadithism.

After elaborating on the subject, problem, purpose and sources of the research in the introduction chapter, the characteristics of the period in which Haytami lived and his biography are included in the first chapter. In the context of Haytami's biography, information obtained from classical and modern works about his birth, name, lineage, identity, scientific personality, travels, teachers and students has been conveyed. In the second chapter, Haytami's hadithism was analyzed in depth within the framework of hadith method and sciences. In the following third chapter, Haytami's hadith commentary was

determined by focusing primarily on the commentary works he wrote. In this context, his method of understanding and interpreting hadiths and his approach to narrations from fiqh, theology(kalam) and sufism perspectives were examined.

While investigating Haytami's place in the science of hadith, examinations were made only by adhering to the criteria of the science of hadith. As a result of the research, it is possible to say that Haytami has a significant knowledge in the field of hadith science. He can examine hadiths from different perspectives, from theological, fiqh and Sufi perspectives. He also emphasizes the importance of the text by stating that in hadith criticism, the isnad and the text should be evaluated separately. However, in practice, it is seen that they have contradictory attitudes due to some sectarian and sociological factors. Namely, due to his commitment to the Ahl al-Sunnah belief, his affiliation to the Shafi'i sect, and his submissive approach towards the idea of Sufism, he has attitudes far from hadithist objectivity. For this reason, it has been determined that he acted mutasahel in distinguishing between authentic, weak and fabricated narrations in his works.

Key Words: Hadith, Ibn Hadjar al-Haytami, Method, Critique, Commentary

İÇİNDEKİLER

ÖZET	İ
ABSTRACT	İİİ
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR	X

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Problemi ve Sınırları.....	1
1.2. Amacı ve Önemi	3
1.3. Araştırmanın Planı ve Metodu	4
1.4. Araştırmanın Kaynakları.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HACER EL-HEYTEMÎ'NİN (Ö. 974/1567) YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

1.1. Heytemî'nin Yaşadığı Dönem.....	13
1.1.1. Siyasi Durum	13
1.1.1.1. Memlûkler Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Siyasi Durum	13
1.1.1.2. Osmanlılar Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Siyasi Durum	18
1.1.2. Sosyal, Kültürel ve İlmî Durum.....	20
1.1.2.1. Memlûkler Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Sosyal, Kültürel ve İlmî Durum.....	20
1.1.2.2. Osmanlılar Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Sosyal, Kültürel ve İlmî Durum.....	24
1.2. Heytemî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri	27

1.2.1. Hayatı	27
1.2.2. İlmî Şahsiyeti	31
1.2.2.1. Hocaları	33
1.2.2.2. Talebeleri.....	38
1.2.3. Eserleri	42
1.2.3.1. Hadis.....	44
1.2.3.2. Fıkıh	44
1.2.3.3. Akâid-Kelâm	49
1.2.3.4. Ahlak ve Tasavvuf	51
1.2.3.5. Siyer, Biyografi, Tarih	54
1.2.3.6. Diğer İlimler.....	56

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HACER EL-HEYTEMÎ'NİN (Ö. 974/1567) HADİSÇİLİĞİ

2.1. Heytemî'nin Hadis Öğrenimi ve Okuduğu Kitaplar	60
2.2. Heytemî'nin Hadis İlmine Dair Telif Ettiği Eserler.....	61
2.3. Peygamber Tasavvuru.....	65
2.3.1. Nûr-i Muhammedî Düşüncesi.....	74
2.4. Heytemî'ye Göre Hadis Usûlü ve Hadis İlimleri.....	78
2.4.1. Hadis/Sünnetin Tanımı ve Kaynağı	79
2.4.1.1. Vahy-i Metlûv/Vahy-i Gayr-i Metlûv	80
2.4.1.2. Sünnetin Dindeki Konumu ve Teşrii Değeri.....	89
2.4.2. Hadis Rivayet Yöntemi.....	97
2.4.2.1. İsnad Kullanımı	97
2.4.2.2. Râvî ile İlgili Durumlar	104
2.4.2.3. Lafzî ve Manevî Rivayet	108
2.4.3. Hadis Tahammül ve Edâ Metotları	115
2.4.3.1. İcâzet	116
2.4.3.2. Vicâde.....	117
2.4.4. Hadis Çeşitleri.....	119

2.4.4.1. Ravi Sayısı Bakımından Hadis Çeşitleri	119
2.4.4.2. Sıhhat veya Hüküm Bakımından Hadis Çeşitleri.....	123
2.4.4.3. Kaynağı Bakımından Hadis Çeşitleri	148
2.4.5. Heytemî'nin Hadis İlimleri ile İlgili Görüşleri	154
2.4.5.1. Ricâl Bilgisi.....	154
2.4.5.2. Fıkhü'l-hadîs	161
2.4.5.3. Esbâbü Vurûdî'l-hadîs.....	170
2.4.5.4. Muhtelifü'l-Hadîs.....	172
2.5. Heytemî'nin Bazı Hadis Kaynakları ile İlgili Görüşleri	182
2.5.1. <i>Müsnedi Ahmed b. Hanbel</i>	183
2.5.2. <i>Süneni Ebî Dâvûd</i>	184
2.5.3. <i>Süneni Nesâî</i>	186
2.5.4. <i>Sahîhayn</i> ile İlgili Görüşü	187
2.6. Heytemî'nin Hadis Tenkitçiliği.....	188
2.6.1. Sened Tenkidi	188
2.6.1.1. Ravîlerin Cerh ve Ta'dîl Edilmesi	189
2.6.1.2. İsnatların İttisâl ve İnkıta Durumunu Açıklaması	196
2.6.2. Metin Tenkidi.....	198
2.6.2.1. Kur'an'a Arz	201
2.6.2.2. Dinin Genel Prensiplerine Arz	202
2.6.2.3. Hadislerin Üslûbu.....	203
2.6.3. Heytemî'nin Metin Tenkidine Yaklaşımının Değerlendirilmesi	206
2.7. Heytemî'nin Bazı Hadis Meselelerine Bakışı	207
2.7.1. Kırk Hadis (Erba'ûn) Edebiyatı ile İlgili Yaklaşım	208
2.7.1.1.1. Erba'ûne hadîsen fı'l-'adl/el-Erba'ûne'l-'adliyye/el-Fezâ'ilü'l-kâmile li-zevî'l-vülâti'l-'âdile İsimli Eseri ile İlgili Mülâhazalar	211
2.7.1. Zayıf Hadisle Amel Meselesi.....	214
2.7.1. Hadîs Rivâyeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Almak	216

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HACER EL-HEYTEMÎ'NİN (Ö. 974/1567) HADİS ŞERHÇİLİĞİ: FIKIH KELAM VE TASAVVUF EKSENİNDE HADİSLERE YAKLAŞIMI

3.1. Rivayetlerin Farklı Tariklerine İlişkin Yaptığı Açıklamalar, Kullandığı Yöntem ve Amacı	224
3.2. Hadislerin İçerik Analizine Dair Açıklamalar	226
3.2.1. Kelimelerin Analizi.....	227
3.2.2. Gramer Analizi.....	230
3.2.3. Metin İçeriği ve Dış Bilgilerden Yararlanma.....	233
3.2.4. İçerik ve Üslûp Benzerliğinden Yararlanma.....	235
3.2.4.1. Kur'ân'dan Faydalanma	236
3.2.4.2. Hadislerden Faydalanma	239
3.2.4.3. Sahâbe, Tâbiîn ve Alimlerin Sözlerinden Faydalanma.....	241
3.3. Heytemî'nin Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf Ekseninde Hadisleri Anlaması ve Yorumlaması	243
3.3.1. Heytemî'nin Hadislere Fıkıhî Yaklaşımı	243
3.3.1.1. Fıkıh Usûlüne İlişkin Değerlendirmeler.....	245
3.3.1.2. Furû'î Fıkıha İlişkin Değerlendirmeler	247
3.3.1.3. Fıkıhî Mezhebi Bağlamında Hadislere Yaklaşımının Değerlendirilmesi	261
3.3.2. Heytemî'nin Hadislere Kelamî Yaklaşımı.....	263
3.3.2.1. İman ve İslam Kavramları ile İlgili Bazı Meseleler	263
3.3.2.2. Ru'yetullah	266
3.3.2.3. Kader Meselesi.....	267
3.3.2.4. Gaybî Bilmenin İmkâniyeti ve Dinden Çıkmayı Gerektiren Sözler ile İlgili Değerlendirmeler.....	269
3.3.2.5. Kabir Azabı ile İlgili Değerlendirmeler	271
3.3.2.6. Ehl-i Sünnet Dışı Mezheplere Karşı Tavrı.....	275
3.3.3. Heytemî'nin Hadislere Tasavvufî Yaklaşımı.....	277
3.3.3.1. Bâtınî Bilgi	278
3.3.3.2. Keşif ile Rivayet Meselesi.....	281

3.3.3.3. Cinlerden Rivayet Meselesi	284
3.3.3.4. Heytemî'nin Hadisleri Anlamada İşârî Yorumları.....	285
3.3.3.5. Ricâlû'l-gayb Telakkîsi	290
SONUÇ.....	296
KAYNAKLAR.....	301

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: bin/ibn (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
Bnt.	: Binti (Kızı)
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
mlf.	: Müellif
No.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
s.a.s.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Problemi ve Sınırları

Memlûkler dönemi Mısır coğrafyasında ilmî faaliyetlerin, oldukça canlı ve hareketli olduğu bilinmektedir. Bu dönemde gerçekleştirilen ilmî çalışmalar vesilesi ile İslâmî ilimlerin, en parlak zamanlarından birisini geçirdiğine tanıklık edilmektedir.

Dînî ve beşerî ilimlerde çeşitli araştırmaların ve eserlerin üretildiği bu dönemde hadis ilimlerinde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Hadis ilimlerinin ön plana çıkarılması ve geliştirilmesi için inşa edilen dâru'l-hadis adındaki eğitim kurumları, bu ilerlemenin en önemli faktörlerinden birisi olmuştur. Bu durumun arka planında ise yönetici sınıfının özellikle hadisçilere ve hadis alanında yapılan çalışmalara gösterdikleri hassasiyet bulunmaktadır.

İdareciler tarafından hadis ilimlerine karşı sergilenen bu tutum, alanında uzman hadisçilerin yetişmesine aracı olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde, hadis ve hadis ilimleri kapsamında, sonraki dönemlerde yetişecek alimleri etkileyen ve onların telif edecekleri kitaplarda referans alınan önemli eserler ortaya çıkmıştır.

Memlûkler döneminde gerçekleştirilen zengin ilmî çalışmaların yanı sıra toplumun üzerinde tasavvufî düşüncenin de önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Bununla beraber sosyal ve dînî yaşamda en önemli gelişimin, tasavvufa ait olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeple tasavvufî hareketin altın çağını yaşadığı belirtilmektedir.

Memlûkler ile ilgili zikredilen ilmî ve sosyal durumun Hicaz bölgesi için de geçerli olduğu aktarılmaktadır. Orası da yerleşen/yetiştirilen alimler ve üretilen eserler vesilesiyle bir ilim merkezi haline gelmiştir. Ayrıca o dönemde oldukça geniş sınırlara ve nüfusa sahip olan Müslümanların, hac ve umre vesilesi ile akın akın bölgeye gelmeleri ve ilim dersi talep etmeleri nedeniyle geniş ilim halkaları kurulmuştur.

Bu zikredilenler nedeniyle her iki bölgede de ilmî faaliyetler o dönemde oldukça canlı olmuştur. Bu dönem aynı zamanda İbn Hacer el-Heytemî'nin doğup, büyüdüğü ve ilmî hayatını sürdürdüğü zamana da denk gelmektedir. Talebeliğinin ilk dönemlerini Memlûk hükümlanlığı altındaki Mısır'da geçiren Heytemî, yaşanan askeri ve siyasi olaylar neticesinde yönetimin Osmanlı'ya geçtiği olaylara tanıklık etmiştir. Henüz genç yaşlarında Hicaz bölgesine yerleşen ve ilmî hayatına burada devam eden Heytemî'nin, ilim dünyasında oldukça önemli etkileri olmuştur.

Dînî ilimlerde kaydedilen ilerleme kadar tasavvufî hareketin canlılığı ile de ön plana çıkan bu dönemin alimlerinden birisi olan Heytemî'nin, muhtelif alanlarda tespit edilebilen yüz elli civarı eseri bulunmaktadır. Henüz yirmili yaşlarına gelmeden fıkıh, hadis, tefsir vb. alanlarda ilmî icazet almıştır. İslâmî ilimlerin muhtelif alanlarında yazmış olduğu eserleri gibi telif ettiği hadis kitaplarıyla da alana önemli katkılar sunmuştur. Dönemin en iyi hadis hocalarından ders alma ve yüzlerce talebe yetiştirme imkanı bulmuştur.

Sözü edilen hususlar göz önünde bulundurulduğunda bu araştırmanın problemi, yaşadığı dönemden günümüze kadar eserleri ve görüşleri ile önemli etkiler bırakmış olan İbn Hacer el-Heytemî'nin hadisçiliğinin ve hadis ilmindeki yerinin nasıl olduğu ile ilgilidir. Bu probleme bağlı olarak araştırmada şu soruların yanıtları aranmıştır:

İbn Hacer el-Heytemî, yaşadığı dönem itibariyle siyasi iradenin değişim sürecine denk gelmektedir. Talebelik yıllarının başlarında, Memlûklerin hükmü altında iken ardından Osmanlı Devleti'nin akınları ile yönetimin el değiştirdiği döneme şahitlik etmiştir. Bu geçiş sürecinin bir alimi olan Heytemî mevcut sosyal ve siyâsî olaylardan nasıl etkilenmiştir? Yaşanan olaylar onun ilmî şahsiyetinde izler bırakmış mıdır?

Doğup büyüdüğü ve talebelik yıllarını geçirdiği Mısır ve sonradan yerleştiği Hicaz bölgesi ilmî anlamda, özellikle hadis alanında gerçekleştirilen faaliyetler ile oldukça canlı yerler olmuştur. Böyle bir ilim merkezinde yetişmiş olan Heytemî'nin hadis ilmindeki yeri ve hadis anlayışı nasıldır?

Kendisi, aynı zamanda küçük yaşlarından itibaren tasavvuf ehlinin yanında yetişmiştir. Bu durum Heytemî'nin tasavvuf düşüncesine bağlı olmasına neden olmuştur. Tasavvufun canlı olduğu bir ortamda yetişmiş olmak, onun ilmî kişiliğine ve hadisçiliğine yansımış mıdır? Olaylara objektif olarak yaklaşabilmekte midir? Heytemî'nin ilmî şahsiyeti yaşadığı çevredeki dış faktörlerden etkilenmiş midir?

Heytemî'nin hayatı, eserleri, hocaları, talebeleri, ilmi şahsiyeti, hadis ilmindeki yeri ve hadis ilmine katkıları nelerdir? Heytemî hadis ilimlerinde, şerhçiliğinde, hadis metodolojisinde, tenkitçiliğinde ve hadis ilminin çeşitli alt disiplinlerinde, hadisçilerin usûllerine bağlı kalabilmiş midir? Fikrî ayrılığa düştüğü kişi ve grupları eleştirirken nasıl bir tavır takınmaktadır?

Bu çalışma, Heytemî'nin yalnızca hadisçiliğini ilgilendiren alanlar ile sınırlı olup, sözü edilen temel problemler kapsamında araştırılacaktır. İncelenen konular ise bütünüyle hadis ilmi kriterleri göz önünde bulundurularak objektif bir tavırla işlenecektir.

Bu araştırmada çoğunlukla Heytemî'nin hadis ve hadis ilimleri ile alakalı eserleri incelenmiştir. Bu sebeple genel olarak onun hadis alanını ilgilendiren eserleri ile sınırlandırılmıştır. Bununla beraber Heytemî'nin, hadis ilmindeki yerini belirlemeye yardımcı olabilecek birtakım bilgileri tetkik etmek açısından, bazı noktalarda farklı alandaki eserlerinden de yararlanılmıştır.

1.2. Amacı ve Önemi

Bu çalışmada Heytemî'nin, rical ve tabakât kitapları başta olmak üzere, hakkında yapılmış çeşitli çalışmalardan ve kendi telif ettiği eserlerden faydalanılarak hayatı, eserleri, hadisçiliği, hadis ilmine olan katkıları ve bir bütün olarak hadis anlayışını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

İncelenen eserlerde, Heytemî'nin hadis usûlüne ve hadis disiplinlerine uyup uymadığı araştırılmıştır. Heytemî'nin hadisle alakalı yazmış olduğu eserlerde ricâl bilgilerini kullanıp kullanmadığı, hadisleri şerh edip etmediği, şerh ederken hangi bilgi kaynaklarından yararlandığı, hadisleri yorumlama tarzı, farklı analizlerinin bulunup bulunmadığı gibi hususlar değerlendirilmiştir. İncelenen eserlerin arka planlarından hareketle, Heytemî'nin ilmî birikimi aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırma, Heytemî'nin hadis usulü kuralları ile hadis ilimlerine bağlılığını ve Hz. Peygamber'in hadislerini ilmi usullerle açıklayıp açıklamadığını tespit etmek bakımından önemlidir. Heytemî'nin hadisçiliğine dair bazı çalışmalar bulunsada bunlar, merkeze alınan birkaç kitap ile sınırlandırılarak, hadisçiliği ile ilgili birçok meselenin aydınlatılmadığı araştırmalardır. Bu çalışma ise Heytemî'nin, hadis ile alakalı eserlerinin ciddi bir bölümünü içeren kapsamlı bir araştırma olması bakımından önemli bir boşluğu doldurmuştur. Hadis ilimleri ve alt disiplinlerine dair hemen her konu incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Heytemî'nin eserleri günümüzde halen referans olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple onun hadis alanı bağlamında ilmî kişiliğini ve kabullerini belirleyebilmek önem arz etmektedir.

1.3. Araştırmanın Planı ve Metodu

Araştırmada, Heytemî'nin telif ettiği eserler, çizilen kapsam çerçevesinde ele alınarak derinlemesine tetkik edilmiştir. Heytemî'nin hadis anlayışı ve hadis ilmindeki yeri, doğrudan ifade ettiği bilgiler ve aktardığı rivayetler göz önünde bulundurularak tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca onun yazmış olduğu hadis şerhleri incelenerek, kullandığı kaynaklar ve anlama yöntemleri tespit edilmeye özen gösterilmiştir. İncelenen bütün hususlarda yalnızca hadis ilmi kriterleri göz önüne alınmış ve eleştirilmesi gereken yerlerde ise objektif bir tavır sergilemeye dikkat edilmiştir.

Heytemî'nin eserleri başta olmak üzere hakkında yapılmış klasik ve modern çalışmalar incelenerek bu araştırmanın bölümleri oluşturulmuştur. Bu incelemelerin neticesinde çalışmanın, bir giriş ve üç bölümden oluşmasına karar verilmiştir.

Giriş bölümünde araştırmanın evrenini oluşturan konular işlenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın konusu, problemi, sınırları, amacı, önemi, planı, metodu ve kaynakları sade bir dil ile ifade edilmeye çalışılmıştır.

Giriş bölümünün ardından başlayan, “İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmî Şahsiyeti” adlı birinci bölümde ise, Heytemî'nin doğup büyüdüğü coğrafyanın genel özellikleri ile onun yaşamış olduğu 16. yüzyılda cereyan eden meseleler ele alınmıştır. Heytemî'nin her iki yönetime de tanıklık etmesi bakımından hem Memlûk hem de Osmanlı Devleti dönemindeki siyasi, sosyal ve ilmî durumlar tetkik edilmiştir. Bu konu ile ilgili bilgiler aktarılırken döneme ait klasik ve birincil kaynaklara öncelik verilmiş olup, günümüzde yapılan çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bununla beraber bu bölümde Heytemî'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyeti ele alınmıştır. Bu bağlamda Heytemî'nin, ismi, künyesi, nesebi, nisbesi, ailesi, ilmî seferleri, doğumu, ölümü, hocaları ve talebeleri gibi konular detaylıca incelenmiştir. Bu bilgiler için kendi eserleri başta olmak üzere, talebelerinin onun hakkındaki çalışmalarından ve ricâl kitaplarından yararlanılmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise, “İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) Hadisçiliği” başlığı altında öncelikle hadis hocaları ile hadis alanında tahsil ve telif etmiş olduğu eserlere yer verilmiştir. Sonrasında hadisçiliğini ve hadis ilmindeki yerini tespit etmek için kendisi tarafından yazılan eserler incelenmiştir. Bu bağlamda Heytemî'nin peygamber tasavvuru, hadis usûlü, hadis ilimleri ve hadis tenkitçiliği hakkındaki bilgiler bu bölümde işlenmiştir.

Sonrasında “İbn Hacer el-Heytemî’nin (ö. 974/1567) Hadis Şerhçiliği ve Fıkıh Kelam Tasavvuf Ekseninde Hadislere Yaklaşımı” başlıklı üçüncü bölümde ise Heytemî’nin hadis şerhçiliği incelenmiştir. Bu bölümde Heytemî’nin, *Fethu’l-ilâh fi şerhi’l-Mişkât* ve *el-Fethu’l-mübîn fi şerhi’l-Erba’in* isimli şerh eserleri başta olmak üzere şerhçiliği hakkında fikir veren farklı eserlerinden de yararlanılmıştır. Hadis şerhçiliği bağlamında rivayetlerin farklı tariklerine yer vermesi, hadislerin içerik analizlerini değerlendirmesi ve kelâmî, fikhî, tasavvufî bakış açılarıyla hadisleri anlaması ve yorumlaması incelenmiştir.

Bu çalışma, sosyal bilimler alanında kullanılan araştırma tekniklerinden belge inceleme (dokümantasyon) metoduyla oluşturularak, gerçekleştirilen tetkiklerde genel araştırma usûllerinden tümdengelim ve tümevarım (nitel) yöntemleri kullanılmıştır.

Araştırma, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kuralları çerçevesinde yazılmış olup, dipnot ve kaynakçalarda İSNAD atıf sistemi kullanılmıştır. Sözcüklerin yazımında Türk Dil Kurumu’nun sözlüğü esas alınmıştır. Yazar ve eser isimleri gibi ilmî konularda ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* referans kabul edilmiştir. Ayetlerin tercümesi aktarılırken, Diyanet İşleri Başkanlığının dijital ortamda online olarak hizmete açmış olduğu Kur’ân mealinden faydalanılmıştır.

Şahısların ölüm tarihleri hicrî/mîlâdî olarak verilmiştir. Dipnotlarda hadis kaynaklarına atıf yapılırken varsa kütüb-i sitteye öncelik verilip, haricindeki eserlerde ise müelliflerin vefat tarihleri göz önünde bulundurularak sıralanmıştır. Cilt ve sayfa numaraları verilirken c. ve s. gibi kısaltmalara yer verilmeyip, önce cilt numarası, ardından sayfa numarası yazılarak araları taksim (/) işareti ile ayrılmıştır. Yabancı müelliflerin nisbelerinde yer alan elif-lâm takıları, ikinci defa kaynak verildiğinde yazılmadığı gibi, birinci kaynak verilişinde de karışıklığa sebep olmaması için yazılmamıştır.

Yeni bir konuya başlandığında genel olarak klasik ve modern döneme ait çalışmalarda mevzuya dair bilgiler varsa aktarılmıştır. Ardından Heytemî’nin konuya dair naklettiği görüş, bilgi ve yorumları bulunuyorsa bunlara yer verilmiştir. Sonrasında ise mesele ile ilgili Heytemî’nin eserlerinden tespit edilen örneklerden bir veya birkaç tanesi zikredilmiştir.

1.4. Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışma, hadis ilimleri ile ilgili çeşitli konuları ihtiva ettiği için farklı alanlarda yazılmış birçok eser kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmanın asıl kaynakları Heytemî'nin eserleridir. Ancak bununla beraber, tarih, lügat, ricâl, tabakât, cerh ta'dîl, mütûnü'l-hadis, hadis usûlü, hadis ilimleri, hadis şerhleri bağlamında klasik ve modern eserlerden yararlanılmıştır.

Araştırmada, Heytemî'nin eserlerinden genel olarak yararlanılanları şu şekilde sıralamak mümkündür; *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Miškât*, *Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în*, *Erba'üne hadîsen fî'l-'adl*, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, *Sebetü'l-İmam Şeyhü'l-İslam İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî*, *İlsâku 'uvâri'l-heves bi men lem yefhemi'l-idtirâbe fî hadîsi'l-besmele 'an Enes el-İfsâh 'an ehâdisi'n-nikâh*, *Esânîdü'l-fakîh Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî*, *ed-Dürri'l-mendûd fî's-salât ve's-selâm 'alâ sâhibi'l-makâmi'l-mahmûd*, *Meblağu'l-ereb fî fahri'l-'Arab*, *Zikr el-âsâri'l-vâride fî el-ezkâri'l-lefî tahrüsü kâilehâ min keydi'l-cinn*, *et-Ta'arruf fî'l-asleyn ve't-tasavvuf (et-Telattuf fî'l-vüsûl ile't-Ta'arruf şerhi ile birlikte)*, *Eşrefü'l-vesâ'il ilâ fehmi's-şemâ'il*, isimli eserleri esas alınarak onun hadis anlayışı irdelenmiştir. Bunlarla beraber Heytemî'nin hadisçiliği çerçevesinde oluşturulan içeriğe destek olabilecek farklı eserlerinden de bazı noktalarda faydalanılmıştır.

Sözü edilenlerin yanında Heytemî'nin hayatı bağlamında faydalanılan eserler arasında başta kendi talebesi olan Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdillâh Bâ Amr es-Seyfi'nin, *Nefâ'isü'd-dürer fî tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî* kitabından yararlanılmıştır. Bunlarla birlikte; Abdülkâdir el-Ayderûsî'nin (ö. 1038/1628) *en-Nûrû's-sâfir 'an ahabâri'l-karni'l-'âşir*'i, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısırî eş-Şarânî'nin (ö. 973/1565) *et-Tabakâtü's-suğrâ*'sı, Ebü'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî ed-Dimaşkî el-Gazzî'nin (ö. 1061/1651) *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkibi a'yâni'l-mi'eti'l-'âşire*'si, Ahmed b. Muhammed b. Ömer Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâti'd-dünyâ*'sı, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabâri men zeheb*'i vb. eserler esas olmak üzere çeşitli kitaplardan faydalanılarak, Heytemî'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti gibi konular inşa edilmiştir.

Bunların dışında araştırmada kullanılan çeşitli kaynaklar son bölümde zikredilmiştir. Burada ise Heytemî ile alakalı yapılan birtakım çalışmalardan bahsetmek uygun olacaktır. Heytemî ile ilgili bazıları yurt içinde, bir kısmı da yurt dışında yapılmış araştırmalar bulunmaktadır. Heytemî'nin hakkında yapılmış olan araştırmalardan tespit edilebilenlerin isimlerine önce yurt içindekiler, ardından yurt dışındakiler olmak üzere aşağıda yer verilecektir. Hadis alanını ilgilendiren çalışmalarla ilgili de kısa tanıtımlar yapılarak, kendisinden yararlanan araştırmalar belirtilecektir.

HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Yurt İçi

1. Cengiz Kallek, “İbn Hacer el-Heytemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).
2. Ziya Gökalp, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Mevlîdinde Geçen Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019). Heytemî'nin, *en-Ni'metü'l-kübrâ 'ale'l-âlemi bi mevlidi seyyidi benî Âdem* isimli mevlid eserinde yer alan hadislerin tahriç ve değerlendirilmesinin yapıldığı yüksek lisans seviyesindeki bir araştırmadır.
3. İsa Uysal, *İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) Hayatı, Eserleri ve “el-Fetâvâ el-Hadîsiyye” Özelinde Hadisciliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015). Heytemî'nin, büyük bir bölümü hadis fetvalarından oluşan *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye* isimli eseri özelinde yüksek lisans seviyesinde yapılmış bir çalışmadır. Bu araştırmanın ikinci bölümünde *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye* eserinin değerlendirilmesi yapılırken ilgili çalışmadan yararlanılmıştır.
4. Osmankhan Sulaiman, *İbn Hacer el-Heytemî'nin “el-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm” Adlı El Yazmasının Tahkiki* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016).
5. Abdulvâjed Derşevi, *İbn Hacer el-Heytemî'nin İmamet Anlayışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).
6. Usame Gündoğar, *İbn Hacer el-Heytemî ve el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în İsimli Eserindeki Şerh Metodu* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022). Heytemî'nin, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erbâ'ûn* isimli meşhur kırk hadis

- çalışması üzerine yazmış olduğu *el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în* isimli şerhi özelinde, yüksek lisans seviyesinde çalışılmış bir araştırmadır. Bu çalışmada Heytemî'nin şerhçiliği incelenirken ilgili araştırmadan faydalanılmıştır.
7. Mohamad Esstif, “*Ecvibetü'l-İmam İbn Hacer el-Heytemî (h. 974) alâ işkalat li'l-İzz b. Abdisselam (h. 660)*” *Adlı Risalenin Tahkik ve Değerlendirmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018).
 8. Mehmet Ali Varol, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Şâfî Fıkhdaki Yeri ve Önemi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020).
 9. Mahsum Aslan, *İbn Hacer el-Heytemî ile Şemsuddîn er-Remlî ve İhtilaf Sebepleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018).
 10. İbrahim Sizgen, “İbn Hacer el-Heytemî'nin Hayatı, Eserleri ve Fıkha Katkısı”, 1. *Uluslararası İksad Sosyal Bilimler Kongresi*, ed. Yasemin Aydoğan - Gülümser Gültekin Akduman (Mardin: İksad Yayınları, 2018), 202-223.
 11. Mehmet Saki Çakır, “İbn Hacer Heytemî'nin Tasavvuf Müdafaası: el-Fetâva'l-Hadîsiyye Özelinde Tasavvufa Dair Fetvaları”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 76 (2019), 515-527.
 12. Ömer Fidanboy, “İlk Dönem Kelâmcılarından İbn Hacer el-Heytemî ve Tekfir Nazariyesi”, 1. *Uluslararası İksad Sosyal Bilimler Kongresi*, ed. Yasemin Aydoğan - Gülümser Gültekin Akduman (Mardin: İksad Yayınları, 2018), 453-474.
 13. Thamer Hatamleh, “Zerkeşî ile İbn Hacer'in en-Nüket Adlı Eserlerindeki Yöntemlerin Karşılaştırılması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 453-474.
 14. Şevket Topal, *İbn Hacer el-Heysemi'nin “Metnu't-Taarruf fi Usûli'l-Fıkıh” Adlı Eseri-İnceleme ve Tahkik-* (Van: Ahenk Yayınları, 2007).
 15. İbrahim Hanek, “İbn Hacer el-Heytemî'ye (ö. 974/1567) Nispet Edilen ‘en-Ni‘metü'l-Kübrâ’ ile Onun Özgün ‘en-Ni‘metü'l-Kübrâ’sı Üzerine”, *İslami İlimler Dergisi* 16/1 (24 Mart 2021), 133-170.

Yurt Dışı

1. Nasır Hüseyin Ahmed, “Mulahasü’l-mevlidi’n-nebevî I”, *Mecelletü’l-Buhûs ve’ d-Dirâsât ve’ l-İslâmiyye* 8 (2007), 223-241.
2. Nasır Hüseyin Ahmed, “Mulahasü’l-mevlidi’n-nebevî II”, *Mecelletü’l-Buhûs ve’ d-Dirâsât ve’ l-İslâmiyye* 9 (2007), 243-278.
3. Râid Emîr Abdullah, “el-Kavlu’l-muhtasar fî alâmâtî’l-mehdiyyi’l-muntazar”, *Mecelletü’l-Buhûs ve’ d-Dirâsât ve’ l-İslâmiyye* 11 (2008), 104-168.
4. Abraham George Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum* (Londra: The Trustees Of The British Museum Yayınları, 1387/1967).
5. Muhammed b. Abdilazîz Şâyi’, *Ârâû İbn Hacer el-Heytemî el-İ’tikâdiyye* (Riyad: Mektebet-u Dari’l-Minhâc li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1427/2006).
6. Nadim H. Salameh, “Water Rights in 16th Century Hadramawt - one question, two answers. The Legal Opinions of Ibn Hağar al-Hayatamî and al-Bakrî al-Siddîkî”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, volume 31: papers from the thirty-fourth meeting of the Seminar for Arabian Studies held in London, 20 - 22 July 2000*, ed. Seminar for Arabian Studies vd. (Meeting. Seminar for Arabian Studies, Turnhout: Brepols [u.a.], 2001), 215-220.
7. Şâkir Mustafa, “Târîhu’l-Arabî ve’l-müerrihûn” (Beyrut: Dâru’l-İlmi ve’l-Melâyîn, 1410/1990), 3/261.
8. Muhammed el-Habîb Heyle, *et-Târîh ve’l-müerrihûn bi Mekke* (Mekke: Müessesetü’l-Furkân li’t-Türâsi’l-İslâmiyye, 1414/1994), 216.
9. Muhammed Îsâ Sâlihiyye, *el-Mû’cemü’s-şâmil li-t’türâsi’l-Arabiyyi’l-matbû’* (Kahire: Ma’hedü’l-Mahtûtâtü’l-Arabiyye, 1413/1993), “İbn Hacer el-Heytemî”.
10. Arab League Educational, Cultural, and Scientific Organization, “İbn Hacer el-Heytemî”, *Mevsû’at a’lâmi’l-ulamâ ve’l-udebâ el-Arabi’l-Müslimîn* (Beyrut - Tunus: Dâru’l-Ceyl - el-Munazzamatü’l-Arabî li’t-Terbiyye ve’s-Sikâfe ve’l-Ulûm, 1426/2005).
11. C. van Arendonk - Joseph Schacht, “İbn Hadjar al-Haytamî”, *Encyclopaedia of Islam*, ed. P. Bearman vd. (Brill Online, 2014).

12. Abdulmuiz Abdulhamîd Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî* (Kahire: Cumhûriyyet Mısri'l-Arabiyye, Vizâratü'l-Evkâf, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1401/1981).
13. Sherman A. Jackson, "Discipline and Duty in a Medieval Muslim Elementary School: Ibn Hajar al-Haytamî's Taqrîr al-maqâl", *Law and education in medieval Islam: studies in memory of Professor George Makdisi*, ed. George Makdisi vd. (Cambridge: E.J.W. Gibb Memorial Trust, 2004), 18-32.
14. Fikrî Zekî Cezzâr, "İbn Hacer el-Heytemî", *Medâhilü'l-müellifîn ve'l-a'lâmi'l-Arab* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehdi'l-Vataniyye, 1413/1993), 1/343-344.
15. Ebü'l-Berekât Hayrüddîn Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, *Cilâ'ü'l-'ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn*, nşr. Ali Seyyid Subhî el-Medenî (Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1401/1981).
16. Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdillâh Bâ Amr Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer fî tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî*, nşr. Emced Reşîd (Amman: Dâru'l-Feth, 1437/2016).
17. Lemyâ eş-Şâfiî, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fî'l-kitâbeti't-târîhiyye* (Mekke: Câmiatü Ümmül'kurâ, Doktora Tezi, 1417/1996).
18. Abdurrahman Ömer Muhammed Duhâ, *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min evveli bâb fî'n-nikâh ilâ nihâyeti bâb fî's-sadâk – Dirâse ve Tahkîk)* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017).
19. Emced Reşîd, *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fî'l-fikhi's-Şâfiî* (Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1420/2000).
20. Âdil Fethî Riyâz, *San'atü'l-müftî (İbn Hacer el-Heytemî Nemûzec)* (Kahire: Dâru'l-Besâir, 1429/2008).
21. İbrâhîm b. Abdillâh Müferrec el-Üfî, *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min evveli bâb fî's-şüf'a ilâ nihâyeti*

- fasl fî'l-lekât – Dirâse ve Tahkîk*) (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017).
22. Âdil b. Ahmed b. Nâsır b. Mansûr, *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min evveli fasli'r-rec'a ilâ nihâye fasli'l-hadâne – Dirâse ve Tahkîk)* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017).
23. İbrahim Ömer Bâ Hâzik, *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min bidâye “fasl fî emâni'l-kâfir” ilâ nihâye “bâb fî ahkâmi ümmühâti'l-evlâd” – Dirâse ve Tahkîk)* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1437/2016).
24. Ahmed b. Abdirrahman b. Abdillâh el-Aclân, *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min evveli bâb fî's-sulh ilâ nihâye bâb fî'l-gadab – Dirâse ve Tahkîk)* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1437/2016).
25. Ali Rızâ b. Abdillâh, “el-Ehâdisü'l-mekzûbe ve'l-vâhiye fî Kitâbi'l-Fetâvâ'l-hadîsiyye li İbn Hacer el-Mekkî”, *Hikmet Dergisi* 15 (1998), 225-252. Heytemî'nin, *el-Fetâvâ'l-hadisiyye* isimli eserinde yer alan uydurma ve zayıf hadisleri inceleyen bir çalışmadır.
26. Sa'd b. Tâli' b. Hamûd el-Harbî, *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min bidâye “fasl fî'l-hiyâr” ilâ nihâye “bâb fî'l-hicr”)* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017).
27. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân el-Kürdî ed-Dımaşkî el-Medenî, *el-Havâşi'l-medenî alâ Şerh İbn Hacer el-Heytemî alâ Muhtasari'l-fakîh Abdillâh Bâ Fadl el-Hadramî* (Kahire: Bulak, 1282/1865).
28. Ali b. Ahmed b. Saîd Bâ Sabrîn, *İsmidü'l- 'ayneyn fî ba'zı ihtilâfi's-şeyhayn İbn Hacer el-Heytemî ve's-Şemsi'r-Remlî* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1416/1996).

Burada Heytemî ile ilgili yurt içinde ve yurt dışında yapılan çalışmalar zikredilmiştir. Bu araştırmalar çeşitli alanlarda üretilmiş olsa da genel olarak fıkıh alanına

yönelik çalışmaların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Heytemî'nin, fıkıhçılık yönü ile tanınan, bilinen bir alim olması ve fıkıh sahasındaki etkileri araştırmacıları da genellikle bu alana yönlendirmiştir.

Yukarıda zikredildiği üzere hadis alanında ise az da olsa hakkında yapılan birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu araştırmalar incelendiğinde belirli bir kitabı merkeze almak suretiyle yapılmış, eser odaklı çalışmalar olduğu görülmektedir. Bununla beraber Heytemî'nin, hadis alanında değerlendirilebilecek çeşitli eserleri bulunmaktadır. Bu tezin, daha önceden yapılanlardan en temel farkı ise herhangi bir kitapla sınırlı kalmadan, Heytemî'nin birçok eserini incelemek suretiyle onun hadisçiliğini, hadis ilmine katkılarını ve bir bütün olarak hadis anlayışını tüm yönleri ile ortaya koymaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HACER el-HEYTEMÎ’NİN (ö. 974/1567) YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI ve İLMÎ ŞAHSİYETİ

Bir alim ve kitapları değerlendirilirken yaşamış olduğu dönemi, ülkesini, içinde yetişmiş olduğu toplumun yapısını, karakterini, ana dilini, eğitim almış olduğu hocaları ve kurumları, yetiştirdiği öğrencilerini, statüsünü, aldığı görevleri, mesleğini, seyahatlerini, kitaplarını telif ederken taşımış olduğu niyetini, hedeflerini, eserlerinde kullanmış olduğu kaynakları, sosyolojik durumun etkilerini, çevresinde yaşanan olayların psikolojik yansımalarını ve kaleme almış olduğu diğer kitaplarını bilmek, o kişinin ve görüşlerinin aydınlatılması bakımından oldukça önemlidir. Bu nedenle Heytemî’nin hadis ilmindeki yerine geçmeden önce onun yaşadığı dönem, hayatı ve ilmî şahsiyeti ile ilgili bazı bilgilere değinmek yerinde olacaktır.

1.1. Heytemî’nin Yaşadığı Dönem

İlim ve bilim insanların yetişmesinde ve ilmî şahsiyetlerinin oluşumunda yaşam sürdürdüğü ülkenin dînî, siyâsî ve sosyal yapısının etkisi kaçınılmazdır. Bu etki, bazen ilim insanı üzerinde olumlu cereyan ederek dönemin şartlarına paralel bir kişilik ortaya çıkarırken, bazen de olumsuz etki ile mevcut yapıya karşı tavır alan bir şahsiyet yetiştirebilmektedir. Her iki durumda da o kişinin üzerinde, yaşadığı dönemin ve bölgenin müspet veya menfî etkisi söz konusudur. Heytemî’nin de ilmî şahsiyetinin şekillenmesinde yaşadığı çevrenin etkisi olmuştur. Bundan dolayı Heytemî’nin yaşadığı dönem ve coğrafyada sosyal ve siyâsî durum incelenecektir.

1.1.1. Siyasi Durum

16. yüzyılın başlarında yaşamış olan Heytemî, yirmili yaşlarına kadar Memlûklerin, ardından Yavuz Sultan Selim’in fethi ile Osmanlıların idaresinde bulunan Mısır coğrafyasındaki bu geçiş sürecine tanıklık etmiştir. Ancak Heytemî ömrünün tamamını Mısır’da geçirmemiş, büyük bir bölümünde Hicaz’da bulunmuştur. Bundan dolayı her iki bölgenin de durumundan kısaca bahsetmek yararlı olacaktır.

1.1.1.1. Memlûkler Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Siyasi Durum

Çoğulu *memâlîk* olan *memlûk* sözcüğü “bir şeye sahip olmak” anlamındaki Arapça *meleke* kökünden türetilmiş bir ism-i mef’ûldür. Kişinin sahip olduğu her türlü şey

kullanılmakla birlikte genel olarak; “Bir kişinin mülkü altında bulunan erkek veya kadın esirler” için kullanılmıştır. Esir olan anne ve babadan doğan çocuklara *abd* ve *rakîk* gibi tabirler kullanılırken, hür anne babadan doğan ve esir kabul edilen çocuklara ise *memlûk* ifadesi kullanılarak aradaki farka dikkat çekilmiştir.¹ Bu isim, kölelikten gelen askerlerin kurmuş oldukları devlet için kullanılmıştır.

Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesinde 1250-1517 yılları arasında hüküm süren Memlûk Devleti, İslâm dünyasının en büyük devletlerinin arasında sayılmaktadır. Memlûk Devleti, hükümdarların kökeni veya askeri eğitimlerini tamamladıkları yere göre isimlendirilerek Bahrî-Türk ve Burcî-Çerkez Memlûkleri şeklinde iki döneme ayrılmıştır. Memlûk Devleti’nin ilk dönemine ismini veren Bahrî Memlûk birlikleri Eyyûbî sultanı el-Melikü’s-Salih Necmeddin Eyyûb (ö. 647/1249) tarafından kurulmuştur.²

Memlûk Devleti’nin ikinci döneminde hüküm süren Burcî Memlûkler yada Çerkez Memlûkleri ise Seyfeddin Kâlâvûn (ö. 689/1290) zamanında Kafkasya bölgesinden gelen Memlûklerin orduya istihdam edilmeleri ve sayılarının zamanla artarak devleti ele geçirmeleri ile başlamıştır. Oluşan bu yeni sisteme de Çerkez Memlûkleri devleti denilmiştir. Ancak Burcî Memlûkler’in, Seyfeddin Kâlâvûn ile değil Melikü’l-Mansûr Alâuddîn Ali (ö. 687/1287) döneminde gerçekleşen isyanlar ve iç karışıklıklar sonucu devleti ele geçiren Melik Zâhir Berkûk’un (ö. 801/1399) tahta geçmesi ile başladığını kabul eden tarihçiler de bulunmaktadır.³

Memlûkler zamanında Kahire şehri devletin dînî, siyasî ve iktisâdî merkezi olarak kullanılmıştır. Memlûk sultanı ve Abbâsî halifesi de Kahire’de ikamet etmişlerdir. Halifenin Memlûk yönetimine doğrudan etkisi bulunmasa da hilafet merkezinin Kahire’de bulunması Memlûkler açısından büyük bir önem taşımıştır.⁴

¹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh* 4, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1407/1987), 4/1609-1611; İsmail Yiğit, *Memlûkler: 648-923 / 1250-1517* (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1429/2008), 9; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250 - 1517)* 2 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1441/2020), 19.

² Yiğit, *Memlûkler*, 15; Ayaz, *Memlûkler* 2, 26.

³ Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *es-Sülûk li-ma ‘rifeti düveli’l-mülûk*, nşr. Muhammed Abdülkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997), 5/445-446.

⁴ Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 1435/2014), 25.

Heytemî 909/1503 yılında Mısır'da dünyaya geldiğinde,⁵ Memlûk Devleti'nin son dönemleri yaşanmaktaydı. 906/1501 Şevvâl ayının başında, Ramazan Bayram'ında tahta geçen Kansu Gavrî'nin 922/1516 senesine kadar sürecek hükümdarlığına şahitlik etmiştir.⁶ Heytemî'nin doğduğu Mısır coğrafyası siyasi ve askeri yönden oldukça hareketli ve savaşlara sahne olan bir döneme rastlamaktadır.

Kuruluşundan itibaren sınırlarını sürekli genişleten Osmanlı Devleti 16. yüzyılın başlarında özellikle Müslümanları bir araya getirmek adına genişleme siyasetinde değişikliğe gitmiştir. Avrupa ve Balkanlar'da güçlü bir hakimiyet sağladıktan sonra doğudaki Müslüman devletlere yönelmişlerdir.⁷ Dönemin hükümdarı Yavuz Sultan Selim doğu siyasetine önem vermiş ve İran ile Irak'ta hâkim olan Şîf Safevî Devleti'nin hükümdarı Şah İsmail'e karşı üstün bir zafer elde etmiştir. Buradaki toprakları idaresi altına alan Osmanlı, Memlûk Devleti'ni de kısıp almıştır. Memlûk Devleti'nin bekâsının Osmanlı, Safevî mücadelesinin galibine göre şekilleneceğinin farkında olan dönemin Memlûk hükümdarı Kansu Gavrî: "Bakalım iki devletten hangisi üstün olacak? Çünkü zafer elde eden taraf mutlaka bizim üzerimize yürüyecektir." diyerek Haleb'e gitmeye niyetlenmiştir.⁸

Yavuz Sultan Selim'in, 1515 senesinde Memlûk Devleti'nin himayesinde bulunan Dulkadiroğlu Beyliği'ne son vermesi, Memlûk hükümdarının endişelerinin iyice artmasına neden olmuştur. Bu sebeple bir yandan Şah İsmail ile ittifaka yönelirken diğer yandan da Osmanlı Devleti ile ayrı düşen şehzadelere kucak açmıştır.⁹ Himaye ettiği Osmanlı

⁵ Abdülkâdir b. Şeyh Ayderûsî, *en-Nûrî's-sâfir 'an ahhâri'l-karni'l-âşir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984), 259; Abdulmuiz Abdulhamîd Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî* (Kahire: Cumhûriyyet Mısri'l-Arabiyye, Vizâratü'l-Evkâf, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1401/1981), 28.

⁶ Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/426; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, nşr. Mahmûd el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût (Dimeşk - Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 10/41; Abdülmelik b. Hüseyin el-İsâmî, *Simtu'n-nücûmi'l-avâlî fî enbâi'l-evâil ve't-tevâil*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 4/296.

⁷ Mahmud Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmî* 8 (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1421/2000), 8/97-98.

⁸ Ebû'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs el-Hanefî İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr fî vekâ'i'd-dühûr*, nşr. Muhammed Mustafa (Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1404/1984), 5/22.

⁹ Ahmed Fuâd Mütevellî, *el-Fethu'l-'Usmânî li's-Şâm ve Mısır ve Mukaddemâtihi* (Kahire: Dâru'z-Zehrâ, 1414/1995), 57-63.

şehzadelerinin iadeleri istenmesine rağmen geri gönderilmemesi, aradaki düşmanlığı artıran önemli unsurlardandır.¹⁰

Yaşanan olaylar neticesinde iki devlet arasında nihaî bir savaş beklenmekteydi. Yavuz Sultan Selim, Memlûk Devleti'nin sınırlarına büyük bir donanma göndermiştir. Kansu Gavrî de devletine yöneleceğini düşündüğü Osmanlı donanmasına karşı birliklerini hazırlamıştır. Ancak Memlûk Devleti dışarda böyle büyük bir mücadele ile karşı karşıya iken içerde de farklı problemler yaşamaktaydı. Ödenekleri geciken bazı askerlerin isyan etmesi sonucunda Kansu Gavrî, sultanlığı bırakacağını açıklamıştır. Fakat devletin önde gelenleri, onu ikna ederek görevinin başına geri dönmesini sağlamışlardır.¹¹

Ordusunu hazırlayan Kansu Gavrî, kendisini geri adım attırmaya yönelik mektuplar¹² alsa da Haleb'e varmıştır. Ancak buraya getirdiği askerlerin, Halep halkına zorba davranışlarından dolayı, Halepliler'in Yavuz Sultan Selim ile birlikte Çerkeslere karşı hareket ettikleri belirtilmektedir.¹³

Kansu Gavrî'nin, Halep'teki karargâhına Yavuz Sultan Selim'in iki elçisi barış antlaşması için gelmiştir. Kendilerinde tam yetki bulunduğunu belirterek Memlûkler'den hediyeler kabul etmişlerdir. Ancak Memlûk sultanı bunların birer savaş hilesi olabileceği gerçeğinin de farkındadır.¹⁴ Sultan Gavrî, Osmanlı elçilerini oldukça iyi ağırlayarak kendisinin de barıştan yana olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Ancak savaşın da kaçınılmaz olduğunu hisseden Gavrî, kendisine karşı olası ihanetleri önlemek amacıyla devlet yetkilileri ve askerlerinden yemin almıştır.¹⁶

Aradan çok fazla zaman geçmeden Sultan Gavrî'nin beklediği savaş haberi gelmiştir. Yavuz Sultan Selim'e elçi olarak gönderdiği Moğolbay hapsedilmiş, hakaretlere uğramış, sakalı kazınmış ve bineği elinden alınarak geri gönderilmiştir. Yavuz Sultan

¹⁰ Ahmed b. Ebi'l-Hasen Alî b. Nûriddîn Ahmed er-Remmâl el-Mahallî eş-Şâfiî İbn Zünbül, *Âhiretü'l-Memâlik* 2, nşr. Abdülmün'im Âmir (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1419/1998), 87.

¹¹ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 5/6-7.

¹² İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 5/22.

¹³ İbn Zünbül, *Âhiretü'l-Memâlik* 2, 91.

¹⁴ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 5/45.

¹⁵ İbn Zünbül, *Âhiretü'l-Memâlik* 2, 92.

¹⁶ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 5/63.

Selim, Moğolbay'a: "Efendine söyle hazırlıklarını yapsın ve bizi Merc-i Dâbık'ta beklesin." diyerek iki devlet arasında yaşanacak savaşın haberini göndermiştir.¹⁷

Yaşanan bu olayların neticesinde Kansu Gavri, ordusuna Merc-i Dâbık'a doğru ilerlemesini emretmiş ve Memlûkler'in sonunu getiren savaşa doğru adım atmışlardır. 26 Receb 922/24 Ağustos 1515 tarihinde gerçekleşen savaşta, başta Memlûklerin lehine gelişmeler yaşanmış olsa da Sultan Gavri, savaş esnasında uğradığı ihanetten dolayı savaşı ağır bir şekilde kaybetmiştir. Memlûkler'in bütün hazinesi Osmanlı'ya geçmiş ve başta sultan olmak üzere birçok önemli komutanları öldürülmüştür. Ayrıca sultanla birlikte savaşa gelen halife Mütevekkil ve başkadılar da esir düşenler arasında yer almaktadır. Bu savaş ile Suriye ve Mısır'ın kapıları Osmanlılar'a açılmış ve savaşın ardından Osmanlı kuvvetleri çatışma dahi yaşamadan Haleb'e girmiştir.¹⁸

Sultanını kaybeden Memlûkler, Kansu Gavri'nin yeğeni olan el-Melikü'l-Eşref Tomanbay'ı (ö. 923/1517) yoğun ısrarlar sonucu tahta geçirmeyi başarmışlardır. Bu sırada Mısır'a doğru ilerlemeye devam eden Yavuz Sultan Selim, Tomanbay'a bir mektup göndererek Osmanlı'ya biat etmesini talep etmiştir. Tomanbay anlaşmaktan yana olsa da ümerâsı bunu kabul etmeyip gelen Osmanlı elçisini öldürmüşlerdir. Artık son bir savaşın gerçekleşmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Tomanbay savaş hazırlıkları yaparak ordusunu Ridâniye'de toplamıştır. Osmanlılar ile burada gerçekleşen savaşın neticesinde Memlûkler yenilgiye uğramışlardır. Savaşın ardından ufak çaplı direnişlerini sürdürmeye devam etseler de 14 Nisan 1517'de son Memlûk sultanı Tomanbay'ın asılarak idam edilmesi sonucunda Memlûk Devleti tamamen tarihe karışmıştır.¹⁹

Memlûk Devleti'nin sona ermesinin ardından, Mısır'da Osmanlı Hakimiyeti başlamıştır. İşte Heytemî de Memlûkler'in bu son dönemine yetişmiş birisidir. Memlûk devletinde Kansu Gavri (ö. 922/1516) ve el-Melikü'l-Eşref Tomanbay'ın (ö. 923/1517) sultanlık yaptıkları zamanı görmüştür. Sonuç olarak Heytemî, gençlik yıllarını geçirmiş olduğu Mısır'da, anlatılan bu siyasi hadiseler, savaşlara ve bir devletin yıkılıp diğerinin kuruluşuna şahitlik ederek oldukça hareketli bir dönemde yaşamıştır. Ancak Heytemî'nin bu dönemde yaşanan olaylarla ilgili değerlendirmelerine pek rastlanılmamaktadır.

¹⁷ İbn İyâs, *Bedâ'i 'u 'z-zühûr*, 5/68; İbn Zünbül, *Âhiretü'l-Memâlik* 2, 94.

¹⁸ Yiğit, *Memlûkler*, 128-129; Ayaz, *Memlûkler* 2, 70.

¹⁹ İbn İyâs, *Bedâ'i 'u 'z-zühûr*, 136-176; İbn Zünbül, *Âhiretü'l-Memâlik* 2, 122 vd.; Abdülmelik b. Hüseyin el-'İsâmî, *Simtu'n-nücûm*, 4/63; Şevki Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1379/1960), 7/40; Yiğit, *Memlûkler*, 130-133; Ayaz, *Memlûkler* 2, 70-72.

1.1.1.2. Osmanlılar Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Siyasi Durum

Yavuz Sultan Selim'in seferleri sonucunda 923/1517 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Mısır'da yeni bir döneme geçilmiştir. Osmanlı Devleti, Mısır'ı beylerbeyilik haline getirerek merkezî yönetime bağlamıştır. Yavuz Sultan Selim, Kahire'den ayrılmadan önce Memlûklerin ileri gelenlerinden faydalanmak adına onlardan eski idare sistemi hakkında bilgiler almıştır. İdârî kadrolarda onlara da yer vermiştir. İlk beylerbeyiliği vazifesini yine Memlûk asıllı Hayır Bey'e tevdi etmiştir. Onun yanına güvenilir Osmanlı beylerinden yardımcıları ve askerler tayin ederek halka karşı şefkatli ve adaletli davranmasını iletmıştır. Ayrıca haksız vergilerin kaldırılmasını ve hem halkın hem de Mekke, Medine'nin haklarına özen gösterilmesini isteyerek Mısır'dan ayrılmıştır.²⁰

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesi ile birlikte Memlûkler'e bağlı olan Afrika ve Arap yarımadasındaki yetkililer de sultana elçiler göndererek itaatlerini bildirmişlerdir.²¹ Yine o dönemde Mekke şerîfi olarak görev yapmakta olan Berekât b. Muhammed Hasenî, oğlu Şerîf Ebû Nümei'yi Yavuz Sultan Selim'e göndererek Mekke'nin anahtarlarını teslim etmiş ve ona bağlılığını haber vermiştir. Elçi, sultanın huzuruna çıkınca bağlılıklarını arz etmekle beraber yanında getirdiği hediyeleri de takdim etmiştir. Yavuz Sultan Selim de gelen elçiyi büyük hediyelerle uğurlamış ve Mekke emirine Mısır hazinesinden maaş bağlamıştır. Bundan sonra Mekke ve Medine'deki bütün camilerde hutbeler Osmanlı hükümdarlarının adına okunmuştur. Hicaz Osmanlı'nın hakimiyetine girdiğinde mevcut emir Berekât b. Muhammed Hasenî görevine devam etmiştir. Ancak onun ölümünden sonra Mekke emirleri padişah tarafından atanmaya başlamıştır.²²

Padişahın, atadığı emire alamet olarak padişah tuğrasını taşıyan berat ya da menşur adı verilen bir işaret gönderilirdi. Gönderilen bu alamette iş tanımı bulunur, adil olması ve halkı gözetmesi tavsiye edilirdi. Ancak Osmanlı Devleti, Mekke emirini atasa da en güçlü olduğu dönemlerinde bile onların iç işlerine karışmamış, emirlerin liyakatli bulduğu kişileri devlet de emir olarak tanımıştır. Osmanlı Devleti, Hicaz'ın manevi şerefi olduğundan Mekke ve Medine'yi daima el üstünde tutmuş, buranın hakları hususunda çok

²⁰ İbn İyâs, *Bedâ'i 'u'z-zühûr*, 5/205; Nikolay İvanov, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi (1515-1574)*, çev. İlyas Kemaloğlu - Rakhat Abdieva (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1434/2013), 47-48; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 7/41-43; Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/563.

²¹ İvanov, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi*, 50.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri 2* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1434/2013), 16-19.

titiz davranmıştır. Oradaki emniyetin ve huzur ortamının bozulmaması için çok dikkatli olmuştur.²³

Anlatılan dönemin alimlerinden olan Heytemî de Osmanlılar'ın yönetim biçiminden oldukça memnun kaldığını ifade etmektedir. Kanûnî Sultan Süleyman başta olmak üzere Osmanlı padişahlarının izlemiş oldukları barış siyasetinin, bölgedeki huzur ve refahın oluşumunda büyük rol oynadığını aktarmaktadır.²⁴ Heytemî'nin siyasetten bütünüyle uzak ve ilgisiz bir yaşantısı olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Kendisi Mekke'de yaşadığı dönemde, içerisinde adaletle alakalı kırk hadis barındıran, siyasete müteallik *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl* isimli bir eser kaleme almıştır.²⁵ Eserde, dönemin Osmanlı padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'ın son derece adaletli bir hükümdar olduğundan bahsederek hakkında uzunca methiyeler dizmiştir. Özellikle Mekke'ye karşı cömert davranması ve oraya bazı ayrıcalıklar tanımasından oldukça memnun kaldığını dile getirmektedir.²⁶ Heytemî'nin, bu eserini Kanûnî'ye hediye olarak gönderdiği ifade edilmektedir.²⁷ Ayrıca farklı eserlerinde de sultandan memnuniyetini dile getirerek Osmanlı'nın adaletine vurgu yapmaktadır.²⁸

Heytemî'nin vefatına kadar geçen sürede Osmanlı padişahlarından, Yavuz Sultan Selim, (918-926) Kanûnî Sultan Süleyman (926-974) ve Sultan II. Selim (974-982) gibi Osmanlı'nın en parlak dönemini yöneten hükümdarlar bulunmuştur.²⁹ Yine Heytemî'nin yaşadığı dönemde Mekke emirlerinden ise Şerîf Berekât b. Muhammed, (ö. 931/1525) Şerîf Ebû Nümei b. Berekât (ö. 992/1584) ve Şerîf Hasan b. Ebî Nümei (ö. 1010/1601) gibi isimler vazife yapmıştır.³⁰

²³ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrime Emirleri* 2, 142-143.

²⁴ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Menâhilü'l-'azbe fi'islâhi mâ vehâ mine'l-Kâ'be*, nşr. Abdurraûf b. Muhammed el-Kemâlî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1424/2003), 24.

²⁵ Özgür Kavak, "Memlûkler Dönemi Siyaset Düşüncesine Giriş: Ahkâm-ı Sultâniye Geleneğinin İhyası ve Meşruiyet Problemini Aşma Çabaları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (20 Mart 2020), 225.

²⁶ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, nşr. Semîr Kettânî (Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 1433/2012), 363-365.

²⁷ Mustafa b. Abdillâh el-Kustantinî Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Dâru'l-Müsennâ, 1360/1941), 1/57.

²⁸ Heytemî, *el-Menâhilü'l-'azbe*, 23-24.

²⁹ Muhammed Esad Talas, *Mısır ve 'ş-Şâm fi'l-gâbir ve'l-hâdir* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1364/1945), 37-38; Şevkî Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 7/41-43.

³⁰ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrime Emirleri* 2, 72-77.

1.1.2. Sosyal, Kültürel ve İlmî Durum

1.1.2.1. Memlûkler Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Sosyal, Kültürel ve İlmî Durum

Memlûk Devleti çeşitli ırklardan, renklerden ve milletlerden teşekkül eden kozmopolit bir toplum yapısına sahiptir. Bu toplum da birbirinden keskin çizgilerle iki sınıfa ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, devlet idârî kadrolarında yegâne söz sahibi olan askerî tabaka, ikincisi ise yönetimde söz hakkı bulunmayan halk tabakasıdır. Bu yönüyle Memlûk Devleti tam anlamıyla askerî bir devlet yönetim modeline sahiptir.³¹

Askerler, normal halk tabakasını kendilerinden düşük görmekte ve onların arasına karışmadan yaşamaktaydılar. Askerî ruhlarını kaybetmemeleri için sultanlar, onları yerli halktan olan kızlarla bile evlendirmemişlerdir. Tıpkı kendileri ile aynı yolla getirilen Çerkez veya Türk kızlarıyla evlendirmişlerdir. Uzun bir süre yerli halktan daha imtiyazlı yaşamışlardır. Ayrıca yönetim gücü ellerinde bulunduğu gibi ekonomik güce de sahiptirler. Hem yönetimi hem de iktisadî tekeline bulunduran bu askeri sınıf, iktidarın yollarını halka tamamen kapatmıştır.³²

Bahsedildiği üzere Memlûk toplumu genel anlamda asker ve halk tabakası diye iki kısma ayrılrsa da konuyu daha da detaylandıran tarihçiler olmuştur. Buna göre; Memlûkler, ulemâ, tüccar, meslek erbâbı, sanatkârlar, dînî azınlıklar, Arap kabileleri, çiftçiler ve yabancı azınlıklar olarak sınıflandırılmaktadır.³³

Memlûk toplumunda ulemanın konumu diğer halk tabakalarından daha öndedir. Alimler, adlî ve dînî görevleri yerine getirerek askerî sınıfla halk arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Devlet divanında adalet ve din işlerinde söz sahibi olan ulema sınıfı, halkın geri kalanına göre devlet idaresine daha yakın bulunmuşlardır.³⁴ Ayrıca Memlûk toplumu da alimlere karşı oldukça saygılı davranır, ikramlarda bulunur ve tazim ederlerdi.

³¹ Müfîd ez-Zeydî, *Mevsû'atü't-târîhi'l-İslâmî (el-'Asru'l-Memlûkî)* (Amman: Dâru Esâme, 1423/2003), 5/221.

³² Müfîd ez-Zeydî, *Mevsû'atü't-târîhi'l-Memlûkî*, 5/222; Yiğit, *Memlûkler*, 379.

³³ Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Cemâleddin Muhammed eş-Şeyyâl (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1358/1940), 72; Saîd Abdülfettah Âşûr, *el-Mücteme'u'l-Mısri fî 'asr-i selâtini'l-Memâlîk* (Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1412/1992), 16.

³⁴ Yiğit, *Memlûkler*, 382; Ayaz, *Memlûkler* 2, 116.

Bunun temel nedeni ise alimlerin dînî hayatı canlı tutmaları ve son derece zengin ilmî faaliyetlerle halkın gönlünü kazanmalarıdır.³⁵

Memlûk toplumunun sosyal hayatında sadece erkeklerle ilgili değil, kadınlarla alakalı durumlara da yer vermek yararlı olacaktır. Memlûkler’de kadınlar için özel müesseseler inşa edilmiştir. Ribât adı verilen bu yapılar, dînî derslerin tahsil edilebileceği, ibadet ve zikirlerin yapılabileceği, boşanmış olan veya evinde problem yaşayan kadınların rahatlıkla kalabileceği çok amaçlı yerler olarak planlanmıştır. Bu yapılara, Sultan Baybars ez-Zâhir’in kızı olan Tizkerpây Hatun’un inşa ettirmiş olduğu, er-Ribâtü’l-Bağdâdiyye örnek olarak gösterilebilir.³⁶ Ayrıca kadınların kendilerini güvende hissedebilecekleri ve sığınabilecekleri böyle yapıların kurulmuş olması, İslâm medeniyetinin asırlar öncesinde kadına verdiği önemin de bir göstergesidir.

Memlûkler döneminde Müslüman halkın geneli dört ehl-i sünnet mezhepten birisine mensup bulunmaktaydı. Aslında iki asrı aşkın bir süre Şîî Fatımî devletinin idaresinde kalan bu halkın, ehl-i sünnet itikadına geçmelerinin temel nedeni, Eyyûbî Devleti’ni kuran Selahaddîn Eyyûbî’nin bu yöndeki çabalarıdır. O, dört mezhebin derslerinin tahsil edilebileceği medreseler inşa ettirerek buralarda sünnî alimler yetişmesini sağlamıştır. Bu çabaları zamanla meyvelerini vermiş ve halkın büyük çoğunluğu ehl-i sünnet itikadını benimsemiştir.³⁷ Bununla beraber azınlık da olsa farklı mezheplere mensup kişiler de bulunmaktaydı. Ayrıca halkın bir bölümünü de geneli Hristiyan olan gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Memlûk sultanları gayrimüslim vatandaşların idaresi için onların kendi aralarından seçtikleri kişileri tayin eder ve onların dinlerini özgürce yaşamalarını sağlardı.³⁸

Heytemî’nin yaşamış olduğu dönem Memlûk Devleti’nin son zamanlarına rastlamaktadır. Çeşitli zorluklara ve savaşlara sahne olan bu dönemde devleti, yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olan sultanların adaletsiz ve zorba tutumları, halka karşı kaba ve

³⁵ Âşûr, *el-Mücteme ‘u’l-Mısırî*, 37.

³⁶ Makrîzî, *el-Mevâ ‘iz*, 4/303.

³⁷ Makrîzî, *el-Mevâ ‘iz*, 4/166-167.

³⁸ Nâsirüddîn Muhammed b. Abdîrahîm b. Ali el-Mısırî el-Hanefî İbnü’l-Furât, *Târihu ‘d-düvel ve ‘l-mülûk* (Beyrut: el-Matbaatü’l-Emîrkâniyye, 1361/1942), 8/18 vd.

sert politikaları sosyal yaşantıyı olumsuz etkilemiş ve insanları maddi-manevi bunaltıya sürmüştür.³⁹

Memlûkler döneminde, ilmî sahadaki faaliyetlerin ise oldukça canlı ve İslâm tarihi açısından parlak bir dönem olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁰ Memlûk sultanları gerek takvalarına gösterge olması gerekse halk içinde itibar kazanmak maksadıyla oldukça fazla sayıda medrese inşa ettirmişlerdir. Medreselerin bazıları farklı nitelikte olsa da genel olarak ehl-i sünnete mensup dört mezhepten birine göre planlanmıştır. Bu kurumlarda fıkıh derslerinin yanı sıra hadis, kelâm, tefsîr vb. dinî ilimler de okutulmuştur. Bu dönemde medrese vb. eğitim kurumlarının artırılması ve sultanlar ile emîrlerin ilme olan düşkünlükleri, ilmî faaliyetlerin canlanmasının en temel nedenleri arasındadır.⁴¹ Bunların yanı sıra hilafetin, Bağdat'tan Mısır'a geçmiş olması da ilmî canlılığın sebeplerinden birisi olarak zikredilmektedir.⁴²

Dînî ve beşerî ilimlerde son derece zengin çalışmaların olduğu ve alanında yetkin ilim insanlarının yetiştiği bu dönemde özellikle hadis ilmi çalışmaları dikkat çekmektedir. Çeşitli İslâmî ilimlerin tahsil edildiği medreselerin yanı sıra hadis ilmi faaliyetlerinin özenli bir şekilde sürdürülebileceği dâruhadisler inşa edilmiştir.⁴³ Bununla beraber genel olarak ilme ve alimlere değer veren Memlûk sultan ve emirlerinin, özellikle hadis ilmi faaliyetlerine ve hadisçilere ayrı bir önem atfetmeleri, hadis ilminin diğer ilimler arasında öne çıkmasının nedenleri arasındadır.⁴⁴

Hadis ve hadis ilimlerine verilen önem, hadis alanında nitelikli ilim insanlarının yetişmesi sonucunu doğurmuştur. Hadis ilimleri için önemli mesailer harcayan alimlerden Nevevî, (ö. 676/1277) İbn Dakîkul'îd, (ö. 702/1302) Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, (ö.

³⁹ Abdülmelik b. Hüseyin el-'İsâmî, *Simtu'n-nücûm*, 4/63-64; Abdülmüteâl b. Abdilvehhâb b. Ahmed Saîdî, *el-Müceddîdün fi'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ilâ'r-râbi'* 'aşera (Kahire: Mektebetü'l-Adâb, 1416/1996), 321.

⁴⁰ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 11; Ayaz, *Memlûkler* 2, 137; Ferhat Gökçe, "Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (01 Mayıs 2013), 41-42; İsmail Yiğit, "Memlûkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/94-96.

⁴¹ Muhammet Yılmaz - Nagihan Emiroğlu, "Memlûklerde İlmî Hayat ve Kadınların İlmî Hayattaki Yeri", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 1/15 (2020), 100.

⁴² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara fi ahbâri's-Şâm ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967), 2/94.

⁴³ Yiğit, *Memlûkler*, 248; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 29, 53 vd.; Tahsin Kazan, "Memlûkler'in Hadis İlmine Katkıları", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 3/2 (31 Ağustos 2019), 150.

⁴⁴ Nagihan Emiroğlu, "Memlûklerde Hadis ve Ulema", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (20 Mart 2020), 372.

742/1341) Moğultay b. Kılıç, (ö. 762/1361) İbn Receb, (ö. 795/1393) Zeynüddîn el-İrâkî, (ö. 806/1404) Nûreddîn el-Heysemî, (ö. 807/1405) İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1449) Bedreddin el-Aynî, (ö. 855/1451) Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (ö. 923/1517) ve Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) gibi isimler başta olmak üzere birçok önemli ilim insanları yetişmiştir. Bu dönemde, *Sahîhahayn*'e en muteber şerhler yazılmış ve hadis ricâlini tanıtan biyografi kitaplarının en güvenilirlerinden sayılan önemli eserler telif edilmiştir.⁴⁵

Diğer taraftan Memlûkler döneminde tasavvufun, toplum üzerinde oldukça büyük bir etkisinin olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Sosyal ve dînî alanda yaşanan en büyük gelişimin tasavvufa ait olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde tasavvufî hareketin, göstermiş olduğu güçten dolayı altın çağını yaşadığı ve toplumun büyük bir kesiminde karşılık bulduğu bilinmektedir. Tasavvufun bu denli güçlenmesinin temel nedeni ise yöneticilerin tasavvuf ve mensuplarına vermiş oldukları destek ve sultanlar ile diğer idarecilerin ribât, hankah ve tekke inşasında gösterdikleri özveri olmuştur.⁴⁶

Heytemî'nin talebelik yıllarının ilk zamanlarını geçirmiş olduğu Memlûkler'in son dönemi, sosyal ve ilmî açıdan genel olarak bu özellikleri taşımaktadır. Belirtildiği üzere özellikle sosyal yaşantıya damgasını vurmuş olan tasavvuf, Heytemî'nin hayatında da karşılık bulmuştur. Bu dönemde ilmî faaliyetlerin zenginliği, medreselerin çokluğu ve ilme verilen büyük destek, Heytemî de dahil birçok değerli ilim insanının yetişmesine vesile olmuştur.

Ömrünün büyük bir bölümünü Osmanlı hâkimiyetinin altında geçirmiş olan Heytemî'yi, Memlûk alimi olarak değerlendirenler bulunmaktadır. Bunun nedeni ise Osmanlılar'ın yönetimi başladıktan sonra yerleşik ilmî düzende büyük değişikliklerin olmamasıdır. Dolayısıyla Heytemî'nin ilmî kişiliğinde, Memlûkler döneminin karakteristik özelliklerini taşıdığı ifade edilmektedir.⁴⁷

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir ki, Memlûk Devleti çeşitli milletleri içerisinde barındıran toplumsal bir yapıya sahiptir. Bu toplumda ise ulema sınıfı ayrı bir önemi haizdir. Dînî ve adlî mevkilerde muhtelif görevleri yerine getiren alimler halkla arasına mesafe koymuş olan yönetici sınıfı ile toplum arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Bununla beraber dönemin ilim insanları, dînî hayatı canlı tutmak ve ilmî faaliyetleri

⁴⁵ Yiğit, *Memlûkler*, 272 vd.; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 118-119.

⁴⁶ Saîd Abdülfettah Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şâm 2* (Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1396/1976), 351-352; Yiğit, *Memlûkler*, 386 vd.; Ayaz, *Memlûkler 2*, 126-128.

⁴⁷ Kavak, "Memlûkler Dönemi Siyaset Düşüncesine Giriş", 186.

zenginleştirmek gibi davranışları ile halkın saygısını kazanmayı başarmışlardır. Alimlerin, zengin ilmî çalışmalarının yanında Memlûk yöneticilerinin de medreseler, dârulhadisler ve çeşitli eğitim kurumlarının inşasına gösterdikleri önem vesilesi ile bu dönem, İslâmî ilimlerin en parlak dönemleri arasında yer almıştır. Ayrıca idarecilerin ilmi, alimi ve eğitim kurumlarını önceleyen bu tutumları İslâmî ilimlerde uzman alimlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bilhassa hadis ve hadisçilere gösterilen özel ilgi sayesinde alanında yetkin muhaddisler ilim dünyasına kazandırılmıştır. Bununla birlikte toplumu etkisi altına alan bir diğer unsur ise tasavvuf düşüncesi olmuştur. Bu dönemde tasavvufî hareketin gücü yöneticisinden, tüccarına, aliminden, avamına toplumun hemen her kesimini etkisi altına almıştır. Bu dönemin bir alimi olan Heytemî'nin de bahsi geçen sosyal, kültürel ve ilmî durumların etkilerini taşıdığını ifade etmek gerekmektedir.

1.1.2.2. Osmanlılar Dönemi Mısır ve Hicaz Bölgesinde Sosyal, Kültürel ve İlmî

Durum

Memlûkler döneminde olduğu gibi Osmanlı Devleti zamanında da halk tabakaları benzer sınıflardan oluşmakta idi. Halkı oluşturan tabakalar yöneticiler, alimler, tüccâr, çiftçiler ve sanatkârlar olarak sınıflandırılmaktadır.⁴⁸

Bu sosyal sınıflar arasında tıpkı Memlûkler'de olduğu gibi ulemâ sınıfı öne çıkmakta idi. Medreselerin çokluğu, ilim faaliyetlerinin zenginliği ve özellikle Ezher'in ilim merkezi oluşu, yöneticilerin dikkatini çekmiştir. Osmanlı hükümdarları da Ezher'de bulunan ilim insanlarına kıymet verir, onları halkın içinde kanaat önderi olarak benimserlerdi. Osmanlı padişahlarının orada bulunan alimlere vermiş olduğu kıymetten dolayı halk da onlara itibar eder, herhangi bir problemleri olduğunda onlara danışırlardı. Dolayısıyla Memlûkler dönemindeki mevcut yapı aynı şekliyle devam etmiş ve ulema sınıfı, halk ile yöneticiler arasında köprü vazifesi görmüştür.⁴⁹ Toplumla arasındaki bağları ulema aracılığıyla kuvvetlendiren Osmanlı Devleti'nin, aynı zamanda Haçlılara karşı siyasi ve iktisadi hamleleri, Arap dünyasındaki başarılı politikaları ve Akdeniz'de sağlamış olduğu hakimiyet de toplumu birleştirmiş, huzurlu ve müreffeh bir ortam oluşturmuştur.⁵⁰

⁴⁸ Abdurrahîm Abdurrahman Abdurrahîm, *el-Hayâtü'l-ictimâ'îyye fi'l-vilâyâtü'l-'Arabîyye esnâ'e'l-'ahdi'l-'Usmânî*, nşr. Abdulcelîl et-Temîmî (Zağvan: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Bühûsi'l-'Usmâniyye, 1408/1988), 477 vd.

⁴⁹ Abdurrahîm Abdurrahman Abdurrahîm, *el-Hayâtü'l-ictimâ'îyye*, 490-491.

⁵⁰ Müfid ez-Zeydî, *Mevsû'atü't-târîhi'l-İslâmî (el-'Asru'l-'Usmânî)* (Amman: Dâru Esâme, 1423/2003), 6/31.

Osmanlılar, yeni fethetmiş oldukları bu coğrafyada İslâmî yaşantının ve Müslüman ahlakının sarsılmaması için de son derece titiz davranmışlardır. 925/1519 yılında Mısır'da gayri meşru işlerin önü tamamen kapatılmıştır. Bu bağlamda alkollü içecek satan dükkanlar, meyhaneler ve zararlı madde kullanılan mekanlar kapatılmış, işletmecilerine de ağır cezalar verilmiştir.⁵¹ İslâm ahlakına uygun olmayan danslar ve düğünlerde icrâ edilen uygunsuz bazı hareketler engellenmiştir.⁵²

Osmanlılar, Mısır'da hakimiyeti sağladıktan sonra orada bulunan birçok eseri İstanbul'a taşımışlardır. Ayrıca hilafetin merkezi olan İstanbul'a, ulema ve kadılardan oluşturulan önemli bir heyet nakledilmiştir. Bununla beraber inşaat, demir, mermer ustaları, mimarlar, marangozlar, mühendisler ve daha birçok meslek grubundan zanaatkarların İstanbul'a götürüldüğü aktarılmaktadır. Bunun nedeni olarak ise İstanbul'da Mısır modelinde medreseler inşa etmek olduğu belirtilmektedir.⁵³ Ancak bu durum Mısır açısından olumsuz bir gelişme olarak görülmemelidir. Çünkü Hilafetin yeni merkezi olan İstanbul'u ilmî ve fennî açıdan ileriye taşımak oldukça tabiidir. Zaten başta Ezher olmak üzere birçok medrese ve camilerinde nitelikli ilim insanı yetiştiren Memlûkler, tarih boyunca İslâm dünyasına alim ihraç etmiştir.

Osmanlılar döneminde, Mısır'da yaşanan gelişmeler neticesinde ticari faaliyetler de büyük bir ivme kazanmıştır. Ticarete yaşanan bu canlılık neticesinde Kahire şehri tüccarlar için cazibe merkezi haline gelmiştir. Memlûkler döneminden kalan pazar yerlerinin geliştirilerek yeni pazarların açılması sağlanmıştır. Bu dönemde özellikle büyük tüccarlar için ticaret merkezine dönüşen şehir, dış ticaret ilişkilerinin de güçlenmesini sağlamıştır. Ayrıca alışverişlerde dolandırıcılıkların önüne geçmek amacıyla yapılan işlemlerin kayıtlarını tutan görevliler atanmıştır.⁵⁴

Mısır ve Hicaz'ın Osmanlı hakimiyetine geçmesinin ardından her iki bölgeye de ehl-i sünnete mensup dört mezhebin kadıları atanmıştır.⁵⁵ Heytemî'nin 940/1533 tarihinde yerleştiği Mekke'de dört mezhebe ait olan mahkemeler, *Mahkeme-i Kübrâ* adıyla anılan Hanefi mezhebine mensup üst mahkemeye bağlıydılar. Diğer üç mezhebin mahkemelerinde görülen davalar, belirli aralıklarla Hanefi mahkemesine rapor olarak sunulurdu. Ayrıca büyük davalarda bu üç mezhep kadısı, Hanefi kadısı ile danışıklı hareket

⁵¹ İbn İyâs, *Bedâ'i 'u 'z-zühûr*, 5/305.

⁵² İvanov, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi*, 49.

⁵³ İbn İyâs, *Bedâ'i 'u 'z-zühûr*, 5/182-183.

⁵⁴ Abdurrahîm Abdurrahman Abdurrahîm, *el-Hayâtü 'l-ictimâ'îyye*, 481-483.

⁵⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, 10/201; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri* 2, 63.

etmek için talimat almıştı.⁵⁶ Bu şekilde Hanefî mezhebi ön plana çıkarılmış ve devletin resmi mezhebi haline getirilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin resmi mezhep olarak Hanefîliği seçmiş olması, diğer mezhepleri reddettiği veya göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Bu bölgede, Hanefî mezhebi için resmî mezhep ifadesinin kullanımı adlî teşkilâtta sorumlu, hukukî prosedürü teftiş eden ve merkezî otoriteye doğrudan bağlı olan kadıların, Hanefî mezhebine olan mensubiyetlerinden kaynaklanmaktadır.⁵⁷

Heytemî'nin yerleştiği ve ömrünün sonuna kadar kaldığı Hicaz bölgesi, bir ilim merkezi haline gelmiştir. Heytemî'nin de bu bölgenin en önemli ilim insanlarından birisi olduğu belirtilmektedir.⁵⁸ Çünkü Heytemî'nin yaşadığı dönem, İslâm topraklarının en geniş coğrafyaya ulaştığı zamandır. Dolayısıyla dünyanın dört bir yanından Müslümanlar hac vazifesini yapmak için buraya gelmiştir. Bundan dolayı oradaki ilmî faaliyetler oldukça canlı olmuştur. Böyle bir dönemde yaşayan Heytemî de oraya gelen alimlerle ilmî müzakereler yapmış ve birçok talebeye ders verme fırsatı bulmuştur.

Sonuç olarak Osmanlılar dönemindeki ilmî, kültürel ve sosyal duruma bakıldığında Memlûkler döneminin izlerini taşıdığı görülmektedir. Bu bağlamda Memlûklerin kazanımlarına katkılar sağlanarak daha ileri seviyeye taşındığını ifade etmek gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı toplumu içerisinde yer alan çeşitli sosyal sınıflar içerisinde de yine ilim insanlarının ön plana çıktıkları görülmektedir. Bunun sebebi ise idarecilerin ilme ve alime gösterdikleri özendir. Memlûkler zamanında olduğu gibi ilim insanları idarecilerle toplum arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Yine bu dönemde de çeşitli eğitim kurumları inşa edilmiş ve ilmî faaliyetler oldukça canlı olmuştur. Bununla beraber Osmanlılar bu bölgeyi hükmü altına aldıktan sonra İslâmî ilkelere uymayan ve toplumsal ahlakı bozacak her türlü faaliyetlere son vermiştir. Osmanlılar ilmî ve kültürel açıdan zikredilen girişimleri uygularken diğer taraftan, ticari faaliyetlerin gelişimi için de bazı adımlar atmışlardır. Bu bağlamda eski idare zamanından kalan pazar yerlerini genişleterek iç ve dış ticareti hareketlendirmeyi hedeflemişlerdir. Bu zikredilenlerin neticesinde Heytemî'nin tanıklık etmiş olduğu her iki devlet idarecilerinin de ilmî çalışmalara ve alimlere büyük bir önem atfettikleri ve onları toplum nezdinde önemli bir yerde konumlandıkları görülmektedir. Yer verilen bilgiler ışığında bölgede yaşayan

⁵⁶ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri* 2, 63.

⁵⁷ Abdurrahman Atçıl, "Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 38 (01 Aralık 2017), 115.

⁵⁸ Şevkî Dayf, *Târîhu 'l-edebi 'l-Arabî*, 5/73.

birbirinden farklı onlarca milletin, uzun bir dönem müreffeh hayat sürdürmelerinin temel nedeni ise alimlerin toplumla olan samimi ilişkileri olarak görünmektedir.

1.2. Heytemî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

1.2.1. Hayatı

İsmi Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî'dir. Lakabı Şihâbüddîn⁵⁹ olan Heytemî, yaygın olarak İbn Hacer ve Ebü'l-Abbâs⁶⁰ künyeleri ile anılmış, bazen de Ebû Ubeydullah⁶¹ künyesi ile zikredilmiştir. Büyük dedelerinin önceden yaşadığı yerden dolayı Selmüntî, kendi doğup büyüdüğü yerden dolayı Heytemî ve Mısırî, sonradan yerleşip ömrünü geçirdiği bölgeden dolayı da Mekkî nisbeleri ile anılmıştır. Ayrıca Benî Sa'd kabilesine mensup olduğu için es-Sa'dî, ve bu kabilenin soyu ensara kadar ulaştığı için el-Ensârî nisbeleriyle de zikredilmiştir.⁶²

⁵⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye*, haz. Abdulkâdir b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî el-Mekkî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, t.y.), 1/2; Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısırî Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, nşr. Ahmed Abdürrahim es-Sâiyih, Tefvîk Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, 1426/2005), 94; Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdillâh Bâ Amr Seyfî, *Cevâhirü'd-dürer fî menâkib İbn Hacer (Eşrefü'l-vesâ'il ile birlikte)*, nşr. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 19; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 258; Ebü'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî ed-Dımaşkî Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkibi a'yâni'l-mi'eti'l-âşire*, nşr. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/102; Ahmed b. Muhammed b. Ömer Şihâbüddîn el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâtî'd-dünyâ*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrut: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1386/1967), 435; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/541; Ebü'l-Meâlî Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahman İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, nşr. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/201.

⁶⁰ Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 258; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/541; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 2/201; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 2/152; Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye* (Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1331/1913), 3/334; Ebü'l-Hayr Abdullah Mirdâd, *el-Muhtasar min Kitâbi'n-Neşri'n-nevri ve'z-zeher fî terâcimi efâdile Mekke mine'l-karni'l-âşir ilâ karni'r-râbi' aşer*, nşr. Muhammed Saîd el-Âmûdî, Ahmed Ali (Cidde: 'Âlemü'l-Ma'rife li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1406/1986), 122; Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ ed-Dımaşkî Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrebe* (Mısır: Matbaatu Serkîs, 1346/1928), 1/81; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1423/2002), 1/234.

⁶¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Esne'l-metâlib fî sîlati'l-ekârib*, nşr. Ekrem b. Muhammed Ziyâde el-Fâlûcî el-Esrî (Amman: Dâru'l-Eseriyye, t.y.), 66.

⁶² Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdillâh Bâ Amr Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer fî tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şafîi*, nşr. Emced Reşîd (Amman: Dâru'l-Feth, 1437/2016), 30; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 258; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 2/201-202; Muhammed b. el-Hasen b. el-Arabî es-Seâlibî el-Mâlikî Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî fî târihi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 2/420; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122.

Hicaz'da uzun yıllar kaldığı ve burada fetva makamında olduğu için kendisine Müftî'l-Hicâz/Mekke (Hicaz/Mekke Müftüsü) denilmiştir.⁶³ Bunların yanında eş-Şâfiî,⁶⁴ el-Ezherî⁶⁵ el-Fakîh, el-Muhaddis, es-Sûfî,⁶⁶ el-Muhakkik, el-'Allâme,⁶⁷ el-İmâm⁶⁸ vb. ifadelerle de anılmaktadır. Heytemî'nin büyük dedelerinden birisi, genellikle sessiz olduğu ve çok az konuştuğu için taşa benzetilmiş ve kendisine bu sakinliğinden dolayı Hacer lakabı verilmiştir. Onun soyundan olanlar da İbn Hacer ifadesi ile anılmışlardır.⁶⁹ Bununla birlikte dedesinin yaşlılıktan dolayı kulaklarının ağır işitmesi sonucunda Hacer lakabını aldığı şeklinde aktarımlar da bulunmaktadır.⁷⁰ Heytemî'nin, İbn Hacer lakabı da bu dedesinden gelmektedir.

Heytemî'nin, aslen Mısır'ın Selmünt⁷¹ taraflarında yaşayan ataları, orada gerçekleşen çeşitli sıkıntılardan dolayı Garbiye bölgesine göç etmişlerdir.⁷² Heytemî de 909/1504 yılının Receb ayında, bu bölgede yer alan Mahalletü Ebi'l-Heytem (Heyâtım) köyünde

⁶³ Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb* 5, nşr. Muhammed Hâdî el-Emînî (Tahran: Mektebetü's-Sadr, 1359/1940), 262; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, nşr. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 194.

⁶⁴ Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 94; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 2/202; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 2/152.

⁶⁵ Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabîyye*, 3/334.

⁶⁶ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselletât* 2, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 1/337.

⁶⁷ Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 94; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 2/201.

⁶⁸ Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 94; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/101; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542.

⁶⁹ Seyfî, *Cevâhirü'd-dürer*, 19; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dımaşkî Muhammed Emîn Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), 2/166.

⁷⁰ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcül-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, nşr. Ali Helâlî vd. (Kuveyt: Müessesetü'l-Kuveyt li't-Tekaddümi'l-İlmî, 1421/2001), 10/552.

⁷¹ Selmünt: Mısır'ın Aynişems bölgesinin yakınlarında yer alan bir köydür. Bkz. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* 2 (Beyrut: Dâru Sâdir, 1415/1995), 3/238.

⁷² Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/3; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 32.

doğmuştur.⁷³ Heysem ve Heytem şeklinde iki farklı telaffuz ihtilafı bulunsa da genel kabule göre Heytem şeklinde okunuşu doğru bulunmuştur.⁷⁴

Heytemî'nin doğum tarihiyle alakalı farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlar, 899/1494,⁷⁵ 909/1504⁷⁶ ve 911/1506⁷⁷ yıllarıdır. Bunların arasında en tercih edilebilir olanı ise 909/1504 senesidir. Çünkü bu seneye bizzat kendisi ve talebesi işaret etmektedir. Heytemî, Süyûtî'den (ö. 911/1506) hadis icazeti aldığını, çünkü Süyûtî'nin kendi zamanına yetişen herkese genel icazet verdiğini ve kendisinin de onun vefatından üç sene önce dünyaya gelerek bu icazetin kapsamına girdiğini ifade etmektedir.⁷⁸ Ayrıca talebesi Bâ Amr es-Seyfî, Heytemî'nin 909/1504 yılında doğduğuna dair bilgiyi, bizzat onun kendi el yazısı ile kaydetmiş olduğu bir yazıdan öğrendiğini aktarmaktadır.⁷⁹ Bu bilgiler ışığında Heytemî'nin 909/1504 senesinde doğmuş olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Heytemî, babasını henüz küçük yaşlarda iken kaybetmiş, bakımını ise dedesi üstlenmiştir. Dedesinin himayesi altında iken hafızlığını tamamlamıştır.⁸⁰ Bir müddet sonra dedesini de kaybeden Heytemî'nin bakımını, babasının da hocaları olan Şemsüddîn İbn Ebi'l-Hamâil (ö. 932/1526) ve Şemsüddîn eş-Şinnâvî (ö. 932/1526) üstlenmiştir. Heytemî, doğup büyüdüğü Heytem köyünde temel ilimlerin eğitimini aldıktan sonra hocası Şinnâvî, onu Ahmed el-Bedvî'nin yanında kendisini geliştirmesi üzere Tantâ şehrine göndermiştir. Orada bulunan alimlerin yanında da eğitim gördükten sonra hocası tarafından 924/1518 senesinde Câmiu'l-Ezher'e götürülmüştür. Orada İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449)

⁷³ Seyfî, *Cevâhirü'd-dürer*, 19; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'* (Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.), 1/109; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/337; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 2/152; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 194; Serkîs, *Mu'cem*, 1/81-82.

⁷⁴ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 34/67; Alî b. Mübârek b. Mübârek b. Süleymân b. İbrâhîm Ali Paşa Mübarek, *el-Hutatü't-Tevfikîyyetü'l-cedîde li-Mısri'l-Kâhire ve müdünüha ve bilâdüha'l-kadîme ve's-şehîre* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1305/1888), 15/25; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/337.

⁷⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 34/67; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/338; İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, 1370/1951), 1/146.

⁷⁶ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 32; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 1/109; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 2/152; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/234; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 1401/1981, 27.

⁷⁷ Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102.

⁷⁸ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Sebetü'l-İmam Şeyhü'l-İslam İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî*, nşr. Emced Reşîd (Amman: Dâru'l-Feth, 1435/2014), 91; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262.

⁷⁹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 32.

⁸⁰ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/3.

en önemli talebelerinden birisi olan Zekeriyya el-Ensârî (ö. 926/1520) başta olmak üzere, devrin önde gelen alimlerinin yanında ilim tahsil etmiştir. Henüz yaşı küçük olmasına rağmen böyle büyük ilim insanlarının yanında bile zekâ ve anlama kabiliyeti ile dikkat çekmeyi başarmış ve kısa sürede İslâmî ilimlerde yetkin bir isim olmuştur.⁸¹

Heytemî, eğitim hayatı boyunca karşılaşmış olduğu çeşitli zorluklardan da bahsetmektedir. Talebelik yılları genel olarak açıklıkla geçmiştir. Ezher’de tahsil gördüğü dört yıllık zaman zarfında insan bünyesinin dayanamayacağı ölçüde, günlerce aç kaldığını haber vermektedir. Yine ilmî hayatını ilgilendiren başka bir problemi de aktarmaktadır. Bazı art niyetli kişiler onun ilmî konumunu kıskanarak kendisini ve eserlerini hedef almışlardır. Bunun sonucu olarak Heytemî bazı eserlerini kaybetmiştir. Yaşanan bu olayların neticesinde Heytemî, Mısır’dan ayrılıp Mekke’ye yerleşme kararı almış ve hayatında yeni bir dönem başlamıştır.⁸²

Heytemî, 933/1526 senesinde hocası Ebü’l-Hasan el-Bekrî es-Sıddîkî (ö. 952/1545) ile birlikte hac ziyaretinde bulunmuştur. Hac sonrası hemen Mısır’a dönmeyip bir sene kadar bu bölgede kalmışlardır. Heytemî bu sırada önemli eserler telif etmiştir. Ardından 937/1530 ile 940/1533 senelerinde ailesini de yanına alarak tekrar hacca gitmişlerdir. Son gidişinden sonra bir daha Mısır’a dönmemiş ve ailesi ile birlikte Mekke’ye yerleşmiştir. Heytemî için Mekke dönemi, ilmî anlamda oldukça canlı olmuştur. Dünyanın dört bir tarafından gelen Müslümanlar, onun ders halkalarına katılmış ve kendisine fetva için danışılmıştır. Ömrünün sonuna kadar Mekke’de kalmış ve burada insanların yararlanabileceği çeşitli alanlarda eserler telif etmiştir.⁸³ Ayrıca Heytemî’nin, çağdaşı olan Mısırlı alim ve sûfî olarak tanınan Abdülvehhâb eş-Şa’rânî (ö. 973/1565) onun, Mekke müftüsü olmasına rağmen, burada son derece zâhidâne ve sade bir yaşantı sürdürdüğünü, dünya malına yönelmediğini ve zaruret olmadıkça yöneticilerle irtibata geçmediğini haber vermektedir.⁸⁴

⁸¹ Heytemî, *el-Fetâva’l-kübra’l-fikhiyye*, 1/3; Seyfî, *Nefâ’isü’l-dürer*, 32-40; Ayderûsî, *en-Nürü’s-sâfir*, 259; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/542; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122; Serkîs, *Mu’cem*, 1/82; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 1401/1981, 30.

⁸² Heytemî, *el-Fetâva’l-kübra’l-fikhiyye*, 1/4-5; Seyfî, *Nefâ’isü’l-dürer*, 44; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil’ârifîn b. Nûreddîn Alî el-Haddâdî Münâvî, *el-Füyûzu’l-ilâhiyye şerhu’l-Elfiyyeti’l-verdiyye*, nşr. Abdullah Abdülazîz Emîn (Amman: Dârü’l-Feth, 1436/2015), 51; Şevkânî, *el-Bedrü’t-tâli*, 1/109.

⁸³ Heytemî, *el-Fetâva’l-kübra’l-fikhiyye*, 1/4; Seyfî, *Nefâ’isü’l-dürer*, 43-45; Ayderûsî, *en-Nürü’s-sâfir*, 260; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/542; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

⁸⁴ Şa’rânî, *et-Tabakâtü’s-suğrâ*, 95.

Kaynaklarda, Heytemî'nin vefat tarihi ile alakalı farklı bilgiler yer almaktadır. Bunlar 964/1557,⁸⁵ 973/1566,⁸⁶ 974/1567⁸⁷ ve 994/1587⁸⁸ yılları olmak üzere dört farklı şekilde aktarılmaktadır. Ancak bu tarihlerden 973/1566 ve 974/1567 senelerinin gerçeğe daha uygun, diğer tarihlerin ise hatalı olduğu ihtimali üzerinde durulmuştur.⁸⁹ Çünkü bizzat Heytemî'nin 972/1565 senesinde kitap telif ettiğini aktarmış olması,⁹⁰ ilk tarihin yanlış olduğunu göstermektedir. Heytemî'nin biyografisini kaleme alan öğrencilerinin ve yakın dönem tarihçilerin son verilen tarihle alakalı hiçbir aktarımda bulunmamış olmaları ise bu tarihin de hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Heytemî ile aynı sene içerisinde dönemin Osmanlı padişahı olan Kanûnî Sultan Süleyman'ın da (ö. 974/1567) vefat ettiği için insanların: "Hem dünya sultanı hem de dinin sultanı öldü." şeklinde bir slogan geliştirmiş olmaları,⁹¹ yine bu kanaati güçlendirmektedir.

Heytemî, vefatından önce ağır bir hastalığa yakalanarak yirmi gün kadar ders vermeyi bırakmak durumunda kalmıştır. 21 Recep'te vasiyetini vermiş ve 23 Recep 974 (3 Şubat 1567) senesinde pazartesi günü öğleden önce vefat etmiştir. Ölümüyle birlikte insanları tarifsiz bir hüznün kapladığı, cenazesini taşımak için izdihamlar olduğu ve törenin ardından sokakların, insanların parçalanmış ayakkabıları ile dolduğu aktarılmaktadır. Bu anlatılanlar, Heytemî'nin yaşadığı dönemde insanlar tarafından bilinen ve sevilen bir ilim insanı olduğunu göstermektedir. Heytemî, Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) şehit edildiği yerin yakınlarında, Cennetü'l-mu'allâ kabristanındaki Türbetü't-Taberiyî'nin bölümüne defnedilmiştir.⁹²

1.2.2. İlmî Şahsiyeti

İslâmî ilimlerin hemen her alanında eser telif etmiş olan Heytemî, çok yönlü bir ilim insanıdır. Dînî eserlerin yanında tarih, eğitim ve biyografi kitapları gibi farklı sahalarda da

⁸⁵ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/338.

⁸⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/541; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 2/202; Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb* 5, 262; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, 3/334.

⁸⁷ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 74; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 258; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 34/67; Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Müsevî Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât* (Tahran - Kum: Matbaatu'l-Hayderiyye, 1390/1970), 347; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122.

⁸⁸ Muhammed Emîn Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 2/427.

⁸⁹ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/338.

⁹⁰ Heytemî, *Sebet*, 507.

⁹¹ Ebû Alevî Cemâlüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Hadramî el-Yemenî el-Mekkî Şillî, *es-Sene'l-bâhir bi-tekmîli'n-Nûri's-sâfir 'an ahbâri'l-karni'l-âşir*, nşr. İbrâhîm b. Ahmed el-Mükhaffî (San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1425/2004), 503.

⁹² Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 73-74; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 258; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543.

eserler bırakmıştır. Heytemî, özellikle fıkıh ile hadis alanlarına özel ilgi duymuş ve ilim dünyasının en önemli isimlerinden birisi olmuştur. Yaşadığı dönemde, nasları anlama kabiliyeti bakımından Heytemî gibi bir alimin bulunmadığı ifade edilmektedir.⁹³ Zaten Heytemî'nin lakab ve nisbeleri de onun ilmî konumu hakkında fikir vermektedir.

Henüz küçük yaşlarında hafızlığını tamamlayarak, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Minhâcû't-tâlibîn* isimli eserini ezberlemiştir. Daha on beş yaşlarında iken de Ezher'de tahsil hayatına başlayan Heytemî, alanında yetkin hocalardan ders alma fırsatı bulmuştur. Bunların arasında dönemin önemli hadisçileri de bulunmaktadır. Ezher'de İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî (ö. 871/1467) gibi önemli isimlerden ders almış olan Zekeriyya el-Ensârî'den hadis öğrenmiş ve bütün rivayetleri için icazet almıştır. Zekeriyya el-Ensârî, (ö. 926/1520) Heytemî'deki ilim ışığını görmüş olacak ki, her karşılaştıklarında; “Allah, senin dinde anlayış kabiliyetini artırsın.” şeklinde dualar ederek onu takdir ettiğini göstermiştir.⁹⁴

Heytemî, daha yirmi yaşına gelmeden tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve usûlü, hesab, mantık, sarf, nahiv, beyân, tasavvuf vb. birçok alanda ders ve fetva vermek için hocalarından icazet almayı başarmış ve çok kıymetli eserler telif etmeye başlamıştır.⁹⁵ Eserleri üzerine hâşiye, ihtisâr ve ta'lik türünden onlarca çalışma yapılmıştır. Hicaz ve Yemen başta olmak üzere, İslam coğrafyasında onun yazdığı eserlerden faydalanılmıştır. Özellikle Şâfiî fikhına dair telif etmiş olduğu eserleri, müracaat edilecek temel kaynaklar haline gelmiştir.⁹⁶ Heytemî'nin eserleri, İslâm dünyasında büyük ilgi görmekle beraber, günümüzde de halen referans olarak kabul edilmektedir. Özellikle Şîa'yı hedef alan çalışmaları ile sünnî dünyada dikkat çeken ve söz sahibi olan alimler arasına girmiştir.

Heytemî, Mekke'de İslâmî ilimlerin hemen hepsi için ders halkaları kurmuştur. Yaşadığı dönemde, ilim talebeleri ve alimler kendisinden ders almak için büyük kalabalıklar oluşturmuşlardır. Dünyanın dört bir yanından Müslümanların akın ettiği Mekke'de bulunmuş olması, ona sayısız talebeye ders verme imkânı sunmuştur. Güçlü

⁹³ Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî Kannevcî, *Ebcedü'l-'ulûm* (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1423/2002), 661.

⁹⁴ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/3; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürrer*, 39-40; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122.

⁹⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Heytemî, *Sebet*, 88; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürrer*, 42; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 260; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122.

⁹⁶ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/337.

hitabeti ve derin ilminden dolayı onun gibi ders anlatanın görülmediği ifade edilmiştir.⁹⁷ Ondan ders alma fırsatı bulanlar da bu durum ile iftihar etmişlerdir.⁹⁸

Heytemî'nin ilmî şahsiyeti ve konumu açısından hocalarının ve yetiştirdiği sayısız talebelerinin etkisi de oldukça büyüktür. Bundan dolayı onun hocalarından ve talebelerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

1.2.2.1. Hocaları

İlim insanların yetişmesinde, eğitiminden geçtiği hocaların kalitesi en önemli faktörlerden birisidir. Nitelikli alimler, genellikle alanında yetkin öğreticilerin tedrisatından geçerek yetişmişlerdir. Heytemî de eğitim hayatı boyunca onlarca hocadan ders almıştır. Hadis dinlediği kişiler de hesaba katılacak olursa yüzlerce kişiden ders aldığı söylenebilir.⁹⁹

Heytemî tahsil hayatı boyunca hem aklî hem de naklî ilimlerde dönemin en iyi medreselerinde, nitelikli ve meşhur alimlerden ders alma fırsatı bulmuştur. Bu durum onun ilmî şahsiyetinin oluşumunda oldukça etkili olmuştur. Ancak Heytemî'nin ders ve icazet aldığı hocaları başlı başına bir çalışmanın konusu olabilecek genişliktedir. Bundan dolayı burada bazı önemli ve meşhur hocalarına yer verilecektir.

1. Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî es-Süneykî eş-Şâfî el-Hazrecî (ö. 926/1520)¹⁰⁰

Yaşadığı dönemin en önemli ilim insanlarından birisi olan Zekerîyyâ el-Ensârî, Heytemî'nin de övgülerle yâd ettiği hocalarından birisidir. Heytemî, kendisine atfettiği büyük önemden dolayı hadis aldığı hocalarının başında onu zikretmektedir.¹⁰¹ Onun, kendi döneminde yaşayan hadis hocaları arasında âlî isnada sahip olduğunu ve hadis ile ilgilenen herkesin muhakkak ondan hadis rivayet etmiş olduklarını ifade etmektedir. Heytemî, o

⁹⁷ Şihâbüddîn el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 1/435; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/337-338.

⁹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543.

⁹⁹ Heytemî'nin rivayet zincirleri için bkz. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî*, nşr. Ebü'l-Feyz Muhammed Yâsin b. İsmâ el-Fâdânî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008).

¹⁰⁰ Biyografisi için bkz. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, t.y.), 3/234-238; Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 21-27; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 111-116; Necmeddîn el-Gazzâlî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 1/198-208; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/186-188.

¹⁰¹ Heytemî, *Sebet*, 91; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262.

dönemde Zekerıyyâ el-Ensârî'den daha âlî bir isnada sahip olduğu iddia edilen ravi ile alakalı cevaplarını ve delillerini de sunarak hocasını müdafaa etmektedir.¹⁰² Heytemî birçok kitabın rivayetini Zekerıyyâ el-Ensârî kanalından yapmıştır.¹⁰³ Ayrıca Heytemî kendi yazmış olduğu eserlerde de devamlı hocasından bahsetmiş ve onun kitaplarına sıkça atıflarda bulunmuştur.¹⁰⁴

2. Abdülhak b. Muhammed b. Abdilhak b. Ahmed ez-Zeynî es-Sünbâtî el-Kâhirî eş-Şâfiî (ö. 931/1525)¹⁰⁵

Abdurrahmân b. Ömer el-Bulkînî (ö. 824/1421), Celâleddîn el-Mahallî (ö. 864/1459), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ve İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449) gibi önemli alimlerden ders almış olan Sünbâtî, Ezher'de müderrislik görevi yapmıştır. Heytemî'nin en önemli hocalarından birisidir.¹⁰⁶ Heytemî, hadis dinlediği şeyhleri sayarken Sünbâtî'yi ikinci sırada aktarmıştır.¹⁰⁷ Heytemî'nin ilmî kişiliğinin şekillenmesinde hocası Sünbâtî'nin önemli bir etkisi olduğu kabul edilmektedir.

3. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Sabikuddîn el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505)

Heytemî, 909/1504 senesinde dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla 911/1506 senesinde vefat ettiği bilinen Süyûtî'den ders alma veya hadis dinleme fırsatı olmamıştır. Hocalarının arasında zikredilmesinin sebebi ise Heytemî'nin bu konuya dair kendi kitabına yazmış olduğu bir kayıttır. Heytemî, Süyûtî'den hadis icazeti aldığını ifade etmektedir. Çünkü Süyûtî'nin kendi zamanına yetişen herkese genel icazet verdiğini ve kendisinin de onun vefatından üç sene önce dünyaya gelerek bu icazetin kapsamına girdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Ancak genel icazet konusu ulema arasında tartışmalı bir meseledir.¹⁰⁹

¹⁰² Heytemî, *Sebet*, 91-93.

¹⁰³ Bkz. Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 7 vd.

¹⁰⁴ Bkz. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), 8, 10, 13, 37, 174, 232; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/14, 182, 223, 233, 243; 2/74, 79, 91, 139; 3/27, 44, 220, 248; 4/330.

¹⁰⁵ Biyografisi için bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/37-39; Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 31; Ayderûsî, *en-Nûrî's-sâfir*, 141; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 1/222-223; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10/248-250.

¹⁰⁶ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Ayderûsî, *en-Nûrî's-sâfir*, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10/542; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/338.

¹⁰⁷ Heytemî, *Sebet*, 91; Ayderûsî, *en-Nûrî's-sâfir*, 262.

¹⁰⁸ Heytemî, *Sebet*, 91; Ayderûsî, *en-Nûrî's-sâfir*, 262.

¹⁰⁹ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 268-269; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 416-418.

Süyûtî'nin ise bu yolla Heytemî'nin hocaları arasında zikredilmesi mümkün görünmemektedir.

4. Şemsüddîn Muhammed b. Ebi'l-Hamâil es-Serevî el-Mısırî (ö. 932/1536)¹¹⁰

Heytemî'nin, kendisinden övgülerle bahsetmiş olduğu, dönemin sâlih ve sûfî şahsiyetlerinden birisi olarak bilinen İbn Ebi'l-Hamâil, Heytemî'nin babasının hocalarındandır. Heytemî, henüz küçük yaşlarda iken babasını kaybedince onun bakımını üstlenenlerden birisidir.¹¹¹ Heytemî, hocası İbn Ebi'l-Hamâil'in uzun ömürlü olduğunu ve yüz yirmi seneden fazla yaşadığını ifade etmektedir.¹¹²

5. Şeyh Muhammed eş-Şinnâvî (ö. 932/1526)¹¹³

Şinnâvî, Heytemî'nin hayatında önemli bir konuma sahip olan hocalarındandır. Heytemî'nin babası küçük yaşlarda öldüğünde onun bakımını üstlenenlerden birisidir. Şinnâvî, hocası İbn Hamâil'in tavsiyesi ile Heytemî'yi önce Tantâ şehrine Ahmed el-Bedvî'nin yanına, ardından 924/1518 senesinde ise Câmîu'l-Ezher'e götürerek onun eğitim hayatında önemli bir rol oynamıştır.¹¹⁴ Ayrıca Şinnâvî, yeğeni ile Heytemî'yi evlendirmek istemiş, Heytemî ise evlilik için maddi gücünün olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine hocası, mehri de karşılayarak Heytemî'nin 932/1525 senesinde evlenmesine aracı olmuştur.¹¹⁵

6. Şihâbüddîn Ahmed b. İsmâil b. Sadaka el-Kâhirî el-Haneî İbnü's-Sâîğ (ö. 934/1528)

Alim ve abid bir şahsiyet olarak bilinen İbnü's-Sâîğ, yaşadığı dönemin önemli ilim insanlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Bunun temel nedeni ise şer'î ve naklî ilimlerde göstermiş olduğu başarıdır. Dînî ilimlerin yanında özellikle tıp ilmine olan hakimiyeti, onu ön plana çıkaran özelliklerinden birisi olmuştur. O dönemde hem din hem

¹¹⁰ Biyografisi için bkz. Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısırî Şa'rânî, *Levâkihu'l-envâri'l-kudsiyye fî tabakâti'l-'ulemâ'* ve 's-sûfiyye (et-Tabakâtü'l-kübrâ) (Mısır: Matbaatü'l-Âmireti's-Şerife, 1315/1898), 2/110-111; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 1/29; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/259-260; Şillî, *es-Sene'l-bâhir*, 237.

¹¹¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/3, 4; Heytemî, *Sebet*, 159; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 32; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542.

¹¹² Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 4/330.

¹¹³ Biyografisi için bkz. Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/115-117; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 1/97-98; Şillî, *es-Sene'l-bâhir*, 240.

¹¹⁴ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/3; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 38-39; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 122.

¹¹⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 1401/1981, 33.

beden doktorluğunu bir arada yapabilen tek alim olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁶ Heytemî de İbnü's-Sâîğ'den tıp eğitimi almıştır.¹¹⁷

7. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed ed-Delcî eş-Şâfî el-'Usmânî (ö. 947/1540)¹¹⁸

Heytemî'nin ders almış olduğu önemli hocalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Heytemî henüz on sekiz yaşlarında iken onun yanında eğitim aldığını ifade etmektedir. Onun yanında beyân ve meânî ilimlerini okuduğunu ve bu ilimlerde onun kadar yetkin bir hocanın bulunmadığını aktarmaktadır. Kendi döneminde, şer'î ve naklî ilimlerde ona verilen kabiliyetin başkasında bulunmadığını belirtmektedir.¹¹⁹

8. Ebü'l-Hasen Tâcü'l-ârifîn Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrahmân es-Sıddîkî el-Bekrî eş-Şâfî el-Mısrî (ö. 952/1545)¹²⁰

Zâhîrî ilimlerde yetkin bir isim olduğu belirtilen Ebü'l-Hasen el-Bekrî, sûfîlik yönü ile ön plana çıkmış alimlerdenidir. Heytemî kendisinden çeşitli alanlarda ilim tahsil etmiş ve ondan icazet almıştır. Ayrıca Heytemî ile hocası Ebü'l-Hasen el-Bekrî 933/1527 senesinde birlikte hac yapmışlardır. Bu durum ise aralarındaki samimiyetin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.¹²¹

9. Ebü'l-Abbâs Nâsiruddîn Muhammed b. Hasan el-Lekkânî el-Mâlikî (ö. 958/1551)

Yaşadığı dönemde aklî ve naklî ilimler hususunda yetkin bir isim olduğu belirtilmektedir. Mâlikî mezhebine olan hakimiyetinden dolayı çeşitli coğrafyalardan kendisine sorular gelir ve onun fetvalarına danışılırdı. O dönemde Malikî fıkı ile

¹¹⁶ Biyografisi için bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, 1/239; Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 56; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2/117.

¹¹⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 42; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 260; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542.

¹¹⁸ Biyografisi için bkz. Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2/6-7; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/386; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/56-57; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 11/265.

¹¹⁹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadisiyye*, 233; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 42; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 259; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Muhammed Bedreddîn Ebü Firâs en-Na'sânî (Mısır: Dâru's-Seâde, 1324/1906), 241.

¹²⁰ Biyografisi için bkz. Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 53; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2/192-196; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/419-421; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/208.

¹²¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 40; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 259-260; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542-543.

ilgilenenlerin ya onun talebesi veya talebelerinin talebesi olduğu ifade edilmiştir.¹²² Heytemî kendisinden akâid, mantık, meânî, beyân, nahiv, sarf vb. ilimleri tahsil etmiş ve birçok kitabı onun yanında okumuştur.¹²³

10. Nâsiruddîn Muhammed b. Sâlim b. Ali et-Tablâvî el-Mısırî eş-Şâfiî el-Ezherî (ö. 966/1559)

Süyûtî (ö. 911/1505) ve Zekerıyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) gibi alimler başta olmak üzere devrin önemli hocalardan eğitim almış olan Tablâvî, ilmî yetkinliğinin yanında ibadete olan düşkünlüğü ile tanınmaktadır. Yaşadığı dönemde dînî ilimlerde söz sahibi olan alimlerden birisi olduğu aktarılmaktadır.¹²⁴ Heytemî, ondan fıkıh ilmi başta olmak üzere çeşitli ilimler tahsil etmiştir.¹²⁵

Mısır coğrafyası, Heytemî'nin yaşadığı dönemde ilim dünyasında büyük etkiler bırakan alimlere ev sahipliği yapmaktaydı. Daha önce de ifade edildiği üzere Heytemî, bu önemli ilim insanlarının birçoğundan ders alma imkanı bulmuştur. Onun ders aldığı hocalar, bir çalışmada zikredilemeyecek kadar fazladır. Özellikle bunlardan bazıları Heytemî'nin hayatında oldukça özel bir konuma sahiptir. Çünkü kendisi henüz küçük yaşlarda iken babasını ve dedesini kaybetmesi sonucunda çocukluk ve gençlik dönemlerini hocalarının yanında geçirmiştir. Onun bakımını üstlenen hocalarından Muhammed b. Ebi'l-Hamâil (ö. 932/1536) ve Muhammed eş-Şinnâvî'nin (ö. 932/1526) Heytemî'nin hayatında çok büyük etkileri bulunmaktadır. Ehl-i tasavvuf olduğu bilinen bu hocaları, Heytemî'nin tasavvuf düşüncesine bağlı olmasına neden olmuştur. Bu durum Heytemî'nin ilmî şahsiyetine de yansımıştır. Mutasavvıfların yanında yetişmiş olması nedeniyle tasavvufun görüş ve öğretilerine karşı olumlu bir bakış açısına sahip olmuştur. Bu hocalarının, Heytemî üzerinde farklı etkileri de bulunmaktadır. Ailesini kaybetmiş ve maddi anlamda zorluklar yaşayan Heytemî'ye yine hocası Şinnâvî maddi destek vererek

¹²² Biyografisi için bkz. Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 57-58; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 9/203; Bağdâdî, *Hedıyyetü'l-ârifîn*, 2/244; Muhammed Mahlûf el-Münesşirî, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*, nşr. Abdülmecîd Hayâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/392.

¹²³ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 41; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542.

¹²⁴ Biyografisi için bkz. Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 77-79; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkıbü's-sâ'ire*, 2/32-33; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/506-507; İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsîl-Arabî, t.y.), 1/168; Bağdâdî, *Hedıyyetü'l-ârifîn*, 2/247; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 10/17.

¹²⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 40; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 259; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/542.

evlenmesine vesile olmuştur. Bir insan açısından en önemli durumlardan birisi olan evliliğine vesile olması ise Heytemî'nin hocasına olan bağlılığını daha da artırmıştır. Ayrıca Heytemî'nin, tahsil hayatında en önemli adımlardan birisi olan Ezher Medresesine yerleşimini de yine bu iki hocası sağlamıştır.

Yukarıda zikredilen hocaları ile beraber Heytemî'nin ilmî kişiliğinin oluşumunda Zekerıyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ve Abdülhak es-Sünbâtî (ö. 931/1525) gibi alimlerin de büyük etkileri bulunmaktadır. Bu iki hocasını ilk sırada zikreden Heytemî, ilk icazetlerini bu hocalarından almıştır. Henüz on üç yaşlarında iken tanışmış olduğu Zekerıyyâ el-Ensârî, Heytemî'ye özel ilgi göstererek ilme olan iştiağının artmasına vesile olmuştur. Yaşının küçük olmasına bakmaksızın Heytemî'ye hadisler rivayet etmiş ve tüm rivayetleri için izin vermiştir. Bununla beraber Heytemî'ye her defasında dualar etmiş ve çeşitli alanlarda icazet vermiştir. Onun yaşına değil, kapasitesine bakarak muamele etmiş olması, Heytemî'nin ilmî özgüvenini kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca Heytemî'nin, Şâfiî mezhebine olan sıkı bağlılığının sebebi de mezhebin otorite isimlerinden birisi olan hocası Zekerıyyâ el-Ensârî'nin yanında yetişmiş olmasıdır. Heytemî'nin ders almış olduğu bütün hocalarının, onun hayatında, karakterinde ve ilmî şahsiyetinde mutlaka etkileri olmuştur. Ancak burada onun yetişmesinde ve ilmî kimliğinin oluşumunda en büyük etkiye sahip olan hocalarını değerlendirmekle yetinilerek talebelerine geçmek isabetli olacaktır.

1.2.2.2. Talebeleri

Yaşadığı dönemde ilmî açıdan önemli bir konuma ve şöhrete sahip olan Heytemî, birçok talebe yetiştirme imkânı bulmuştur. Mısır'dan Mekke'ye taşınarak burada ömür geçirmiş olması, İslâm dünyasında şöhretinin artmasında etkili olmuştur. Özellikle hac ve umre için Müslümanların sıkça uğradıkları bu mekânda, Heytemî'nin çeşitli alanlarda ilim halkaları kurmuş olması, ilim taliplerinin ve alimlerin dikkatini çekmiştir. Ondan ders almak için büyük kalabalıkların olduğu ve tedrisatından geçenlerin bu durumu övünç kaynağı olarak gördükleri ifade edilmektedir.¹²⁶ Hocalık döneminde böyle bir konuma ulaşmış olan Heytemî'nin, başlıca bir araştırmaya konu olacak kadar fazla talebesi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu çalışmanın hacmi açısından burada bazı meşhur ve önemli talebelerine yer vermekle yetinilecektir.

¹²⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, 10/543.

1. Abdülkâdir b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî eş-Şâfiî el-Mekkî (ö. 982/1575)

Mekke’de doğan ve o bölgenin önemli alimlerinden birisi olarak kabul edilen el-Fâkihî, birçok eser telif etmiş ve bu yönü ile Süyûtî’ye benzetilmiştir. Hadis ve fıkıh ilimleri başta olmak üzere çeşitli alanlarda kıymetli eserleri bulunmaktadır. Ebü’l-Hasen el-Bekrî, Abdülazîz ez-Zemzemî ve İbn Hacer el-Heytemî gibi dönemin meşhur alimlerinden ders alma imkânı bulmuştur. Heytemî’nin yanında uzunca bir süre kalan el-Fâkihî, ondan fıkıh eğitimi almıştır. Heytemî’nin önemli talebelerinden birisi olan el-Fâkihî, hocasının biyografisi ile alakalı *Fezâilü İbn Hacer el-Heytemî* ismi ile bir eser kaleme almıştır.¹²⁷ Ayrıca Heytemî için yazdığı uzunca mersiyeler ile tanınmaktadır.¹²⁸

2. Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî el-Hindî es-Sıddîkî (ö. 986/1578)

Dînî ilimlerdeki yetkinliği ve hadise karşı olan düşkünlüğü ile bilinen Fettenî, “melikü’l-muhaddisîn” lakabı ile anılmıştır. Hadis ilimlerinde elde etmiş olduğu maharetten dolayı yaşamış olduğu Hint diyarında onun gibi hadisçinin bulunmadığı ifade edilmiştir. Kendisinin ehli sünnet inancını benimsediği ve farklı mezheplere karşı sıkı bir mücadele yürüttüğü bilinmektedir. Hac için Mekke’ye gittiğinde Heytemî ile tanışmış ve onun ders halkalarına katılmıştır.¹²⁹

3. Ebü’l-Fezâil Bahâüddîn Abdülkerîm b. Muhibbiddîn b. Alâeddîn Ahmed b. Muhammed el-‘Adenî el-Hindî el-Hanefî el-Mekkî el-Kutbî (ö. 1014/1606)

Hindistan doğumlu bir alim olan Kutbî, dînî ilimlerde önemli bir mesai geçirmiş ve edebiyat hususunda da dönemin en iyilerinden kabul edilmiştir. Babası ve kardeşi ile birlikte Hindistan’dan Mekke’ye gelerek devrin en meşhur alimlerinden ders almıştır. Burada Heytemî’nin de öğrenciliğini yapmış olan Kutbî’nin, ilmî anlamda iyi bir seviye yakalamış olduğu belirtilmektedir.¹³⁰

¹²⁷ Biyografisi için bkz. Ayderûsî, *en-Nûrî’s-sâfir*, 316-317; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü’s-sâ’ire*, 3/150-151; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/627; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 272-273; Ziriklî, *el-A’lâm*, 4/36; Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn*, 5/283.

¹²⁸ Seyfî, *Nefâ’isü’d-dürrer*, 74.

¹²⁹ Biyografisi için bkz. Ayderûsî, *en-Nûrî’s-sâfir*, 323-324; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/601; Muhammed b. Ca’fer el-Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, 158; Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/172; Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn*, 10/100; Bağdâdî, *Hediyyetü’l-ârifîn*, 2/255; Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 1401/1981, 66.

¹³⁰ Biyografisi için bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-zunûn*, 1/306; Muhammed Emîn Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 3/8-9; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 280-283; Bağdâdî, *Hediyyetü’l-ârifîn*, 1/611; Bağdâdî, *İzâhu’l-meknûn*, 1/103, 2/696; Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn*, 5/320.

4. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn el-Molla Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Hanefî el-Herevî (ö. 1014/1605)

Molla Alî el-Kârî ismi ile meşhur olan bu alim, Afganistan'ın Herat şehrinde dünyaya gelmiştir. Biyografisini kaleme alan kaynaklarda ilmî konumu ile alakalı övgü dolu ifadeler yer almaktadır. Kıraat ilmine olan hakimiyetinden dolayı el-Kârî lakabı ile anılmıştır. Doğup büyüdüğü bölgede temel ilimleri öğrendikten sonra Mekke'ye seyahat etmiştir. Burada Heytemî başta olmak üzere devrin önemli ilim insanlarından ders almıştır. Şafî mezhebi ve tasavvuf ehlinin bazı görüşlerine eleştiriler getirdiği bilinmektedir. İslâmî ilimlere olan hakimiyeti ve hemen her alanda telif etmiş olduğu yüzlerce eser ile tanınmaktadır.¹³¹

5. Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdillâh b. Ali Bâ Amr es-Seyfî el-Yezenî eş-Şihrî el-Hadramî eş-Şâfiî (ö. 1016/1607 [?])

Heytemî hakkında yazmış olduğu *Nefâ'isü'd-dürer fî tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî* adlı biyografi çalışması ile bilinen Seyfî'nin, vefat tarihi ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı bilgilerden hareketle hayatta olduğu tarihler verilebilmiştir. Bu tarihlerden en sonuncusu ise 1016/1607 senesidir. Seyfî, Yemen'de kadılık vazifesi yapmış ve Heytemî'den ders almıştır.¹³²

6. Şihâbüddîn Muhammed b. Abdilaziz b. Ali ez-Zemzemî el-Beydâvî eş-Şirâzî el-Mekkî eş-Şâfiî (ö. 1009/1601)

Yaşadığı dönemin önemli alimleri arasında kabul edilen Zemzemî'nin, sayısız talebe yetiştirdiği ve geniş bir külliyyât bıraktığı aktarılmaktadır. Faziletli ve asil bir alim olarak meşhur olmuş, Mekke'de fetva makamına oturmuş ve birçok talebeye ders vermiştir. Heytemî'nin öğrencisi olan Zemzemî, aynı zamanda onun kızı ile evlenmiştir.

¹³¹ Biyografisi için bkz. Muhammed Emîn Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 3/185-186; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/445-446; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 365-369; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/12-13; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/100-101; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/751-753.

¹³² Biyografisi için bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân ed-Dımaşkî el-Medenî Kürdî, *el-Fevâ'idü'l-medeniyye fî-men yüftâ bi-kavlihî min e'immeti's-Şâfi'iyye*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Lübnan: Dâru Nûri's-Sabâh - Dâru'l-Ceffân ve'l-Câbî, 1432/2011), 32; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/239; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 4/662; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 3/73; Muhammed b. Ebû Bekr Bâ Zîb, *Cühûdü fukahâ'i Hadramevt fî hidmeti'l-mezhebi's-Şâfiî* (Amman: Dâru'l-Feth, 1430/2009), 1/585-588.

1009/1601 senesinde Mekke’de vefat etmiş ve Cennetü’l-mu‘allâ mezarlığına defnedilmiştir.¹³³

7. Ebü’s-Sa‘âdât Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî el-Hanbelî el-Mekkî (ö. 992/1584)

Dînî ilimlerde yaşadığı dönemin yetkin isimlerinden birisi olan Fâkihî, dört mezhebe göre fıkıh eğitimi almıştır. Birçok alanda telif edilmiş önemli eserleri ezberlemiş ve Mekke’de önemli alimlerden ders almıştır. Ardından Hindistan’a yerleşerek ömrünün sonuna kadar orada kalmıştır.¹³⁴

8. Şeyh b. Abdillâh b. Şeyh b. Abdillâh el-‘Ayderûsî el-Yemenî eş-Şâfiî (v. 990/1582)

Yemen’in Hadramevt bölgesinde dünyaya gelen Ayderûsî, dînî ilimlere olan ilgisi ve hakimiyeti ile ön plana çıkmıştır. Ayrıca Arap dili edebiyatı, matematik ve ferâiz gibi ilimlerde de yetkin bir isim olmayı başarmıştır. Gerçekleştirdiği hac ziyaretlerinde devrin önemli alimleri ile bir araya gelerek onlardan ders almıştır. İbn Hacer el-Heytemî’nin de öğrenciliğini yapmış olan Ayderûsî, ondan Dârimî’nin *el-Müsned* isimli eserinin icazetini almıştır. Ömrünün son bölümünde Hindistan’a yerleşmiş ve vefatına kadar orada kalmıştır.¹³⁵

9. Vecîhüddîn Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed el-‘Amûdî eş-Şâfiî (ö. 967/1560)

Ebü’l-Hasen el-Bekrî (ö. 952/1545), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) ve Abdülkâdir el-Fâkihî (ö. 982/1575) gibi hocalardan ders almış olan ‘Amûdî, dînî ilimlerdeki mahâreti ve ibadete olan düşkünlüğü ile bilinmektedir. Kıymetli eserler telif ederek ilim dünyasına katkıda bulunmuş ve 967/1560 senesinde Mekke’de vefat etmiştir.¹³⁶

¹³³ Biyografisi için bkz. Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü’s-sâ‘ire*, 2/168; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/488; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 435; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris* 2, 2/853.

¹³⁴ Biyografisi için bkz. Ayderûsî, *en-Nûrû’s-sâfir*, 363-368; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/627; Muhammed Kemâleddîn b. Muhammed el-Gazzî Âmirî, *en-Na‘tü’l-ekmel li-eshâbi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Muhammed Mutî’ el-Hâfız, Nizâr Ebâze (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1402/1982), 154-155; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 471-473; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 6/7; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn*, 8/298.

¹³⁵ Biyografisi için bkz. Ayderûsî, *en-Nûrû’s-sâfir*, 333-339; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/131; Bağdâdî, *Îzâhu’l-meknûn*, 1/258, 520; 2/7, 111, 212, 664; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn*, 4/312; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 3/182; Heytemî, *Esânîdü’l-fakîh*, 97-98.

¹³⁶ Biyografisi için bkz. Ayderûsî, *en-Nûrû’s-sâfir*, 237-241; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 10/509-510; Bağdâdî, *Îzâhu’l-meknûn*, 2/687; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, 1/545; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn*, 5/160.

10. Salâhuddîn el-Kureşî el-Hâşimî eş-Şafiî (ö. 980/1573)

Mekke'nin faziletli, edebiyatçı ve fıkıhçı alimi olarak bilinen Salâhuddîn el-Kureşî, Heytemî'den ve Mekke'de yaşayan meşhur hocalardan ders almıştır. Şiire olan ilgisi ve hakimiyeti ile tanınmış, ilim dünyasının istifadesine sunduğu lügat çalışması ile anılmıştır. Elli yaşlarında iken Mekke'de vefat etmiştir.¹³⁷

Yukarıda Heytemî'nin yetiştirmiş olduğu talebelerden bazılarının biyografisine yer verilmiştir. Bu talebelerin özelliklerine bakıldığında birbirleri ile bazı ortak noktaların olduğu görülmektedir. Bunlardan en önemlisi her birinin çok yönlü ve meşhur alimler olmasıdır. Yalnızca bir alan ile sınırlı kalmayıp, Heytemî gibi İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında eserler telif etmiş olan ansiklopedist alimlerdir. Heytemî'den, hadis ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli dersler almışlardır. Ayrıca Heytemî, talebeleri tarafından oldukça sevilen ve her fırsatta hürmet ile anılan bir ilim insanı olmayı başarmıştır. Bununla birlikte bazı talebeleri de Heytemî'nin biyografisini konu edinen eserler kaleme almışlardır. Heytemî, hocaları ile kurduğu samimi ilişkiyi kendi talebeleri ile de sağlamıştır. Bu bağlamda kendisi de kızını talebelerinden birisi ile evlendirmiştir.

Mekke'de yaşamış olması nedeniyle ilim dünyasındaki şöhreti kıtaları aşan ve bu vesile ile binlerce talebeye ders verme fırsatı bulan Heytemî'nin, zikredilen en meşhur talebeleri ile yetinilerek eserlerine geçilecektir.

1.2.3. Eserleri

Heytemî, yaşamı boyunca yoğun bir şekilde ilmî faaliyetlerle meşgul olmuştur.¹³⁸ Yalnızca İslâmî ilimler ile sınırlı kalmayıp tarih, siyer, biyografi, astronomi, nahiv, belagat vb. birçok alanda temâyüz etmiştir. İslâmî ilimlerin ise hemen her alanında yetkin bir isim olmayı başarmış ve geniş bir külliyyat bırakmıştır. Hadis ve fıkıh ilimleri başta olmak üzere diğer alanlarda da uzmanlaşarak çok kıymetli eserler telif etmiştir.¹³⁹ Eserlerinin adedi hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. En fazla yüz elli civarında eserinin olduğu tespit edilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁷ Biyografisi için bkz. Mirdâd, *el-Muhtasar*, 223.

¹³⁸ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 73.

¹³⁹ Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 260; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 2/202; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/73.

¹⁴⁰ Görüşler için bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 45-69; Lemyâ eş-Şafiî, *İbn Hacer el-Mekki ve cühûdühû fi'l-kitâbeti't-târîhiyye* (Mekke: Câmîatü Ümmül'kurâ, Doktora Tezi, 1417/1996), 100; Emced Reşîd, *el-*

Kullanılan dilin sadeliği, ince meselelere değinilmesi ve çözümü zor olan problemlerin cevaplanmış olması gibi nedenlerden dolayı Heytemî'nin eserleri, her dönemde farklı mezheplere mensup alimlerin dahi faydalandığı ve övgülerle andıkları çalışmalar olmuştur. Onun eserlerinden, gözyaşları ile yazılmaya ve uğrunda sahip olunan her şeyin feda edilmeye değer olduğu,¹⁴¹ insanların benzerlerini yazmaktan aciz oldukları¹⁴² ve zor olan problemleri çözüme kavuşturan birer kandil görevi gördükleri¹⁴³ şeklinde övgülerle bahsedilmektedir.

Heytemî, talebelik yıllarından itibaren kitap telifine başlamış, hem Mısır hem de Mekke döneminde çok kıymetli eserler üretmiştir. Ömrünün sonuna kadar ilmî faaliyetlerle meşgul olmuş ve ağır bir hastalık geçirmesine rağmen, vefatından dört gün önce kendisine yöneltilen bir soru üzerine kitap yazma girişiminde bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁴

Heytemî, hayatı boyunca ilmî konumunu kıskanan bazı art niyetli kişilerin hilelerinden kurtulamamıştır. Henüz Mısır döneminde dahi yazdığı eserler çalınmaya başlamış ve bu sebeple Mekke'ye yerleşme kararı almıştır.¹⁴⁵ Bazen aylar süren yoğun çabaları sonucunda ürettiği eserlerin çalınması, Heytemî'yi derinden üzmüş ve bu olayları eserlerinde anlatmıştır. Mesela, İstanbul'dan Mekke'ye gelen önemli bir kişinin isteği üzerine yazmış olduğu Ebû Hanîfe hakkındaki kitabın geri verilmek üzere alındığı ancak bir daha getirilmediği, bunun üzerine *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân* ismi ile yeni bir kitap yazdığını aktarmaktadır.¹⁴⁶ Yine kaybolan kitapları arasında *Şerhu Muhtasarı'r-Ravd* isimli eserinden de bahsetmektedir. Bu kitabı kayb olduğunda derin üzüntü duyduğunu ve ikinci kez yazmak zorunda kaldığını ifade etmektedir.¹⁴⁷

Heytemî'nin bazı eserlerini kendisine derslerde veya farklı ortamlarda sorulan sorular üzerine herhangi bir kitaba başvurmaksızın telif ettiği belirtilmektedir. Bu durumun

İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fî'l-fikhi's-Şâfi (Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1420/2000), 48.

¹⁴¹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 31.

¹⁴² Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 259.

¹⁴³ Şihâbüddîn el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 435.

¹⁴⁴ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 68.

¹⁴⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4-5; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 44; Şevkânî, *el-Bedrû't-tâli*, 1/109.

¹⁴⁶ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, nşr. Abdülkerim Mûsâ el-Müheymîr (Dimeşk: Dâru'l-Hüdâ ve'r-Reşâd, 1428/2007), 28.

¹⁴⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4-5; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 44.

ise onun güçlü bir hafızaya sahip olduğunu ve ezberlemiş olduğu ilmî metinlerin çokluğunu gösterdiği ifade edilmektedir.¹⁴⁸ Burada Heytemî'ye aidiyeti, güvenilir kaynaklardan tespit edilmiş olan bazı eserlerine yer verilecek, haklarında yapılmış önemli görülen bir çalışma varsa aktarılacak ve gerekli görüldüğü yerde eserlerle ilgili kısmî tanıtımlar yapılacaktır. Günümüze ulaşmamış olup, yalnızca kaynaklarda yer alan bilgilerle varlığı tespit edilen bazı eserlerinin isimlerine de işaret edilecektir.

1.2.3.1. Hadis

Heytemî'nin ilmî yaşantısı incelendiğinde, şer'î delillerin ikincisi olan hadis ilimlerine büyük bir önem atfettiği görülmektedir. Bu alanda önemli hocalardan ders ve icazet almış olan Heytemî, hadis ve hadis ilimlerine olan vukûfiyetiyle dikkat çekmektedir. Hadis ilimlerini tahsil etmiş olduğu hocalarının tamamının zikredilmesi, çalışmanın hacmi açısından da mümkün olmayan Heytemî, başta Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ve Abdülhak es-Sünbâtî gibi meşhur alimlerden ders ve icazet aldığını ifade etmektedir.¹⁴⁹

Heytemî'nin doğrudan hadis ilimleri ile ilgili on üç eseri tespit edilmiştir. Bu eserlerin isimleri ve detayları ikinci bölümde ilgili başlık altında beyan edilecektir.

1.2.3.2. Fıkıh

Kaynaklara bakıldığında zaman Osmanlılar döneminde fıkıh ilmi alanında yapılan çalışmaların oldukça canlı olduğu görülmektedir. Bu dönemde zenginleşen fıkıh faaliyetlerine büyük katkıda bulunan alimler arasında Heytemî de zikredilmektedir.¹⁵⁰ İslâmî ilimlerin birçok alanında eser telif etmiş olan Heytemî, fıkıh sahasında yazmış olduğu eserlerle de adından sıkça söz ettirmektedir. Kendisi, Şafîî fıkının en önemli alimlerinden birisi olarak görülmektedir.

İbn Hacer el-Heytemî'nin eserleri incelendiğinde, fikhî mezhebi olan Şafîî ekolünde geniş bir müktesebata sahip olduğu görülmektedir. Herhangi bir mesele hakkında fetva veya görüş belirteceği zaman, öncelikle çeşitli görüş, ihtilaf ve delilleri mezhebin ana kaynaklarına dayanarak aktarmaktadır. Başta İmam Şafîî'nin eserleri olmak üzere, onun talebelerinin, mütekaddim ve müteahhir ulemanın kitaplarından da nakiller yapmaktadır. Ayrıca konu ile alakalı müstakil eserler ve çağdaş ulemanın görüşlerini nakletmeyi de

¹⁴⁸ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürrer*, 50.

¹⁴⁹ Heytemî, *Sebet*, 90-91.

¹⁵⁰ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 7/147.

ihmal etmemektedir. Kendisinin sergilemiş olduğu bu tavır, ilim ehli arasında temâyüz etmesini sağlayarak, ilmî şahsiyeti ve eserleriyle rağbet gören bir alim olmasına vesile olmuştur.¹⁵¹

Heytemî, *el-İthâf bi beyâni ahkâmi icâreti'l-evkâf* isimli eserinin mukaddimesinde, kitabı telif ederken uzun bir istihare süreci, güçlü bir kanaatin oluşması ve detaylı bir araştırmanın ardından yazım aşamasına geçtiğini ifade etmektedir. İşleyeceği konular ile ilgili mezhepte oldukça muteber olan yetmiş civarı kitabı incelediğini, “*el-Eşbâh ve'n-nezâîr*” gibi tamamını okuduğu eserlerin bulunduğunu, ayrıca büyük bir kısmını tahlil ettiği çeşitli kitaplar ile pek çok müstakil eseri de derinlemesine incelediğini beyan etmektedir.¹⁵²

Heytemî'nin, asıl uzmanlık alanı olarak kabul edilen furû-i fıkıh ile ilgili tespit edilen yetmiş civarında eserinden bahsedilmektedir. Burada onun fıkıh alanında yazmış olduğu bazı önemli eserlerine yer verilecektir.

1. el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye

Kitabın, Heytemî henüz hayatta iken öğrencisi Fâkihî (ö. 982/1575) tarafından cem' edildiği tahmin edilmektedir. Heytemî bu esere farklı yerlerde atıflarda bulunmaktadır.¹⁵³ Ayrıca eser, ilim ehli tarafından ilgi görmüş ve üzerine ihtisar türü çalışmalar yapılmıştır.¹⁵⁴ Heytemî bu eserde, çeşitli kaynaklardan istifade ederek yaşadığı dönemin güncel problemlerini cevaplandırıldığını ifade etmektedir.¹⁵⁵ Ayrıca kitap ile birlikte Heytemî'ye ait olan bazı risaleler de basılmıştır.¹⁵⁶

2. el-Fetâva'l-hadîsiyye

Hadislere dayanarak telif edilen fetva kitaplarına, “el-Fetâva'l-hadîsiyye” ismi verilmektedir. Bu türde ilk eser yazan kişinin Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328)

¹⁵¹ Mehmet Ali Varol, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Şâfiî Fıkıhındaki Yeri ve Önemi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 108-109.

¹⁵² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-İthâf bi beyâni ahkâmi icâreti'l-evkâf*, nşr. Havri Yasin Hüseyin (Bağdat: Câmiatü'l-İrâk, 1433/2011).

¹⁵³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *ed-Dürri'l-mendûd fi's-salât ve's-selâm 'alâ sâhibi'l-makâmi'l-mahmûd*, nşr. Bû Cum'a Abdülkâdir Mekkî – Muhammed Şâdî Mustafa (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1426/2005), 167; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye*, 4/166, 176; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 59.

¹⁵⁴ Bkz. Emced Reşîd, *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fi'l-fikhi's-Şâfiî*, 62.

¹⁵⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye*, 3/327.

¹⁵⁶ Bkz. Mahsum Aslan, *İbn Hacer el-Heytemî ile Şemsuddîn er-Remlî ve İhtilaf Sebepleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 51-53.

olduğu ifade edilmektedir. Ardından İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Sehâvî (ö. 902/1497), Süyûtî (ö. 911/1505) ve İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) gibi alimlerde bu türde kitaplar telif etmişlerdir.¹⁵⁷ Aralarında en meşhur olanı ise Heytemî'nin telif etmiş olduğu eser olarak kabul edilmektedir. Hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, akâid, tarih, şemâil, ahlak, tasavvuf, siyer ve daha birçok ilmi içerisinde barındıran bu kitap, *el-Fetâva'l-kübrâ*'nın devamı niteliğinde telif edilmiştir.¹⁵⁸

Heytemî'nin bu kitabını, Süyûtî'nin *el-Hâvî* isimli eserini ihtisar ederek telif ettiği ve iki kitabın içerdikleri bilgiler açısından birbiriyle örtüştüğü belirtilmiştir. Bu sebeple Heytemî'nin *el-Fetâva'l-hadîsiyye* kitabını okuyan ilim taliplerine, Süyûtî'nin *el-Hâvî*'si ile birlikte mütalaa etmeleri tavsiye edilmektedir.¹⁵⁹

3. el-İmdâd bi şerhi'l-İrşâd (eş-Şerhu'l-kebîr li'l-İrşâd)

Heytemî'nin en geniş eserlerinden birisidir. İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin (ö. 837/1434) *el-İrşâdü'l-ğâvî ilâ mesâliki'l-hâvî* isimli eserine şerh olarak telif etmiştir. Heytemî farklı kitaplarında bu eserine atıflarda bulunmuştur.¹⁶⁰ Ayrıca öğrencisi Seyfî, Heytemî'nin bu eserini hac ziyareti için çıktığı yolculuklarda telif ettiğini ifade etmektedir.¹⁶¹ Eserin Heytemî'ye aidiyeti ise onun biyografisini kaleme alanlar tarafından teyit edilmektedir.¹⁶²

4. Fethu'l-cevâd bi şerhi'l-İrşâd

Heytemî, bu kitabında *el-İmdâd bi şerhi'l-İrşâd* eserini ihtisar etmiştir.¹⁶³ Öğrencisi Seyfî kitabı övgülerle anmaktadır. Oldukça faydalı bir eser olduğunu ve özellikle Yemen bölgesinde bulunan her ilim talibinin elinde mutlaka bir nüshasının bulunduğunu haber

¹⁵⁷ Mehmet Görmez, “Fıkhü'l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1416/1995), 12/548.

¹⁵⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 2.

¹⁵⁹ Ebû Zeyd Bekr b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-menâhi'l-lafziyye* (Riyad: Dâru'l-İsâme, 1417/1996), “el-İslâm”, 95.

¹⁶⁰ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Fethu'l-cevâd bi şerhi'l-İrşâd*, nşr. Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/6; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/9, 20.

¹⁶¹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürrer*, 45.

¹⁶² Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262; Şihâbüddîn el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 435; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/109; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/234.

¹⁶³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc ve Havâşî's-Şirvânî ve'l-Abbâdî* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, 1357/1983), 8/399; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/47; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241; Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, 2/161.

vermektedir.¹⁶⁴ Bu eser ilim dünyasında oldukça rağbet görmüş ve üzerine birçok çalışma yapılmıştır.¹⁶⁵

5. Şennü'l-gâra alâ men ezhera me'arra tekûlühû fi'l-hinâ ve avârih¹⁶⁶

Heytemî bu eserinde kına ile ilgili hükümlerden bahsetmektedir.

6. Hâşiye 'alâ Fethi'l-cevâd bi şerhi'l-İrşâd

Oldukça faydalı bir eser olduğu ve Heytemî'nin Mescid-i Haram'da ders verirken, *el-İmdâd* ile *Fethu'l-cevâd* kitaplarında öğrencilere zor gelen konuları açıklamak amacıyla yazdığı ifade edilmektedir.¹⁶⁷

7. Muhtasaru'l-İrşâd

Heytemî'nin öğrencisi Seyfî, *el-İrşâd* kitabının özeti mahiyetinde olan bu eseri hocasına nispet etmekte ve kitabı tamamlayamadığını ifade etmektedir.¹⁶⁸

8. el-Menhecû'l-kavîm fî mesâilî't-ta'lim

Heytemî'nin, Abdullah b. Abdurrahman el-Hadremî'nin (ö. 918/1513) *el-Mukaddimetü'l-Hadremiyye* isimli eserine şerh olarak kaleme aldığı bu kitabı,¹⁶⁹ *Şerh 'ale'l-Mukaddimeti'l-Hadramiyye* adıyla da anılmaktadır. Heytemî'nin öğrencisi Seyfî kitaptan övgülerle bahsetmiş ve her ilim talibinin yanında mutlaka bir nüshasının bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁰ Eserin, ilim dünyasında rağbet görmüş olması sebebiyle üzerine çeşitli çalışmalar da yapılmıştır.¹⁷¹

9. el-Î'âb fî şerhi'l-'Ubâb

Heytemî tarafından, Ahmed b. Ömer el-Yemenî'nin (ö. 930/1524) *el-'Ubâbü'l-mühîr bi mu'zami nusûsi's-Şâfiî ve'l-ashâb* isimli eseri üzerine yazılmış bir şerhtir.¹⁷²

¹⁶⁴ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 47.

¹⁶⁵ Bkz. Bâ Zîb, *Cühûdü fukahâ'i Hadramevt*, 1/562-563.

¹⁶⁶ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 56; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 240-241.

¹⁶⁷ Bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 49; Lemyâ eş-Şâfiî, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fi'l-kitâbeti't-târîhiyye*, 218.

¹⁶⁸ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 50.

¹⁶⁹ Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Serkîs, *Mu'cem*, 1/83; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/234; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241.

¹⁷⁰ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 48.

¹⁷¹ Bkz. Lemyâ eş-Şâfiî, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fi'l-kitâbeti't-târîhiyye*, 221-222; Emced Reşîd, *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fi'l-fikhi's-Şâfiî*, 66.

¹⁷² Heytemî, *el-Fetâvâ'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în*, nşr. Ahmed Câsim Muhammed vd. (Cidde:

Heytemî'nin öğrencisi Seyfî eserin tamamlanamadığını, “ikrâr” bölümüne kadar yazıldığını ifade etmektedir.¹⁷³

10. Hâşiyetü'l-'Ubâb (Keşfü'n-nikâb 'an muhabbe'âti'l-'Ubâb)

Heytemî farklı eserlerinde bu kitabına atıflarda bulunmuştur.¹⁷⁴ Öğrencisi Seyfî ise eserin eksik bir şekilde mevcut olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁵

11. Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc

Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Minhâcü't-tâlibîn* isimli eseri üzerine Heytemî tarafından yazılmış olan bir şerh çalışmasıdır.¹⁷⁶ Heytemî bu kitabı yazarken Şâfiî fihkına ait birçok eseri tahlil ederek derinlemesine bir çalışma gerçekleştirmiştir.¹⁷⁷ Heytemî, gönlünde uzun bir süre Nevevî'nin kitapları ile alakalı bir çalışma yapma arzusunun bulunduğunu ve sonuç olarak 12 Muharrem 958/1551 tarihinde ilmî anlamda oldukça kapsamlı olan *el-Minhâc* adlı eserini şerh etmeye karar verdiğini ifade etmektedir. Kitabı şerh ederken, eserde anlaşılmayan konuların açıklanması, çeşitli problemlerin cevaplandırılması, meselelerin kuvvetli delillere dayandırılması vb. hususlara özen gösterdiğini belirtmektedir.¹⁷⁸ Heytemî, çeşitli eserlerinde bu kitaba atıflarda bulunmuştur.¹⁷⁹ Öğrencisi Seyfî ise kitaptan övgülerle bahsetmiş ve *Minhâc*'ın daha önceden yazılan şerhlerinde hiç değinilmemiş meselelere ilk defa yer verildiğini ifade etmiştir.¹⁸⁰

Dâru'l-Minhâc, 1428/2008), 37, 38, 227, 240; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika 'alâ ehli'r-rafz ve'd-dalâl ve'z-zendeka*, nşr. Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî, Kâmil Muhammed el-Harrât (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1417/1997), 2/376; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 35, 46, 88, 89, 96; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Hâşiye 'ale'l-İzâh fî menâsiki'l-hac* (Beyrut: Dâru'l-Hadîs, t.y.), 275; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

¹⁷³ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 49.

¹⁷⁴ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 2/59, 61, 62, 93, 159, 242 vd.; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-İnfâfe fimâ câ'e fi's-sadaka ve'z-ziyâfe*, nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1407/1987), 155.

¹⁷⁵ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 50.

¹⁷⁶ Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1875; Şihâbüddîn el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 1/435; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/109; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241; Zeydân, *Târihu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, 3/335; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

¹⁷⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4.

¹⁷⁸ Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 1/2-3.

¹⁷⁹ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/172, 2/131, 3/289, 4/264 vd.; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Keffü'r-re'â' 'an muharremâti'l-lehv ve's-semâ*, nşr. Abdülhamîd el-Ezherî (y.y., t.y.), 1/48 vd.; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Derrü'l-ğamâme fî durrî't-taylesân ve'l-'azebe ve'l-'imâme* (Mahtûtâtü'l-Ezher, Merkez Necîbeveyh, 306632), 2b.

¹⁸⁰ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 47.

12. *Tenbîhü'l-ahyâr alâ mu'dilât ve vaka'at fî Kitabeyi'l-Vazâ'if ve Ezkâri'l-ezkâr*

Heytemî, 12 Cemâziyelâhir 967/1560 senesinde Süyûtî'nin *Vazâ'ifü'l-yevm ve'l-leyle* isimli eserine ulaştığını ifade etmektedir. Kitabı mütalaa ettiğinde bazı problemlere rastladığını, bu sebeple müşkilâta cevap olacak nitelikte böyle bir çalışma yapma ihtiyacı duyduğunu belirtmiştir.¹⁸¹ Kitabın Heytemî'ye aidiyeti ise biyografisini kaleme alan eserlerde teyit edilmektedir.¹⁸²

Heytemî'nin fıkıh alanına kazandırmış olduğu teliflerine bakıldığında şerh, haşiye, fetva, usûl vb. türlerde farklı eserler üretmiş olduğu görülmektedir. Bunları yazma nedenleri arasında ise kendisine yöneltilen sorular, bazı eserlerde tespit etmiş olduğu eksiklikler, anlaşılması zor olan meselelerin izahı ve güncel problemler gibi çeşitli unsurlar yer almaktadır. Heytemî, fıkıh alanında yazmış olduğu kitaplar ile kendi dönemi ve sonrasında büyük etkiler bırakmıştır. Eserleri, ilim ehli arasında yoğun ilgi görmüş ve üzerlerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bununla beraber onun kitapları, Şafî mezhebinin görüşlerine yön vermiştir. Çünkü Heytemî'nin, fıkıh türü eserleri arasında geleneksel kitaplar bulunsa da daha önceden değinilmemiş konuları ihtiva eden yenilikçi ve özgün eserleri de mevcuttur.

Sonuç olarak Heytemî'nin, fıkıh alanında bırakmış olduğu külliyât oldukça geniştir. Birçoğu günümüze ulaşmakla birlikte kaybolan veya eksik olan eserleri de bulunmaktadır. Bu başlık altında fıkıh alanında telif etmiş olduğu en meşhur eserleri, değerlendirmeleri ile birlikte zikredilmiştir. Bunların dışında kalan kitaplarına ise çalışmanın hacmini aşmamak amacıyla değinilmeyecek,¹⁸³ akâid ve kelâm türünde yazmış olduğu eserlerine geçilecektir.

1.2.3.3. Akâid-Kelâm

Heytemî birçok ilim dalında olduğu gibi akâid-kelâm alanında da maharetini göstererek önemli eserler telif etmiştir. Kendisi ehli sünnetin hassas bir savunucusu olarak bilinmektedir. Bundan dolayı farklı mezhep mensupları tarafından yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Burada akâid-kelâm alanında önemli görülen bazı eserleri zikredilecektir.

¹⁸¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Tenbîhü'l-ahyâr alâ mu'dilât ve vaka'at fî Kitabeyi'l-Vazâ'if ve Ezkâri'l-ezkâr*, nşr. Abdurrahman b. Ahmed Âl Abdilkadir (Amman: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1434/2013), 41-44.

¹⁸² Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürrer*, 65; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/146.

¹⁸³ Çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 1401/1981, 161-216; Lemyâ eş-Şâfî, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fî'l-kitâbeti't-târîhiyye*, 201-268; Emced Reşîd, *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fî'l-fikhi's-Şâfî*, 50-67.

1. el-İ'lâm bi-kavâti 'i'l-İslâm

Heytemî'nin insanı küfre götüren söz ve eylemler ile alakalı kaleme almış olduğu eseridir.¹⁸⁴ Ayrıca bu kitapta, Mekke'de bulunduğu zaman içerisinde vermiş olduğu fetvaları da destekleme gayesi taşıdığı belirtilmektedir.¹⁸⁵ Heytemî farklı kitaplarında esere atıflarda bulunarak, içinde bu konuyla ilgili çok önemli bilgilere yer verdiğini ve ilim talibleri tarafından mutlaka mütalaa edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹⁸⁶

2. ez-Zevâcir 'an iktirâfi 'l-kebâ'ir¹⁸⁷

Heytemî'nin büyük günahlarla ilgili telif etmiş olduğu eseridir.¹⁸⁸ Büyük günah kategorisinde dört yüz altmıştan fazla eylem zikrederek bu alandaki en kapsamlı eserlerden birisini yazmıştır. Heytemî farklı kitaplarında da eserine atıflarda bulunmuştur.¹⁸⁹

3. en-Nefehâtü'l-Mekkiyye

Öğrencisi Seyfî tarafından, Heytemî'nin bu kitabı mantık, kelâm ve Şiâ'ya karşı reddiye olmak üzere üç bölüm halinde telif etmiş olduğu ve eseri tamamlayamadığı belirtilmektedir.¹⁹⁰

4. el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâti'l-mehdi'l-müntazar

Heytemî bu eserde, mehdî ile alakalı birçok rivayeti bir araya getirdiğini, ayrıca konuyu ispat ve kendilerini mehdî konumunda zannedenler için de önemli bir çalışma

¹⁸⁴ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 50; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/128; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Serkîs, *Mu'cem*, 1/82; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241.

¹⁸⁵ Abraham George Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum* (Londra: The Trustees Of The British Museum Yayınları, 1387/1967), 1/175-176.

¹⁸⁶ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 108, 142; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 157, 313; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *ez-Zevâcir 'an iktirâfi 'l-kebâ'ir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1407/1987), 1/50; Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, 1/151.

¹⁸⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/956.

¹⁸⁸ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 58; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; Şihâbüddîn el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 436; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

¹⁸⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Cevherü'l-munazzam fî ziyâreti'l-kabri'l-mu'azzami'l-mükerrem*, nşr. Muhammed Zeynühhüm Muhammed Azb (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1421/2000), 78; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/233, 2/22, 3/66, 4/359; Heytemî, *Keffü'r-re'â'*, 88, 140, 150.

¹⁹⁰ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 63.

olduğunu ifade etmektedir.¹⁹¹ Heytemî, farklı yerlerde bu kitabına atıflarda bulunmuş, ayrıca biyografisine yer verilen eserlerde de zikredilmiştir.¹⁹²

5. Manzûme fî usûli'd-dîn¹⁹³

6. Şerhu Manzûme fî usûli'd-dîn

Heytemî'nin Manzûme fî usûli'd-dîn adlı eserine yazmış olduğu şerhtir.¹⁹⁴

7. ed-Dürerü'z-zâhire fî keşfi beyânî'l-âhire¹⁹⁵

8. Şerhu Akîde li İbni'l-'Irâkî¹⁹⁶

9. Risâle fî'l-kader¹⁹⁷

İtikadî mezheplerden Eş'arî ekolünü benimseyen Heytemî, ehl-i sünnetin görüşlerine olan sıkı bağlılığı ile bilinmektedir. Bu bağlamda akâid alanındaki eserlerine bakıldığında genellikle ehl-i sünnet düşüncesini savunduğu ve diğer mezheplere reddiyelerde bulunduğu görülmektedir. Özellikle yaşadığı dönemde oldukça etkin olan Şîa ekolüne karşı ciddi eleştirileri bulunmaktadır. Özellikle hulefâ-yi râşidîn meselesi bağlamında sünnî akidenin savunuculuğunu yapmış ve imâmet meselesinde Şîa'ya karşı sert tenkitlerde bulunmuştur. Kitaplarında yer alan bazı görüşlerinden dolayı Şîi alimler tarafından, hakkında tekfire kadar varan ifadeler bulunmaktadır.¹⁹⁸ Bununla beraber eserlerine bakıldığında hemen her günahı da kebire olarak kabul ettiği görülmektedir. Sonuç olarak, Heytemî'nin akaid türü eserlerini telif etme amacını, ehl-i sünnetin müdafaası, harici mezheplerin ise reddiyesi olarak ifade etmek mümkündür.

1.2.3.4. Ahlak ve Tasavvuf

Heytemî'nin yaşamış olduğu dönem ve toplumda geniş kitlelere ulaşması bakımından, tasavvufun altın çağını yaşadığını söylemek mümkündür. O dönemde birçok alimin hayatında olduğu gibi Heytemî'nin yaşantısında da tasavvuf ayrı bir yer tutmuştur.

¹⁹¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdi'l-müntazar*, nşr. Râid Emîr Abdullah (y.y, t.y), 11.

¹⁹² Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 31; Heytemî, *ez-Zevâcir*, 1/339; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 66; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/146; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/253; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, 3/334.

¹⁹³ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 64; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

¹⁹⁴ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 65; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

¹⁹⁵ Hayreddîn Ziriklî (ö. 1396/1976) kitabın mahtût halinin mevcut olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/234.

¹⁹⁶ Heytemî'nin öğrencisi Seyfî, bu kitabın tamamlanamadığını ifade etmektedir. Bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 66.

¹⁹⁷ Birkaç sayfadan oluşan mahtût bir eser olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Cezzâr, *İbn Hacer el-Heytemî*, 1401/1981, 204.

¹⁹⁸ Bkz. Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 1/347, 353, 361-364.

Küçük yaşlarından itibaren tasavvuf ehlinin yanında yetişmiş ve kendisi de tasavvuf hırkası giymiştir. Bu durum Heytemî'nin eserlerine de yansımıştır. Burada önemli görülen bazı tasavvuf ve ahlak içerikli eserleri zikredilecektir.

1. Tathîrû'l-'aybe min denesi'l-ğiybe

Heytemî bu eserinde gıybet ve hükümlerini hadisler ve rivayetler ışığında açıklamıştır.¹⁹⁹ Farklı eserlerinde kitabına atıfta bulunmaktadır.²⁰⁰

2. el-İfâde limâ câ'e fi'l-maraz ve'l-'iyâde

Heytemî hasta ziyareti ve adaları özelinde, İslâm toplumunda bulunması gereken genel ahlak durumunu, konu ile alakalı rivayetlerle birlikte ele almaktadır.²⁰¹

3. Esne'l-metâlib fî sılati'l-ekârib²⁰²

Heytemî, insanlar arasında İslâm'ın hoş karşılamadığı davranış biçimleri, kardeşler arasında ortaya çıkan tartışmalar ve akrabaların nedensiz bir şekilde ilişkilerini kesmesi gibi İslâm toplumuna yakışmayacak davranışlara şahit olduğundan bu eseri yazdığını ifade etmektedir.²⁰³ Eser, içermiş olduğu hadisler, fikhî hükümler ve sûfilerden aktarılan anekdotlara yer verdiği için bu grupların tamamı altında incelenmesi mümkündür. Ancak Heytemî'nin, ahlakı ön plana çıkarması ve tasavvuf ehlinin kıssalarından bolca örnekler vermiş olması sebebiyle ahlak ve tasavvuf başlığı altında incelemek tercih edilmiştir.

4. Keffü'r-re'â' 'an muharremâti'l-lehv ve's-semâ

Heytemî, bazı ilim insanları tarafından müzik ve müzik aletlerini dinlemenin ruhsatı üzerine yazılmış olan *Ferahu'l-esmâ' bi ruhasi's-semâ'* adlı kitaba reddiye amacı ile bu eseri telif ettiğini ifade etmektedir.²⁰⁴ Eserde hangi tür müzik aletlerini kullanmanın uygun olup olmadığı hakkındaki hükümlere yer vermiştir. Heytemî'nin öğrencisi Seyfî,

¹⁹⁹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 59; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 1/294.

²⁰⁰ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *et-Ta'arruf fi'l-asleyn ve't-tasavvuf (et-Telattuf fi'l-vüsûl ile't-Ta'arruf şerhi ile birlikte)*, mlf. Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Siddîkî İbn Allân (Mekke - Kahire: Matbaatü't-Terakkî el-Mâcidiyye el-Usmâniyye, 1330/1912 - 1354/1936), 138.

²⁰¹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 59.

²⁰² Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 59; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 1/81, 2/496.

²⁰³ Heytemî, *Esne'l-metâlib*, 67-68.

²⁰⁴ Heytemî, *Keffü'r-re'â' 'an muharremâti'l-lehv ve's-semâ*, 12.

kitabı hocasının el yazısı ile yazılmış halini gördüğünü belirtirken, biyografisini kaleme alan eserlerde de kitabın Heytemî'ye aidiyeti teyit edilmektedir.²⁰⁵

5. Tuhfetü'z-züvvâr ilâ kabri'n-nebiyyi'l-muhtâr²⁰⁶

Heytemî'nin, Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret edenlerin dikkat etmesi gereken adabları kaleme aldığı eseridir. Ayrıca kitapta Hz. Peygamber ile yaşamında ve kabrinde iken tevessül edilebilmesinin olasılığı hakkındaki meselelere de temas etmektedir. Heytemî, Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmenin Müslümanlar için ayrı bir önemi olduğu ve onun huzuruna gelmek herkesin arzusu olduğundan rivayetler ışığında konuyu aydınlatan bir kitap yazmak istediğini ifade etmektedir.²⁰⁷

6. Nasîhatü'l-mülûk

Kitabın varlığı ve Heytemî'ye aidiyeti, bazı kaynaklarda yer alan ifadelerle bilinmektedir.²⁰⁸

7. ed-Dürri'l-mendûd fi's-salât ve's-selâm 'alâ sâhibi'l-makâmi'l-mahmûd

Heytemî'nin, Hz. Peygamber'e salât-selâm getirmenin ve kabrini ziyaret etmenin adabı üzerine telif etmiş olduğu eserdir. Farklı eserlerinde kitaba atıflarda bulunmaktadır.²⁰⁹ Talebesi Seyfî ve farklı kişiler tarafından kitabın Heytemî'ye aidiyeti teyit edilmektedir.²¹⁰

8. Sa'âdetü'd-dâreyn fî sulhi'l-ehaveyn²¹¹

Yaşamış olduğu dönemde, tasavvufî düşüncenin toplum üzerinde önemli bir etkisi olan ve küçük yaşlarından itibaren mutasavvıf hocaların yanında yetişmiş olan Heytemî'nin hayatında, tasavvufun önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu durum onun eserlerine de yansımıştır. Bu alanda telif etmiş olduğu eserleri, genellikle ahlak-adap

²⁰⁵ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 56; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1502; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543.

²⁰⁶ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/146; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 1/249.

²⁰⁷ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Tuhfetü'z-züvvâr ilâ kabri'n-nebiyyi'l-muhtâr*, nşr. es-Seyyîd Ebû Âmmeh (Tantâ: Dârü's-Sahâbe li't-Türâs, 1412/1992), 19.

²⁰⁸ Bkz. Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/234; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241.

²⁰⁹ Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 2/81, 87; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 2/135; Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, 2/667.

²¹⁰ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 61; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 3/450.

²¹¹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 46.

konularıyla ilgili rivayetler ve ehl-i tasavvuftan nakledilen menkıbelerle doludur. Ancak Heytemî'nin bu eserlerinde ehl-i hadisin kriterlerine göre sahih ve zayıf rivayetleri ayırt etme hususunda titiz davranmadığını ifade etmek gerekmektedir.

1.2.3.5. Siyer, Biyografi, Tarih

Fıkıh, akâid ve hadis gibi şer'î ilimlerin en önemli alanlarında öne çıkan Heytemî, siyer, biyografi ve tarih ilimleri gibi farklı sahalarda da mahâretini ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in sîreti ile alakalı eserler başta olmak üzere, alimlerle ilgili malûmat içeren biyografi kitapları ve tarih kitapları da mevcuttur. Burada, bahsedilen kitaplarından bazıları zikredilecektir.

1. el-Minehu'l-Mekkiyye fî şerhi'l-Hemziyye

Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (ö. 694/1294) Hz. Peygamber ile alakalı telif etmiş olduğu övgü dolu *el-Kasidetü'l-hemziyye* adlı eserin şerhidir.²¹² Heytemî esere atıfta bulunmaktadır.²¹³ Ayrıca bu esere *Efdalü'l-kırâ li kurrâ'i ümmi'l-kurâ* ismini verdiğini de beyan etmektedir.²¹⁴

2. Eşrefü'l-vesâ'il ilâ fehmi's-Şemâil

Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'n-nebeviyye* adlı eseri üzerine yazılmış bir şerhtir.²¹⁵ Heytemî bu esere, farklı kitaplarında atıflarda bulunmuştur.²¹⁶

3. en-Ni'metü'l-kübrâ 'ale'l-âlemi bi mevlidi seyyidi benî Âdem

Geçmişten günümüze, Hz. Peygamber'in doğumunu yâd etmek amacıyla bazı merasimler tertip edilmektedir. Bu merasimlerde okunmak üzere halk arasında mevlid olarak bilinen birtakım eserler kaleme alınmıştır. Heytemî de *en-Ni'metü'l-kübrâ 'ale'l-âlemi bi mevlidi seyyidi benî Âdem* isimli eseri ile mevlid yazarlar halkasına dahil olmuştur. Mevlid türünde yazmış olduğu bu eser, genel olarak sahih hadisler içerse de yine

²¹² Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 62; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1349; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/109; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241; Abdüssâhib b. İmrân Düceylî, *A'lâmu'l-Arab fi'l-'ulûm ve'l-fünûn* (Necef: Matbaatü'n-Nu'mân, 1386/1966), 3/55.

²¹³ Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 1/39.

²¹⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Minehu'l-Mekkiyye fî şerhi'l-Hemziyye* 2, nşr. Bessâm Muhammed Bârûd, Ahmed Câsim Muhammed (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1426/2005), 71.

²¹⁵ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 45; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1059; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/146; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/234.

²¹⁶ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/264, 4/116; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 650; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 62; Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, 2/515.

hadisçilerin kriterlerine göre bazı zayıf ve uydurma rivayetleri de ihtiva ettiği için tenkide uğramıştır. Talebesi Seyfî de kitabın Heytemî'ye aidiyetini teyit etmektedir.²¹⁷ Ayrıca bu eser üzerine çalışılmış olan yüksek lisans seviyesinde bir araştırma da bulunmaktadır.²¹⁸

4. el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbî'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân

Heytemî'nin, İstanbul'dan Mekke'ye gelen bir kişinin isteği üzerine yazmış olduğu Ebû Hanîfe hakkındaki kitaptır.²¹⁹ Eseri telif ettiğinde ödünç alınarak geri getirilmemesi üzerine ikinci defa yazmak durumunda kaldığını belirtmektedir.²²⁰

5. Meblağu'l-ereb fî fahri'l-'Arab

Heytemî bu eserinde, Araplar'ın fazileti ile alakalı rivayetleri ve yaşanan bazı olayları bir araya getirmektedir. Eserin Heytemî'ye aidiyeti çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir.²²¹

6. Tathîrû'l-cenân ve'l-lisân 'ani'l-hutûr ve't-tefevvüh bi-selbi Mu'âviye b. Ebî Süfyân

Mu'âviye b. Ebî Süfyân'ı (ö. 60/680) eleştiren ve hakkında birtakım uydurma rivayetler naklederek düşmanlık eden bazı fırkalara, reddiye niteliğinde yazılmış olan bir eserdir. Çeşitli kaynaklarda, kitabın Heytemî'ye aidiyeti teyit edilmektedir.²²²

7. el-Menâhilü'l-'azbe fî islâhi mâ vehâ mine'l-Ka'be

Heytemî bu eserinde Kabe'nin imârı ve tarih boyunca geçirmiş olduğu serüveni kaleme almıştır.²²³

²¹⁷ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 62.

²¹⁸ Bkz. Ziya Gökalp, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Mevlîinde Geçen Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

²¹⁹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 63; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/727; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

²²⁰ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 28.

²²¹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 46; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/146; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/425; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/234; Zeydân, *Târîhu âdâbî'l-lugati'l-'Arabîyye*, 3/334; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 2/152.

²²² Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/146; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 1/294; Serkîs, *Mu'cem*, 1/82.

²²³ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 60.

8. el-Cevherü'l-munazzam fî ziyâreti'l-kabri'l-mu'azzami'l-mükerrerem

Heytemî bu kitabında, Hz. Peygamber'in kabrine ziyarette bulunmayı fikhî açıdan değerlendirmekte ve adaplarından bahsetmektedir.²²⁴ Ayrıca eser, ziyarete olumsuz bakanlara da cevap niteliği taşımaktadır.

Heytemî, şer'î ilimlerin yanı sıra daha önce zikredildiği üzere siyer, biyografi ve tarih türündeki eserleri de telif etmiştir. Bu eserler, ağırlıkla Hz. Peygamber'i sıradan bir beşer konumunda değerlendirmeye çalışan indirgemeci anlayışa karşı kaleme alınmış kitaplardır. Ancak savunmacı anlayışla yazılan bu eserler, bazı zayıf rivayetleri de barındırmaktadır. Bununla beraber bu alanda yazılan eserlerinde, sahabe ve alimler hakkında ortaya atılan tezvîrata karşı reddiyeler yaptığı da görülmektedir. Özellikle Şafî mezhebini benimsemesine rağmen Ebû Hanîfe'nin biyografisini kaleme almış olduğu *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân* isimli kitabındaki savunmacı tavrı dikkat çekicidir. Ayrıca Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) hakkındaki müdaafası da sahabeye karşı tutucu bir tavra sahip olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Heytemî'nin bu alandaki teliflerine bakıldığında yine Sünnî-Eş'arî ekolüne olan bağlılığı ve tasavvuf düşüncesine karşı ılımlı yaklaşımının etkilerinin açıkça görüldüğü ifade edilebilir.

1.2.3.6. Diğer İlimler

Heytemî'nin ilmî birikimi yalnızca İslâmî ilimlerle sınırlı kalmamış tarih, biyografi, nahiv, belagat vb. alanlarda da kendisini geliştirmiştir. Bu durum onun eserlerine de yansımıştır. Farklı alanlarda telif etmiş olduğu eserlerle de ilim dünyasında temâyüz etmeyi başarmıştır. Burada onun bu tür eserlerinden bazılarına yer verilecektir.

1. Şerhu Elfıyyeti İbn Mâlik

Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) Arap gramerine dair yazmış olduğu manzûm eseri *el-Elfıyye* üzerine telif edilmiş bir şerhtir.²²⁵ Ancak Heytemî'nin öğrencisi Seyfî, kitabın eksik bir şekilde bulunduğunu ifade etmektedir.²²⁶

²²⁴ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 61; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/620; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/146; Serkîs, *Mu'cem*, 1/82; Zirîklî, *el-A'lâm*, 1/234; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241.

²²⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/4; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241.

2. et-Ta'arruf fi'l-asleyn ve't-tasavvuf

Heytemî'nin fıkıh usûlü, akâid ve tasavvuf ilimleriyle alakalı telif etmiş olduğu eserdir.²²⁷ Kitabın üzerine, İbn 'Allân es-Sıddîkî el-Mekkî (v. 1057/1648) tarafından *et-Telattuf fi'l-vüsûl ile't-Ta'arruf*, Muhammed Emin b. Ali es-Süveydî el-Bağdâdî (v. 1246/1830) tarafından da *Kalâidü'd-dürer fi şerhi risâle İbn Hacer* isimleri ile şerh çalışmaları yapılmıştır.

3. ed-Dürü'l-manzûm fî teslîyeti'l-mehmûm²²⁸

4. Şerhu'l-'avârif²²⁹

5. Kühü'l-murâd fî şerhi Bânet Sü'âd

Ka'b b. Züheyr'e ait olan kasîdenin şerhi olduğu belirtilmektedir.²³⁰

6. Manzûmetü'l-Âcürûmiyye

Heytemî'nin nahiv ilmi ile alakalı telif etmiş olduğu bir eserdir. Ancak öğrencisi Seyfî eserin tamamlanamadığını belirtmektedir.²³¹

7. el-'Umde fî şerhi'l-Bürde²³²

8. İs'âfû'l-ebrâr şerhu Mişkâtî'l-envâr²³³

9. Muhtasarü'l-hey'eti's-seniyye fî'l-hey'eti's-süneyye

Heytemî'nin ilmî birikimi, daha önce de belirtildiği üzere yalnızca İslâmî ilimlerle sınırlı kalmayıp farklı alanları da kapsamaktadır. Bu bağlamda Heytemî fennî ilimlere de ilgi duymuş ve Süyûtî'nin (ö. 911/1506) astronomi ilmi ile alakalı telif etmiş olduğu *el-Hey'etü's-seniyye fî'l-hey'eti's-süneyye* isimli kitabı üzerine ihtisar çalışması gerçekleştirmiştir.²³⁴

²²⁶ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 65.

²²⁷ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 64; Ayderûsî, *en-Nürü's-sâfir*, 262; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123.

²²⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/735; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/146; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 3/451.

²²⁹ Heytemî'nin öğrencisi Seyfî, kitabın tamamlanamadığını ifade etmektedir. Bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 67.

²³⁰ Lemyâ eş-Şâfî, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fî'l-kitâbeti't-târîhiyye*, 1/335.

²³¹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 64.

²³² 1307/1890 yılında Mısır'da el-Matbaatü'l-Meymeniyeye tarafından yayınlandığı ifade edilmektedir. Bkz. Serkîs, *Mu'cem*, 1/83.

²³³ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 1/149; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/146 Bağdâdî, bu kitabın dört ciltten oluştuğunu belirtmektedir.

²³⁴ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 67.

Heytemî'nin, burada zikredilenler dışında farklı eserleri de mevcuttur.²³⁵ Bunların arasında matbû' ve yazma olmak üzere çeşitli ilim dallarına ait kıymetli eserler bulunmaktadır. Ancak çalışmanın hacmini aşmamak için bu kadar eser zikretmekle yetinmeyi uygun görüyoruz.

Bu bölümün sonucunda şunları ifade etmek mümkündür. Heytemî'nin yaşamış olduğu dönemde Mısır coğrafyası, siyasî bakımdan hareketli, ilmî anlamda canlı, sosyal ve kültürel açıdan ise renkli bir ortama ev sahipliği yapmaktadır. Memlûkler'in idaresinde olan Mısır topraklarında çocukluk ve gençlik yıllarını geçiren Heytemî, Osmanlı Devleti'nin akınları sonucunda yönetimin el değiştirmesine ve savaflara sahne olan bir döneme tanıklık etmiştir. Yaşanan bu olaylar, onun yöneticilere karşı kayıtsız kalamamasına neden olmuştur. Çünkü Memlûk idarecilerinin son dönemlerinde toplumun problemlerine karşı sessiz kalmaları, halkı çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu nedenle Osmanlıların, bu toprakları hükmü altına almalarının ardından Heytemî, içerisinde adaletle alakalı kırk hadis ihtiva eden bir eser kaleme alarak dönemin padişahı Kanûnî Sultan Süleymân'a göndermiştir. Dolayısıyla yaşanan askerî ve siyâsî gelişmeler Heytemî'nin ilmî çalışmalarını etkilemiştir.

Bununla beraber Heytemî'nin yaşadığı coğrafyada ilme, alime ve eğitim kurumlarına büyük bir önem atfedilmiştir. Halkla, yönetici sınıfı arasında köprü vazifesi gören ulema tabakası toplum nezdinde büyük bir sevgi ve hürmet görmektedir. Bunun temel nedeni olarak da başta idarecilerin ilmi ve alimi öncelemeleri ve çeşitli eğitim kurumları inşa etmeleridir. Ayrıca alimlerin, bu dönemde zengin ilmî çalışmalar vesilesi ile halkın takdirini kazandıkları da görülmektedir.

Bu dönemde inşa edilen eğitim kurumları arasında özellikle darulhadisler dikkat çekmektedir. Yöneticiler, hadis ilmine ve hadisçilere ayrı bir ehemmiyet göstermişlerdir. Bu durum ise alanında yetkin hadisçilerin yetişmesini sağlamıştır. Heytemî de henüz on üç yaşında iken en meşhur hocalarından birisi olan Zekeriyya el-Ensârî'nin yanında ilim tahsiline başladığında hadis öğrenimi ile yola çıkmıştır. Dönemin en meşhur alimlerinden ders almış ve Ezher Medresesinde tahsil görmüştür. İslâmî ilimlere karşı büyük bir ilgisi olan Heytemî, henüz küçük yaşlarında iken icazetler almış ve hemen her alanda kendisini geliştirerek ansiklopedist bir alim olmayı başarmıştır. Doğup, büyüdüğü toprakları terk

²³⁵ Eserleri için bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur* (Berlin: Emil Felber Yayınevi, 1319/1902), 2/387-389; Carl Brockelmann, *Supplementband* (Leiden: Brill Yayınevi, 1355/1937), 2/527-529; Lemyâ eş-Şâfiû, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fi'l-kitâbeti't-târîhiyye*.

ederek Mekke'ye yerleşme nedeni ise yine ilmî nedenlerden kaynaklanmaktadır. Yaşadığı coğrafyada, ilmî konumunu kıskanan birtakım insanların, uzun bir süre emek vermiş olduğu eserlerini yok etme çabasına girmeleri, Mısır'ı Heytemî için yaşanmaz hale getirmiştir.

Heytemî, yaşadığı toplumun bir gerçeği olan tasavvuf düşüncesinden de uzak kalamamıştır. Tasavvufî hareket, bu dönemde altın çağını yaşayarak insanların geneline etkisi altına almıştır. Heytemî de henüz küçük yaşlarında iken ailesini kaybettiğinde, ehl-i tasavvuf olan hocaları tarafından yetiştirilmiştir. Bu durum, Heytemî'nin ilmî şahsiyetini ve eserlerini büyük oranda etkilemiştir. Ayrıca Sünnî-Eş'arî ve Şâfiî mezhebine olan bağlılığı da kitaplarına yansıyan diğer unsurlardandır. Heytemî'nin ilmî çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda genel olarak mezhebî faktörlerin ön plana çıktığı, objektiflikten uzak, gelenekçi ve kısmen de özgün olduğu söylenebilir.

Netice olarak, Heytemî'nin ilmî kişiliği, yaşamını sürdürdüğü dönem ve coğrafyanın siyâsî, askerî, ilmî, kültürel ve sosyal yapısından büyük oranda etkilenmiş ve bu durum onun eserlerine de açıkça yansımıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HACER el-HEYTEMÎ'NİN (ö. 974/1567) HADİSÇİLİĞİ

Klasik dönem alimleri, İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında ihtisas sahibi olabilmek için gayret göstermekteydiler. Fıkıhla meşgul olan bir alim aynı zamanda hadis, kelam, tefsir vb. farklı ilim sahalarında da yetkin bir isim olarak bilinirdi. Heytemî de fıkıh alanındaki vukûfiyeti ile bilinmekle birlikte hadis ilimlerine olan ilgisi ile de dikkat çekmektedir. Yaşadığı dönemin önemli hadisçilerinden hadis rivayet etmiş olması, henüz küçük yaşlarda iken onlardan icazet alabilmesi ve hadis ilimleri ile alakalı çeşitli eserler telif etmiş olması gibi sebeplerden dolayı hadisçilik yönü ile de ön plana çıkmaktadır. Bu bölümde hadis usûlü, hadis ilimleri ve hadis tenkitçiliği gibi genel başlıklar altında Heytemî'nin hadisçiliği incelenecektir.

2.1. Heytemî'nin Hadis Öğrenimi ve Okuduğu Kitaplar

Heytemî, onlarca hocadan hadis eğitimi aldığını ifade etmektedir. Kendisi hadis aldığı hocalardan bahsederken çokluğundan dolayı tamamını zikretmenin mümkün olmadığını belirterek birkaç önemli hocasını tanıtmakla yetinmektedir. Bunların arasında Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ve Abdülhak es-Sünbâtî (ö. 931/1525) gibi isimler yer almaktadır.²³⁶

Heytemî hadis hocalarından övgülerle bahsetmektedir. Özellikle Zekeriyâ el-Ensârî'nin yaşadığı dönemin âlî isnadına sahip olan hadisçi olduğunu savunmaktadır. Heytemî bu hocalarından müselsel rivayetler yapmış ve en önemli hadis kitaplarının rivayet icazetini almıştır.²³⁷ İsmi geçen hocalarından; Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'ini²³⁸ Mâlik'in *Muvatta*'ını,²³⁹ Şâfiî'nin *Müsned*'ini,²⁴⁰ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini,²⁴¹ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini,²⁴² Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'ini,²⁴³ Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini,²⁴⁴ Tirmizî'nin *Sünen* ve *Şemâ'il*'ini,²⁴⁵ Nesâî'nin *Sünen*'ini,²⁴⁶ İbn Mâce'nin

²³⁶ Heytemî, *Sebet*, 90-91.

²³⁷ Heytemî, *Sebet*, 92-100.

²³⁸ Heytemî, *Sebet*, 249-251; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 94-95.

²³⁹ Heytemî, *Sebet*, 260-263; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 106-107.

²⁴⁰ Heytemî, *Sebet*, 269-271; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 95-96.

²⁴¹ Heytemî, *Sebet*, 282-285; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 96-97.

²⁴² Heytemî, *Sebet*, 296-300; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 45-48.

²⁴³ Heytemî, *Sebet*, 313-318; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 74-76.

²⁴⁴ Heytemî, *Sebet*, 321-324; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 59-61.

²⁴⁵ Heytemî, *Sebet*, 328-330; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 48-49, 73.

²⁴⁶ Heytemî, *Sebet*, 341-344; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 62-63.

Sünen'ini,²⁴⁷ Beyhakî'nin, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, *Şu 'abü 'l-îmân*, ve *Delâ 'ilü 'n-nübüvve*'sini,²⁴⁸ Begavî'nin, *Me 'âlimü 't-tenzîl*, *Mesâbihu 's-sünne* ve *Şerhu 's-sünne*'sini,²⁴⁹ İbn Hibbân'ın, *Sahîh*'ini,²⁵⁰ Dârekutnî'nin, *Sünen*'ini,²⁵¹ Taberânî'nin, *Mu 'cem*'lerini²⁵² ve burada zikredilmesi çalışmanın hacmi açısından mümkün olmayacak kadar, hadis ve çeşitli alanlarda onlarca kitabın icazetini almıştır. Bu kitapların haricinde yine hadis ve hadis ilimlerine dair çok önemli eserlerin dersini ve icazetini alanında yetkin hocalardan almıştır.²⁵³

Heytemî'nin, hadis dinlediği hocaların kalitesi ve okuduğu kitapların önemi ortadadır. Hadis ilimlerine olan ilgisi ve üstün anlayış kabiliyeti ile Heytemî, hadisçiler arasında anılmıştır. Şerh, haşiye, kırk hadis, hadis fetvaları vb. alanlarda önemli telifleri bulunmaktadır. Burada onun hadis alanında yazmış olduğu eserlerinin isimlerine ve haklarında tespit edilebilen bazı bilgilere kısaca yer verilecektir.

2.2. Heytemî'nin Hadis İlmine Dair Telif Ettiği Eserler

Daha önce de belirtildiği üzere Heytemî, hadis ilimleri için yoğun mesai harcamıştır. Bu alanda yazmış olduğu eserlerle de ilim dünyasında dikkat çekmeyi başarmıştır. Hadisle ilgili çalışmalarına bakıldığında metin, şerh, haşiye ve kırk hadis türünde eserler telif ettiği görülmektedir. Bu eserlerin yazılış nedenleri incelendiğinde ise kendisine gelen talepler, sorulan sorular, bir düşünceye karşı reddiye, herhangi bir alanda görmüş olduğu boşluk vb. durumlardan hareket ettiği söylenebilir. Eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşmış, bazıları da ulaşmamıştır. Ulaşmayan kitaplarının varlığı ve Heytemî'ye aidiyeti ise yalnızca kaynaklarda verilen bilgilerle öğrenilebilmektedir. Burada da günümüze ulaşan eserleri hakkında tanıtımlar yapılacaktır, ulaşamayan kitapların ise sadece isimlerine ve işaret edildikleri kaynaklara yer verilerek yetinilecektir.

1. Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât

Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö. 741/1340) *Mişkâtü 'l-Mesâbîh* isimli eseri üzerine yapılmış bir şerh çalışmasıdır. Çeşitli muteber kaynaklarda Heytemî'ye aidiyeti ifade

²⁴⁷ Heytemî, *Sebet*, 348-351; Heytemî, *Esânîdü 'l-fakîh*, 63-64.

²⁴⁸ Heytemî, *Sebet*, 354-357; Heytemî, *Esânîdü 'l-fakîh*, 56, 64-65, 72.

²⁴⁹ Heytemî, *Sebet*, 362; Heytemî, *Esânîdü 'l-fakîh*, 100, 102.

²⁵⁰ Heytemî, *Sebet*, 370; Heytemî, *Esânîdü 'l-fakîh*, 76.

²⁵¹ Heytemî, *Sebet*, 374; Heytemî, *Esânîdü 'l-fakîh*, 65.

²⁵² Heytemî, *Sebet*, 381-382; Heytemî, *Esânîdü 'l-fakîh*, 102-103.

²⁵³ Bkz. Heytemî, *Sebet*, 384 vd.; Heytemî, *Esânîdü 'l-fakîh*, 28, 29, 30, 32, 50, 52, 59, 70, 77, 81, 91, 97, 98, 99.

edilmektedir.²⁵⁴ Heytemî de *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc* isimli eserinde bu çalışmasına atıflarda bulunmaktadır.²⁵⁵ Ancak Heytemî'nin öğrencisi Seyfî bu kitabın tamamlanamadığını, Heytemî tarafından yarısının yazılabildiğini ifade etmektedir.²⁵⁶ Heytemî, bu şerhte hadisleri çeşitli yönlerden değerlendirmektedir. Bu bakımdan zengin içerikli bir şerh olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte daha önceden yapılan şerh çalışmalarında değinilmeyen manaları ve incelikleri açıkladığını beyan etmektedir. Bu açıdan da özgün bir kitap olarak nitelendirilebilir.

2. Fethu'l-mübîn fi şerhi'l-Erba'în

İlim insanlarının, yazıldığı günden itibaren önemsedığı ve üzerine şerh, haşiye, ta'lik türü çalışmalar yaptıkları Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erba'în*'i üzerine Heytemî tarafından yazılan kıymetli bir şerhtir. Kitabın Heytemî'ye nisbeti, öğrencileri ve biyografisini kaleme alanlar tarafından açıkça ifade edilmektedir.²⁵⁷

Heytemî'nin yazmış olduğu bu şerh de ulema arasında ilgi görmüştür. Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî (ö. 1069/1659), İsmail b. Muhammed el-'Aclûnî (ö. 1162/1749), İlyâs b. İbrahim el-Kürdî (ö. 1138/1726), Ahmed b. Muhammed el-Kal'âvî (ö. 1178/1765), Hüseyin b. Ali el-Medâbiğî (ö. 1170/1757), Mustafa Takî b. Muhammed el-Müntînî (ö. 1214/1800) gibi alimler eserle ilgili haşiye yazmışlardır. Heytemî'nin torunu Radiyyüddîn el-Heytemî (ö. 1041/1632) ve Abdullah b. Yûsuf el-Mûsilî'de (ö. 1240/1825) bu eseri ihtisar etmişlerdir.²⁵⁸

Heytemî, bu eserini telif ederken alimler arasında geleneksel hale gelen şerh üslûbunu takip etmiştir. Öncelikle hadis metninin tamamını zikrederek ardından açıklamalara başvurmuştur. Rivayet ettiği hadislerin tahrîcini vererek, sıhhat durumlarını zikretmiştir. Hadisleri nakleden sahabî ravilerin, kapsamlı biyografilerine yer vermiştir. Hadislerde yer alan lafızların şerh, zapt ve i'râb durumlarını belirtmiştir. Alimler

²⁵⁴ Bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 45; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/146; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, 3/335.

²⁵⁵ Bkz. Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 1/53, 144, 2/138, 3/211.

²⁵⁶ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 45.

²⁵⁷ Bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 45; Ayderûsî, *en-Nûrû's-sâfir*, 262; Necmeddîn el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 3/102; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/60; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/543; Mirdâd, *el-Muhtasar*, 123; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339; Serkîs, *Mu'cem*, 1/83; Ziriklî, *el-A'lâm*, 234.

²⁵⁸ Çalışmalar için bkz. Emced Reşid, *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fi'l-fikhi's-Şâfiî*, 69; Usame Günütoğar, *İbn Hacer el-Heytemî ve el-Fethu'l-mübîn bi-şerhi'l-Erba'în İsimli Eserindeki Şerh Metodu* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 36-37.

tarafından hadisler hakkında beyan edilen görüşleri zikrederek, istinbât edilen fikhî ve itikâdî hükümleri açıklamıştır. Hadislerin geçtiği kaynakların ve yazarlarının durumlarına işaret etmiş ve hadisler ile yer aldıkları bölümler arasındaki irtibatları zikretmiştir.²⁵⁹ Hadislere, çeşitli yönlerden getirmiş olduğu açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda zengin içerikli ve özgün bir şerh çalışması olduğu söylenebilir.

3. Hatmü'l-Buhârî

Bu kitap günümüze ulaşmayan bir çalışmadır. Eserin varlığı ve Heytemî'ye aidiyeti, talebesi Seyfî'nin işareti ile bilinmektedir. Ancak Seyfî, kitabın kayıp olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁰

4. Zevâid alâ Süneni İbn Mâce

Günümüze ulaşmamış olan bu kitabın varlığı ve Heytemî'ye aidiyeti, kaynaklardaki işaretlerden bilinmektedir.²⁶¹

5. Erba'üne hadîsen fi'l-'adl/el-Erba'üne'l-'adliyye/el-Fezâ'ilü'l-kâmile li-zevî'l-vülâti'l-'âdile

Heytemî'nin talebesi Seyfî, hocasının bu kitabından bahsederken, kitabın diğer isimlerine de yer vermiştir.²⁶² Heytemî bu eserde adalet ile alakalı kırk hadisi bir araya getirmiş ve dönemin Osmanlı hükümdarı olan Kanûnî Sultan Süleyman'a hediye olarak göndermiştir.²⁶³ Ayrıca farklı eserlerde de kitabın Heytemî'ye aidiyeti belirtilmektedir.²⁶⁴ Kitapla ilgili geniş bilgiye, çalışmanın ikinci bölümünde yer alan kırk hadis meselesi ile ilgili başlık altında yer verilmiştir.

6. Erba'üne hadîsen fi'l-cihâd

Kitabın varlığı ve Heytemî'ye aidiyeti, kaynaklardaki işaretlerden bilinmektedir.²⁶⁵ Eserin isminden de anlaşıldığı üzere cihad ile ilgili kırk hadisin derlendiği bir çalışmadır.

²⁵⁹ Lemyâ eş-Şâfiî, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fi'l-kitâbeti't-târîhiyye*, 190-191.

²⁶⁰ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 45.

²⁶¹ Bu eseri, İsmâil b. Muhammed Emîn el-Bağdâdî Heytemî'ye nispet etmektedir. Bkz. Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/146.

²⁶² Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 46.

²⁶³ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/57.

²⁶⁴ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339; Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1/146.

²⁶⁵ Bu eseri, Heytemî'nin öğrencisi Seyfî ile Muhammed Abdülhay el-Kettânî Heytemî'ye nispet etmektedir. Bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 46; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339.

7. Cemru'l-ğadâ li men tevellâ'l-kadâ

Heytemî'nin, kendi eserlerinde bulunduğu atıflarla bilinen bir kitaptır. Heytemî bu eserine haktan, adaletten ve doğru yoldan sapmış olan zalim yöneticiler ile alakalı tehdit içerikli kırk hadis ile başladığını ve ardından onların kötü hal ve hareketlerinden bahsettiğini ifade etmektedir.²⁶⁶

8. İlsâku 'uvâri'l-heves bi men lem yefhemi'l-idtirâbe fî hadîsi'l-besmele 'an Enes

Namazlarda besmelenin cehrî olarak okunması, Fâtiha sûresinden bir ayet olup olmaması ve yine besmele ile alakalı farklı meseleleri kaleme almış olduğu bir eserdir. Ayrıca Heytemî bu kitabı, Mescid-i Haram'da ders verdiği sırada Enes b. Mâlik'in ömrünün sonlarında unutkanlık yaşaması sebebiyle rivayetlerinin kullanılmamasını savunan bir kişiye karşı cevap niteliğinde yazdığını ifade etmektedir.²⁶⁷ Talebesi Seyfî de kitabın Heytemî'ye aidiyetini teyit etmektedir.²⁶⁸

9. el-İfsâh 'an ehâdîsi'n-nikâh

Yüz otuz hadisten oluşan eserde, nikâh ile ilgili rivayetler ele alınmıştır. Heytemî'nin talebesi Seyfî de hocasının hadis eserleri arasında bu kitabı zikretmektedir.²⁶⁹

10. el-İnâfe fimâ câ'e fî's-sadaka ve'z-ziyâfe

Heytemî bu eserinde sadaka vermek ve misafir ağırlamak ile ilgili hadisleri ele almış ardından fakîhlerin görüşlerine yer vermiştir.²⁷⁰

11. el-İdâh ve'l-beyân limâ câ'e fî leyleti'n-nisfi min şa'bân

Heytemî bu eserinde, günümüzde "Berat Kandili" olarak bilinen Şaban ayının on beşinci gecesi ile alakalı rivayet ve görüşleri ele alarak bu konudaki ihtilafı beyan etmektedir. Bahsi geçen kitabı bir yakınının ricası üzerine, bir günden kısa bir sürede

²⁶⁶ Heytemî, *ez-Zevâcir*, 2/310-311; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-İ'lâm bi-kavâtî'i'l-İslâm*, nşr. Muhammed Avvâd (Suriye: Dâru't-Takvâ, 1428/2008), 68; Ayrıca bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 46; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339.

²⁶⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves bi men lem yefhemi'l-idtirâbe fî hadîsi'l-besmele 'an Enes*, nşr. Abdurrahman b. Ahmed Âl Abdülkâdir (Amman: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1436/2015), 61.

²⁶⁸ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 46.

²⁶⁹ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 45.

²⁷⁰ Bu eser, Mecdî es-Seyyid İbrahim tarafından tahkik edilerek, 1407/1987 yılında Kahire'de Mektebetü'l-Kur'ân tarafından ve Muhammed Abdülkâdir Atâ'nın tahkiki ile, 1411/1991 senesinde Beyrut'ta Müessesetü'l-Kütübî's-Sikâfiyye tarafından yayınlanmıştır.

yazdığını ifade etmektedir.²⁷¹ Heytemî, farklı kitaplarında bu eserine atıfta bulunurken,²⁷² talebesi Seyfî ve onun biyografisini kaleme alanlar da kitabın ona aidiyetini teyit etmektedirler.²⁷³

12. Fihrist Suğrâ²⁷⁴

13. el-Ezkâr²⁷⁵

Daha önce de belirtildiği üzere Heytemî'nin, hadis alanında tespit edilen bu eserlerinden günümüze ulaşanlar olduğu gibi bir kısmı da ulaşmamıştır. Bu başlık altında günümüze ulaşan eserleri hakkında değerlendirmeler yapılmış olup, ulaşmayanlarla ilgili ise Heytemî'ye aidiyetini tevsik eden kaynaklara işaret edilmiştir. Heytemî'nin günümüze ulaşan hadis eserleri ise matbu olarak bulunmaktadır. Sonuç olarak Heytemî'nin hadis ilmine dair telif etmiş olduğu kitaplar incelendiğinde alana birtakım katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle şerh türü eserleri, zengin içerikli olmaları yönüyle alimler arasında rağbet görmüş ve üzerine çalışmalar yapılmıştır. Hadis ilmine dair kitap telif etme nedeni ise genel olarak çevresinden gelen bu yöndeki taleplerdir. Bunun dışında, benimsediği düşünce ve amelî ekolleri savunmak gibi mezhebî faktörlerin ve yaşanan siyasi-askeri olayların da bazı eserlerinde devreye girdiği görülmektedir. Bu nedenle hadis eserlerinin genel olarak gelenekçi kısmen de özgün bir tutumla telif edilmiş olduğu ifade edilebilir.

Yukarıda, Heytemî'nin hadis öğrenimi ve hadis ilmine dair çalışmaları ile ilgili yapılan girişin ardından yine onun hadisçiliği hakkında önemli bilgiler verebilecek bir konu olan peygamber tasavvuru meselesine geçilecektir.

2.3. Peygamber Tasavvuru

Hadislerin dindeki yerini iyi kavrayabilmek için öncelikle doğru bir peygamber tasavvuru tespit etmek gerekmektedir. Nübüvvet makamında bulunan peygamberler birer insandır. Ancak onları diğer insanlardan ayıran temel özellik ilâhî vahye muhatap olmalarıdır. Hz. Peygamber de: “*Ben sizler gibi bir insanım. Ancak şu var ki bana vahiy*

²⁷¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Îdâh ve'l-beyân limâ câ'e fi leyleti'n-nisfi min şa'bân* (Medine: Câmiatü'l-İslâmiyye, Zâhiriyye, 4545), 1a.

²⁷² Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 2/239; Heytemî, *Keffü'r-re'â'*, 85.

²⁷³ Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürrer*, 59; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 241.

²⁷⁴ Muhammed Abdülhay el-Kettânî eseri görmediğini ancak ondan yapılan nakillere rastladığını ifade etmektedir. Bkz. Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/339.

²⁷⁵ Bu eserin, Rabat Merkez Kütüphanesinde bir nüshasının bulunduğu ifade edilmektedir. Bkz. Emced Reşîd, *el-Îmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fi'l-fikhi's-Şâfiî*, 67.

*geliyor.*²⁷⁶ diyerek bu hakikate işaret etmiştir. İlâhî vahye muhatap olan bir peygamber gereksinimi ise oldukça açıktır.

Peygamberlik makamının bazı özellikleri de vardır. Beşeriyetin gerekliliği kadar nübüvvet makamının da Allah vergisi olması şarttır. Peygamberler, gaybî ilim özellikleri ile donatılmalıdırlar.²⁷⁷ İlâhî emir ve yasakları insanlara aktaracak olan kişinin yine insan olması gerekmektedir. Çünkü Kur'ân'da, yeryüzünde melekler olsaydı onlara melek olan bir peygamberin gönderilecek olduğu²⁷⁸ aktarılarak cinsler arasındaki uyumluluğun önemi vurgulanmaktadır.

Hiz. Peygamber de insanlara kendi cinsinden gönderilmiş,²⁷⁹ Kur'ân'ı tebliğ²⁸⁰ ve tebyin²⁸¹ görevi ile vazifelendirilmiş bir elçidir. Bu sebeple sünnet ve hadisler, öncelikle Hiz. Peygamber'in tebliğ ve tebyin etmekle yükümlü olduğu alanları ve kendisine yüklenen vazifeleri iyi tespit etmek suretiyle doğru bir şekilde anlaşılabilir.²⁸² Bu bahsedilen hedefe ulaşabilmek ise ancak sahîh bir peygamber tasavvuru ile mümkündür. Böylesine önemli bir görevi üstlenmesi ve dini insanlara öğretmek ile uygulamak açısından ilk kişi olması sebebiyle Hiz. Peygamber ile ilgili doğru bir tasavvura sahip olmak oldukça önemlidir. Bu konuda doğru bir sonuca ulaşabilmek için de Kur'ân'ın Hiz. Peygamber hakkında bizlere sunmuş olduğu tasavvur önem arz etmektedir.

Kur'ân'a bakıldığında çeşitli yerlerde Hiz. Peygamber'in bizler gibi beşer olduğuna vurgu yapıldığı görülmektedir.²⁸³ Ancak Kur'ân, Hiz. Peygamber'in beşeriyetine işaret etmekle birlikte kendisine Allah tarafından vahiy geldiğini de belirterek²⁸⁴ diğer insanlarda bulunmayan farklı bir hususiyetini de bildirmektedir.²⁸⁵

²⁷⁶ *Kur'ân Yolu*, 2020, el-Kehf, 18/110.

²⁷⁷ İsmail Lütü Çakan, *Şekil ve Örneklerle Hadîs Usûlü* (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1434/2013), 36.

²⁷⁸ el-İsrâ, 17/95.

²⁷⁹ et-Tevbe, 9/128.

²⁸⁰ el-Mâide, 5/67, 92, 99; el-İbrâhîm, 14/11; en-Nahl, 16/35; el-Kehf, 18/110; el-Enbiyâ, 21/34; el-Fussilet, 41/6.

²⁸¹ el-Mâide, 5/19; en-Nahl, 16/43-44.

²⁸² Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 259.

²⁸³ Bkz. el-Kehf, 18/110; el-Furkân, 25/20.

²⁸⁴ Fussilet, 41/6.

²⁸⁵ Bu konuda bkz. İlyas Canikli, *Hiz. Peygamber'in Fiillerinin Güncel Değeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023).

Ses, söz, görüntü veya Cebrâil'i görmek gibi çeşitli yollarla elde edilen vahiy,²⁸⁶ insanların tamamının ulaşabileceği bir durum değildir. Yani vahyin peygambere gelişi beşer cinsinin bilinen standardının dışında bir işlemle gerçekleşmektedir. Fakat beşer cinsi için bilinen fiziki ve biyolojik standartların dışına çıkılarak vahye muhatap olmanın, peygamberleri beşer türünün dışına taşıdığı da söylenemez. Çünkü Kur'ân, Hz. İsâ'nın ölüleri diriltmesi,²⁸⁷ ateşin Hz. İbrahim'i yakmaması,²⁸⁸ Hz. Süleyman'ın insan dışı canlıların lisanını anlayarak onlarla konuşması²⁸⁹ vb. örneklerle vahiy haricinde de insan türü için alışılmış standardın dışında bilgiler vermesine rağmen ısrarla peygamberlerin beşer olduklarını vurgulamaktadır. Dolayısıyla yaratıcı tarafından belirlenen beşerî standartların, bazı fertlerde farklılık arz etmesinin, o kişiyi beşer türünün kapsamı dışına çıkartmayacağı anlaşılmaktadır. Burada şunu ifade etmek gerekir ki; Peygamberlerle ilgili çelişkili bir sonucun ortaya çıkmaması için, onların vahye mahal oldukları kabul edildiği gibi Kur'ân'ın ve sahih rivayetlerin bildirmiş olduğu diğer farklı hususiyetleri de göz önünde bulundurmak gerektiği ifade edilmektedir.²⁹⁰

Aktarılan bilgiler ışığında, bir peygamberin vahye muhatap olsa da insan olmaktan çıkıp farklı bir hüviyete geçemeyeceği açıkça görülmektedir. Onlar, daima birer insan olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Ancak peygamberler diğer insanlardan kolaylıkla ayırt edilebilecek özelliklere sahiptirler. Kur'ân'da geçen “*Ben bundan evvel senelerce aranızda yaşadım. Siz hiç düşünmüyor musunuz?*”²⁹¹ ifadeleri, Hz. Peygamber'in ve diğer tüm peygamberlerin temiz bir geçmişe ve sorumluluk gerektiren görevleri için ihtiyaç duydukları yeteneklere yaşamları boyunca sahip olduklarına işaret etmektedir. Kısacası Hz. Peygamber, beşeriyet özelliğinden hiçbir zaman ayrılmamış bir insan ve aynı zamanda Allah'ın rasûlüdür. Doğru sonuçlar elde edebilmek için onu, bu iki kimliği ile tanıyıp değerlendirmek daha tutarlı olacaktır.²⁹²

Peygamber tasavvuru ile ilgili genel bilgilere yer verildikten sonra Heytemî'nin bu konudaki tutumunu ele almak gerekmektedir. Heytemî'ye göre Hz. Peygamber mahlukatın

²⁸⁶ Bkz. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1991), 858-860.

²⁸⁷ el-Mâide, 5/110.

²⁸⁸ el-Enbiyâ, 21/69.

²⁸⁹ en-Neml, 27/22-27.

²⁹⁰ Bkz. Serkan Başaran, “Salavatların Arzı Bağlamında Hz. Peygamber'in Vefatından Sonra Ümmetiyle İrtibatının İmkânı”, *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (01 Haziran 2019), 312-316.

²⁹¹ Yûnûs, 10/16.

²⁹² Saffet Sancaklı, *Sünneti Doğru Anlamak: Hadislerin Anlaşılmasında Karşılaşılan Problemler* (İstanbul: Rağbet, 2017), 26.

en kâmilî ve en şereflişidir. Hz. Peygamber sonsuz bir ziyadelik ve kemâlât içindedir. Hakikatini ancak Allah'ın bilebileceği şekilde kemal derecelerinde yükselmektedir. Yaratılmışların en şereflişi olduğu için kemâlinin sürekli artmasının mümkün olduğunu ifade etmektedir.²⁹³

Heytemî, Hz. Peygamber'in bütün nebi ve rasüllerden üç yönden üstün olduğunu ifade etmektedir. Zatı ile miraç hadisesine tanıklık etmesi, bütün beşerin efendisi olması ve kıyamete kadar devam edecek olan Kur'ân mucizesi ile sayılamayacak derecede kendisine bahşedilen faziletler vesilesi ile bütün mahlukattan daha üstün olduğunu belirtmektedir.²⁹⁴

Bununla beraber Heytemî, Hz. Peygamber'in kıyamet gününde de insanların efendisi olacağına ve Hz. Âdem dahil olmak üzere diğer peygamberlerin kendi sancağı altında toplanacağına²⁹⁵ dair verdiği haberi nakletmektedir. Ardından Hz. Âdem'in önemini, Allah'ın meleklerle ona secde etmeleri emri²⁹⁶ ile ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Âdem'in, Hz. Nûh'un ve Hz. İbrâhîm ile İmrân ailelerinin alemlere üstün kılındığı²⁹⁷ manasındaki ayeti delil getirerek Hz. Peygamber'in tüm mahlûkattan daha üstün olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.²⁹⁸

Konu ile ilgili Heytemî'nin eserlerine bakıldığında da meseleye ı ışık tutacak bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Heytemî'ye Ezher medresesinde, Mekke'de ve çeşitli yerlerde, "Salatın en faziletlişi, yaratılmışların en şereflişi üzerine olsun." şeklinde getirilen salavat biçiminin, bazı ilim insanları tarafından hoş karşılanmayarak yanlış bulunduğu şeklindeki

²⁹³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 8.

²⁹⁴ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *en-Ni'metü'l-kübrâ 'ale'l-âlemi bi mevlidi seyyidi benî Âdem* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1432/2011), 111-112; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 110.

²⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* 2, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (Beyrut: Dâr-u Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Tefsîr", 188 (No. 4712); "Ehâdisü'l-evliyâ", 4 (No. 3340); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, t.y.), "İmân", 327 (No. 194); "Fezâil", 3 (No. 2278); Süleymân b. Eş'âs es-Sicistanî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabeleli (Dimeşk: Dâru'r-Risale'ti'l-Alemiyye, 1430/2009), "Sünne", 14 (No. 4673); Ebû İsmâîl Muhammed b. İsmâîl Tirmizî, *es-Sünen*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998), "Kıyâmet", 10 (No. 2434); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmünim Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), "İsrâ", 1 (No. 11222); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1422/2001), 15/384 (No. 9623), 16/570 (No. 10972).

²⁹⁶ el-Bakara, 2/34.

²⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/33.

²⁹⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 134.

görüşlerinin durumu sorulmuştur.²⁹⁹ Heytemî, bu anlayışın son derece yanlış olduğunu belirterek, Hz. Peygamber'in mahlukatın en üstünü olduğunu ifade eden birtakım rivayetler nakletmektedir. Bunlardan birisi şöyledir: “Adem: ‘Ya Rabbi, Muhammed hakkı için beni nasıl bağışladığını sormak istiyorum. Beni hangi sebeple bağışladın?’ Buna karşılık cevaben Allah: ‘Ey Adem, henüz onu yaratmadım. Sen onu nerden bildin?’ şeklinde karşılık verince, Hz. Adem şöyle söyledi: ‘Ya Rabbi! Sen beni yarattığında, arşın sütunlarında, Lâ ilâhe illallah Muhammedün Rasulüllah yazılarını gördüm. Buradan da anladım ki; sen ancak yaratılmışlar arasından en sevdiğinin ismini kendi adının yanına yazarsın.’ Bunun üzerine Allah şöyle buyurdu: ‘Ey Adem, mahlûkat arasında en sevdiğim kişi odur. Sen affolunmak için Muhammed’i vesile kıldığında seni bağışlamıştım. Şayet Muhammed olmasaydı ben seni affetmezdim.’”³⁰⁰

Hâkim (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'te bu rivayete yer verdikten sonra sahih olduğunu aktarmaktadır.³⁰¹ Ancak rivayetin senedinde yer alan Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem (ö. 182/798) sebebiyle farklı görüşler ileri sürülmüştür. Alimlerin geneli onun zayıf olduğunu, rivayetlerine güven duyulamayacağını ve münkerü'l-hadis olduğunu ifade etmişlerdir.³⁰² Beyhakî (ö. 458/1066) ise *Delâilü'n-nübüvve*'de bu rivayete yer verdikten sonra Abdurrahman b. Zeyd'in tek kaldığını ve kendisinin de zayıf olduğunu belirtmektedir.³⁰³ Zehebî de (ö. 748/1348) bu nedenle rivayetin mevzû olduğunu açıkça ifade etmektedir.³⁰⁴ Ayrıca İbn Hacer el-Askâlanî de (ö. 852/1449) bu rivayetin bâtil bir haber olduğu yönünde

²⁹⁹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 133.

³⁰⁰ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü's-sağîr*, nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrîr (Beyrut - Umman: el-Mektebetü'l-İslâmî - Dâru Ammâr, 1405/1985), 2/182 (No. 992); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, nşr. Târik b. 'Avzillâh b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, t.y.), 6/313 (No. 6502); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/672 (No. 4228); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, nşr. Abdulmu'tî Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), 5/488; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, nşr. Amr b. Gurâme el-Umrevî (Beyrut: Daru'l-Fikir, 1416/1995), 7/437.

³⁰¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/672 (No. 4228).

³⁰² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, nşr. Muhammed Abdülmüîd Hân (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarif el-Usmâniyye, ty.), 5/284; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1401/1980), 17/116-119.

³⁰³ Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 5/488.

³⁰⁴ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısıri İbnü'l-Mülakkın, *Muhtasarü İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim*, nşr. Abdullah Hamed el-Lahîdân, Sa'd b. Abdullah b. Abdülkâdir (Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1411/1990), 2/1069.

görüş bildirmiştir.³⁰⁵ Elbânî bu bilgilere dayanarak rivayetin mevzû‘ olduğu kanaatindedir.³⁰⁶ Bütün bu anlatılanların yanında Heytemî, İbn Adî’nin, (ö. 365/976) Abdurrahman b. Zeyd’in hasen hadisleri bulunduğu ve hadislerinin tamamında problem olmadığı³⁰⁷ sözlerini naklederek, Hâkim’in de sahih kabul ettiğini göz önünde bulundurmuş ve rivayete itibar etmiştir.

Heytemî, söz konusu bilgilere ilaveten Hâkim’in senedini sahih kabul ederek rivayet ettiği şu haberi nakletmektedir.³⁰⁸ Allah, Hz. İsa’ya: “*Ey İsa Muhammed’e iman et ve senin ümmetinden onun dönemine ulaşanlara da iman etmelerini emret. Eğer Muhammed olmasaydı Adem’i yaratmazdım. Şayet o olmasaydı, cennet ve cehennemi de yaratmazdım. Ben arşı su üzerinde yarattım. Su hareketlendi ve ardından arşın üstüne ‘Lâ ilahe illallah Muhammedün Rasûlullah’ yazısı yazıldı. Sonrasında ise su sakinleşti.*” şeklinde vahyetti.³⁰⁹

Hâkim en-Nîsâbü’rî (ö. 405/1014) bu rivayeti aktardıktan sonra sahih olduğunu belirtmektedir. Ancak hadisin senedinde yer alan Amr b. Evs el-Ensârî’nin, mechûlû’l-hâl olduğu ve bu rivayetin ise münker olduğu kanaati ortaya çıkmıştır.³¹⁰ Ayrıca Zehebî (ö. 748/1348) Hâkim’in sahih olduğu yönündeki görüşünü naklettikten sonra; “Bu rivayetin mevzû‘ olduğunu düşünüyorum.”³¹¹ demiştir. İbn Hacer el-Askalânî de (ö. 852/1449) Zehebî ile aynı doğrultuda görüş bildirmiştir.³¹² Ayrıca Elbânî de bu rivayetin merfû‘ olarak bir aslının bulunmadığını ifade etmektedir.³¹³

Ancak Heytemî’nin bu rivayet hakkındaki yorumu farklıdır. Rivayeti nakleden İbn Abbâs’ın burada aktardıklarının kendi görüşünden ifade edemeyeceği sözler olduğunu belirterek merfû‘ kabul edilmesi gerektiğini beyan etmektedir. Çünkü hadis, usûl ve fıkıh bilginlerinin de bu şekilde hareket ettiklerini ifade etmektedir. Öyleyse daha önce

³⁰⁵ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mîzân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru’l-Beşâirî’l-İslâmiyye, 1423/2002), 5/12.

³⁰⁶ Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-da’ife* (Riyad: Dâru’l-Meârif, 1412/1992), 1/88; Rivayetin değerlendirmesi için ayrıca bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1434/2013), 123.

³⁰⁷ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997), 5/448.

³⁰⁸ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 134.

³⁰⁹ Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 2/671 (No. 4227).

³¹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1382/1963), 3/246.

³¹¹ İbnü’l-Mülakkın, *Muhtasaru İstidrâki’z-Zehebî*, 2/1067.

³¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mîzân*, 6/189.

³¹³ Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-da’ife*, 1/448.

aktarılanlar zayıf bile olsa bu sözün delil olarak yeterli olduğunu ve yukarıda zikredilenleri de kuvvetlendirdiğini belirtmektedir.³¹⁴

Sonrasında Heytemî, *Şifâu's-sudûr* müellifi Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Sebu' es-Sebtî (ö. 520/1126) ve bazıları tarafından nakledilen: “Allah: ‘Ey Muhammed! İzzetime ve celalime and olsun ki şayet sen olmasaydın yeryüzünü ve gökyüzünü yaratmazdım. Yine bu yeşillikleri meydana getirmez, toprağı ise yaymazdım’ buyurmuştur.”³¹⁵ şeklindeki rivayeti de Hz. Peygamber’in üstünlüğüne delil olarak getirerek, ardından Kâdî İyâz’ın (ö. 544/1149) naklettiğı şu rivayete yer vermektedir: “Hz. Âdem dedi ki: ‘Ya Rabbi beni yarattığın zaman başımı kaldırıp arşa doğru baktığımda Lâ ilâhe illallah Muhammedü’r-Rasûlüllah yazdığını gördüm ve ismini kendi isminin yanına yazdığın kişiden daha değerli hiç kimsenin olamayacağını anladım.’ Allah teâlâ: ‘İzzetime yemin olsun ki o senin soyundan gelecek olan son peygamberdir. O olmasaydı seni de yaratmazdım.’” buyurdu.³¹⁶

Heytemî, Hz. Peygamber’in üstünlüğü ile alakalı sıralamış olduğu bu rivayetlerin ardından, soruda yapılan itirazın geçersiz olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu şekilde düşünenlerin doğru yoldan saptıklarını ve büyük yanlış içerisinde olduklarını ifade ederek,³¹⁷ kendi zihin dünyasındaki peygamber tasavvurunu ortaya koymaktadır. Ancak yukarıda yer verilen rivayetlerin sonrasında da zikredildiğı üzere, Heytemî’nin meseleyi dayandırmış olduğu bazı nakiller sahih değildir. Asılları bulunmayan birtakım rivayetlerle konuyu delillendirmeye çalıştığından, Heytemî’nin bu meselede mütesahil davrandığı belirtilebilir.

Heytemî’nin nasıl bir peygamber tasavvuruna sahip olduğunu anlamak için eserlerinde yer alan şu örnekleri de değerlendirmek yerinde olacaktır. Heytemî Hz. Peygamber’e verilmiş olan hususiyetlerle ilgili birtakım rivayetleri ele almaktadır. Bu bağlamda kendisine sorulan şu rivayet dikkat çekici örneklerden birisi olarak değerlendirilebilir. İlgili haber şu şekilde aktarılmaktadır: “Hz. Peygamber için taş yumuşadı ve taşta onun ayaklarının izi kaldı. Ancak Hz. Peygamber yürürken ayakları toprak üzerinde iz bırakmazdı. Miraç hadisesinin yaşandığı gece Beyt-i Makdis’te üzerine çıktığı taş hareketlenerek onu takip etmeye başladığında melek o taşı tuttu. Bugün o taşta mevcut olan ayak izi Hz. Peygamber’e aittir. Önceki peygamberlerden herhangi birisine

³¹⁴ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 134.

³¹⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 134.

³¹⁶ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988), 1/174.

³¹⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 134.

verilen mucizeler Hz. Peygamber'e veya onun ümmetinden birisine mutlaka verilmiştir. Yine Hz. Peygamber Mekke'de Hz. Ebubekir'in evine geldiği sırada onu beklerken dirseğini yaslamış olduğu duvarda iz bırakmıştır." Bu sebeple o sokağa dirsek sokağı anlamına gelen 'zukaku'l-mirfak' ismi verilmiştir.³¹⁸

Bu rivayetin doğruluğu ile ilgili kendisine soru yöneltilen Heytemî öncelikle Süyûtî'yi referans göstererek yanıt vermektedir. Süyûtî'nin, hadis kitaplarında bu rivayeti kimin tahrir ettiğini bilmediği ve hiçbir şekilde rivayetle ilgili herhangi bir asla veya senede vakıf olamadığı yönündeki tenkidini zikretmektedir. Ancak Heytemî, yanıtının devamında Hz. Peygamber'den: 'Ben Mekke'de bana selam veren bir taş biliyorum'³¹⁹ hadisini naklederek bu manada sahih olan rivayetin varlığından söz etmektedir. Ayrıca selef ve halef alimlerinin de bu hadiste bildirilen taşın bir önceki rivayette söz konusu olan sokaktaki taş ile aynısı olduğu hususunda mutabık kaldıklarını nakletmektedir. Ayrıca önceki peygamberlere verilen mucizelerin de benzerinin veya daha üstününün Hz. Peygamber'e mutlaka verilmiş olduğunu belirtmektedir.³²⁰

Heytemî'nin, sorulan soruya verdiği cevap ve yorumlara bakıldığında ilgili rivayeti içerik olarak doğru bulduğu anlaşılmaktadır. Başlangıçta rivayetle ilgili Süyûtî'nin tenkitlerini aktarmasına rağmen, ardından farklı bir rivayetle tasdik ederek manayı destekleme yoluna gittiği görülmektedir. Halbuki mucize kabilinden olan böyle önemli bir konunun sahih kaynaklarla sabit olması oldukça önemlidir. Peygamber tasavvuru açısından oldukça büyük bir önemi haiz olan mucize konusunda kaynağı, ravisi ve senedi bilinmeyen bir rivayetin içeriğini destekleyici yorumlar getirmesi ise Heytemî'nin peygamber tasavvuru hakkında fikir vermektedir.

³¹⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 126.

³¹⁹ Müslim, "Fezâil", 1 (No. 2277); Tirmizî, "Menâkıb", 5 (No. 3624); Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd Tayâlisî, *el-Müsned*, nşr. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâr-u Hicr, 1420/1999), 2/134 (No. 818); Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, nşr. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1410/1989), 6/313 (No. 31705); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/419 (No. 20828), 34/455 (No. 20893), 34/511 (No. 21005); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl Dârimî, *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1412/2000), 1/170 (No. 20); Ahmed b. Ali Ebû Yâ'lâ, *el-Müsned*, nşr. Hüseyin Selim Esed (Dimeşk: Daru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1405/1984), 13/459 (No. 7469); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1414/1993), 14/402 (No. 6482); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, nşr. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefi (Kahire: Mektebet-ü İbn Teymiyye, 1415/1994), 2/220 (No. 1907), 2/231 (No. 1961), 2/238 (No. 1995), 2/245 (No. 2028).

³²⁰ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 126.

Heytemî'nin, Hz. Peygamber'e verilen hususiyetlerle ilgili değerlendirmiş olduğu farklı örnekler de mevcuttur. Bu bağlamda görüş ayrılıklarına konu olan meselelerde tarafını belli edecek beyanları bulunmaktadır. Örneğin “*Bana cevâmi‘u‘l-kelim verildi.*”³²¹ Hadisinde yer alan cevâmi‘u‘l-kelim ifadesi alimler arasında çeşitli ihtilaflara neden olmuştur. Bazıları bu ifadeden Kur‘ân‘ı, bazıları ise hadisleri veya her ikisini birlikte anlamışlardır.³²²

Konuya açıklık getirme bağlamında Heytemî de Cibrîl hadisinde geçen *أَنْ تُعْبِدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ* “*İhsan, Allah‘ı görüyormuşçasına veya onun gördüğü şuuruyla ibadet etmektir.*”³²³ cümlesinin ifade etmiş olduğu anlamları açıklamaktadır. Buradaki ifadeyi *كأن زيداً قائم* “Zeyd ayakta gibidir.” cümlesindeki benzetme ile karşılaştırmaktadır. Bu cümle oturma ve kalkma hallerinin ikisini de düşündürmektedir. Fakat kastedilen ikisinin arasında kalan bir pozisyonudur. Ancak daha üstün hal olan ayakta olmak ifadesine benzetilerek kullanılmıştır. Bu teşbihten hareketle, dünyada verilen gözün Allah‘ı görme kabiliyetine sahip olmadığını belirterek hadiste geçen “Allah‘ı görüyormuşçasına...” şeklindeki benzetmeyi de iki şekilde değerlendirmektedir. Birincisi büsbütün dünyevî bağlantılardan uzaklaşarak şühûd makamı şeklinde ifade edilen en üstün durum, ikincisi ise her an ilâhî gözetim altında olduğu bilinciyle kalbi muhabbetle dolu ve gafletten uzak olan orta dereceli ibadet etme hâli olarak tanımlama yapmaktadır. Ardından açıklamalarına devam ederek Hz. Peygamber’e ait bu kadar kısa bir kelâmın, aslında ne kadar da tafsilat ve derin manaları ihtiva ettiğine dikkat çekmektedir. Bunun nedeni olarak ise Hz. Peygamber’in de belirttiği üzere ona mahsus olarak verilen cevâmi‘u‘l-kelim özelliğini öne sürmektedir.³²⁴

Burada Heytemî'nin “*Bana cevâmi‘u‘l-kelim verildi.*”³²⁵ rivayetinde cevâmi‘u‘l-kelim lafzından Hz. Peygamber’e ait olan hadislerin kastedildiği görüşünü tercih ettiği

³²¹ Buhârî, “Cihâd ve’s-siyer”, 121 (No. 2977); Müslim, “Mesâcid”, 8 (No. 523); Tirmizî, “Siyer”, 5; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü’s-suğrâ*, nşr. Abdulfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü’l-Matbûâtü’l-İslâmî, 1406/1986), “Cihâd”, 1 (No. 3087); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 12/366 (No. 7403).

³²² Görüşler için bkz. Abdurrahman Ece, “‘Bana Cevâmi‘u‘l-Kelim (Özlü Sözler) Verildi’ Hadisinin Tahlili”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (26 Haziran 2019), 57-89.

³²³ Müslim, “İmân”, 1 (No. 8); Tirmizî, “İmân”, 4 (No. 2610); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (No. 4695); Nesâî, “İmân”, 5 (No. 4990); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Dimeşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430), “İmân”, 9 (No. 63).

³²⁴ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1436/2015), 1/201-203.

³²⁵ Buhârî, “Cihâd ve’s-siyer”, 121 (No. 2977); Müslim, “Mesâcid”, 8 (No. 523); Tirmizî, “Siyer”, 5; Nesâî, “Cihâd”, 1 (No. 3087); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 12/366 (No. 7403).

anlaşılmaktadır. Aslında bu durum Heytemî'nin, Hz. Peygamber ve hadis tasavvuruna dair önemli ipuçları da vermektedir. Çünkü bu tercihle onun sözlerinin diğer insanlar gibi sıradan konuşmalar olamayacağını, bilakis derin tefekkür sonucu anlaşılabilircek önemli incelikleri barındıran kelâma sahip olduğuna işaret etmiş olmaktadır.

Buraya kadar dile getirilen bilgiler ışığında, Heytemî'nin zihninde yer alan peygamber tasavvurunun sahih olduğu kadar bazı zayıf rivayetlere dayandığı da görülmektedir. Heytemî'ye göre kâinâtın yaratılışı peygamberin varlığı ile alakalıdır. Hz. Peygamber yaratılmışlar arasında en üstündür. Heytemî'nin bu yönde bir peygamber düşüncesine sahip olmasının arka planında tasavvufun etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Kendisi küçük yaşlardan itibaren mutasavvıfların yanında eğitim almıştır. Onun benimsemiş olduğu görüşlerin genelinde de ehli sünnet ve tasavvuf ekollerinin etkileri görülmektedir.

Heytemî'nin peygamber tasavvuru hususunda kullandığı delillerin bazıları muteber hadisçiler tarafından tenkide uğramıştır. Bu bağlamda Heytemî'nin delil olarak sunmuş olduğu zayıf ve mevzû rivayetler göz önünde bulundurulduğunda, onun bu konu hakkındaki nakil ve delillendirmelerde mütesahil davrandığını söylemek mümkündür.

2.3.1. Nûr-i Muhammedî Düşüncesi

Nûr-i Muhammedî veya hakikat-ı Muhammedî kavramı, tasavvuf ehli tarafından formüle edilen ve Hz. Peygamber'in nurunun bütün mahlukattan önce yaratıldığını ifade eden bir kavram olarak tanımlanmaktadır.³²⁶ Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber'in cevheri, alem yaratılmadan önce parlak ve kesif bir nokta olarak yaratılmış sonrasında yaratılan her şey ise onun nurundan meydana getirilmiştir. Her güzelliğin ve kemalin menşei, zahiri ve batını bütün faziletlerin başlangıcında öncülüğü olduğu kabul edilmektedir.³²⁷

Ehl-i tasavvufa göre Allah'tan başka hiçbir varlık yok iken, Allah farklı varlıklar yaratmayı dileyerek alemleri yaratmıştır. Ancak mutasavvıflar arasında ilk yaratılan varlık

³²⁶ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 114; Mehmet Demirci, *Nûr-i Muhammedî* (İstanbul: Nefes Yayınları, 2013), 11-18.

³²⁷ Alaaddin Ali Dede, *Muhâdarâtü'l-evâ'il ve müsâmerâtü'l-evâhir* (Mısır: Matbaatü'l-Emîriyye, 1300/1883), 20-21; H. Musa Bağcı, *Hz. Peygamber'in Beşerî Yönü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1999), 379; Demirci, *Nûr-i Muhammedî*, 12.

hususunda görüş birliği bulunmamaktadır. Bazıları ilk yaratılan varlığın Hz. Peygamber'in nuru, kimisi ruhu, bazıları da onun akli olduğunu ifade etmektedir.³²⁸

Konuyla ilgili yer verilen çeşitli görüş, delil, yorum, eleştiri ve tenkitler³²⁹ bulunmakla birlikte meseleyi uzatmamak adına bu bilgilerle yetinilerek, Heytemî'nin konu ile ilgili yaklaşımına değinmek yerinde olacaktır.

Heytemî de nûr-i Muhammedî düşüncesine bağlı olan alimler arasındadır. Kendisine ilk yaratılan varlığın sorulması üzerine Hz. Peygamber'den şu rivayeti nakletmektedir. Hz. Peygamber, Câbir b. Abdillâh'ın aynı yöndeki sorusu üzerine: “*Ey Câbir! Allah ilk başta kendi nurundan peygamberin Muhammed'in nurunu yarattı. Bu süreçte henüz levh, cennet, cehennem, kalem, melek, gök, yer, ay, güneş, insan ve cinlerden hiçbir şey yoktu. Allah alemini yaratmayı dilediği vakitte bu nuru dört bölüme ayırdı. Birinci bölümden kalemi, ikinci bölümden levhi, üçüncü bölümden arşı yarattı. Dördüncü bölümü ise yine dört parçaya ayırdı. Bunların birinci parçasından arşı taşıyan melekleri, ikinci kısmından kürsiyi, üçüncü bölümünden ise diğer melekleri yarattı. Son kısmı da yine dört parçaya ayırdı. Birinci kısımdan müminlerin gözlerinin nurunu, ikinci bölümden marifetullah olan kalplerinin nurunu, üçüncü kısımdan da ünsiyet nurları ki lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlullah olan tevhidi yarattı.*”³³⁰

Heytemî, kendisine ilk yaratılan varlığın sorulmasının ardından bu rivayetle cevap vererek,³³¹ yaratılanlar arasında ilk varlığın da Hz. Peygamber'in nuru olduğunu ifade etmektedir. Ardından arştan arza kadar bütün mahlukatın onun nuru sebebiyle yaratıldığını

³²⁸ Mustafa Akman, “Hakikat-ı Muhammedi Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (01 Aralık 2011), 109.

³²⁹ Detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 114-129; Bağcı, *Hz. Peygamber'in Beşerî Yönü*, 379-400; Demirci, *Nûr-i Muhammedî*, 25 vd.; Akman, “Hakikat-ı Muhammedi Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri”; Soner Akpınar, “Oryantalist Düşüncede Hakikat-i Muhammediyye Algısı -Ignaz Goldziher ve Annemarie Schimmel Örneği-”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (31 Aralık 2018), 279-309; Eyüp İnce, “Tasavvufi Tefsirlerde Nûr-ı Muhammedî Düşüncesi -Tüsterî, Bakî ve Bursevî Tefsiri Örneği-” 12 (30 Haziran 2022), 131-150.

³³⁰ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, t.y.), 1/48; Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, nşr. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî (Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000), 1/302; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *el-Âsârü'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l-mevzû'a*, nşr. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl (Bağdat: Mektebetü's-Şarkî'l-Cedîd, t.y.), 42-43.

³³¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 44; Heytemî, *el-Minah* 2, 93-94.

belirtmektedir.³³² Onun naklettiği bilgilere bakıldığında Heytemî'nin bu rivayeti kabul ettiği ve nur-i Muhammedî düşüncesine bağlılığı da açıkça görülmektedir.

Ancak Abdürrezzak'ın *Musannef*'inde yer aldığı ifade edildiği halde ilgili kaynakta böyle bir rivayete rastlanmamıştır. Kaynaklara bakıldığında muteber bir senede sahip olmadığı³³³ ve mutemed hadis eserlerinde yer almadığı da görülmektedir.³³⁴ Bununla beraber Hz. Peygamber'in, kendisi ile ilgili övgülerde aşırılık gösterilmemesi talebini de göz ardı etmemek gerekmektedir.³³⁵

Nûr-i Muhammedî düşüncesini savunanların kullanmış olduğu³³⁶ bir diğer delil de Hz. Peygamber'e nispet edilen: *كنت نبيا وآدم بين الروح والجسد* "*Adem, rûh ve ceset arasında iken ben bir peygamberdim*"³³⁷ rivayetidir. Heytemî'nin, bu rivayeti aktardıktan sonra yer vermiş olduğu açıklamalara bakıldığında rivayetin doğruluğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.³³⁸

Ancak bu rivayeti Tahâvî (ö. 321/933) ve İbn Batta (ö. 387/997) eserlerinde aktardıktan sonra meseleyi Allah'ın ezeli ilminde bulunması yönüyle ele almışlardır. Yani rivayette kastedilen mananın Allah'ın, Hz. Adem'i yaratmadan önce Hz. Peygamber'in nübüvvetini levh-i mahfûzda kayıt altına aldığı şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir.³³⁹

³³² Heytemî, *en-Ni'metü'l-kübrâ*, 139.

³³³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2004), 1/386.

³³⁴ Muhammed b. Halîfe et-Temîmî, *Hukûku'n-nebî alâ ümmetih fî dav'i'l-kitâbi ve's-sünne* (Riyad: Ezvâu's-selef, 1418/1997), 2/712.

³³⁵ Süleymân b. Semhân, el-Hus'amî en-Necdî, *es-Savâku'l-mursele eş-Şihâbiyye ale's-şibhi'd-Dâhizati's-Şâmiyye* (Riyad: Daru'l-Âsime, t.y.), 29-30.

³³⁶ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 123; Bağcı, *Hz. Peygamber'in Beşerî Yönü*, 393.

³³⁷ Tirmizî, "Menâkıb", 1 (No. 3609); Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâ'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/118, 7/42; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/329 (No. 36553); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 27/176 (No. 16623), 34/202 (No. 20596), 38/257 (No. 23212); Buhârî, *et-Tarihü'l-kebîr*, 7/374; Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-sünne* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980), 1/179 (No. 410); Ebû'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kânî b. Merzûk el-Ümevî el-Bağdâdî İbn Kânî, *Mu'cemü's-sahâbe*, nşr. Salâh b. Sâlim el-Misrâtî (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1418/1997), 1/347; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 12/92 (No. 12571), 20/353 (No. 833); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/665 (No. 4209); Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Mısır: Dâru's-Seâde, 1394/1974), 9/53; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* 5, nşr. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1401/1981), 11/409 (No. 31912).

³³⁸ Heytemî, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye*, 125.

³³⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdi el-Hacrî el-Misrî Tahâvî, *Şerh-u müşkili'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1415/1995), 15/231; Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, nşr. Rıza Mu'tî vd. (Riyad: Dâru'r-Râye, 1426/2005), 3/221.

Ancak bu durumda akıllara bir soru gelmektedir. Eğer böyle bir mana kastedilmiş ise diğer peygamberler içinde aynı durum söz konusudur. Bu konuya ise henüz bedenler yaratılmadan önce Allah'ın Hz. Peygamber'in ruhuna nübüvvetini bildirdiği şeklinde yorum yapanlar bulunmaktadır.³⁴⁰

Tahâvî meseleyi bir de lügat bakımından ele almaktadır. Lügatçılara göre rivayette yer alan “بين” ifadesi iki kişinin arasında kullanılması gerekmektedir. Rivayette ise iki kişi zikredilmeyip yalnızca Hz. Âdem yer almaktadır. Bazıları, Araplar arasında dile en iyi hâkim olan, fasîh ve sade bir dil kullanan Hz. Peygamber'in böyle hatalı bir ifade kullanmış olamayacağını belirtmişlerdir. Ancak Tahâvî bir kişi iki sıfat aldığı anda böyle bir problemin kalmayacağını belirterek “وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ” “Allah kişi ile kalbinin arasına girer.”³⁴¹ ayetini delil olarak kullanmıştır. “بين” ifadesinin bu ayette kişi ile kalbi arasında kullanıldığı gibi rivayette yer alan cesed ve rûh arasında kullanılmasında da bir problem olmadığını belirtmiştir.³⁴²

Tirmizî (ö. 279/892) ise bu rivayeti *es-Sünen*'de naklettikten sonra hasen ve garîb olarak nitelendirmiştir.³⁴³ Hâkim en-Nîsâbü'rî de (ö. 405/1014) *el-Müstedrek* isimli eserinde naklettikten sonra bir de şahit getirerek sahîh olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁴ Elbânî ise hadise ait bir senedin sahîh, diğer bir senedinin ise hasen olduğu kanaatindedir. Zayıf olarak belirttiği üçüncü senedinin ise şahit ile desteklenerek problemin kalmadığını ve hadisin güvenilir olduğu sonucunu aktarmaktadır.³⁴⁵ Heytemî'nin de rivayetin doğruluğunu kabul ettiği göz önünde bulundurulduğunda onun nûr-i Muhammedî düşüncesine bağlı olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır.

Bu konu ile ilgili şunu ifade etmek gerekir ki, ilk yaratılan varlıkla ilgili Kur'ân'da herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber, nûr-i Muhammedî teorisini ifade eden rivayetler de tenkide uğramıştır. Bu manada konu ile ilgili mutasavvıfların sunmuş olduğu delilleri

³⁴⁰ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî Münâvî, *et-Teyşîr bi-şerhi'l-Câmi'i's-sağîr* 3 (Riyad: Mektebetü'l-İmâmî'ş-Şâfi'i, 1408/1988), 2/224; Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl Emîr es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu Câmi'i's-sağîr*, nşr. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü Dâri'l-İslâm, 1432/2011), 8/242.

³⁴¹ el-Enfâl, 8/24.

³⁴² Tahâvî, *Şerh-u müşkili'l-âsâr*, 15/231.

³⁴³ Tirmizî, “Menâkıb”, 1 (No. 3609).

³⁴⁴ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/665 (No. 4209, 4210).

³⁴⁵ Muhammed Nâsirüddîn Elbânî, *es-Silsiletü's-sahîha* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1422/2002), 4/471-472 (No. 1856).

eleştirenler bulunmaktadır.³⁴⁶ Bununla beraber Heytemî'nin de nûr-i Muhammedî nazariyesini iddia edenlerin delil olarak kabul ettikleri rivayetlerden bazılarını naklederek ardından yaptığı açıklamalara bakıldığında ise mutasavvıflara paralel bir peygamber tasavvuru içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.

Heytemî'nin, yaşamış olduğu dönem ve coğrafyada tasavvufun yoğun bir şekilde yaşandığı bilinmektedir. Ayrıca üçüncü bölümde de yer verileceği üzere Heytemî'nin, ehl-i tasavvuf ile oldukça yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Bu sebeple tasavvufa dair ıstılah, öğreti ve sistemleri kabul etmekte objektif bir hadisçi nazarı ile değil, tasavvufi perspektiften baktığı ifade edilebilir. Zaten tasavvufa karşı olan teslimiyetçi yaklaşımı nedeniyle de eleştirilmektedir.³⁴⁷

Buraya kadar Heytemî'nin hadis eğitimi, hadis ilmine dair eserleri ve peygamber tasavvuru gibi onun hadisçiliğine ışık tutacak bazı meseleler incelenmiştir. Buradan itibaren hadis usûlü ve ilimleri bağlamında hadisçiliği işlenecektir.

2.4. Heytemî'ye Göre Hadis Usûlü ve Hadis İlimleri

Hadis ilimleri genel anlamda iki başlık altında incelenmektedir. Bunlardan ilki '*İlm-ü rivâyeti'l-hadîs*, ikincisi ise '*İlm-ü dirâyeti'l-hadis* ismi ile zikredilen bölümlerdir. '*İlm-ü rivâyeti'l-hadîs*, Hz. Peygamber'in, ahabın ve tabînin sözlerini, fiillerini ve takrirlerini öğrenip, nakletmeyi ve lafızlarının durumlarını tetkik etmeyi ifade eden ilim dalı olarak tarif edilmektedir. Mustalahu'l-hadis, ulûmü'l-hadis ve usûlü'l-hadis gibi isimlerle de anılan '*İlm-ü dirâyeti'l-hadis* ise hadis metinlerinin ve senedlerinin her türlü durumunu öğrenmeyi sağlayan kurallar bütünü şeklinde tanımlanmaktadır.³⁴⁸

Hadis usulü eserlerine bakıldığında, hadis ilimleri arasında çeşitli kısımların zikredildiği görülmektedir. İbnü's-Salâh tarafından altmış beş olarak tespit edilen bu

³⁴⁶ Nur-i Muhammedî nazariyesi için kullanılan deliller ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 121-129; Bağcı, *Hz. Peygamber'in Beşerî Yönü*, 390-400.

³⁴⁷ Ebü'l-Berekât Hayrüdîn Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, *Cilâ'ü'l-'ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn*, nşr. Ali Seyyid Subhî el-Medenî (Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1401/1981), 601.

³⁴⁸ Babanzâde Ahmed Naim, *Hadis Usûlü ve İstılahları (Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi - Mukaddime)*, çev. Hasan Karayığit (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1431/2010), 1-2; Nûreddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs* 3 (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 30-32; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 61.

ilimlerin, Hâzimî tarafından yüze, İbn Mülakkin tarafından ise iki yüze kadar çıkartıldığı ifade edilmektedir.³⁴⁹

Bu bölümde, dirâyet ilimleri altında incelenen birtakım konular işlenmeye çalışılacaktır. Öncelikle hadis usulüne dair meseleler, sonrasında da hadis ilimleri ile ilgili çeşitli konular, hadis usûlü eserlerinde yer alan tanımlarla nakledilerek, konularla ilgili Heytemî'nin eserlerinden tespit edilebilen birtakım yaklaşım, örnek ve değerlendirmelere yer verilecektir.

2.4.1. Hadis/Sünnetin Tanımı ve Kaynağı

Hadis, sözlükte haber, olay, söz ve yeni gibi anlamları ifade ederken, sünnet ise yol, gidişat ve model anlamlarına gelmektedir.³⁵⁰

Hadis ve sünnet sözcüklerinin terim anlamı incelendiğinde ise ilk zamanlarda birbirinden farklı ancak ilerleyen süreçte ise eş anlamlı olarak kullanıldıkları görülmektedir. Sünnet kelimesi, ilk devirde yalnızca Hz. Peygamber'in fiilleri, hadis ise sözleri için kullanılmış olsa da sonraları bu iki kelime, Hz. Peygamber'in söz, eylem ve onaylamalarını ifade etmekte birbirine eşit görülmüşlerdir. Fakihler, tanımı bu şekilde sınırlandırırken, hadisçiler ise Hz. Peygamber'e ait "durum, hal" maddesini de eklemektedirler.³⁵¹ Ayrıca farklı ilmî disiplinler tarafından sünnete çeşitli anlamlar yükleyenlerin bulunduğunu da belirtmek yerinde olacaktır.³⁵²

Heytemî de hadis ile sünnet kavramlarını, Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrir ve halleri olarak tanımlamaktadır.³⁵³ Sünnet için yapmış olduğu bu tanım ile hadisçilerin tarifine göre bir yol izlediği görülmektedir. Ayrıca Heytemî, Hz. Peygamber'in onayladığı fiillerin, bir mü'min veya gayri müslime ait olması arasında da herhangi bir farkın bulunmadığını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in, mükellef bir şahsın davranışlarına

³⁴⁹ Kemal Sandıkçı, *Hadis İlimleri ve Kaynakları* (Samsun: y.y., 1993), 10.

³⁵⁰ Bkz. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 13/225; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 122; Yavuz Köktaş, *100 Soruda Hadis Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1432/2011), 19; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 15, 25.

³⁵¹ Talat Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1434/2013), 15; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8 (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1437/2015), 93; Köktaş, *100 Soruda Hadis Meseleleri*, 19-21; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 26; Mehmet Avcı, *Hadislerde Sünnet Kavramı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 8.

³⁵² Sünnet kelimesinin farklı yorumları için bkz. Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 11 vd.

³⁵³ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 92.

yönelik vermiş olduğu onayların tamamını, o fiilin cevâziyetine işaret olarak değerlendirmektedir.³⁵⁴ Ayrıca Heytemî'nin, hadis-sünnet tanımlamalarına bakıldığında her iki kelimeyi eş anlamlı olarak değerlendirdiği görülmektedir.

Bununla beraber Heytemî *sünnet*, *nafile*, *tatavvu'*, *mendûb*, *müstehab* ve *hasen* gibi kelimelerin eş anlamlı olduklarını, terk edilmelerinin caiz olmakla birlikte şâri' tarafından terk edilmemelerinin tercih edildiği eylemlere verilen isimler olduklarını belirtmektedir. Buradaki isim farklılığının ise bazı sünnetlerin diğerlerinden daha kuvvetli olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir.³⁵⁵

Hiz. Peygamber'den nakledilen hadislerin kaynağı konusu ise geçmişten günümüze alimler arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Bu bağlamda Hiz. Peygamber'in, Kur'ân vahyi dışında Allah ile irtibatının imkaniyeti hususu devreye girerek vahy-i metlûv (Kur'ân vahyi) ve vahy-i gayr-i metlûv (Kur'ân dışı vahiy) şeklinde iki farklı kavram ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar ekseninde mesele hakkındaki görüş ayrılıklarına kısaca değinilerek, Heytemî'nin konu ile ilgili düşüncelerine yer vermek yerinde olacaktır.

2.4.1.1. Vahy-i Metlûv/Vahy-i Gayr-i Metlûv

Vahiy kelimesi sözlükte, işaret etmek, yazmak, elçi göndermek, ilham vermek ve gizli konuşmak gibi anlamları içermektedir.³⁵⁶ Bu anlamların yanında, Kur'ân'da geçen yerlere bakıldığında ise emretmek,³⁵⁷ fısıldamak³⁵⁸ ve telkin etmek³⁵⁹ gibi manalarda kullanıldığı da görülmektedir. Terim anlamı olarak ise vahiy, Allah'ın seçmiş olduğu peygamberlerine çeşitli yollarla ilettiği ilâhî sözler ve buyruklar olarak tanımlanmaktadır.³⁶⁰ Bu anlamıyla vahiy, Allah'ın peygamberlerine indirmiş olduğu

³⁵⁴ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 65.

³⁵⁵ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mışkât*, 5/3.

³⁵⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 858; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/379; Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, nşr. Refik el-Acem, Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1417/1996), 2/1776.

³⁵⁷ el-Fussilet, 41/12; ez-Zilzâl, 99/5.

³⁵⁸ el-En'âm, 6/112.

³⁵⁹ el-En'âm, 6/121.

³⁶⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 858; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1776; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerh-u Sahihi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbakî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1959), 1/9; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-Kârî* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.), 1/14; Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 31-35.

kitapların dayanağı olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber, Hz. Peygamber'in sünnetine de dayanak olup olmadığı meselesi gündeme gelmektedir.

İslam bilginleri, geçmişten günümüze sünnetin önemi, kaynağı ve vahiyle ilişkisi konusunu ele alarak çeşitli görüş ve deliller sunmuşlardır. Aslında bu meselenin, hadis/sünnetin dindeki konumu ile ona verilecek değer ve statüyü belirlemek açısından son derece kritik bir konu olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Kur'ân'ı beyan etmek gibi önemli bir vazifesi bulunan³⁶¹ Hz. Peygamber, aynı zamanda din alanında birtakım emir, yasak ve tatbikleri de ortaya koymuştur. Bu esasların hangi kaynağa dayandığı sorusu ise ancak söz konusu meselenin çözümü ile yanıtlanabilir. Yani "Hz. Peygamber'in, dînî alanda tebliğ etmiş olduğu ve Kur'ân'da açıkça yer almayan ilkeler, bütünüyle veya kısmen vahiy mahsülü müdür? Yoksa Hz. Peygamber vahiyle herhangi bir irtibatı bulunmaksızın yalnızca kendi re'y ve içtihatlarına göre mi hareket etmiştir?" sorularından hareketle bu mesele görüş farklılıklarına neden olmuştur. Bu görüşlerle ilgili birçok alim çeşitli deliller ortaya koymuştur. Ancak burada bütün isimleri ve delilleri işlemek, çalışmanın hacmi açısından uygun olmayacağı için konu ile ilgili görüşlere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Sünnet-vahiy ilişkisi bağlamında temelde üç farklı görüşün ortaya çıktığını söylemek mümkündür:

- Sünnet, bütünüyle vahiy ürünüdür.
- Sünnetin vahiyle herhangi bir irtibatı bulunmamaktadır.
- Sünnetin hem vahye hem de Hz. Peygamber'in içtihat ve kararlarına dayanan kısımları bulunmaktadır.

Bu görüş sahiplerinin sunduğu başlıca delillere özetle yer vermek gerekmektedir. Öncelikle sünnetin bütünüyle vahiy mahsülü olduğunu savunanlar, genellikle "O, *kişisel arzularına göre konuşmaz. Onun söyledikleri ancak vahiydir.*"³⁶², "De ki: 'Benim sizlere karşı uyarılarım ancak vahiy ile gerçekleşmektedir.'³⁶³, "Ben yalnızca bana gönderilen

³⁶¹ en-Nahl, 16/44.

³⁶² en-Necm, 53/3-4.

³⁶³ el-Enbiyâ, 21/45.

vahye uyarım.”³⁶⁴ ve “Peygamber tarafından size emredilenleri uygulayın, yasaklananlardan sakının.”³⁶⁵ ayetlerini delil olarak kullanmaktadırlar.³⁶⁶

Konu ile ilgili şunu ifade etmek gerekir ki; Bazı alimlere göre “Onun konuştukları ancak vahiydir.” ayeti ile Hz. Peygamber’in Kur’ân dışı sözleri de irade edilirken, bazılarına göre ise yalnızca Kur’ân kastedilmektedir.³⁶⁷ Yani söz konusu ayet, Hz. Peygamber’in, Kur’ân vahyi hususunda hevasından konuşmayacağı şeklinde yorumlanmaktadır. Bu görüş sahiplerine göre şayet sünnet bütünüyle vahiy ürünü olsaydı, Hz. Peygamber’e gelen vahyin bazen kesildiğini ifade eden nakillerin olmaması gerekirdi. Ayrıca Hz. Peygamber’e soru sorulduğunda bazen vahyi beklemesi bazen de doğrudan cevap vermiş olması da bu gruba göre yine sünnetin bütünüyle vahiy olmadığının göstergesi olarak kabul edilmelidir.³⁶⁸

Sünnetin bütünüyle vahiy ürünü olduğunu iddia edenlerin sundukları bir başka delil³⁶⁹ ise Erîke hadisi olarak meşhur olan şu sözlerdir: “Bana Kur’ân ve bir benzeri verildi. Pek yakında karnı tok bir adamın koltuğuna kurulmuş bir halde 'Sizler için ancak Kur’ân’ın hükümleri vardır. Helal ve haram namına onda bulduklarınızı kabul edin.' şeklinde sözlerle ortaya çıkması yakındır. Ancak dikkatli olun! Mesele hiç de öyle değildir. Evcil eşeklerin ve yırtıcı hayvanların etlerini yemek ve buluntu malı, kişinin onun rızası olmadıkça almak helal değildir. Rasûlullah’ın haram olarak bildirdiği hususlar, Allah’ın

³⁶⁴ Bkz. el-En‘âm, 6/50; el-A‘râf, 7/203; Yûnus, 10/15; el-Ahkâf, 46/9.

³⁶⁵ el-Haşr, 59/7.

³⁶⁶ Bkz. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, İhsan Abbas (Beyrut: Dâru’l-Âfâkı’l-Cedîde, 1400/1980), 1/97-98; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Garâzî (Suudî Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1421/2000), 1/266; Ahmet Önkâl, “Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv”, *Kur’ân ve Sünnet Sempozyumu* (Ankara: y.y., 1997), 58; Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 189.

³⁶⁷ Bkz. Ebû’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1423/2002), 4/159; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî Ferrâ’, *Me‘âni’l-Kur’ân*, nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî, M. Ali en-Neccâr editorial-director: Abdülfettâh İsmâil eş-Şelebî (Mısır: Dâru’l-Mısriyye, 1374/1955), 3/95; Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’an*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 1421/2000), 22/497-498; Reşîd Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr* (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-‘Âmme li’l-Kitâb, 1410/1990), 5/227, 323; Önkâl, “Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv”, 58; Ayrıca her iki görüş ve sahipleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 113-116.

³⁶⁸ Bkz. Reşîd Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 5/227, 323.

³⁶⁹ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, 2/21-22; Ebû Amr Muhammed b. Abdilber İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fî’l-Muvatta mine’l-meânî ve’l-esânîd*, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vizârat-u Umûmi’l-Evkâf ve’ş-Şu‘ûnu’l-İslâmiyye, 1387/1967), 4/221; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf Zûrkânî, *Şerhu’l-Muvatta’*, nşr. Tâhâ Abdurraûf S‘ad (Kahire: Mektebetü’s-Sikâfeti’d-Dîniyye, 1424/2003), 3/11.

*haram kıldıkları gibidir.*³⁷⁰ Bu rivayetle ilgili çeşitli değerlendirmeler olmakla birlikte birtakım ilim insanları tarafından sünnet vahiy ilişkisine delil olarak kullanılmaktadır.³⁷¹

Sünnetin, bütünüyle vahiy mahsulü olduğuna ilişkin farklı bir delil olarak ise Abdullah b. Amr b. el-Âs'tan (ö. 65/685) nakledilen şu rivayet gösterilmektedir.³⁷² Rivayete göre Abdullah b. Amr, Hz. Peygamber'den duyduğu sözleri yazıya geçirmesi üzerine Kureyşliler tarafından eleştirilmiştir. Hz. Peygamber'in insan olması nedeniyle öfkeli veya hoşnut olduğu durumlarda da konuşma ihtimali kendisine hatırlatıldığında, o da durumu Hz. Peygamber'e arz etmiştir. Hz. Peygamber ise parmağı ile ağzını işaret ederek: “*Yaz! Allah'a yemin ederim ki bu ağızdan yalnızca doğru sözler çıkar.*”³⁷³ ifadelerini kullanmıştır.

Konu ile bağlantılı olarak Hz. Peygamber'in, hoşnutluk ve öfke hallerinde ancak doğru olan sözleri söylemeyi Allah'tan niyaz ettiği de³⁷⁴ bilinmektedir. Bu sebeple şeytanın bile Hz. Peygamber'e hakkı ve hayrı söylemek zorunda olduğu nakledilmektedir.³⁷⁵ Ayrıca Hz. Peygamber'in, şakalaşma esnasında kendisinden sâdır olan sözlerin durumu ile ilgili bir soru yöneltildiğinde, ancak hak olanı konuşacağını ifade etmesi de³⁷⁶ yine aynı tezahürün örneklerindendir. Bununla beraber alimlerin, Hz. Peygamber'in öfke halinde hüküm vermek hususunda ortaya koymuş olduğu yasaklamanın,³⁷⁷ kendisi için geçerli olmadığını ve onun açısından öfke ve hoşnutluk

³⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4604); Tirmizî, “İlim”, 10 (No. 2664); İbn Mâce, “İmân”, 2 (No. 12); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/410 (No. 17174); 28/429 (No. 17194); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/191 (No. 371).

³⁷¹ Rivayetin tahlili için bkz. Mehmet Emin Özaşar, “Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti”, *İslâmiyât* 1/3 (1998), 20-33; Şemsettin Kırış, “Erike Hadisi'nin Râvîsi Olarak Mikdâm b. Ma'dikerib”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (30 Haziran 2018), 995-1019; Mehmet Apaydın, “Erike Hadisi'nin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (31 Mayıs 2020), 87-174; Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 127-134.

³⁷² İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 4/221; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 7/411; Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'*, 3/11.

³⁷³ Ebû Dâvûd, “İlim”, 3 (No. 3646); Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 501); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/57 (No. 6510), 11/406 (No. 6802).

³⁷⁴ Nesâî, “Sehv”, 62 (No. 1305); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/264 (No. 18325); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 5/304 (No. 1971).

³⁷⁵ Müslim, “Sıfatü'l-kıyâme ve'l-cennet ve'n-nâr”, 69 (No. 2814); Tirmizî, “Radâ' ”, 17 (No. 1172); Dârimî, “Rikâk”, 25 (No. 2776); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/319 (No. 3779), 7/400 (No. 4392).

³⁷⁶ Tirmizî, “Birr ve's-sıla”, 57 (No. 1990); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/185 (No. 8481), 14/339 (No. 8723).

³⁷⁷ Buhârî, “Ahkâm”, 13 (No. 7158); Müslim, “Akdiye”, 16 (No. 1717); Tirmizî, “Ahkâm”, 7 (No. 1334); Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 9 (No. 3589); Nesâî, “Âdâbü'l-kudât”, 18 (No. 5406), 32 (No. 5421); İbn Mâce,

hallerinin eşit olduğunu ifade etmeleri de³⁷⁸ yine bu aktarılanların bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Buraya kadar nakledilen, “sadece hak sözü konuşma” ifadelerinden bâtil, yalan ve iftira türünde kelimeler sarf etmemek anlamı çıkarıldığı, yoksa hiçbir şekilde yanılmamak veya yanlış karar vermemek anlamında olmadığı şeklinde de yorumlanmıştır. Çünkü Hz. Peygamber’in, kendisine getirilen davalar hususunda zahiren delili kuvvetli olana göre hüküm vereceğini, ancak bu hüküm sebebiyle başkasının hakkını gasp edecek kimseleri de uyarmış olması,³⁷⁹ bunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla daima hak sözleri konuşmaktan, hakkın zıttı olan batılı konuşmayacağı ve hevasına göre hareket etmeyeceği kastedilmektedir. Bu durum ise Hz. Peygamber’in içtihat etmesine engel teşkil etmemektedir. Çünkü kendisine gelen davalarda, delillerden kaynaklı yanılğı ihtimalinden bahsetmesi ve vahyin beklenmesi hususunda herhangi bir açıklama da bulunmamış olması, yine içtihat yetkisinin olduğunu göstermektedir.³⁸⁰

Konu ile ilgili nakledilen bir başka delil ise Hz. Peygamber’in derinden bir arzu ile namazlarını Kâbe’ye yönelerek kılmak istediği halde, rivayetlere göre hicretin ilk dönemlerinde on altı, on yedi ay civarında Mescid-i Aksâ’ya doğru kılmış olmasıdır.³⁸¹ Kur’ân’da: “*Senin yüzünün (kiblenin değişmesi arzusu ile) sık sık semaya yöneldiğini görüyoruz. Bundan sonra memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yönünü Mescid-i Haram’a çevir.*”³⁸² ayetinde geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber, Kâbe’ye yönelmeyi istediği halde bu konuda bir vahiy beklemekte idi. Halbuki namazları Mescid-i Aksâ’ya yönelerek kılmaları yönünde kendisine gelen bir Kur’ân vahyinin de söz konusu olmadığı belirtilmektedir. O zaman Hz. Peygamber, kendi içtihadı ile Mescid-i Aksâ’ya yönelmiş ise yine bu içtihadından vazgeçip Kâbe’ye de rahatlıkla yönelebileceği şeklinde bir değerlendirme yapılmaktadır. Bununla beraber Arap toplumu arasında büyük

“Ahkâm”, 4 (No. 2316); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/14 (No. 20379), 34/30 (No. 20389), 34/36 (No. 20393).

³⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 13/138.

³⁷⁹ Buhârî, “Şehâdât”, 27 (No. 2680); “Mezâlim”, 17 (No. 2458); Müslim, “Akdiye”, 4 (No. 1713); Tirmizî, “Ahkâm”, 11 (No. 1339); Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 7 (No. 3583); Nesâî, “Âdâbü’l-kudât”, 13 (No. 5401); İbn Mâce, “Ahkâm”, 5 (No. 2317); Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ’*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulkakî (Beyrut: Dâr-u İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1406/1985), “Akdiye”, 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/445 (No. 25670), 44/95 (No. 26491), 44/233 (No. 26618).

³⁸⁰ Bkz. Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 136-137.

³⁸¹ Buhârî, “İmân”, 29 (No. 40); “Salât”, 31 (No. 399); “Tefsîru’l-Kur’ân”, 14 (No. 4486); “Ahbâru’l-âhâd”, 1 (No. 7252); Müslim, “Mesâcid ve mevâdi’u’s-salât”, 11 (No. 525); Tirmizî, “Salât”, 139 (No. 340); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/453 (No. 18496).

³⁸² el-Bakara, 2/144.

bir önemi hâiz olan Kâbe'yi, yine kendi içtihiadı doğrultusunda terk etmesinin de sosyolojik bakımdan pek mümkün görülmediği nakledilmektedir.³⁸³ Dile getirilen gerekçeler nedeniyle hicretten sonra Hz. Peygamber'in bir müddet Mescid-i Aksâ'ya yönelmesinin, ancak Kur'ân dışı bir vahiy (vahy-i gayr-i metlûv) gerçekleşebileceği ifade edilmektedir.³⁸⁴

Bu görüşün sahipleri nakledilen delillerin dışında Hz. Peygamber'e ait: "Bana Kur'ân ve benzeri verildi"³⁸⁵, "Allah bana vahyetti/bildirdi"³⁸⁶ vb. ifadelerin de sünnetin vahiyle bağlantılı olduğunun delili olarak değerlendirmektedirler.

Buraya kadar, sünnetin bütünüyle vahye dayandığı görüşünde olanların bazı delil ve değerlendirmelerine yer verildi. Bu görüş sahiplerinin getirmiş olduğu farklı delillere, meseleyi uzatmamak için değinilmeyecektir.³⁸⁷

Bu konu ile ilgili ifade edilen üçüncü görüşte daha detaylı işleneceği üzere sünnetin vahye dayandığını belirtenlerin, Hz. Peygamber'in dini tebliğ alanında bildirdiği hususları kastettiklerini ifade etmek gerekmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in bütün söz, fiil ve takrirlerinin vahye dayandığını iddia etmek, onu içtihat yetkisinden mahrum bırakmak anlamını taşımaktadır. Bu sebeple aktarılan bu ilk görüş sünnetin, kaynak itibarıyla değil, bazı noktalarda vahyin kontrolü ile düzeltilmesi³⁸⁸ nedeniyle sonuç bakımından vahye dayalı olduğu şeklinde yorumlanabilir.³⁸⁹

Bu meseledeki ikinci bir görüş ise sünnetin vahiyle herhangi bir ilişkisinin olmadığı yönündedir. Tarihi sürece bakıldığında, sünnette vahiy unsuru olarak hiçbir şeyin bulunmadığı ve Kur'ân dışında vahiy kaynaklı olan herhangi bir öğretinin aranmaması

³⁸³ Ali Bakkal, "Sünnetin Kaynak Değeri", *HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (01 Haziran 2003), 7.

³⁸⁴ Önkal, "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv", 59; Hüseyin Çelik - Osman Eyüpoğlu, "Vahiy Bağlamında Kur'an-Sünnet İlişkisi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/4 (01 Ekim 2016), 40.

³⁸⁵ Ebû Dâvûd, "Sünne", 6 (No. 4604); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/410 (No. 17174).

³⁸⁶ Müslim, "Hayz", 34 (No. 315); Cennet ve sıfatı na'imihâ ve ehlihâ", 64 (No. 2865); Ebû Dâvûd, "Edeb", 48 (No. 4895); İbn Mâce, "Zühd", 16 (No. 4179).

³⁸⁷ Sünnetin, bütünüyle vahiy ürünü olduğunu savunanların delilleri ve bunların tahlilleri için bkz. Önkal, "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv", 56-60; Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 106-140; Faik Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010), 109-120; Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 230-234.

³⁸⁸ Sünnetin, vahiy kontrolü altında olduğunu ifade eden bazı örnekler için bkz. el-Enfâl, 8/67; et-Tevbe, 9/43; Yûnus, 10/99; Abese, 80/1-10.

³⁸⁹ Bkz. Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 119.

gerektiğini savunan gruplar bulunmaktadır. Bu iddianın geçmişte olduğu gibi günümüzde de taraftarı olsa da çoğunluk tarafından benimsenmediğini ifade etmek gerekmektedir.³⁹⁰

Bu görüşün sahiplerine göre sünnetin bütünüyle vahiy ürünü olduğunu savunanlar Hz. Peygamber'in beşer olma özelliğini göz ardı etmektedirler. Onlara göre Hz. Peygamber, Kur'an vahyini insanlara ulaştırmak dışında diğer insanlarla aynı konumdadır. Dolayısıyla Kur'an ve sünnetin aynı değerde tutulmasının mümkün olmadığını belirtmektedirler. Çünkü Kur'an'ın, Hz. Peygamber'in insan olma özelliğini vurgulaması,³⁹¹ Hz. Peygamber'in bazı karar ve uygulamaları sonucunda Kur'an'ın uyarıları,³⁹² yürüteceği işlerde insanlarla istişare etmesine yönelik Kur'an ayeti³⁹³ ve sünnetin Kur'an gibi zapt altına alınmamış olması gibi nedenlerle de görüşlerini delillendirmektedirler.³⁹⁴ Bununla beraber Kur'an'ın her şeyi açıklayan bir kitap olduğunu³⁹⁵ ve kendisinde herhangi bir eksiğin olmadığını³⁹⁶ bildiren ayetleri de göz önünde bulundurarak sünnetin vahiyle ilişkisini reddetmekle birlikte hucciyetini de kabul etmemektedirler.³⁹⁷ Kur'an'ın tek kaynak olduğunu ve sünnetin tek başına dinde delil olarak kabul edilemeyeceğini savunan,³⁹⁸ Kur'aniyyûn yahut Ehl-i Kur'an ismi ile bilinen grupların da bu görüşlerinin arka planında ise yine sünnetin vahiyle hiçbir ilişkisi olmadığı fikrinin yattığı ifade edilmektedir.³⁹⁹

Sünnetin vahiyle münasebetine olumsuz yaklaşılan bu ikinci görüşle ilgili daha farklı eğilimler ve çeşitli deliller bulunmaktadır.⁴⁰⁰ Ancak mesele oldukça detaylı ve uzun olduğu için çalışmanın kapsamını aşmaması açısından bu kadar aktarımla yetinilerek üçüncü görüşe geçmek isabetli olacaktır.

³⁹⁰ Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 120.

³⁹¹ Bkz. el-İsrâ, 17/93; el-Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6.

³⁹² Örnekler için bkz. el-Enfâl, 8/67; et-Tevbe, 9/43; Yûnus, 10/99; Abese, 80/1-10.

³⁹³ Âl-i İmrân, 3/159.

³⁹⁴ Önkâl, "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv", 60.

³⁹⁵ en-Nahl, 16/89.

³⁹⁶ En'âm, 6/38.

³⁹⁷ Bu görüşün eleştirisi için bkz. Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, ed. Recep Songül, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Nida Yayınları, 1429/2008), 128-130.

³⁹⁸ Bkz. Muhammed Tefkî Sıdkî, "el-İslâmü hüve'l-Kur'ânü vahdeh", ed. Muhammed Reşîd Rızâ, *Mecelletü'l-Menâr* 9/12 (1906), 515-525.

³⁹⁹ Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 123.

⁴⁰⁰ Bu görüş ve delilleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Önkâl, "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv", 60-67; Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 71-105; Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 120-130; Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 230-236.

Sünnet-vahiy ilişkisi bağlamında ortaya çıkan üçüncü bir görüş ise sünnetin kısmen vahiy, kısmen Hz. Peygamber'in içtihadı olduğu yönündedir. İslam bilginlerinin ekseriyetine göre sünnetin bir kısmı vahiy ile ilişkili iken bir kısmı da Hz. Peygamber'in akıl ve tecrübelerine dayalı olarak onun içtihatlarına veya kararlarına dayanmaktadır.⁴⁰¹

Bu görüş sahiplerinin delilleri arasında, Hz. Peygamber'in kendisine vahiy gelmeyen hususlarda bir beşer olarak hareket ettiğini beyan etmesi,⁴⁰² hurma aşılama hadisesinde beyan ettiği fikir gibi kendisinden çıkan tahminler hususunda mazur görülme talebi ile birlikte, Allah'tan gelen bir şeyi aktardığında ise doğrudan inanılması gerektiğini ifade etmesi⁴⁰³ ve sahabenin, bazı sözleri karşısında Hz. Peygamber'e hitaben, vahiy olup olmadığı yönünde sorular yöneltilmesi⁴⁰⁴ gibi hususlar bulunmaktadır.

Mesele ile ilgili çeşitli deliller bulunmakla birlikte, alimler arasında hangi sünnetin vahye müstenit, hangisinin ise içtihat ürünü olduğunu ayrı ayrı tespit etmenin mümkün olmadığı kanaati ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁵ Ancak bazıları, bağlayıcı olan bölümünü belirleyebilmek adına sünneti, irşâd ve teşrî' vazifesi ile ilgili olan veya olmayan,⁴⁰⁶ tebliğ görevi ile bağlantılı olan ya da olmayan,⁴⁰⁷ yahut verilen emirde, Hz. Peygamber'in içtihadına imkan tanınan veya tanınmayan⁴⁰⁸ gibi kısımlara ayırmışlardır. Bu görüşte olan alimlerin mesele hakkındaki tasnifleri oldukça detaylı olsa da⁴⁰⁹ konuyu, ahiret hayatı, melekût alemi, cennet cehennem ve içtihadın etkisi olmayacak meselelerde sünnetin bütünüyle vahye dayalı olduğu,⁴¹⁰ bununla beraber günlük yaşantı, sosyal hayat, tıp vb.

⁴⁰¹ Bkz. Önkâl, "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv", 67; Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 237; Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 141; Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 130; Saffet Sancaklı, "Sünnet Vahiy İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi* 34/3 (01 Eylül 1998), 64.

⁴⁰² Buhârî, "Şehâdât", 27 (No. 2680); "Mezâlim", 17 (No. 2458); Müslim, "Akdiye", 4 (No. 1713); Tirmizî, "Ahkâm", 11 (No. 1339); Ebû Dâvûd, "Akdiye", 7 (No. 3583); Nesâî, "Âdâbü'l-kudât", 13 (No. 5401); İbn Mâce, "Ahkâm", 5 (No. 2317); Mâlik b. Enes, "Akdiye", 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/445 (No. 25670), 44/95 (No. 26491), 44/233 (No. 26618).

⁴⁰³ Müslim, "Fedâil", 139, 141 (No. 2361, 2363); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/19 (No. 12544).

⁴⁰⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/378 (No. 36816); Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 2/573; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 6/28 (No. 5409).

⁴⁰⁵ Bkz. Sancaklı, "Sünnet Vahiy İlişkisi", 66; Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 131.

⁴⁰⁶ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 5/224.

⁴⁰⁷ Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Ahmed b. Abdîrahîm b. Vecîhiddîn el-Fârûkî Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, nşr. es-Seyyid Sâbik (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1426/2005), 1/223-224.

⁴⁰⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1419/1999), 283-286.

⁴⁰⁹ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 188 vd.

⁴¹⁰ Ahmet Yıldırım, "Hz. Peygamber'in Bilgisi ve Bilgi Alanları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (01 Aralık 2003), 185.

gibi tebliğle doğrudan bağlantılı olmayan dünyevi işlerde ise kısmen içtihadı dayalı olduğu şeklinde özetlemek mümkündür.⁴¹¹

Buraya kadar yer verilen görüş ve deliller göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Peygamber'in Kur'an dışında Allah ile bir irtibatının olduğu, bununla beraber bazı meselelerde nebevî akıl, tecrübe ve yaşadığı toplumdan elde ettiği kültüre dayalı olarak kendi içtihat ve kararlarının da bulunduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Ayrıca bazı ayetlerde gelen ikaz ve düzeltmeler gibi birtakım deliller değerlendirildiğinde de özellikle dinî alanı ilgilendiren meselelerde Hz. Peygamber'in hata olasılığının olmadığı ve tebliğ sahasında vahyin kontrolü altında olduğunu⁴¹² söylemek yerinde olacaktır.

Heytemî de Allah'a izafe edilen kelimeler bahsini işlerken sünnet vahiy ilişkisine değinmektedir. Bu bağlamda: “O, kişisel arzularına göre konuşmaz. Onun söyledikleri ancak vahiydir.”⁴¹³ ayeti ile “Bana Kuran ve onun bir benzeri verildi.”⁴¹⁴ hadisine yer vermektedir.⁴¹⁵ Ayrıca Heytemî, rasûl kavramını tanımlarken, kitap verilmediği halde kendisine vahyedilenleri, insanlara tebliğ etmekle sorumlu tutulan peygamberleri de dahil etmektedir.⁴¹⁶ Heytemî'nin, rasûl kelimesi için getirmiş olduğu bu tanıma göre, metlûv vahiy olan kitaplar haricinde de peygamberlere birtakım vahiyler gönderildiğini kabul ettiği görülmektedir.

Heytemî'nin bu aktarımları değerlendirildiğinde Kur'an dışı vahiy (vahy-i gayri metlûv) kabul ettiğini söylemek gerekmektedir. Hatta Kur'an dışında farklı bir vahiy türünün varlığını, Allah tarafından insanlara bahşedilmiş bir lütuf olarak değerlendirmektedir. Çünkü Heytemî'ye göre vahiy, bütünüyle Kur'an gibi lafızlarına sadakat gösterilmesi ve korunması gereken türden olsaydı, insanlar açısından taşınması ağır bir sorumluluk olacaktır. Bununla beraber bütünüyle mana ile nâzil olsaydı, o zamanda tahrif ve değişikliklerden emin olunamayan birtakım bilgilere dönüşecektir.⁴¹⁷

Yukarıda aktarımlarla beraber Heytemî, sünnet kavramını tanımlarken, Hz. Peygamber'den sadır olan söz, fiil ve takrirlerin Allah tarafından gelen vahiy veya ilhâma

⁴¹¹ Bu konuda ayrıca bkz. İlyas Canikli, “Kur'an'a Göre Hz. Peygamber'in Bilgisinin Sınırları”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 6-32.

⁴¹² Bkz. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî Şâtübî, *el-Muvâfakât*, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân (Mısır: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 4/335.

⁴¹³ en-Necm, 53/3-4.

⁴¹⁴ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4604); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 28/410 (No. 17174).

⁴¹⁵ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 433.

⁴¹⁶ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 75-76.

⁴¹⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 150.

dayanan bilgiler olduğunu ifade ettiği gibi nebevi içtihadı müstenit olabileceğini de ifade etmektedir.⁴¹⁸ Ancak hemen ardından “O, kişisel arzularına göre konuşmaz. Onun söyledikleri ancak vahiydir.”⁴¹⁹ ayetini zikrederek içtihadında hata etmeyeceğine veya yanılğı üzere bırakılmayacağına işaret ederek vahyin kontrolü altında olduğunu da ifade etmektedir.

Heytemî’nin, sünnet vahiy ilişkisi bağlamında vermiş olduğu bilgilere bakıldığında, Hz. Peygamber’in Kur’ân vahyi dışında da Allah ile bir irtibatının bulunduğunu kabul ettiği görülmektedir. Diğer bir ifade ile Heytemî’ye göre vahyin, metlûv ve gayri metlûv olmak üzere iki kısımdan oluştuğu ifade edilebilir. Ayrıca vahyin iki türlü olmasının, insanlar için büyük bir kolaylık olduğunu düşünerek konuya farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Bununla beraber Heytemî, sünnetin vahye dayanan bölümlerinin olduğu gibi Hz. Peygamber’in içtihadına müstenit kısımlarının bulunduğunu da kabul etmektedir. Ancak hangi tür hadislerin vahye, hangilerinin ise içtihadı dayalı olduğu hakkında herhangi bir ayrıntı veya tasnif belirtmemiş olması ise bu konu açısından eksiklik olarak görülebilir. Sonuç olarak Heytemî’nin, sünnet vahiy ilişkisi bağlamında sünnetin kısmen vahiy, kısmen de Hz. Peygamber’in içtihadına dayalı olduğunu savunan üçüncü görüşe dahil olduğunu söylemek mümkündür.

2.4.1.2. Sünnetin Dindeki Konumu ve Teşrii Değeri

Sünnetin dindeki konumunu ve teşrii değerini kavrayabilmek için öncelikle Hz. Peygamber’in konumunu iyi anlamak ve doğru tespit etmek gereklidir. Daha önce yer verilen peygamber tasavvuru başlığı altında da değinildiği üzere Hz. Peygamber bir beşerdir. Beşeriyet özelliğinden de asla ayrılmamıştır. Ancak bununla beraber diğer insanlardan farklı olarak vahye muhatap olmak yönüyle Allah’tan gelen hükümleri insanlara tebliğ ve tebyin etme vazifesi ile görevlendirilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in beşeriyet ve rasüllük olmak üzere iki kimliği ile tanınması ve bilinmesi önem arz etmektedir. Peygamber tasavvuru meselesi, bu konuyu da ilgilendirdiği ve daha önce de detaylı bir şekilde anlatıldığı için aktarılan bu özet bilgi ile yetinilmesi uygun olacaktır.

⁴¹⁸ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 92; Heytemî’nin, Hz. Peygamber’in içtihat yetkisinin olduğuna yönelik ifadeleri için ayrıca bkz. Heytemî, *Tuhfetü’l-muhtâc*, 9/274; Heytemî, *el-İ’lâm*, 117.

⁴¹⁹ en-Necm, 53/3-4.

Sünnetin konumunu ve teşrii değerini anlayabilmek için önemli olan bir diğer mesele ise sünnetin kaynağını doğru tespit etmektir. Bu mesele, sünnetin vahiy olup olmaması ile ilgilidir. Vahy-i metlûv/vahy-i gayr-i metlûv başlığı altında da işlendiği üzere bu konu hakkında bulunan üç görüşü kısaca hatırlamak yerinde olacaktır. Bazılarına göre sünnet bütünüyle vahiy iken, bir kısım alimler de Kur'ân dışı vahyin olmadığını ifade etmektedirler. Üçüncü ve orta yolu ifade eden grup ise Hz. Peygamber'in, Kur'ân dışında Allah ile bir irtibatının bulunduğunu ve sünnetin bir kısmının vahiy, bir kısmının ise içtihat ürünü olduğunu beyan etmektedirler. Uç fikirler bir kenara bırakılacak olursa, İslam bilginlerinin ekseriyetle üçüncü görüşe yöneldiklerini belirtmek gerekmektedir. Aynı şekilde Heytemî'nin de aktarılan bu görüşte olduğu ifade edilmiştir.

Nakledilen bu bilgiler ışığında, sünnetin dindeki konumu ve hüküm koyma yetkisi hakkında daha doğru bir çerçeve çizilmesi mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber'in vahye muhatap olmasının yanında, Kur'ân'ı tebliğ ve tebyin etme görevi ile vazifelendirilmiş olması, onun yalnızca bir postacı olmadığını da göstermektedir. Bu sebeple Kur'ân'ı en iyi anlayan ve tefsir eden kişidir. Dolayısıyla onun söz, fiil ve takrirlerinin ayrı bir değerinin olması da bir zaruret olarak değerlendirilmiştir.⁴²⁰ Bu nedenle Allah, Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde Hz. Peygamber'e uyulmasını emretmektedir.⁴²¹ Bununla beraber Hz. Peygamber de ümmetine, kendisinden duyduklarını başkalarına aktarmaları,⁴²² kendisine Kur'ân ve bir mislinin verildiği,⁴²³ Kur'ân'a ve sünnete sınıksız sarılmaları durumunda ümmetinin yanlışa düşmeyeceği,⁴²⁴ vb. yönlerde telkinler vererek ona itaatın önemini vurgulamıştır.

Sünnet ve peygamber tasavvuru ile ilgili bu kısa ve öz bilgileri verdikten sonra sünnetin konumu ve teşrii değeri ile alakalı bir değerlendirme yapmak daha doğru olacaktır. Sünnetin konumundan maksat şer'î deliller sıralamasındaki derecesini, teşrii değerinden maksat ise Kur'ân'da açık bir beyan olmayan hususlarda hüküm belirleme yetkisini ve bununla amel etmenin gerekliliğini tespit etmektir.⁴²⁵

Aslında sünnetin hüküm belirleyiciliği konusunda alimler arasında ihtilaf yoktur. Görüş ayrılıklarına neden olan husus, sünnetin Kur'ân'a dayanmadan müstakil olarak

⁴²⁰ Ali Toksarı, "Teşrii Değeri Açısından Sünnetin Konumu", *Bilimname* 27 (2014), 15.

⁴²¹ Bkz. en-Nisâ, 4/59, 65; el-Ahzâb, 33/36.

⁴²² Ebû Dâvûd, "İlim", 10 (No. 3660); Tirmizî, "İlim", 7 (No. 2658); İbn Mâce, "İmân", 18 (No. 232); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/221 (No. 4157).

⁴²³ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6 (No. 4604); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/410 (No. 17174).

⁴²⁴ Mâlik b. Enes, "Kader", 3.

⁴²⁵ Abdülhalık Abdülgani, *Hücciyetü's-sünne*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Şule Yayınları, 1996), 305.

hüküm vazetmesi ile ilgilidir.⁴²⁶ Bu bağlamda alimlerin bir kısmı sünnetin müstakil olarak hüküm koyabileceğini ifade ederken, bir kısmı da Kur’ân’dan bağımsız olmadığını ve kitapta yer alan asıllardan birinin tebyîni olarak değerlendirmektedirler. Bununla beraber Hz. Peygamber’e itaati⁴²⁷ ve onun helal haram kılma yetkisini⁴²⁸ ifade eden ayetler “asl” olarak kabul edildiği takdirde, sünnette yer alan her maddenin, Kur’ân’dan bir asla dayandırılabilmesi ve böyle bir tartışmaya mahal kalmayacağı da belirtilmektedir.⁴²⁹

İslâm ulemasının büyük bir çoğunluğu Kur’ân’a aykırı olmamak kaydıyla sünnetin müstakil olarak hüküm belirleyici olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁰ Hz. Peygamber’in yasama yetkisi olduğunu kabul edenler, özellikle Kur’ân’da, Hz. Peygamber’e haram ve helal kılma yetkisi verilen ayetleri,⁴³¹ Muaz hadisi⁴³² vb. rivayetleri delil olarak kullanmışlardır. Bu konuda İmam Şâfiî de Allah’ın hüküm belirtmemiş olduğu konularda sünnetin hüküm vazedebileceğini ve tıpkı Kur’ân gibi nas konumunda ve bağlayıcı olacağını belirtmektedir.⁴³³

Ancak Hz. Peygamber’in belirlemiş olduğu haramların, Kur’ân’ın beyan ettiği haramlardan farklı olduğu da bir başka görüş olarak savunulmuştur. Hz. Peygamber’in elçilik vazifesi gereği, Kur’ân’da yer alan bilgileri insanlara bildirdiği için haram kılma yetkisinden bahsedildiği ifade edilmektedir. Bu sebeple Hz. Peygamber’in belirlemiş olduğu hükümler değişmez haramlar değil, zamana göre farklılık arz edebilecek yasaklar olabileceği şeklinde bir iddia öne sürülmektedir.⁴³⁴

Detaylarına girmeden, yukarıda zikredilen iddianın cevaplandırıldığını ifade ederek ulaşılan şu sonuca yer vermek isabetli olacaktır:

⁴²⁶ Hüseyin Aksoy, *Hz. Peygamber’in Kur’ân Dışında Hüküm Koyması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 34.

⁴²⁷ en-Nisâ, 2/59; el-Mâide, 5/92.

⁴²⁸ et-Tevbe, 9/29; el-A’râf, 7/157.

⁴²⁹ Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 234.

⁴³⁰ Bkz. Abdülgani, *Hücciyetü’s-sünne*, 305 vd.

⁴³¹ et-Tevbe, 9/29; el-A’râf, 7/157.

⁴³² İlgili hadis şu şekildedir: “Muaz b. Cebel, Yemen’e vali olarak atandığında Hz. Peygamber ona dedi ki: ‘Çözümü için karşına bir mesele getirildiğinde nasıl hüküm vereceksin?’ Muaz b. Cebel: ‘Allah’ın kitabında yer alan hükümlerle yargılam.’ dedi. Hz. Peygamber: ‘Orada bulamadığın takdirde ne yaparsın?’ deyince, Muaz: ‘O zaman peygamberin sünnetine bakarım.’ dedi. Kendisine aynı soru tekrarlanınca o zaman da kendi içtihadına göre cevap vereceğini beyan etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber şükrederek aldığı cevaplardan memnuniyetini ifade etti.” Bkz. Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 11 (No. 3592); Tirmizî, “Ahkâm”, 3 (1327); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/382 (No. 22061).

⁴³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Şâkir (Mısır: Mektebetü’l-Halebî, 1358/1940), 172-173.

⁴³⁴ Bkz. Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine* (Ankara: Birleşik, 1992), 93-97.

1. Kur'ân'da zikredilmeyen konularla ilgili, Allah tarafından verilen konum ile Hz. Peygamber'in haram hükmü belirleme yetkisi vardır.
2. Bu yetki sınırsız ve kayıtsız olmayıp, Kur'ân ile uyum içerisinde olmalıdır.
3. Hz. Peygamber'in koymuş olduğu hükümler, Kur'ân'dan bağımsız ve mücerret kişisel görüşler olarak algılanmamalıdır.
4. Şayet Hz. Peygamber'in Kur'ân'a aykırı olarak belirlediği bir hüküm bulunabilirse, onun bu yetkisini yanlış kullandığını düşünmek yerine rivayetin doğruluğunu kontrol etmek daha sağlıklı olacaktır.⁴³⁵

Sünnetin teşriini ve Hz. Peygamber'in yasama yetkisini kabul edenlerin görüş ve delillerini özetle aktardıktan sonra, sünnetin hüküm belirleyici olamayacağını savunanların görüşlerine de kısaca değinmek gerekmektedir.

Hz. Peygamber'in yasama yetkisini kabul etmeyenler, “Biz kitapta herhangi bir eksiklik bırakmadık.”⁴³⁶, “Bugün sizler için dininizi kemâle erdirdim.”⁴³⁷, “Muhakkak ki zikri biz indirdik ve biz koruyacağız.”⁴³⁸, “Her konuda açıklama olan bir rehber, hidayet ve rahmet vesilesi olarak bu kitabı sana gönderdik.”⁴³⁹, “Hüküm yalnızca Allah'ındır.”⁴⁴⁰ ayetlerini delil olarak sunmaktadırlar. Bunların yanında delil olarak çeşitli hadisler, sahabe sözleri, hadislerin yazımı ve kaynağı meselesi gibi uzunca nakillerde bulunmuşlar ve her bir iddialarına karşılık çeşitli cevaplar verilmiştir. Bu çalışmanın konusu olmadığı için işaret edilen iddia ve cevapları⁴⁴¹ zikretmek burada mümkün görünmemektedir. Bu minvalde sunulan deliller, Hz. Peygamber'in yasama yetkisini ve sünnetin teşriini gayri meşru kılacak özellikte değildir.

Yer verilen bilgiler ışığında meseleye bakıldığında Hz. Peygamber'in söz, fiil ve onaylarının, yani bir bütün olarak sünnetinin, Müslümanlar açısından farklı bir önemi haiz olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu sebeple dini hükümlerin belirlenmesinde ve bağlayıcılığında sünnetin rolünü kabul etmemek doğru ve sağlıklı bir yaklaşım olarak görünmemektedir.

⁴³⁵ Bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 199-208.

⁴³⁶ el-En'âm, 6/38.

⁴³⁷ el-Mâide, 5/3.

⁴³⁸ el-Hicr, 15/9.

⁴³⁹ en-Nahl, 16/89.

⁴⁴⁰ el-En'âm, 6/57; Yûsuf, 12/40, 67.

⁴⁴¹ Bu iddialar ve cevapları için bkz. Aksoy, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Dışında Hüküm Koyması*, 93-119.

Sünnetin teşrideki konumu ile ilgili genel bir çerçeve çizildikten sonra, şer‘î deliller sıralamasında kaçınıcı derecede olduğunu tespit etmek de önemli bir meseledir. Diğer bir ifadeyle sünnet, teşri bakımından Kur‘ân‘dan önce mi, sonra mı gelir yahut kitapla eşit midir, icma ve kıyas karşısındaki durumu nasıldır gibi soruların yanıtlanması gerekmektedir.

İslâm ulemasının geneline göre sünnet, kitaptan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Ancak bununla beraber dini hükümlere delil olma ve itibar edilme bakımından sünnet ile Kur‘ân‘ı denk kabul edenler de bulunmaktadır. Kur‘ân, Allah kelâmı olması, sözlerinin mu‘ciz olması veya tilaveti ile ibadet gerçekleştirilmiş olması gibi nedenlerle üstün olsa da delil olma bakımından sünnetten üstün olmadığını iddia etmektedirler. Bu iddia sahiplerine göre Kur‘ân‘ın vahiy kaynaklı olması gibi vahye muhatap olduğu için Hz. Peygamber‘in sünneti de mutlaka Allah‘ın tasvib ve takrir ettiği ilkeler olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple sünnetin delil olma bakımından, Kur‘ân‘dan farksız olduğunu belirtmektedirler.⁴⁴²

Hz. Peygamber‘in yasama hususunda Kur‘ân‘a denk görülmesinin nedeni, hüküm belirleyici olmaları açısından, Kur‘ân ve sünnet arasında herhangi bir derecelendirmenin yapılmamış olması etkili bir sebep olarak değerlendirilebilir. Çünkü Kur‘ân ve sünnet, birbirinin tamamlayıcısı olarak görülmüş, dini hükümlerin ise ancak bu ikisinin bir arada değerlendirilmesi ile tamamlanabileceği ifade edilmiştir.⁴⁴³

Kur‘ân ve sünnetin teşrii sıralamasındaki ikinci bir görüş ise sünnetin Kur‘ân‘a hükümran olduğudur. “es-Sünnet-ü kâdiyetün ale‘l-kitâb” şeklindeki başlıklarla ifade edilen bu meselede: “Sünnet kitap üzerine hükümrandır, ancak kitabın sünnet üzerinde böyle bir hükmü söz konusu değildir.” ve “Kur‘ân‘ın sünnete ihtiyacı, sünnetin Kur‘ân‘a olan ihtiyacından daha fazladır.”⁴⁴⁴ şeklinde rivayetler bulunmaktadır. Bu sözler Ahmed b.

⁴⁴² Abdülğani, *Hücciyetü’s-sünne*, 287 vd.; Ayrıca bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm‘da Devlet İdâresi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 15.

⁴⁴³ Abdülfettâh Ebû Gudde, *Lemehât min târîhi’s-sünne ve ulûmi‘l-hadis* (Beyrut: Daru Alemlî‘l-Kütüb, 1404/1983), 10-11.

⁴⁴⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 49 (No. 607); Ebû Amr Muhammed b. Abdilber İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-‘ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihî*, nşr. Ebû‘l-Eşbâl ez-Züheyri (Suudî Arabistan: Dâru İbni‘l-Cevzi, 1414/1994), 2/1194; Ebû‘l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Miftâhu‘l-cenne fi‘l-ihcâc bi’s-sünne* (Medine: el-Câmiatü‘l-İslâmiyye, 1409/1989), 43.

Hanbel'e sorulduğunda: “Ben bunları söylemeye cesaret edemem ancak sünnetin, Kur’ân’ı tefsir ve tebyin ettiğini ifade edebilirim.”⁴⁴⁵ demiştir.

Sünnetin Kur’ân üzerine hükümler olduğu görüşünde olanların, Kur’ân’da geçen mutlak ifadeleri takyîd, umum manaları tahsis veya Kur’ân’da yer almayan çeşitli hükümleri beyan etmesi vb. ziyadelerin⁴⁴⁶ sünnete ait olup, aksine bir durum söz konusu olmamasından hareketle böyle bir söylem geliştirmiş oldukları söylenebilir. Bu sebeple sünnetin Kur’ân üzerine hakim olduğu düşüncesi, sünnetin hükümlerini öne alıp Kur’ân’ı bir kenara bırakmak şeklinde değil, sünnetin Kur’ân’ın açıklayıcısı olması şeklinde anlaşılmalıdır.

Şer’î delillerin sıralamasındaki diğer bir görüş ise alimler arasında ekseriyetle kabul görmüş olan sünnetin ikinci kaynak olduğu düşüncesidir. Bu fikirde olanlar, Kur’ân’ın kat’î, sünnetin ise zannî olması ile görüşlerini delillendirmektedirler. Ayrıca Kur’ân açıklanan, sünnet ise açıklayan veya hüküm ilave edendir. Açıklanan düştüğünde açıklayan unsurun da düşeceği, ancak aksinin söz konusu olmayacağından, Kur’ân’ın takdiminin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Bununla beraber Muaz hadisi olarak meşhur olan rivayet⁴⁴⁷ referans gösterilerek sünnet, ancak bir hüküm Kur’ân’da bulunamadığı takdirde başvurulacak merci olduğu için, yine ikinci kaynak olarak değerlendirilmiştir.⁴⁴⁸

Zikredilen üç görüş de aslında sünnetin önemini ifade etme çabasının ortaya çıkarmış olduğu farklı bakış açılarının bir tezahürü olarak görülmelidir. Sünnetin Kur’ân’dan sonra ikinci kaynak olduğunu belirtenler, meseleye sûbût ve rivayet yönünden yaklaşırken, Kur’ân ile sünneti denk görenler ise birbirlerinden ayıramayacak tamamlayıcı iki unsur olarak görmektedirler. Sünnetin Kur’ân’a hükümler olduğunu beyan edenler ise açıklayıcı ve hüküm ziyade edici yönleri ile sünnetin önemini ifade etmeye çalışmışlardır.

Sonuç olarak her bir görüş, sünnetin dindeki ehemmiyetini izah etmeye çalışırken aynı zamanda Kur’ân ile sünnetin iç içe ve ayrılmaz unsurlar olduklarını da dile getirmiş olmaktadır.

⁴⁴⁵ İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-‘ilm ve fazlihî*, 2/1194; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, nşr. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Etfîş (Kahire: Daru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1384/1964), 1/39; Cemâleddîn el-Kâsımî, *Mehâsinü’t-te’vîl*, nşr. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997), 1/117.

⁴⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi’*, 1/39.

⁴⁴⁷ Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 11 (No. 3592); Tirmizî, “Ahkâm”, 3 (1327); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/382 (No. 22061).

⁴⁴⁸ Bkz. Aksoy, *Hiz. Peygamber’in Kur’ân Dışında Hüküm Koyması*, 35-37.

Buraya kadar hadislerin dindeki konumu ve teşrii değeri özetle aktarıldıktan sonra Heytemî'nin bu konu ile ilgili bakış açısı ele alınacaktır. Hadis ilimlerini, dînî ilimlerin arasında en kritik alan olarak değerlendiren⁴⁴⁹ ve kıyamete kadar bozulmadan korunacak bir ilim olarak kabul eden⁴⁵⁰ Heytemî, aynı zamanda sünneti, alimlerin geneli gibi şer'î delillerin sıralamasında Kur'ân'dan sonra ikinci derecede kabul etmektedir.⁴⁵¹

Bu sebeple Heytemî'nin, hadislere ciddi bir anlam yüklediği görülmektedir. Hadislerin teşekkül etmiş olduğu isnad ve metinleri ile ihtiva ettiği emir, nehiy, uyarı, müjde, darbı mesel vb. içeriklerinin bütün tafsilatlarıyla açıklamanın mümkün görünmediği kanaatini dile getirmektedir. Bu değerlendirmelerini ise; *“O, kişisel arzularına göre konuşmaz. Onun söyledikleri ancak vahiydir.”*⁴⁵² ayetleri ile desteklemektedir. Heytemî, genel olarak hadisleri vahiy ürünü olarak telakkî ettiği için şu ayetlerin vermiş olduğu mesajları da sünnet ve hadis için geçerli kabul etmektedir. Bu bağlamda: *“...Allah'ın sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar da mürekkep ilâve edilse yine de O'nun sözleri tükenmeden denizler biterdi.”*⁴⁵³ ve *“Yeryüzünde bulunan bütün ağaçlar kalem, denizler ise kendisine yedi katı eklenmek üzere mürekkep olsaydı yine de Allah'ın kelâmı bitmezdi...”*⁴⁵⁴ ayetlerini zikretmektedir. Bununla birlikte hadis ilminin dînî ilimler arasında önemli bir konumu olduğunu ifade ederek, Kur'ân'ın içermiş olduğu anlaşılamayan mücmel ayetlerin ancak hadislerle beyan edilebileceğini belirtmektedir. Bu nedenle hadis ilminden yüz çevirenlerin büyük bir yanlış içerisinde olduklarını vurgulamaktadır.⁴⁵⁵ Ayrıca hadis okumaları yapmanın veya hadis dinlemek üzere hadis halkalarında bulunmanın mükafatı bağlamında ortaya çıkan ihtilaflara değindikten sonra da hadis okumanın ve dinlemenin kişiye sevap kazandıracağı kanaatinde olduğunu belirterek,⁴⁵⁶ bu alana atfetmiş olduğu değeri ayrıca ifade etmiş olmaktadır.

Fıkıhçı kimliği ile ön plana çıktığı bilinen Heytemî'nin, hadislere verdiği önemi, fıkıh alanına yansıtan açıklamaları da bulunmaktadır. Bu bağlamda İslâmî ilimlerde kullanılacak usullerin oldukça önemli olduğuna vurgu yaparak, Kur'an ve hadisler ışığında

⁴⁴⁹ Heytemî, *Sebet*, 47-48; Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/50.

⁴⁵⁰ Heytemî, *Sebet*, 59.

⁴⁵¹ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 65.

⁴⁵² en-Necm, 53/3-4.

⁴⁵³ el-Kehf, 18/109.

⁴⁵⁴ Lokmân, 31/27.

⁴⁵⁵ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/50.

⁴⁵⁶ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 198.

delillendirilmemiş salt ezbere dayalı fikhî bilginin doğru karşılanmadığını belirtmiştir.⁴⁵⁷ Bu açıklaması ile Heytemî, hükme taalluk eden meselelerin Kur'ân ve sünnete dayanması gerektiğini ifade ederek bunları, birbirini tamamlayıcı iki unsur olarak kabul ettiğini de göstermektedir.

Sünnetle ilgili bahsimize konu olan diğer bir mesele ise teşri ile alakalıdır. Heytemî, bu bağlamda Hz. Peygamber'in fiilleri ve bunların bağlayıcılığı ile ilgili meselelere değinmektedir. Helal ve haramların belli olduğunu, ancak bu ikisi arasında insanların genel olarak bilmedikleri şüpheli işlerin bulunduğunu ifade eden rivayeti⁴⁵⁸ açıklarken haram helal kavramlarına kısaca değinmektedir. Heytemî'ye göre helal ile haram, Allah'ın veya rasûlünün serbest bıraktıkları yahut yasakladıkları hususlardır.⁴⁵⁹

Ayrıca Heytemî, peygamberlerin nübüvvetten önce bile yanlgı ile de olsa günah işlemekten korunmuş olduklarını beyan etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in yaratılışı gereği, her türlü davranışının kerâhiyetten uzak olduğunu söylemektedir. Bu sebeple onun söz, fiil ve takrirleri farklı bir nasla destekleniyorsa veya bir meseleyi açıklamak yahut bir emir ya da vacibi tanıtmak amacıyla gerçekleştirilmişse, bu davranışlarının yasama ve teşri konumunda değerlendirilerek ümmeti bağlayacağını bildirmektedir.⁴⁶⁰

Yer verilen bilgiler neticesinde şunu ifade etmek mümkündür: Heytemî'ye göre hadisler dinde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Ayrıca ihtiva ettiği anlamların, Kur'ân ayetleri gibi derin olduğuna ve kıyamete kadar bozulmadan kalacağına inanarak, içerik zenginliği bakımından sünneti, Kur'ân'a denk görmektedir. Bununla beraber hadis ilmini bilmeyenlerin, Kur'ân'ı gerektiği şekilde anlamayacaklarını belirtmektedir. Çünkü Heytemî, Kur'ân'ın derin manalarının ancak hadisler aracılığı ile anlaşılabilceğini ifade etmektedir. İlâveten, hadis okumanın veya hadis halkalarına katılmanın ayrı bir mükafatı olacağını vurgulayarak, hadislere daha farklı bir değer katmaya çalışmaktadır.

Zikredilenlere ek olarak Heytemî, hüküm belirleme bakımından sünneti, Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda sünnetin teşriini ve bağlayıcılığını kabul ettiği de görülmektedir. Ancak Hz. Peygamber'in bütün fiillerinin yasama hükmünde olmadığını ifade etmektedir. Aslında bu meselede farklı görüşler

⁴⁵⁷ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 145.

⁴⁵⁸ Buhârî, "Îmân", 36 (No. 52), "Büyû' ", 2 (No. 2051); Müslim, "Müsâkât", 107 (No. 1599); Ebû Dâvûd, "Büyû' ", 3 (No. 3329); Tirmizî, "Büyû' ", 1 (No. 1205); İbn Mâce, "Fiten", 14 (No. 3984); Nesâî, "Büyû' ", 2 (No. 4453); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 30/289 (No. 18347), 30/320 (No. 18368).

⁴⁵⁹ Heytemî, *el-Fethu 'l-mübîn*, 232.

⁴⁶⁰ Heytemî, *et-Ta 'arruf*, 65.

olmakla beraber genel kabule göre Hz. Peygamber'in birtakım fiilleri cibillî olarak değerlendirilmiş ve teşri babında düşünülmemiştir. Örneğin, yönetimi ve tanzimi bize bırakılmış ve yalnızca dünyamız ile ilgili işler, bu şekilde kabul edilmiştir.⁴⁶¹ Heytemî'nin de açıklamalarından anlaşıldığına göre Hz. Peygamber'in dinimizi ilgilendiren, tebliğ ve irşâd ile ilgili meselelerdeki tavrı yasama hükmünde olup, bunun dışında teşri babına girmeyen fitrî davranışları mevcuttur. Bu beyanları ile Heytemî, Hz. Peygamber'in her türlü davranışının bağlayıcı olmadığını ve sünnet kategorisi altında değerlendirilmemesi gereken eylemlerinin de bulunduğunu ifade etmiş olmaktadır.

Sonuç olarak, sünnetin dindeki konumu ve teşriî değeri bağlamında Heytemî'nin görüşleri ekser ulemaya mutabıktır. Şer'î delillerin sıralamasında sünneti ikinci kaynak olarak değerlendirirken, aynı zamanda sünnetin dini konuları ilgilendiren hususlarda teşriini de kabul etmektedir.

2.4.2. Hadis Rivayet Yöntemi

Hadis rivayetinin sıfatı, hadis rivayetinde isnad kullanımı, eda ve tahammül yöntemleri gibi meseleler, hadis ilmi açısından temel konulardandır. Bu başlık altında isnat kullanımının önemi, lafzî-manevî rivayet ve hadis öğrenim-öğretim metotları ile ilgili Heytemî'nin eserlerinden tespit edilebilen birtakım bilgilere ve misallere yer verilecektir.

2.4.2.1. İsnad Kullanımı

İslâm alimlerine göre bu ümmete özel olan isnad,⁴⁶² bir sözü, metni veya haberi, en başından itibaren birbirinden dinleyenlerle beraber, belirlenmiş mahsus sîgalarla düzenleyerek, ilk söyleyenine dayandırma işlemidir. Birbirinden rivayet yapan kişilerin isimlerinden oluşan silsileye de sened adı verilmektedir. Ancak günümüzde her ikisi de birbirinin yerine kullanılabilmektedir.⁴⁶³

İsnad ile ilgili her ne kadar sahabe devrine dayanan bazı cerh, ta'dîl ve şahid arama gibi faaliyetlerin yapıldığına dair bilgi ve rivayetler olsa da henüz yazılı bir hadis edebiyatının oluşmadığı bu ilk dönemin, isnad sisteminin başlangıcı olarak kabul

⁴⁶¹ Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 469.

⁴⁶² Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdüllatîf el-Hümeym, Mâhir Yâsîn el-Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 363.

⁴⁶³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1415/1994), 1/27; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 29; Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü* 8, 140.

edilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Ancak ilk olarak sahabe arasında başlayan bu tür hareketlerin, sonraki asırlarda sistematik hale gelecek olan isnadın temellerini oluşturduğunu kabul etmenin de yanlış olmayacağı belirtilmektedir.⁴⁶⁴

Sahabe devrinden sonra sistematik bir şekilde hadis metinlerine eklenen isnadların dinde çok önemli bir konuma sahip olduğu belirtilmektedir. Örneğin: Abdullah b. Mübarek: (ö. 181/797) “*İsnad dindendir. Şayet bu isnad sistemi olmasaydı, din adına dileyen dilediğini söylerdi.*”⁴⁶⁵ diyerek isnadın, aynı zamanda dini tahrif etmek isteyenlere karşı da bir koruma mekanizması olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır.

İsnad meselesi ile ilgili Heytemî'nin eserleri incelendiğinde, getirmiş olduğu yorum ve yaklaşımlarla onun da isnada büyük bir önem verdiğini görmek mümkündür. Heytemî, isnad sisteminin, genel anlamda bu ümmete, özelde ise hadis ehline has olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda hadislerin, çeşitli ve ma'ruf olan tariklerle aktarılması, sahih olanını zayıfından ayırt etmeyi sağlayacak ravilerin durumlarının bilinmesi, isnad ve ricâl sistemine dair oluşturulmuş bir külliyata sahip olunması, yalnızca hadis tahammülü veya edası için bile olsa kıtaları içine alan rihlelerin gerçekleştirilmesi ve muhtelif delil yahut görüşleri barından eserlerin telif edilmesi ile isnad ilminin, benzersiz bir sistem olarak hadis ehline bahşedildiğini ifade etmektedir.⁴⁶⁶

Sözü edilen bilgilere uygun olarak Heytemî, hadislerin rivayeti sırasında isnad kullanımının oldukça büyük bir önem taşıdığını ifade etmektedir. Hatta hadis alanında yeterli ilmi olmayıp isnadsız hadis rivayet edenlerin, bizzat devlet idarecileri tarafından durdurulması gerektiğini düşünmektedir.

Konu ile ilgili kendisine, birçok insanı etkilediği için özellikle Cuma günleri minberden cemaate hitap eden hatiplerin, isnadını ve ravilerini zikretmeksizin hadis rivayet etmelerinin durumu sorulmuştur. Heytemî, bu durumu iki şekilde değerlendirmiştir. Birinci duruma göre hadisleri insanlara nakleden kişi, hadis alanında yeterli donanımına sahipse veya hadisi naklettiği kitap, hadis alanında otorite bir alime aitse o zaman onun isnad kullanmaksızın rivayet etmesini caiz gördüğünü ifade etmektedir. Ancak ikinci bir duruma göre hatibin kendisi hadiste uzmanlaşmamış ve naklettiği kitabın müellifi de bu alanda otorite kabul edilen alimlerden birisi değilse o zaman bu kişinin isnad kullanmadan hadis

⁴⁶⁴ Talat Koçyiğit, “İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Ravilerinin Cerhi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1-4 (01 Haziran 1961), 47-52.

⁴⁶⁵ Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Mukaddime”, 5.

⁴⁶⁶ Heytemî, *Sebet*, 57.

rivayet etmesini caiz görmemektedir. Hatta bu durumun ciddiyetini vurgulayarak, o bölgede bulunan yöneticilerin, bu kişiyi yaptığı işten vazgeçmesi için uyarmaları, devam ederse tazir cezasına çarptırmaları ve yine geri durmazsa hatiplikten men ederek, insanların önüne çıkmasını engellemeleri gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁶⁷

Heytemî'nin bu görüşü, onun hadislerle ilgili son derece titiz olduğunu gösterdiği kadar, bu alanda herkesin de gelişigüzel bir şekilde konuşamayacağını ifade etmiş olmaktadır. Heytemî'nin bu tavrı son derece isabetlidir. Aslında dile getirdiği bu görüş, her dönemde uygulanmalıdır ki, hadisler hakkında yetkin olmayan kişiler rahatça konuşmamalıdır.

Yer verilen görüşlerle beraber Heytemî, isnad sistemini, aynı zamanda İslam dininin diğer dinler gibi tahrif olmasına karşı koruyan önemli bir muhafız olarak tanımlamaktadır. Bu sebeple bir hadis talibinin, ravilerin, tariklerin ve isnadların bu kadar fazla ve bazen mükerrer olması nedeniyle, isnad ilmini öğrenmekten ve araştırmaktan vazgeçmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Mesele ile ilgili Taceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370) ifade etmiş olduğu birtakım eleştirilere ve sözlere de değinmektedir. Ona göre bazıları, isnad ile beraber bütünüyle hadis ilmini ve alimlerin tespit etmiş oldukları kaideleri ortadan kaldırmak istemektedirler. Halbuki Süfyân es-Sevrî'nin: (ö. 161/778) “*İsnâd, hadislerin süsüdür. İsnâd ilmine ehemmiyet gösteren başarılı olur*”, “*İsnad, mü'minin silahıdır.*”, Abdullah b. Mübarek'in: (ö. 181/797) “*Din, bütünüyle isnaddır.*”, “*İsnad olmasaydı dileyen dilediği gibi din adına konuşurdu.*”, Ahmed b. Hanbel'in: (ö. 241/855) “*Âlî isnadı talep etmek dindendir.*” vb. sözleri mevcutken, isnad sistemine karşı alınan tavırların doğru olmayacağı kanaatini⁴⁶⁸ nakletmektedir.⁴⁶⁹

Heytemî'ye göre isnad, hadis uyduranlara karşı da hadis ehlinin elinde güçlü bir kalkandır. Çünkü böyle bir sisteme sahip olmayan geçmiş dinlerle ilgili güvenilecek tek bir kelime bile kalmamıştır. Bu sebeple dînî kuralların muhafaza edilebilmesi için, isnadların bilinmesini ve kitaplara yazılmasını son derece önemsemektedir. İsnadı bilmeden dini

⁴⁶⁷ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 31-32.

⁴⁶⁸ Bkz. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sûbkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrut: Daru Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1413/1992), 1/314.

⁴⁶⁹ Heytemî, *Sebet*, 221.

öğrenme arzusunu, merdivensiz çatıya çıkma çabasına benzeterek, ilim talibinin bütün gayretini bu hususa yönlendirmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁷⁰

Heytemî, isnada vermiş olduğu önemi, dahil olduğu rivayet zincirlerini bütünüyle kaleme alarak da göstermektedir. “Hadis hocaları ve okuduğu kitaplar” başlığı altında da zikredildiği üzere, rivayet etmiş olduğu hadislerin ve okuduğu yüzlerce ilmî eserin isnadlarını, mu‘cem türü eseri olan *Sebet* isimli kitabında geniş bir şekilde zapt altına almıştır. Ayrıca Muhammed Yâsîn el-Fâdânî’nin (ö. 1410/1990) tertib ve düzenlemesini yapmış olduğu *Esânîdü’l-fakîh* isimli eserde de Heytemî’nin nakletmiş olduğu hadislerin ve ilmî eserlerin senedleri detaylı bir şekilde zikredilmektedir.⁴⁷¹ Bununla beraber hadis naklettiği hocalarının arasında en âlî isnada sahip olan kişinin, Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) olduğunu belirterek,⁴⁷² âlî isnâdın önemine işaret etmektedir.

Heytemî, hadis isnâd zincirinin en güçlüsü anlamında zikredilen, esahhu’l-esânîd kapsamında ise Ahmed b. Hanbel - Şâfi‘ – Mâlik b. Enes – Nâfi‘ - Abdullah b. Ömer kanalı ile nakledilen rivayetleri değerlendirmektedir. İçinde üç mezhep imamının bulunduğu bu tarikin, altın silsile olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷³

Heytemî’nin eserlerine bakıldığında ise bazılarında yoğun bir şekilde isnâd kullandığı,⁴⁷⁴ bazılarında isnadları zikretmeden yalnızca kaynağına işaret etmekle yetindiği,⁴⁷⁵ genellikle de sahabe ravisini zikrederek kaynağına yönlendirdiği,⁴⁷⁶ nakillerin olduğu görülmektedir.

Heytemî, isnâd kullanımının öneminden bu denli bahsettiği halde kendi eserlerinin genelinde isnatların bütünüyle verilmemiş olması, onun açısından bir çelişki olarak

⁴⁷⁰ Heytemî, *Sebet*, 222.

⁴⁷¹ Bkz. Heytemî, *Sebet*; Heytemî, *Esânîdü’l-fakîh*.

⁴⁷² Heytemî, *Sebet*, 92.

⁴⁷³ Heytemî, *Sebet*, 265.

⁴⁷⁴ Heytemî, *Esânîdü’l-fakîh*; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Zikru’l-âsâri’l-vâride fî el-ezkâri’l-letî tahrüsü kâilehâ min keydi’l-cinn* 2, nşr. Hasan Selman (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1417/1996), 61, 70, 71, 93, 94, vd.

⁴⁷⁵ Bkz. Heytemî, *el-Înâfe*; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Meblağu’l-ereb fî fahri’l-‘Arab*, nşr. Yüsri Abdülganî Abdullah (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410/1990).

⁴⁷⁶ Bkz. Heytemî, *Erba’üne hadîsen fî’l-‘adl*; Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*; Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-İfsâh ‘an ehâdîsi’n-nikâh*, nşr. Muhammed Şekûr İmrîr el-Meyâdîni (Amman: Dâru Ammâr, 1406/1986); Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Tahrîrü’l-makâl fî âdâb ve ahkâm ve fevâ’id yahtâcü ileyhâ mü’eddibü’l-etfâl*, nşr. Muhammed Süheyl ed-Debs (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1407/1987); Heytemî, *el-İfsâh ‘an ehâdîsi’n-nikâh*.

görülmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü, hadislerin kitaplara yazılma süreci tamamlandıktan sonra özellikle halka yönelik kitaplar başta olmak üzere muhtelif hadis eserlerinde kitapların aşırı uzunluğundan sakınmak için senedler hazfedilmiştir. Genellikle böyle eserlerde, ilgili rivayetin kaynağına işaret edilerek insanlara o metnin senedine ulaşabilme ve talep edildiği takdirde de ricalini tetkik etme fırsatı sunulmuş olmaktadır. Heytemî de ekseriyetle naklettiği rivayetleri, tahrir eden ravisine veya kitabına işaret ederek, eserlerinin hacmini makul seviyede tutmayı tercih etmiş olmalıdır.

Heytemî'nin, isnad konusu ile ilgili ifade etmiş olduğu bilgilerin sonucunda, onun hadis ilminde isnad kullanımı hususunda oldukça hassas olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle hadis uydurma faaliyetlerine karşı kullanılabilecek bir sistem olmasını, isnadın en büyük faydası olarak nitelendirmektedir. Hadislerin, isnadsız bir biçimde nakledilmesine karşı devlet yöneticileri tarafından müdahale edilmesi yönündeki teklifi ise yine isnada göstermiş olduğu önemin bir başka yansımasıdır. Hadis talebelerinin uzun isnadlardan usanmamaları gerektiğini belirterek, bir hadisçi için isnad bilgisinin ehemmiyetini vurgulamaktadır. Kendisi de dahil olduğu isnadları, mu'cem türü eserinde zapt altına alarak bu önerisine uygun hareket etmiştir. Aslında Heytemî'nin isnada vermiş olduğu önem, mesnetsiz bir şekilde hadis naklinin önüne geçmeyi hedeflemek bakımından oldukça önemlidir. Bu şekilde, hadis alanında belirli bir donanıma sahip olmayan kişilerin, gelişigüzel hadis nakletmelerinin de önüne geçilmesi sağlanabilir. Netice olarak Heytemî, isnad sisteminin etkin olarak kullanılmasını teklif ederek, hadis naklinde uydurma rivayetlerin ve mütesahil tavırların önüne geçmeyi hedeflemektedir.

Heytemî'nin isnad meselesi ile ilgili görüşleri ifade edildikten sonra konuyla bağlantılı olarak isnadın da vasıflarından birisi olan müselsel rivayetler mevzusundan bahsedilecektir.

2.4.2.1.1. Müselsel Rivayet

Müselsel hadis, isnadda yer alan ravinin, ricâlin ve bazen de rivayetin, sıfatlarının yahut durumlarının, aynı şekilde sürdürülerek nakledildiği rivayetlerdir.⁴⁷⁷ Rivayetin tahammül şeklinden, edâ durumuna, ravilerin kavî benzerliklerinden, fiilî tavırlarına kadar

⁴⁷⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 378; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/640; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 128; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 217.

çeşitlilik gösterebilme ihtimali olan müselselin kısımlarının, sayılamayacak kadar fazla olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷⁸

Burada, sıhhat veya zayıflık hakkında herhangi bir değerlendirmeye girmeksizin Heytemî'nin, senedleri ve halleri ile birlikte nakletmiş olduğu on dört tane müselsel rivayetinden bahsedilerek bazılarının örneklerine yer verilecektir.

2.4.2.1.1.1. Müselsel bi'l-evveliyye

Müselsel hadisin kısımlarından birisi olan, müselsel bi'-evveliyye, bir hadisi rivayet eden ravilerden her birinin, hocalarından aktarmış oldukları ilk hadisi, “haddesenî fülânün ve hüve evvelü hadîsin semî'tühû minhü” sözleri ile nakletmeleridir.⁴⁷⁹ Bu şekilde aktarılan müselsel rivayet ise rivayetin sıfatına delalet eden isnad şeklidir.

Heytemî de henüz on üç yaşında iken hocası Zekerîyya el-Ensârî ile bir araya geldiğinde, onun kendisine ilk rivayeti aktaracağını, ayrıca bu ve diğer nakledeceği rivayetler için de icazet verdiğini beyan etmiştir.⁴⁸⁰

Heytemî'nin, “evvelü hadîsin semî'tühû minhü” diyerek, hocası Zekerîyya el-Ensârî'den, Hz. Peygamber'e kadar isnadını zikrettiği hadis: “*Merhamet edene, Rahmân da merhamet eder. Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki, göktekiler de size merhamet ersin.*”⁴⁸¹ şeklindeki rivayettir.⁴⁸² Ayrıca Heytemî, bu hadisi diğer bir hocası olan Abdülhak es-Sünbâtîden de (ö. 931/1525) müselsel bi'l-evveliyye yolu ile aldığını belirtmektedir.⁴⁸³

2.4.2.1.1.2. Müselsel bi'l-musâfaha

Müselsel rivayetin bir diğer kısmı olan müselsel bi'l-musâfaha, hadisi rivayet eden her bir ravinin, hocasının elini tutmak suretiyle aktardıkları haberdır. Bu şekilde nakledilen müselsel rivayetler ise ravilerin fiilî durumlarına delalet eden aktarım şeklidir.

Heytemî, bu yolla hocası Zekerîyya el-Ensârî'den şu rivayeti nakletmektedir. Enes b. Mâlik dedi ki: “*Şu ellerimle Hz. Peygamber ile musafaha yaptım. Bundan önce onun*

⁴⁷⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 379.

⁴⁷⁹ Mehmet Efendioğlu, “Müselsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/85.

⁴⁸⁰ Heytemî, *Sebet*, 95; Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 39-40.

⁴⁸¹ Tirmizî, “Birr ve's-sıla”, 16 (No. 1924); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 66 (No. 4941); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/33 (No. 6494).

⁴⁸² Heytemî, *Sebet*, 96-98; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 7-8.

⁴⁸³ Heytemî, *Sebet*, 101-102.

elinden daha yumuşak hiçbir yüne veya ipeğe dokunmamıştım.”⁴⁸⁴ Heytemî hocası ile musafaha yaparak tahammül ettiğini belirttiği bu hadisin senedini müntehasına kadar aynı şekilde zikretmektedir.⁴⁸⁵

2.4.2.1.1.3. Müselsel bi-kavli külli râvi “cerrabtühû, fe-vecedtühû hak”

Hadisi rivayet eden her bir ravinin, tecrübe ederek doğruluğunu teyit ettim, anlamındaki “cerrabtühû, fe-vecedtühû hak”, sözlerini kullanarak rivayet ettikleri hadis şeklidir. Bu biçimde aktarılan müselsel rivayetler ise ravilerin kavli hallerine delalet eden nakil şeklidir.

Heytemî, bu yöntemle hocası Zekeriyya el-Ensârî’den şöyle bir rivayet nakletmektedir. Hz. Peygamber, İbn Mesûd’a dedi ki: *“Ey İbn Mesûd, herhangi bir gece yahut gündüz vaktinde, her iki rekatında bir kere teşehhüt okuyacağın on iki rekatlık bir namaz kılmanı tavsiye ederim. Son teşehhütten sonra Allah’a sena ve rasûlüne salât getirmelisin. Secde de iken de yedi adet Fatıha Sûresi ile yedi kere âyete’l-kürsî okumalısın. Ardından on sefer, lâ ilâhe illallâhu vahdehû lâ şerike leh, lehü’l-mülkü ve lehü’l-hamd-ü ve hüve ‘alâ külli şey’in kadîr, zikrini tekrarlamalısın. Sonra ‘Ya rabbi senden yüksek dereceler ve sonsuz rahmetinden paylar talep ediyorum.’ diyerek Allah’tan dilediğini isteyebilirsin. Sonra başını secdeden kaldırıp selam verebilirsin. Bunu sakın, akli kâmil olmayan insanlara öğretme, (hayırsız olan) dualar ederler de kabul edilir.”*⁴⁸⁶

Sözü edilen rivayette Heytemî, senedin ibtidasından, intihasına kadar aynı sözlerin devam ettirilerek, ravilerin kavli birlikteliklerinin sürdürülmesine örnek getirmiş olmaktadır.⁴⁸⁷

Heytemî’nin nakletmiş olduğu müselsel hadislerden, rivayetin sıfatı ile ravilerin kavli ve fiili halleri olmak üzere üç tanesine örnek verildikten sonra meselenin beyan olduğu düşünüldükten, konuyu da uzatmamak adına diğer yöntemlerin isimlerine değinilerek, misallerinin zikredilmemesi kanaatimizce daha uygun olacaktır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Heytemî’nin nakletmiş olduğu on dört farklı müselsel hadis rivayeti tespit edilmiştir. Örnekleri verilenlerin dışında, hadis aldığı

⁴⁸⁴ Buhârî, “Menâkıb”, 23 (No. 3561); Müslim, “Fezâ’il”, 81 (No. 2330); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/104 (No. 12048); 21/77 (No. 13374); İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 41/209 (No. 4769).

⁴⁸⁵ Heytemî, *Sebet*, 123-125; Heytemî, *Esânîdü’l-fakîh*, 8-9.

⁴⁸⁶ Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh Münzirî, *et-Tergîb ve’t-terhîb*, nşr. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1996), 1/274.

⁴⁸⁷ Heytemî, *Esânîdü’l-fakîh*, 18-19.

hocasının son talebesi olduğunu ifade eden, *müsel sel bi'l-âhiriyye*, hadisi rivayet eden her bir ravinin Saf Sûresini okuduğunu belirten, *müsel sel bi-kırâeti Sûreti's-Saf*, rivayetlerin bayram veya aşure günlerinde gerçekleştiğini vurgulayan, *müsel sel bi-yevmi'l-îyd*, yahut *müsel sel bi-yevmi 'âşûrâ'*, hadisi nakleden her bir ravinin Şâfiî fukahâsından olduğunu ifade eden, *müsel sel bi'l-fukahâ ve's-Şâfiyye*, rivayeti aktaran her bir ravinin elinde tesbih bulundurduğunu belirten, *müsel sel bi-ittihâzi's-sübha*, hadisi rivayet eden her bir hocanın talebesine, adını, künyesini, doğum ve ikamet yerlerini sorduğunu ifade eden, *müsel sel bi's-sü'âl 'ani'l-ismi ve tevâbi'ihî*, ravilerin, hocalarından hadisi dinlerken niyetin anlamının sorulduğunu belirten, *müsel sel bi's-sü'âl 'ani'n-niyet*, her bir ravinin rivayet esnasında Kabe'nin kapısı ile Rukn-i Şâmî arasında kalan çukuru işaret ettikleri manasında, *müsel sel bi'l-işâreti ilâ'l-mi'cen*, ravilerin muhtelif beldelerden olduğunu gösteren, *müsel sel bi-kevni külli ravi min beled*, rivayet esnasında parmakların iç içe geçirildiğini belirten, *müsel sel bi'l-müşâbeke*, yöntemleri ile Heytemî'nin rivayetlerde bulunduğu görülmektedir.⁴⁸⁸

Genellikle senedin ibtidasından, müntehasına kadar bütün ravilerin hallerini muhafaza ederek nesilden nesile rivayet etmiş oldukları müsel sel hadisler, isnada verilen önemin büyük bir göstergesidir. Heytemî'nin de müsel sel rivayet kanallarına dahil olması ve bu senedleri, aktarılan durumlarla birlikte zapt altına alması, yine onun hadis rivayetinde isnada göstermiş olduğu önemin bir yansımasıdır.

Buraya kadar isnad meseleleri ile ilgili değerlendirmeler yapıldıktan sonra isnadın unsurlarından birisi olan ravi konusu ile ilgili Heytemî'nin görüşleri üzerinde durulacaktır.

2.4.2.2. Râvî ile İlgili Durumlar

Lügatta, “taşıyan, ileten ve aktaran” gibi anlamlara gelen râvî kelimesi, hadis literatüründe ise bir hadisi öğrenip edâ kalıplarından birisi ile başkalarına aktaran kişi için kullanılmaktadır.⁴⁸⁹

Hadislerin senedlerinde yer alan ve sıhhat durumu ile ilgili hükümleri etkileyen raviler, çeşitli açılardan tetkik edilmektedir. Hadislerin kabulü veya reddini tespit edebilmek, hadis usulünün temel amacıdır. Bu amaca ulaşabilmek için de öncelikle hadisi nakleden ravilerin durumlarını doğru tespit edebilmek gerekmektedir. Burada hadis ilmine göre ravide aranan şartlar konusu incelenecektir.

⁴⁸⁸ Bkz. Heytemî, *Sebet*, 107, 126, 161; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*, 10, 11, 13, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 25.

⁴⁸⁹ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 69; Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü* 8, 251.

2.4.2.2.1. Râvîde Aranan Şartlar

Rivayeti makbul olabilmesi için bir ravide aranan en temel kriterler adalet ve zabt başlıkları altında incelenmektedir.⁴⁹⁰ Ravide bulunması şart koşulan adalet kavramı ile Müslüman olmak, akıllı olmak, bulûğa ermiş olmak, takva sahibi olmak ve adâbı muâşeret kurallarına uyumluluk göstererek, insânî ve örfî meziyetlerle marûf, murûet sahibi bir kişi olmak gibi şartlar kastedilmektedir. Ayrıca ravide bulunması şart koşulan zabt maddesi ile de uyanık olmak, gafıl olmamak, ezberden aktarılan rivayeti unutmamış olmak, kitaptan nakledilen rivayetlerin yazılı olduğu evrağı muhafaza etmek ve mana ile aktarılan rivayetler için anlamı bozan durumlara hakim olmak gibi maddeler kastedilmektedir.⁴⁹¹

Heytemî de hadis rivayet eden ravide bulunması gereken şartları ele almaktadır. Bu kapsamda ravinin Müslüman, mükellef ve zapt sahibi olması gerektiğini belirtmektedir.⁴⁹²

Heytemî, bahsi geçen şartları taşıyan ravilerin rivayetlerinin kabul edilmesi için şu maddeleri de zikretmektedir. Bu kapsamda ravi yalan söylemeyi haram kabul eden, yalancılıkla bilinmeyen ve inancının propagandasını yapmayan biri ise bid'at ehlinden olmasının zarar vermeyeceğini, ancak bunun aksine tavırlar sergileyen bir yapıda olursa da hadislerinin reddedileceğini ifade etmektedir. Yine kıyasa muhalefet etse de veya hadis dışındaki bilgileri aktarmak hususunda mütesâhil davransa da fakih olmayan birinin de hadislerinin kabul edileceğini beyan etmektedir. Bunların yanında Heytemî, ravinin rivayetinin kabul edilebilmesi için cerh ta'dîl uleması tarafından hakkında tezkiye edici ve sika olduğunu beyan eden ifadelerle, adaletin tespit edilebilmesinin de şart olduğunu belirtmektedir. Sonrasında ise adalet kavramını, insanı büyük günah işlemekten, küçük günahlarda ısrarcı olmaktan ve murûeti bozacak davranışlardan engelleyen bir meleke şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁹³

Heytemî, ravide bulunması gereken şartları zikrettikten sonra hakkında hem cerh hem de ta'dîl ifadeleri bulunan ravinin durumundan bahsetmektedir. Bu tür durumlarda

⁴⁹⁰ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 212; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 351-358; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 69.

⁴⁹¹ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, nşr. Ebû Abdillâh es-Sürakî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 23; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 212; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 351-358; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 44-47; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 69-71.

⁴⁹² Heytemî, *et-Ta'arruf*, 70; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 15.

⁴⁹³ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 70.

cerh edenlerin sayısı, ta'dil ifadelerini kullananlardan az bile olsa cerhin takdim edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁹⁴

Sözü edilen şartların dışında da ravi açısından cerh ve ta'dili ifade edecek yöntemlerin olduğunu belirterek birkaç örnek zikretmektedir. Ravinin, sika raviler dışında başka hiç kimseden rivayette bulunmamasını, onun için ta'dil sebebi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca ravinin herhangi bir açıklamada bulunmaksızın metinlerde tedlis yapmasını ise onun açısından cerh manasına geleceğini beyan etmektedir.⁴⁹⁵

Ravide aranan şartlar bakımından Heytemî'nin konuya yaklaşımına bakıldığında klasik hadis metodolojisine mutabık görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hakkında cerh ve ta'dil ifadeleri bulunan raviler için cerhin takdim edilmesi yönündeki beyanı ile de bu meselede mütesahil davranılmaması gerektiğine işaret etmektedir. Ancak ilerleyen bölümlerde bazı örneklerde zikredileceği üzere Heytemî'nin bu görüşüne muhalif hareket ettiği hususlar bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle hakkında cerh ifadeleri olduğu halde ta'dil lafzılarını tercih ederek hadisleri değerlendirdiği görülmektedir. Bunun temel nedeni olarak da mezhebî faktörlerin devreye girdiği tespit edilmiştir.

Burada Heytemî'nin, rivayetin kabulü veya reddi bakımından ravide bulunması gereken şartlar konusundaki yaklaşımları zikredildikten sonra, zabt maddesini ilgilendiren bunama durumu ile ilgili değerlendirmelerine yer verilecektir.

2.4.2.2. İhtilât

Sahih hadislerin, raviye yönelik şartlarından birisi olan zapt, yani güçlü hafızaya sahip olmak, rivayet sahasının en önemli meseleleri arasındadır. Hadisçiler arasında yaygın olan metodolojiye göre sahih, hasen ve zayıf rivayet tanımlamalarının her biri zaptla alakalandırılmaktadır. Hadis rivayeti açısından güçlü bir hafızaya sahip olma konusu böyle bir önem arz ettiğinden, hadisçilerin yaşamış oldukları unutkanlık, bunaklık, hafıza kaybı vb. durumlar da rivayet ilmi açısından en kritik meselelerden biri haline gelmiştir.

Ravilerde meydana gelen unutkanlık durumları, hafif akıl karışıklığı ve ileri derecede unutkanlık olmak üzere kısımlandırılmıştır. Böyle bir durum yaşayan kişinin rivayetlerinin durumu ise hafıza problemlerinden önce veya sonra olmasına göre değerlendirilmektedir. Henüz akli yerinde iken yapmış olduğu rivayetler makbûl iken, akli

⁴⁹⁴ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 72.

⁴⁹⁵ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 72.

sıkıntılar yaşadığı dönemde yaptığı rivayetler veya hangi durumda yaptığı bilinemeyen nakiller merdûd sayılmaktadır.⁴⁹⁶

Heytemî de hadis ilminde önemli bir yer teşkil eden ihtilât meselesine değinmektedir. Hadis, fıkıh, usûl ve farklı ilmî disiplinlerin otoritelerine göre kişinin hafızasının yerinde olduğu zaman diliminin, unutkanlık yaşadığı süreden daha fazla olması durumunda, unutkanlığın rivayete zarar vermediği görüşünde olduklarını ifade ederek, kendisi de bu fikirde olduğuna işaret etmektedir. Enes b. Mâlik'in ömrünün son dönemlerinde kısmî unutkanlık yaşamasına rağmen insanların ondan hadis rivayet etmeye devam etmelerinin nedenini de buna bağlamaktadır.⁴⁹⁷

Ayrıca Heytemî, sahabe ve tabiîn tabakasında kısmî unutkanlık yaşayanlar olsa da bunama derecesinde hafıza kaybı yaşamadıklarını savunmaktadır. Çünkü bu şekilde yaşanan ileri seviye unutkanlıkların genellikle kişinin ömrünün son dönemlerinde meydana geldiğini ve insanların bu duruma gelen ravilerden hadis rivayet etmemeye özen gösterdiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla Heytemî'nin, sahabe ve tabiîn için belirtmiş olduğu bunama derecesinde akıl kaybı yaşamamalarından kastı da böyle anlaşılmaktadır. Bununla beraber, İmam Mâlik'in: "*Bunaklık ancak yalancılar içindir.*"⁴⁹⁸ sözünü aktararak

⁴⁹⁶ İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadis*, 494; Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallâhu 'aleyhi ve sellem*, nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefi (Medine: Mektebetü'l-İmân, 1408/1987), 2/787-788; Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, nşr. Muhammed Osman el-Haşet (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 120; Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî Bedreddîn İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî* 2, nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, 1406/1986), 137; Ebû'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-hadîs* 2, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1387/1967), 244; Ebû İshak İbrâhîm b. Mûsâ b. Eyyûb Burhâneddîn el-Ebnâsî, *eş-Şezâ'l-feyyah min ulûmi ibni's-salâh*, nşr. Salâh Fethî Hilel (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998), 2/744; Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî (Riyad: Dâru Fevâz li'n-Neşr, 1413/1992), 2/662-663; Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân Irâkî, *Tebsiratü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehâ (el-Elfiyye)*, nşr. Abdüllatif el-Hümeym, Mâhir Yasin el-Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/329; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/895-896; Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî Zekerıyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî bi-şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî*, nşr. Abdüllatif el-Hümeym, Mâhir Yasin el-Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 2/322-323; Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl Emîr es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*, nşr. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyza (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 2/283.

⁴⁹⁷ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 295.

⁴⁹⁸ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî vd. (Fas: Matbaatü Fadâle - Muhammediyye, 1385-1403/1965-1983), 2/64.

yalan ve isyanı akıl kaybının sebepleri arasında zikretmektedir. Ayrıca hastalık, çocuğun vefatı, değerli bir malın çalınması veya telif edilen ilmî külliyatın yakılması vb. olayları da akli yitirmenin nedenleri arasında sayarak bu duruma düşen bazı alimleri zikretmektedir.⁴⁹⁹

Heytemî'nin ihtilât meselesi hakkındaki görüşlerine bakıldığında özellikle sahabe ve tabiîn tabakasına ayrı bir konum verdiği izlenimi ortaya çıkmaktadır. Ancak Heytemî, onların bunama seviyesinde bir unutkanlık yaşama ihtimallerini reddetmekten ziyade, bu seviyede unutkanlık yaşamış olsalar da kendilerinden rivayet edilen hadislerin o dönemlerine denk gelmediğini ve diğer ravilerin bu duruma dikkat ettiklerini savunmaktadır. Bu durum da Heytemî açısından hadislere karşı korumacı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

2.4.2.3. Lafzî ve Manevî Rivayet

Ravilerin, Hz. Peygamber'den yapmış oldukları nakillerde lafzî ve manevî olmak üzere iki rivayet metodu kullandıkları bilinmektedir. Ancak rivayetlerin genel olarak mana ile rivayet edildikleri de tarihi bir vakiyadır. Kur'ân vahyinde uygulanan yazı şartının hadisler için devreye alınmaması, bu durumu kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü ravilerin ezber kabiliyetlerindeki farklılıklar, hadisenin birkaç kez tekrarı, ihtisâr, ravinin hadisin yalnızca bir bölümünü duyması, soruların çokluğundan dolayı birden fazla cevap verilmesi, ravinin hatası, dilden kaynaklı sebepler ve yalan gibi çeşitli nedenler, mana ile rivayet yöntemini ortaya çıkarmıştır.⁵⁰⁰

Mana ile hadis rivayetine, belirli şartlar çerçevesinde cevaz veren ilim insanları olduğu gibi, bunu doğru bulmayanlar da olmuştur.⁵⁰¹ Ancak Hz. Peygamber'in, özellikle ezberledikleri hadisleri bir müddet sonra aynı sözcüklerle hatırlamakta zorluk yaşayan bazı sahabilere, haram olanı helal, helal olanı ise haram edecek seviyede anlam sapmaları yaşanmadığı müddetçe mana ile rivayet hususunda müsaade ettiği de⁵⁰² bilinmektedir. Bu sebeple mana ile rivayetin cevâziyeti noktasındaki tartışmalarla mesai harcamaktansa, bu yöntemin uygunluğunu sağlayacak şartların belirlenmesi üzerinde gayret sarf etmek daha isabetli görünmektedir. Bundan dolayı alimler arasında mana ile rivayetin şartları

⁴⁹⁹ Bkz. Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 242-253.

⁵⁰⁰ Nebi Bozkurt, "Hadislerin Tercüme ve Yorumlarında Uyulması Gereken Kurallar", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1994), 219; Enbiya Yıldırım, "Hadislerin Manayla Rivayeti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Eylül 1996), 281-287; Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 86-95.

⁵⁰¹ Bkz. Yıldırım, "Hadislerin Manayla Rivayeti", 289 vd.

⁵⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 199-200.

hususunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Hatta Hz. Peygamber'in dahi farklı zaman ve mekanlarda aynı konu ile ilgili çeşitli sözcükler kullanarak insanlarla iletişime geçmiş olması, bu yöntemin doğal ve uygulanabilir olduğunun en önemli göstergesidir.

Hadis literatüründe *rivâyet bi'l-lafz* şeklinde terimleşen yöntem, Hz. Peygamber'in kullanmış olduğu sözcüklerin değişikliğe uğratılmadan orijinal haliyle aktarılmasıdır.⁵⁰³ *Rivâyet bi'l-ma'nâ* şeklinde isimlendirilen, mana ile rivayet metodunda ise Hz. Peygamber'in kullandığı lafızların, bu işte yeterli formasyon sağlamış kişiler tarafından eş anlamlıları ile değiştirilerek, hadiste anlatılmak istenen mananın ifade edilmesidir.⁵⁰⁴

Hadis metinlerini kasıtlı bir şekilde değiştirmek elbette caiz görülmemiştir. Bu hususta en uygun olan yöntem, Hz. Peygamber'in kullanmış olduğu orijinal lafızlarla metni rivayet etmektedir. Ancak pratikte bunun uygulanabilirliği mümkün olmadığı için alimlerin geneli mana ile rivayeti belirli şartlar çerçevesinde caiz görmüşlerdir. Bu hususta kelimelerin delalet ettiği manayı bilmeyen, dil bilgisi anlamında yeterli birikimi sağlayamayan ve benzer lafızlar arasındaki farkları idrak edemeyen kişiler hakkında mana ile rivayet ittifakla caiz görülmemiştir.⁵⁰⁵

Heytemî de ezan veya kamet gibi lafızları ile taabbüd kastedilmeyen yahut lafzı müteşâbih olmayan hadislerin mana ile rivayetini caiz görmektedir.⁵⁰⁶ Hatta bu meseleye olumsuz bakanların kullanmış oldukları bir delili, farklı bir açıdan değerlendirerek cevâziyetini bildirmektedir. Hz. Peygamber'in, sözlerini kendisinden işitildiği üzere başkalarına aktarmak hususunda teşvik içeren hadisinde⁵⁰⁷ yer alan “كما سمعته” ifadesinden dolayı, yalnızca lafzî rivayete müsaade edildiğini anlayan ilim insanlarının bulunduğunu açıklamaktadır. Ancak Heytemî, bu ifadeye bakarak böyle bir hükme varılmasının yanlış olacağını savunmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in, hadisin devamında: “*Nice fikh ehli kendisinden daha üstün anlayışlı birisine nakledebilir.*” şeklinde yer alan “فقهه” ifadesinin

⁵⁰³ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 130; Ayrıca lafzî rivayetle ilgili çeşitli mesele ve nakiller için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 171-188.

⁵⁰⁴ M. Tayyib Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri* (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1416/1995), 248; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 257; Ayrıca konu ile alakalı yazılmış doktora tezi bulunmaktadır. Bkz. Abdullah Hikmet Atan, *Mana ile Hadis Rivayeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.).

⁵⁰⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tevdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî (Riyad: Matbaat-u Sefîr, 1422/2001), 120.

⁵⁰⁶ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 74.

⁵⁰⁷ Bkz. Tirmizî, “İlim”, 7 (No. 2657).

anlayış ve manayı da içerdığını, dolayısıyla hadisçilerin belirlemiş olduğu şartlar dahilinde, bu hadisten mana ile rivayetin cevâziyetine de hüküm çıkarılabileceğini belirtmektedir.⁵⁰⁸

Heytemî, bu meseleye örnek olarak İslâm'ın üzerine binâ edildiği beş maddeyi içeren rivayeti ele almaktadır. Hadisin çeşitli varyantlarına bakıldığında, farklı lafızlarla nakledildiği görülmektedir. Bir rivayette, kelime-i şهادet lafızları açıkça zikredilirken,⁵⁰⁹ diğer varyantlarında ise “Allah’a inanmak”⁵¹⁰, “Allah’a iman ederek onun dışında tanrı olarak kabul edilen bütün varlıkları inkâr etmek”⁵¹¹ ve “Allah’ı tek ilâh olarak kabul etmek”⁵¹² gibi farklı ifadeler kullanılmaktadır. Heytemî, buradaki rivayet farklılıklarının lafzî ve manevî rivayetten kaynaklı olduğunu belirtmektedir. Zikri geçen rivayetlerden birinin lafzî, diğerlerinin ise manevî olarak aktarıldığını ifade etmektedir. Fakat buradaki rivayetler arasında lafzî veya manevî olanların tespit edilemeyeceğini de beyan etmektedir. Ayrıca Heytemî, önemli olan meselenin Allah’a iman etmek olup, şuursuzca dilden dökülen şهادet kelimelerinin herhangi bir yararının olmayacağını bildirmek için, Hz. Peygamber’in zikri geçen tüm lafızları kullanmış olma ihtimalini de eklemektedir.⁵¹³ Mezkûr hadis özelinde yapmış olduğu bu tespit ile rivayet farklılıklarının bir faydasına da işaret etmiş olmaktadır.

2.4.2.3.1. Rivayet Farklılıkları

Hadislerin rivayeti esnasında rivayet farklılıklarının oluşması, oldukça sık karşılaşılan bir durumdur. Bu durum, genel olarak ravilerin hıfz ve fehm seviyelerinin değişkenlikleri, ezberlenen rivayetin üzerinden uzun bir zaman geçmiş olması veya mana ile rivayet gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Hadislerin rivâyet farklılıklarını belirtmek, mana ile rivâyeti ilgilendiren konulardan biridir. Bu bağlamda hadisçiler, *ve fî hadîsin*, *ve fî hadîsin âhar*, *ve fî rivâyetin*, *ve fî rivâyetin uhrâ* gibi sözleri kullanarak, ele almış oldukları konu ile alakalı farklı rivayetlere yer vermektedirler.

⁵⁰⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 111.

⁵⁰⁹ Buhârî, “İmân”, 1 (No. 8); Müslim, “İmân”, 19 (No. 16); Tirmizî, “İmân”, 3 (No. 2609); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/417 (No. 4798).

⁵¹⁰ Buhârî, “Tefsîru'l-Kur’ân”, 32 (No. 4514).

⁵¹¹ Müslim, “İmân”, 20 (No. 16).

⁵¹² Müslim, “İmân”, 19 (No. 16).

⁵¹³ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 191.

Heytemî'nin de mana ile rivayetin sebeplerinden kaynaklı olan rivayet farklılıklarına işaret ettiği görülmektedir. Örneğin bir konuyu ele aldığı anda, bazen o mesele ile ilgili farklı rivayetleri art arda sevk etmektedir. Örneğin manevi korunma kapsamında: "Bakara sûresinin okunduğu evden şeytan kaçır." ⁵¹⁴ anlamındaki hadisi aktardıktan sonra rivayetin çeşitli varyantlarını kaynakları ile birlikte nakletmektedir. ⁵¹⁵ Ardından Hâkim'in rivayeti ⁵¹⁶ ile Tirmizî'nin bir rivayetini ⁵¹⁷ karşılaştırmaktadır. Ancak Tirmizî hadisinde: "Okunduğu evden şeytan kaçır." ifadelerinin yer almadığını ve bu sözün ise bahsetmiş olduğu konuda asıl maksut olduğunu belirterek aradaki farklılığa dikkat çekmektedir. Daha sonra İbn Hibbân ⁵¹⁸ ve Taberânî ⁵¹⁹ rivayetlerini naklederek buralarda aradığı ifadelerin bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu durum ise onun hadis tahriri ve rivayet farklılıklarına olan hakimiyetine işaret ettiği gibi bu yolu kullanarak en doğru lafızları tespit etme gayretini de göstermektedir.

Bir başka örnekte Heytemî, Felâk ve Nâs sûrelerinin önemini işlerken Müslim'in ⁵²⁰ ve Ebû Dâvud'un ⁵²¹ tahrir ettiklerini belirttiği bir hadise yer vermektedir. ⁵²² Ardından Bezzâr'ın ⁵²³ (ö. 292/905) Abdullâh el-Eslemî'den (ö. 71-690), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın ⁵²⁴ (ö. 224/838) ve Nesâî'nin ⁵²⁵ (ö. 303/915) Mu'âz b. Abdillâh b. Hubeyb el-Cühenî (ö. 118/736) ve babası tarîkinden, yine Ebû Ubeyd'in ⁵²⁶ Abdurrahmân b. 'Âbis'ten ve Tirmizî'nin ⁵²⁷ (ö. 279/892) Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) yaptıkları nakilleri getirerek aralarındaki rivayet farklılıklarına işaret etmektedir. ⁵²⁸

⁵¹⁴ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 212 (No. 780); Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2 (No. 2877); Nesâî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 17 (No. 7961), "Amelü'l-yeve ve'l-leyle", 327 (No. 10735); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 13/224 (No. 7821), 14/160 (No. 8443), 14/489 (No. 8915), 15/17 (No. 9042); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 3/62 (No. 783); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/285 (No. 3026).

⁵¹⁵ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 31-33.

⁵¹⁶ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/285 (No. 3026).

⁵¹⁷ Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2 (No. 2878).

⁵¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 3/59 (No. 780).

⁵¹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 6/163 (No. 5864).

⁵²⁰ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 264 (No. 814).

⁵²¹ Ebû Dâvud, "Ebvâbü'l-vitr", 19 (No. 1462, 1463).

⁵²² Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 51.

⁵²³ Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân Heysemî, *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idü'l-Bezzâr*, nşr. Habîbürrahman el-A'zamî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1399/1979), 3/85-86.

⁵²⁴ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, nşr. Mervân el-Atiyye vd. (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1415/1995), 1/270.

⁵²⁵ Nesâî, "İsti'âre" 1 (No. 5428).

⁵²⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 1/270.

⁵²⁷ Tirmizî, "Tıbb", 16 (No. 2058).

⁵²⁸ Bkz. Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 50-54.

Heytemî, büyük günahları ele almış olduğu *ez-Zevâcir* 'an iktirâfî'l-kebâ'ir isimli eserinde namazı kasıtlı bir şekilde terk etmek hakkında gelen rivayetlere yer vermektedir. Bu konu ile alakalı otuz altı farklı rivayeti, kaynakları ve sened durumları ile birlikte genişçe aktararak rivayet farklılıklarını göstermektedir.⁵²⁹

Yine Heytemî besmele ile alakalı yazmış olduğu bir eserinde besmele hakkındaki bazı faziletleri bildirmek için çeşitli rivayetleri peş peşe sıralamıştır.⁵³⁰ Heytemî'nin eserlerinde bu konu ile alakalı, çalışmamızda zikredilmesi mümkün olmayacak kadar fazla örnek bulunmaktadır. Ayrıca nakledilen misallerle, Heytemî'nin bu konudaki genel tavrı gözlemlenebildiği için daha fazla aktarıma gerek duyulmamıştır.

Heytemî rivayet farklılıklarına işaret edeceği zaman *ve fî rivâyetin*⁵³¹ *ve ehracehü fülân*⁵³² (falan kişi şu şekilde tahrir etti), *ve fihî*⁵³³ (bu konudaki diğer bir rivayet), *bi senedin âhâr*⁵³⁴ (farklı bir sened ile), *ve fî uhrâ*⁵³⁵ (başka bir yerde) vb. ifadeler kullanmaktadır.

Heytemî'nin, hadis rivayetinde genel bir tavır olarak takip etmiş olduğu, rivayet farklılıklarına işaret metodu, mana ile rivayeti ilgilendiren bir konudur. Bunu, bazen fikhî bir hüküm istinbât edebilmek, bazen insanlar tarafından yanlış yorumlanan rivayetleri açıklamak, bazen de aktarılan rivayetin daha iyi anlaşılabilmesi gibi çeşitli nedenlerle uyguladığı görülmektedir. Heytemî'nin, ihtiyaç olması durumunda, bir konuyu işlerken ilgili bütün rivâyetleri art arda aktarması, hadis birikiminin derinliğini, rivayetleri bütüncül olarak değerlendirebildiğini ve konunun ayrıntılarına hâkim olduğunu göstermektedir.

Rivayet farklılıkları meselesinin tarifi ve Heytemî'nin konuya yaklaşımı işlendikten sonra yine rivayet farklılıklarının alt başlıkları olan ihtisâr ve taktî' konularının kısaca

⁵²⁹ Heytemî, *ez-Zevâcir*, 1/220.

⁵³⁰ Bkz. Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 274 vd.

⁵³¹ Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, 1/33, 36, 37, 46 vd.; Heytemî, *el-Î'lâm*, 54, 57, 93, 242; Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 1/14, 21, 55-10/427; Heytemî, *el-İfsâh 'an ehâdîsi'n-nikâh*, 22, 30; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 86; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Eşrefü'l-vesâ'il ilâ fehmi's-şemâ'il ve me'ahû Cevâhirü'd-dürer fî menâkib İbn Hacer*, nşr. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 50; Heytemî, *ez-Zevâcir*, 1/217; Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 55; Heytemî, *Keffü'r-re'â'*, 48; Heytemî, *ed-Dürü'l-mendûd*, 55-255; Heytemî, *Meblağu'l-ereb*, 1, 2, 3, 4 vd.

⁵³² Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 35.

⁵³³ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 39.

⁵³⁴ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 61.

⁵³⁵ Heytemî, *Tahrîrü'l-makâl*, 22; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 86; Heytemî, *ez-Zevâcir*, 1/217.

tanımlamaları yapılarak Heytemî'nin eserlerinden tespit edilen birer örneğe yer verilecektir.

2.4.2.3.2. İhtisar

İhtisâr, bir hadisin içermiş olduğu anlamları, tam olarak kapsayacak şekilde kısaca nakletmek ve özetlemek demektir.⁵³⁶ Bu şekliyle ihtisar, mana ile rivayeti ilgilendiren bir meseledir.⁵³⁷ Bu sebeple mana ile rivayet meselesinin meşruiyeti noktasındaki tartışmalar hadisleri ihtisar ederek rivayeti de kapsamaktadır. Bu bağlamda birtakım şartlara yukarıda değinildiği için burada tekrar edilmeyecektir.⁵³⁸

Belirli şartlar çerçevesinde mana ile rivayet konusuna cevâz veren Heytemî, hadiste ihtisar meselesine de olumlu bakmaktadır. Hatta kendisinin de ihtiyaç halinde eserlerinde ihtisar yöntemini kullandığı görülmektedir. Bazen uzunca rivayetler aktarırken rivayetin içinden konu hakkında gerekli olan bölümü nakledip, hadisin geri kalanını ise zikretmeden *el-hadîs*⁵³⁹ veya *fe zekera el-hadîs*⁵⁴⁰ gibi ifadeler ile ihtisar etmektedir.

İhtisâr konusu ile bağlantılı olarak Heytemî'nin eserlerinde yer alan örneklerden birisini burada zikretmek isabetli olacaktır. Heytemî'ye kıyamet günü hesaba çekilecek üç farklı insanla ilgili bilgileri içeren rivayetin durumu sorulmuştur. İlgili rivayet şöyledir: “*Şu üç kişi, kıyamet günü ilk hesaba çekilecek olanlardır. Birincisi Allah tarafından kendisine ilim verilen kişidir. Allah: ‘Sana bahşedilen ilimle ne yaptın.’ diye ona sorduğunda, gece gündüz amel ettiğini söyler. Allah ve melekler ‘Sen yalan söylüyorsun. Aslında, insanlar bu kişi alimdir desinler diye yaptın.’ şeklinde karşılık verirler. İkinci kişi, Allah’ın kendisine zenginlik verdiği kişidir. Kendisine ne yaptığı sorulduğunda, Allah yolunda tasadduk ettiğini söyler. Allah ve melekleri: ‘Yalan söylüyorsun, insanlar cömert desinler diye yaptın.’ sözüyle karşılık verirler...*” Heytemî'ye bu rivayetin sıhhati sorulduğunda, Müslim'in rivayet ettiğini söylemekle yetinmektedir. Bu durum Heytemî'nin, Buharî ve Müslim'de geçen rivayetleri sahih olarak kabul ettiğini gösteren kabullenici yaklaşımı şeklinde de değerlendirilebilir. Sonrasında ise rivayette zikredilen üçüncü kişinin ihtisar

⁵³⁶ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 459; Okiç, *Hadis Usûlü*, 249; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 131.

⁵³⁷ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 59.

⁵³⁸ Detaylı bilgi için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 119; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 459-460.

⁵³⁹ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 39, 40.

⁵⁴⁰ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 41.

edilerek burada söylenmediğini ve *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn*⁵⁴¹ adlı eserde tamamının yer aldığını belirtmektedir.⁵⁴²

Verilen misalde, Heytemî'nin tespit etmiş olduğu bir ihtisar örneği bulunmaktadır. Ancak Heytemî'nin bu rivayette ihtisar yapıldığını belirtmesi, sorulan soruya bakarak olmalıdır. Çünkü Müslim'in rivayetinde üçüncü kişi de zikredilmektedir.⁵⁴³ Bununla beraber yukarıda nakledilenler, Heytemî'nin hadis ilmi alanındaki yetkinliğini ve hadislerle ilgili güçlü bir hafızası olduğunu göstermektedir. Çünkü sorulan rivayetin kaynağını söylemekle beraber metindeki eksikliği de beyan ederek, bu noksanlığın giderilebileceği esere işaret etmektedir.

2.4.2.3.3. Taktî'

Birden fazla konuyu ihtiva eden bir hadisin, yalnızca ihtiyaç duyulan bölümünü alarak rivayet etmeye *taktî'u'l-hadis* denilmektedir.⁵⁴⁴ Diğer bir ifadeyle bahse konu olan mevzu hakkında hadisin ilgili kısmı zikredilerek, odağın dağılmaması hedeflenmektedir. Hadislerde uygulanan taktî' işlemi de yine mana ile rivayet konusunu ilgilendiren meselelerdendir.

Mana ile rivayeti caiz gören Heytemî'den, taktî' konusunda tespit edilen misallerden birisi şu şekildedir. Heytemî, "*Bakara sûresi okunduğu evden şeytan kaçır.*"⁵⁴⁵ anlamındaki hadisi taktî' etmiştir.⁵⁴⁶ Çünkü Heytemî'nin, burada anlatmak istediği asıl mesele şeytanın insana vereceği birtakım vesveselerin olumsuz etkilerinden korunmak maksadıyla bazı tavsiyelerde bulunmaktır. Bu sebeple sözü edilen hadisin yalnızca zikredilen bölümünü nakletmiştir. Ancak hadisin kaynakları incelendiğinde ise baş kısmında: "*Evlerinizi kabirlere çevirmeyin.*" ifadesinin de yer aldığı görülmektedir. Fakat Heytemî tarafından hedeflenen konu ile doğrudan ilgisi olmadığı için bu kısmın hazfedilmesi tercih edilmiştir.

⁵⁴¹ Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *İhyâ-u ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 4/377.

⁵⁴² Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 193.

⁵⁴³ Bkz. Müslim, "İmâre", 152 (No. 1905).

⁵⁴⁴ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 461; Okiç, *Hadis Usûlü*, 249; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 304.

⁵⁴⁵ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 212 (No. 780); Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2 (No. 2877); Nesâî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 17 (No. 7961), "Amelü'l-yevm ve'l-leyle", 327 (No. 10735); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/224 (No. 7821), 14/160 (No. 8443), 14/489 (No. 8915), 15/17 (No. 9042); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 3/62 (No. 783).

⁵⁴⁶ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 31.

2.4.3. Hadis Tahammül ve Edâ Metotları

Hadis rivayeti, Hz. Peygamber'e ait olan tergîb, terhîb, emir, nehiy ve ruhsat gibi ifadeleri ümmete aktarmak manasını içerdiğinden, bu konuda oluşabilecek ciddiyetsizliklerin önüne geçebilmek için hadislerin, belirli sîgalarla alınıp, nakledilmesi hususunda ittifak edilmiştir. Tahammül ve edâ yolları ismi ile anılan hadis öğrenim ve öğretim metotları, hadis usûlcüleri tarafından sekiz kısım olarak tespit edilmiştir. Bunlar arasında en kuvvetlisinin semâ' yöntemi olduğu ifade edilmektedir. Ardından kıraat, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyyet ve vicâde şeklinde sıralanmaktadır.⁵⁴⁷

Burada bütün kısımların detaylarına girilmeyecektir. Yalnızca Heytemî'den tespit edilen ve dikkat çekilmeye değer görülen icâzet ve vicâde nevileri ile ilgili bazı önemli bilgilere yer verilecektir. Fakat konuya geçmeden önce şunu da ifade etmek gerekir ki, Heytemî'nin semâ' yolu ile rivayete ne derecede önem vermiş olduğu, bizzat kendisinin kaleme alarak isnatlarını zapt altına aldığı, semâ'⁵⁴⁸ yollu rivayetlerinin çokluğundan anlaşılmaktadır.⁵⁴⁹

Heytemî'nin, hadis tahammül ve edâ kalıplarına yönelik bazı değerlendirmelerine temas etmek de yerinde olacaktır. Bu bağlamda, rivayet edilen hadisi, ravi bizzat şeyhinden işitmişse “حدثنا”، şayet şeyhe okunarak onayı alınmışsa “أخبرنا”، icâzet yolu ile rivayet izni alınmışsa “أنبأنا” lafızları ile rivayetin edâ edildiğini belirtmektedir. Ancak beyan etmiş olduğu bu metodun ihtilaflı olduğunu ve farklı görüş beyan edenlerin bulunduğunu da ifade etmektedir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 251-291; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 156; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/418-491; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 393-394; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 51.

⁵⁴⁸ Tanımı için bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 251; Nevevî, *et-Takrîb*, 54; İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs* 2, 109; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/418; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 394; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 61; Uğur, *Hadis Terimleri*, 355; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 51; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 274.

⁵⁴⁹ Bkz. Heytemî, *Sebet*; Heytemî, *Esânîdü'l-fakîh*.

⁵⁵⁰ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 199.

2.4.3.1. İcâzet

Bir hadis hocasının talebesine, kendisinden işittiklerini veya bir kitabını yahut rivayet hakkına sahip olduğu bütün hadisleri, rivayet etmek üzere izin vermesine *icâzet* denilmektedir.⁵⁵¹

Çeşitli neveleri olan icazetle rivayet meselesinin,⁵⁵² konumuzu ilgilendirmesi açısından birkaç kısmına değinmek yerinde olacaktır. İcâzetü'l-muayyen li-muayyen ismi ile anılan nevi, belirli olan rivayetleri, belirli bir şahsa verilmesini ifade etmektedir.⁵⁵³ İkinci bir kısım olarak icâzetü'l-muayyen li-gayri'l-muayyen şeklinde adlandırılan nevi, hadis hocasının, belirli bir şahsa, sınırları belirlenmemiş olan rivayetleri için izin vermesidir.⁵⁵⁴ Üçüncü kısım olarak da icâzet li-gayri muayyen bi-vasfî'l'umûm ismi ile ifade edilen, bir hadis hocasının, “benim zamanıma yetişen herkese icâzet verdim.” vb. sözlerle belirtmiş olduğu izindir.⁵⁵⁵

Heytemî'nin de bizzat kendi eserinde kaydettiği üzere henüz on üç yaşında iken icazet yolu ile hadisler aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda birçok alim tarafından kendisine verilmiş olan özel ve genel icazetlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Kendisinden icazet aldığı hocalarının, bütünüyle bir eserde zikredilmesinin mümkün olmayacak kadar çok fazla olduğunu ifade etmektedir. Zekerîyya el-Ensârî ve Abdülhak es-Sünbâtî'yi özel olarak icazet aldığı hocaları arasında zikretmektedir. Heytemî'nin icâzetü'l-hâssa ismi ile adlandırdığı bu rivayet izni, daha önce zikri geçen icâzetü'l-muayyen li-muayyen ve icâzetü'l-muayyen li-gayri'l-muayyen şeklindeki yöntemler olmalıdır. Çünkü öncelikle hocasından belli bir hadis için icazet aldığını belirttikten sonra, hocasının bütün rivayetleri için kendisine icazet verdiğini beyan etmektedir. Ardından icâzeti âmme ismi ile zikrettiği hadis rivayet iznini de Süyûtî'den almış olduğunu belirtmektedir. Bu yöntem ise sözü edilen icâzet li-gayri muayyen bi-vasfî'l'umûm adı ile tarif edilen icazet şeklidir. Çünkü Heytemî, Süyûtî'nin: “benim zamanıma yetişen herkese icâzet verdim.” şeklindeki

⁵⁵¹ Nevevî, *et-Takrîb*, 58-61; İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs* 2, 119-121; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 413; İtr, *Menhecü'n-nakd* 3, 215; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 65; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 53; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 123.

⁵⁵² Detaylı bilgi için bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 265-278; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/447-466; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 413-425; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 66-68.

⁵⁵³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 265; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/448; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 413; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 53.

⁵⁵⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 268; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/451; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 53.

⁵⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 268; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 416.

ifadesine yer vererek, onun vefatından üç sene önce dünyaya geldiğini ve bu icazetin kapsamına girdiğini açıklamaktadır.⁵⁵⁶

İcazet yolu ile rivayet yöntemi, alimler arasında görüş ayrılıklarına neden olan bir konudur. Özellikle umûmî ifadelerle verilen icazet meselesi, ilim dünyasında ciddi tartışmalara ve görüş ayrılıklarına sebebiyet vermiştir.⁵⁵⁷ Ancak sözü edilenlere bakıldığında, Heytemî'nin hem özel hem de umûmî anlamda olan icâzetle rivayet meselesine olumlu baktığı ve bizzat kendisinin de bu yöntemi kullandığı görülmektedir. Fakat tartışmalı olan umûmî icâzet yöntemini kullanarak Süyûtî'den icazet aldığını ve onu hocası olarak kabul etmesi ise hadis ilmi açısından olumsuz bir durum olarak nitelendirilebilir.

2.4.3.2. Vicâde

Semâ, kıraat, icâzet veya münavele gibi yollardan birisi olmaksızın, aralarında mülakât veya çağdaşlık olsun ya da olmasın, bir kişinin başkasına ait olan herhangi bir kitabı veya yazılı evrağı bulmasına yahut elde etmesine vicâde denilmektedir. Vâcid ismi ile anılan kitabı bulan kişinin, semâ' veya icazet sîgalarından birisi ile nakil yapması caiz görülmemiştir. Bu durumlarda “vecedtü” veya “kara'tü bi-hattı fûlân” şeklindeki vicâdeye delalet eden kalıpların kullanılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁵⁵⁸

Vicade ile hadis tahammül ve eda yöntemi, ilim insanları arasında ciddi tartışmalara neden olmuş ve ekseriyetle makbul sayılmamıştır. Ancak vecedtü veya kara'tü gibi lafızlarla hadis nakledildiği zaman, rivayetin nev'ini ve asıl ravisinin halini belirtmesi açısından izin verildiği de ifade edilmiştir.⁵⁵⁹

Vicâde meselesi ile alakalı Heytemî'nin eserleri incelendiğinde kitaptan nakil hususunda da son derece hassas olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, “*Kurbanlarınızı güzelce kesin. Keseceğiniz zaman bıçağınızı bileyin ve hayvanınızı rahatlatın.*”⁵⁶⁰ örneği

⁵⁵⁶ Heytemî, *Sebet*, 91, 95.

⁵⁵⁷ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 268-269; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 416-418.

⁵⁵⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 288; Nevevî, *et-Takrîb*, 65-66; İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadis* 2, 127; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/487; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'İslâmî, 1416/1995), 2/769; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 436; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 70; Uğur, *Hadis Terimleri*, 421; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 55; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 330.

⁵⁵⁹ Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 70-71.

⁵⁶⁰ Müslim, “Sayd”, 57 (No. 1955); Tirmizî, “Diyât”, 14 (No. 1409); Ebû Dâvûd, “Dahâyâ”, 12 (No. 2815); Nesâî, “Dahâyâ”, 21 (No. 4405); İbn Mâce, “Zebâih”, 3 (No. 3170); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi' San'ânî, *el-Musannef* 2, nşr. Habîbu'r-Rahman el-Â'zamî (Hindistan: el-Meclisü'l-

üzerinden Heytemî'nin konuya yaklaşımını irdelemek mümkündür. Heytemî, rivayetin “vâv” ve “fâ” atıf harfleri ile olmak üzere iki farklı şekilde nakledilen varyantlarının durumunu değerlendirirken, yapmış olduğu yorumlar bu konudaki titizliğini göstermektedir.

Heytemî, bu hadis ile ilgili fukahânın, hadisçilerin ve şârihlerin kitaplarını incelediğinde “ثم ليرح” şeklinde nakleden Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) haricinde, “وليرح” şeklindeki “vâv” harfi ile aktarılan varyantı dışında bir rivayete rastlamadığını belirtmektedir. Bu durumda “vâv” harfi ile yapılan nakillerin, mütevatir seviyesine ulaştığını ve zarûrî bilgi ifade ettiğini vurgulamaktadır.⁵⁶¹

Yer verilen örnek üzerinden Heytemî “فليرح” şeklinde “fâ” harfi ile rivayet edenlerin, Müslim'in birkaç nüshasında bu şekilde gördüklerine binâen yaptıkları savunmayı eleştirmektedir. Çünkü kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen ve aidiyeti tevsik edilmemiş olan yazılı evraklardan, cezm ifadeleri ile hadis rivayet edilmesinin ittifakla caiz görülmediğini beyan etmektedir. Ayrıca buradaki örnekte olduğu üzere onlarca güvenilir eserde geçen rivayete karşı, tevsik edilmemiş bir iki nüshanın tercih edilmesinin önünü kesmek açısından bu konuda oldukça titiz ve hassas olunmasının bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Heytemî, “*Herhangi bir alimden işitmediğiniz ve teyit etmediğiniz ilim kitabı bulduğunuzda, mürekkebi akana kadar bir kap suyun içine atın.*”⁵⁶² şeklinde aktarılan rivayete yer vererek kitaptan rivayet yapılması hususuna karşı son derece temkinli olunması gerektiğini ve hadisleri tespit etmenin o kadar da kolay bir iş olmadığını vurgulamaktadır.⁵⁶³

Bu tür durumlarda, kitabın kime ait olduğu güvenilir kanallardan tespit edilebilirse, müellife nisbeti ve içindeki rivayetlerin ona aidiyeti hususunda cezm ifadelerinin kullanılabileceğini belirtmektedir. Ancak kitabın aidiyeti kesin olarak tespit edilememişse ve kitabın içindeki rivayetler insanlara nakledilecekse, o zaman cezm ifadeleri ile değil, tevsik edemediğini ifade edecek temrîz ve vicâde sîgaları ile rivayet edilebileceğini beyan etmektedir.⁵⁶⁴

İlmî, 1404/1983), 4/492 (No. 8603); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 28/336 (No. 17113); Dârimî, *es-Sünen*, 2/1254 (No. 2013); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 7/274 (No. 7114).

⁵⁶¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 63.

⁵⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 352.

⁵⁶³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 63-64.

⁵⁶⁴ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 64.

Sözü edilenler, Heytemî'nin vicâde yöntemine karşı son derece ihtiyatlı yaklaştığını göstermektedir. Çünkü güvenilir bir alim veya ravi tarafından teyit edilmemiş rivayetlerin yalnızca yazılı evraklardan yahut kitaplardan aktarılmasını kabul etmeyerek semâ', icâzet vb. tahammül yolları ile nakledilen isnadın hadis rivayetleri açısından ehemmiyetini vurgulamış olmaktadır.

2.4.4. Hadis Çeşitleri

Hadisler, çeşitli kriterlere göre bazı kısımlara ayrılmaktadır. Bunların arasında ravi sayısı, rivayetin sıhhat ile za'fiyet yönünden hükmü ve hadisin kaynağı gibi belirleyici etkenler bulunmaktadır. Burada, zikredilen kriterler çerçevesinde hadis çeşitleri ve bu bağlamda Heytemî'nin eserlerinden tespit edilen bilgilere yer verilecektir.

2.4.4.1. Ravi Sayısı Bakımından Hadis Çeşitleri

Râvî sayısı bakımından hadisler, âhâd ve mütevatir olmak üzere iki ana başlık altında incelenmektedir. Âhâd haber ise garîb, aziz ve meşhûr şeklinde alt başlıklara ayrılmaktadır. Yapılan bu sınıflandırmanın hadisçilere ait olduğu bilinmektedir.⁵⁶⁵ Buna mukabil hanefi usûlcülere göre hadislerin mütevatir, meşhur ve âhâd olmak üzere üç ana taksime tabi tutulduğu bilinmektedir. Onlara göre meşhur hadis ayrı bir sınıf olarak kabul edilerek, garîb ve aziz hadisler ise ahad haber altında değerlendirilmiştir.⁵⁶⁶

Heytemî de ravi sayısı bakımından hadisleri mütevatir ve ahad olmak üzere iki başlık altında değerlendirmektedir. Burada bahsi geçen mesele, Heytemî'nin de takip etmiş olduğu hadisçilerin usûlüne göre incelenecektir.

2.4.4.1.1. Mütevâtir

Ravi adedi ve içermiş olduğu bilginin, nazarî veya zarûrî oluşunda ilim ehli arasında görüş ayrılıklarının mevcut olduğu mütevatir, yalan üzerinde ittifak etmeleri aklen mümkün olmayan bir grubun, kendileri gibi bir gruptan aktardıkları rivayet olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶⁷ Hadis ıstılahında mütevatir kavramının ilk defa ne zaman kullanıldığı

⁵⁶⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 16.

⁵⁶⁶ Bkz. Abdülmecîd Türkmânî, *el-Medhal ilâ usûli'l-hadîs alâ menheci'l-hanefiyye* (Beyrut: Dâru'r-Reyâhîn, 2020), 21; İsmail Çiçek, *Hanefîler ve Hadis Usûlü -İlk Beş Asır Özelinde-* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 137.

⁵⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 16; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 38-42; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/626-632; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 102-105; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1400/1980), 344-348; Uğur, *Hadis Terimleri*, 306-

kesin olarak bilinmemekle beraber, İbn Salâh, ilk defa kullananlar arasında sayılan Hatib el-Bağdâdî'nin de usûlcülere ve fukahaya tabi olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁸ Ayrıca hadisçilerin uydurma rivayetlere karşı vermiş oldukları mücadele sonucunda, hadislerin mütevatir ve ahad olarak taksim edildiği görüşünü öne sürenlere göre bu kavramın, hadis literatürüne girişinin sahabe devrine kadar uzanabileceği ihtimalinden de söz edilmektedir.⁵⁶⁹

Mütevatir hadisler, kendi içerisinde iki kısımda incelenmektedir. Bütün rivayetlerde aynı lafızlarla aktarılan hadislerle lafzen mütevatir, aynı anlamın veya ortak bir mananın farklı lafızlarla yahut değişik olaylarla tevatür şartlarını taşıyan raviler tarafından nakledildiği hadislerle ise ma'nen mütevatir denilmektedir. Lafzen mütevatir olan hadislerin örneği oldukça az olmakla birlikte, manevî mütevatirin misalleri daha fazla bulunmaktadır.⁵⁷⁰

Hadis ilminde önemli ve geniş bir yere sahip olan mütevatir mevzusu hakkında nakledilen bu bilgiler ile yetinilerek, Heytemî'nin de konu ile alakalı görüşlerine yer verilecektir.

Heytemî, mütevatir hadisi yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan akıllı bir topluluğun müslim, gayri müslim fark etmeksizin görme ya da işitmeye dayanan (mahsûs) bilgiler cinsinden rivayet ettiği haberler şeklinde tanımlamaktadır. Mütevatir haberlerde, ravi çokluğunun tüm tabakalarda devam etmesi gerektiğini vurgulayan Heytemî, ravilerin bazı tabakalarda azalması durumunda rivayetin âhâd hükmü alacağını ifade etmektedir.⁵⁷¹

Ayrıca mütevatir hadisler, ifade ettikleri bilgi açısından da görüş ayrılıklarına neden olmuştur. İlim ehlinden bazıları, mütevatir rivayetlerin zan ifade ettiğini savunurken, bir kısmı da ilim (kesin bilgi) ifade ettiğini belirtmektedir. Ancak ifade ettiği ilmin istidlâlê dayalı nazarî veya herkes tarafından kavranabilecek zarûrî bilgi olduğu hususunda da ihtilaf bulunmaktadır. Bu hususta cumhûr ulema mütevatir rivayetlerin zarûrî ilim ifade ettiğini savunmaktadır.⁵⁷²

307; Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Bilal Saklan, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1986).

⁵⁶⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 372.

⁵⁶⁹ Saklan, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri*, 11-12.

⁵⁷⁰ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 92.

⁵⁷¹ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 68.

⁵⁷² Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993),

Heytemî'nin de bu meseledeki görüşünün cumhûrun beyanına uygun olduğu görülmektedir. Mütevatir hadis şartlarına uygun raviler tarafından aktarılan bir hadisin, lafzen veya ma'nen mütevatir olmasına bakılmaksızın kesin (zarûrî) bilgi ifade ettiğini belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle Heytemî, mütevatir rivayetlerin bütün nevileri ile kesin bilgiye delalet ettiğini savunmaktadır. Ancak ravi adedinin bazı tabakalarda azalması durumunda veya mütevatir olduğu zannedilen rivayetlerin kesin bilgi ifade etmeyeceğini de beyan etmektedir. Bu sebeple tarik çokluğunun, bir rivayeti bazen mütevatir seviyesine yükseltirken bazen de meşhur konumunda bırakabileceğini ifade etmektedir.⁵⁷³

Mütevatir hadis meselesine örnek olarak Heytemî, Hz. Peygamber'in rahatsız olduğu dönemde: "*Ebubekir'e söyleyin namazı o kıldırın.*" dediği hadisi ele almaktadır. Heytemî, hadise yer verdikten sonra mütevatir olduğunu ifade ederek, sahabe tabakasında Hz. Aişe⁵⁷⁴, Abdullah b. Mes'ûd⁵⁷⁵, Abdullah b. Abbas⁵⁷⁶, Abdullah b. Ömer⁵⁷⁷, Abdullah b. Zem'a⁵⁷⁸, Ebû Saîd el-Hudrî⁵⁷⁹, Ali b. Ebî Tâlib⁵⁸⁰ ve Hafsa bint Ömer⁵⁸¹ gibi ravilerin rivayet ettiğini ifade etmektedir.⁵⁸²

Hadisin çeşitli varyantları incelendiğinde olayın gelişimi ve sonucu ile ilgili metinlerin içerisinde muhtelif ifadelerle karşılaşılsa da yer verilen bölümün, rivayetler

106; Ebû'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, nşr. Abdürrezzak Afîfî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), 2/18-19; Saklan, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri*, 24-30.

⁵⁷³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 66.

⁵⁷⁴ Buhârî, "Ezân", 39 (No. 664); Tirmizî, "Menâkıb", 40 (No. 3672); Nesâî, "İmâmet", 41 (No. 883); İbn Mâce, "İkâmetü's-salât ve's-sünnetü fihâ", 142 (No. 1232); Mâlik b. Enes, "Kasru's-salât fi's-sefer", 83; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/67 (No. 24061); 42/442 (No. 25663); Dârimî, *es-Sünen*, 1/220 (No. 83).

⁵⁷⁵ Nesâî, "İmâmet", 2 (No. 777); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/432 (No. 37044); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/393 (No. 3842); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/70 (No. 4423).

⁵⁷⁶ İbn Mâce, "İkâmetü's-salât ve's-sünnetü fihâ", 142 (No. 1235); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/303 (No. 1784); 3/304 (No. 1785); 3/487 (No. 2055); Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1424/2004), 2/252 (No. 1484).

⁵⁷⁷ Buhârî, "Ezân", 46 (No. 682); Nesâî, "İşretü'n-nisâ", 116 (No. 9227); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 15/294 (No. 6874); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 2, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/356 (No. 3355).

⁵⁷⁸ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 12 (No. 4660); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/203 (No. 18906); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/743 (No. 6703).

⁵⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/171-172; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 30/264.

⁵⁸⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Fezâ'ilü'l-hulefâ'i'l-erba'a ve gayrihim*, nşr. Salih b. Muhammed el-Ukayl (Medine: Daru'l-Buhârî, 1417/1997), 151.

⁵⁸¹ Ebû Bekir eş-Şâfiî, *el-Fevâ'idü'l-müntehabetü'l-'avâlî 'ani's-şüyûhi'l-meşhûre bi'l-Gaylâniyyât*, nşr. Hilmi Kâmil Es'ad Abdülhâdî (Riyad: Daru İbni'l-Cevzî, 1417/1997), 540; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 30/265.

⁵⁸² Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, 1/59.

arasında müşterek lafız olduğu görülmektedir. Yani Hz. Peygamber'in, hastalığı döneminde namazları Hz. Ebubekir'in kıldırmasına yönelik emri, rivayetler arasındaki ortak sözlerdir. Heytemî'nin de ifade etmiş olduğu üzere sahabe tabakasında en az sekiz kişiden rivayet edilen bu hadisin, sonraki tabakalarda da yeterli çoğunluk tarafından rivayet edildiği ve mütevatir seviyesinde nakledilen bir haber olduğu görülmektedir.

2.4.4.1.2. Haber-i Vahid

Haber-i vahid sözlükte bir kişinin vermiş olduğu haber anlamına gelse de hadis ıstılahında, mütevatir hadisin şartlarını taşımayan rivayetler şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁸³

Kendi içinde garîb, azîz ve meşhur olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Ahâd haberlerin makbûliyeti, merdûdiyeti ve bilgi değeri ile ilgili de çeşitli terimler bulunsa da bahse konu olmadığı için burada zikredilmeyecektir.⁵⁸⁴ Bu başlık altında verilen tanımlama ise yalnızca ravi adedi ile ilgilidir. Mütevatirin şartı olan, her tabakasında yalan üzerine ittifak etmeleri mümkün olmayan bir toplumun yine kendileri gibi başka bir topluluktan nakledenlerin sayısı açısından, mütevatir seviyesine ulaşamadığı kastedilmektedir. Aslında bu tanımlama ile mütevatirin dışında kalan tüm hadislerin haber-i vahid olduğu da ifade edilmiş olmaktadır.

Haber-i vahidi, çeşitli yönleri ile değerlendiren Heytemî de yer verilene uygun bir tanım yapmaktadır. Bu bağlamda rivayet tabakalarında bulunması gereken ravi çokluğu vb. tevatür şartlarını taşımayan rivayetlerin, âhâd haber olacağını belirtmektedir. Haber-i vahidin kısımlarına da kısaca değinerek müstefîz ve meşhur gibi bölümlerinden bahsetmektedir.⁵⁸⁵

Ayrıca âhâd haberlerin bilgi değeri ve hükümleri ile ilgili de bazı notlar kaydetmektedir. Heytemî'ye göre âhâd haberler, mütevatir hadisin aksine zannî bilgi ifade etmektedir. Bununla beraber herhangi bir karine ile desteklenirse de kesin bilgi ifade ederek, fetva, şehadet ve dînî, dünyevî işlerde kendisi ile amel etmenin vacip olacağını beyan etmektedir.⁵⁸⁶

⁵⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 55; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 129; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 86; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 86; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 16.

⁵⁸⁴ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 55-59.

⁵⁸⁵ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 68.

⁵⁸⁶ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 68-69.

Heytemî'nin, eserlerinde geçen âhâd rivayetlerle ilgili bazen azîz ve garîb ifadelerini kullandığı görülmektedir. Örneğin: “*Her kim Mü'minûn sûresinin ilk üç ayeti ile âyete'l-kürsî'yi, sabah okursa akşama kadar, akşam okursa sabaha kadar muhafaza altında olur.*”⁵⁸⁷ şeklindeki rivayet ile kelime-i tevhîd zikrinin önemine dair bir hadisi⁵⁸⁸ aktardıktan sonra Tirmizî'nin bu rivayetler hakkında garîb hükmü verdiğiine değinmeden geçmemektedir.⁵⁸⁹ Bir diğer örnekte ise Hasan b. Ali'den nakledilen ve Hz. Peygamber'in vasıfları ile ilgili bir rivayetin,⁵⁹⁰ “Hadisin, bu tariki azizdir.” şeklindeki ifadesiyle ve rivayeti nakleden ikinci ravinin ismini zikretmek suretiyle aziz olduğuna işaret etmektedir.⁵⁹¹

Ahâd haberlerle ilgili Heytemî'nin görüşlerine bakıldığında hadisçilerin taksimatına göre hareket ettiği görülmektedir. Haber-i vahidi garîb, azîz ve meşhur olmak üzere üç kısımda incelemektedir. Bununla beraber genellikle Hanefî ulemasının meşhur hadisle ilgili farklı bir bakış açısı geliştirerek yaptıkları taksimata⁵⁹² yönelik herhangi bir vurgu yapmamaktadır. Sonuç olarak Heytemî'nin bu meselede Şâfiî temelli klasik hadis metodolojisine tabi olduğu ifade edilebilir.

2.4.4.2. Sıhhat veya Hüküm Bakımından Hadis Çeşitleri

Sıhhat veya hüküm bakımından hadisler, sahih, hasen ve zayıf olmak üzere üç ana başlık altında incelenmektedir. Ayrıca bu kısımların her biri de kendi içlerinde çeşitli nevilere ayrılmaktadır. Bu konu başlığı altında hüküm bakımından hadislerin bütünüyle işlenmesi hedeflenmemekle beraber, Heytemî'nin eserlerinden aktarılmaya uygun olarak tespit edilen kısımlarla ilgili alt başlıklar oluşturularak örneklerine değinilecektir.

⁵⁸⁷ Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 2 (No. 2879).

⁵⁸⁸ Bkz. Tirmizî, “De'avât”, 65 (No. 3474).

⁵⁸⁹ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 47-56.

⁵⁹⁰ Rivayet için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/324; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 22/155 (No. 414); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, nşr. Abdulali Abdulhumeyd Hâmid, Muhtâr Ahmed en-Nedvî (Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 3/24 (No. 1362).

⁵⁹¹ Heytemî, *Eşrefü'l-vesâ'il*, 62.

⁵⁹² Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Yargı, *Hanefî Fıkıh Doktrininde Meşhur Sünnetin Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003), 27 vd.

2.4.4.2.1. Sahîh ve Hasen Hadis

Sahîh hadis, zapt ve adalet sahibi olarak kabul edilen râvîler tarafından, muttasıl bir senedle muallel ve şâzz olmaksızın aktarılan hadistir.⁵⁹³

Sahih hadis için yapılan bu tanımın daha çok hadisçiler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Ancak hadisçiler, sahih hadisin tanımında sened merkezli bir sistem kullanıp metne önem vermemekle eleştirilmektedirler.⁵⁹⁴ Sahih hadisin, isnadı merkeze alan en yaygın bu tanımının ise Şâfiî tarafından temellendirilerek, İbn Salâh'ın kaleminden nihâî şekle ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Şâfiî'den önce sınırları belirlenmiş müttefekun aleyh bir tanımın bulunmadığı ancak birtakım ifadelerle sahih hadislerin belirtildiği aktarılmaktadır.⁵⁹⁵

Bu konuda Şâfiî ve onu takip eden ehli hadisin haricinde, ehli rey olarak bilinen Hanefilerin tutumuna da dikkat çekmek gerekmektedir. Çünkü Hanefilerin, hadis ehli tarafından belirlenen sened merkezli tanımın yanında, sahih hadis tercihlerinde farklı metotlar kullandıkları görülmektedir.

Bu konuyla ilgili Ebû Yûsuf'un: (ö. 182/798) “*Sika ve fakîh (dinde anlayış sahibi) olarak bilinen, ayrıca güvenilir kişiler tarafından aktarılan bir hadise göre...*”⁵⁹⁶, “*Kur’ân’a ve insanlar arasında yaygın olan marûf sünnete tabi ol...*”⁵⁹⁷, “*Hadis rivayetleri arttıkça alimler tarafından bilinmeyen nakiller de çoğaldı. Bu sebeple yalnızca Kur’ân ile marûf sünnete uygun, aynı zamanda ulema ve fukaha tarafından da bilinen rivayetler esas alınmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber Kur’ân’a aykırı bir söz söylemez.*”⁵⁹⁸ şeklindeki ifadeleri, sahih hadis tercihinde senedle birlikte metni de merkeze alan bir sistem kullandıklarını göstermektedir.⁵⁹⁹

⁵⁹³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 79; Nevevî, *et-Takrîb*, 25; İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs* 2, 21; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nuhbetü'l-fiker fî mustalah ehli'l-eser* 5, nşr. İsmâ es-Sabâbitî, İmâd es-Seyyid (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1418/1997), 2; Ebû'l-Mecd Abdülhak b. Seyfeddîn ed-Dihlevî, *Mukaddime fî usûli'l-hadîs* 2, nşr. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986), 58; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 1/180; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 266; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 105.

⁵⁹⁴ Bkz. Selahattin Polat, “Hadiste Metin Tenkidi (I)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 115-118.

⁵⁹⁵ M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 1423/2002), 105-106.

⁵⁹⁶ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'r-Red 'ale's-Siyerî'l-Evzâ'i*, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarabad: Lecnetü İhyai'l-Mearifi'n-Nu'maniyye, t.y.), 15-16.

⁵⁹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'r-Red*, 32.

⁵⁹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'r-Red*, 31.

⁵⁹⁹ Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 108.

Hanefilerin, senedle beraber metni de önemsemelerinden maksat, hadis metninin Kur'ân'a, meşhur sünnete, umûm-u belvâya (toplumu ilgilendiren konularda yalnızca birkaç kişiden aktarımın bulunması) ve ilk dönem uygulamalarına muhalif olup olmaması ile alakalıdır.⁶⁰⁰ Bu bağlamda Kur'ân'a aykırı buldukları haber-i vâhidleri de “manevi inkıta” sebebiyle eleştirerek⁶⁰¹ senedde bulunan maddî inkıtanın yanında, manevi inkıta gibi önemli bir kavram ortaya koymuşlardır.⁶⁰² Ancak bu önemli tespitin herkes tarafından kabul edilmesi ve objektif bir şekilde kullanılması gerekirken mezhebî tartışmalara kurban edildiği ifade edilmektedir.⁶⁰³

Modern dönemde de başta Şâfiî'nin temellerini attığı ve hadisçilerin takip etmiş olduğu sahih hadis kavramından farklı bir metoda ihtiyaç duyulduğu dillendirilmektedir. Günümüzde, ehl-i hadisin takip etmiş olduğu sened merkezli tanımın, bazı problemlere yol açtığı ve geçmişte Hanefilerde görüldüğü üzere senedle birlikte metni de önemseyen bir anlayışın daha isabetli olduğu savunulmaktadır. Ancak gerek Hanefilerin hadis usûlüne dair bilgileri müstakil bir eserde toplamayıp, yalnızca fıkıh usulü içerisinde değerlendirmiş olmaları, gerek günümüzde metin tenkidine dair çalışmaların yetersizliği nedeniyle bu alanda istenilen verimin sağlanamadığı ifade edilmektedir.⁶⁰⁴

Hadisçilere yapılan bu eleştirilerin haksız olduğunu savunanları da zikretmek yerinde olacaktır. Ehl-i hadisin sened tenkidi ile ilgilenmelerinin, önem değil öncelik sırası ile alakalı olduğu ifade edilmektedir. Bir verinin, öncelikle güvenilirliğini tespit etmek, metni ile uğraşmaktan daha kısa ve güvenli bir yol olarak görülmüştür. Mevsûkiyeti sabit olmayan bir rivayetin metni ile ilgilenip ardından sıhhatini kontrol etmek ise fazladan harcanacak ilmî bir mesai ve enerji olarak görülmüştür. Bununla beraber metin tenkidini ihmal eden hadisçiler elbette bulunmaktadır. Ancak bu eksikliğin bütün sisteme yüklenmemesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca hadisçilere göre fıkıhçıların metin tenkidine daha çok önem vermelerinden yola çıkarak, her iki ilmin ayrılmaz birer parça oldukları da ifade edilmektedir. Hadisler, İslâmî ilimlerin ortak malzemesi olduğundan,

⁶⁰⁰ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 84-85.

⁶⁰¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Usûl*, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 1/364.

⁶⁰² Geniş bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, “Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavrılarının Bir Göstergesi Olarak Manevi Inkıta”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/8 (01 Ocak 1992), 159-194.

⁶⁰³ İsmail Hakkı Ünal, “Ebû Hanîfe'nin Hadis-Sünnet Anlayışı”, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]* (Mudanya/BURSA, 2003), 2/283.

⁶⁰⁴ Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 109-111.

diğer ilimlerle ve fıkıhla bir bütün olarak düşünölmüştür. Dolayısıyla bazı hadisçilerin bu noktadaki eksikliklerini fıkıhçıların giderdikleri belirtilmiştir. Özellikle tedvin öncesi dönemde her iki ilmin ayrılmaz bir bütün olduğu ve otorite kabul edilen alimlerin her iki alanda da ihtisas sahibi oldukları ifade edilmiştir.⁶⁰⁵

Sahih hadisin tanımı ile alakalı bu iki yaklaşımı ifade ettikten sonra Heytemî'nin bu konudaki tutumunu değerlendirmek isabetli olacaktır. Heytemî sahih hadisi; “*Adalet ve zabt sahibi ravilerin, yine bu özellikleri taşıyan kişilerden muttasıl bir senedle şaz ve illetli olmaksızın naklettikleri hadistir.*” şeklinde tanımlamaktadır.⁶⁰⁶ Bu tarife göre sahih hadisi tanımlama yönünden Heytemî'nin, Şâfiî ile temelleri atılmış olan geleneksel hadis metodolojisine uyduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Sahih hadisin tanımında metinle ilgili herhangi bir kriterden bahsetmemektedir. Ayrıca ravilerde aranan zabt özelliğini ele alırken de aktarılan rivayetin, hıfz veya kitabet yönünden sabit olmasını yeterli bulmaktadır.⁶⁰⁷ Bu konuda da Heytemî'nin ehl-i hadisin görüşünü tercih ettiği görölmektedir. Çünkü onlara göre de ravinin hadis metnini ezberinden veya yazısından nakletmesi zabt açısından kabul edilmektedir.⁶⁰⁸

Ancak sahih hadislerde kitaptan nakletmek bazı ehli rey tarafından yeterli bulunmamaktadır. Bu konuda Ebû Hanife'den “*Ezber ve bilgi olmaksızın hadis rivayet edilemez.*” şeklinde bir söz aktarılmaktadır.⁶⁰⁹ Hatta Ebû Hanife'ye göre ravinin yalnızca kitaba bağlı kalarak hadis aktaracağı zaman ezber faktörünün önemi bir kat daha ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda semâ' yoluyla aldığı ve unuttuğu bir hadisi hatırlayana kadar kitaptan da nakledemeyeceğini ifade etmektedir.⁶¹⁰ Çünkü hafızasında olmayan bir rivayeti nakletmekten geri dururken, kitabında yazan bilgiyi ise dile getirmekten çekinmeyecektir.⁶¹¹

⁶⁰⁵ Geniş bilgi için bkz. Polat, “Hadiste Metin Tenkidi (I)”, 121-125.

⁶⁰⁶ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 67-71.

⁶⁰⁷ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 68.

⁶⁰⁸ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 69; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-'Irâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 1/28.

⁶⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 231.

⁶¹⁰ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire - Tunus: Dârü't-Türâs - el-Mektebetü'l-'Atîka, 1379/1970), 139.

⁶¹¹ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1989), 207-208.

Heytemî, fıkıhçılık yönü ile ön plana çıkan bir ilim insanıdır. Ancak hadis ilminde tercih ettiği sahih hadis tanımının özgün olmadığı ve ehl-i hadisın geleneksel usûlüne göre kabul ettiği görülmektedir. Burada kendisinin Şafî mezhebine mensup olmasının büyük rolü olduğu belirtilebilir. Çünkü daha önce de vurgulandığı üzere hadisçilerin tercih ettiği sahih hadis tarifinin temelleri ilk defa Şâfiî tarafından atılmış ve ehl-i hadis de o tanım üzerinden hareket etmiştir.

Bu başlık altında yer verilen bilgilerin ardından hüküm bakımından sahih hadisten düşük olan ancak zayıf hadisten de önce gelen hasen hadis kavramından bahsedilecektir.

Hasen hadis sahih hadiste geçen şartları taşımakla beraber ravilerin zaptında biraz gevşeklik bulunan hadistir. Diğer bir ifadeyle zaptı zayıf olan ravilerin muttasıl bir senedle, şaz ve mualllel olmaksızın naklettikleri hadis şeklinde tanımlanabilir.⁶¹²

Heytemî, hasen hadisın tarifi hakkında ilim insanların görüş ayrılığı içinde olduklarını belirtmektedir. Kendisi ise hadisçilerin geneli gibi⁶¹³ hasen hadisi, li-zâtihi ve li-gayrihi olmak üzere iki kısımda incelemektedir. Hasen li-zâtihiyi, zaptlarında sahih hadisın ravilerine nazaran kusur bulunan ancak adalet ve doğrulukları ile tanınmış ravilerin muttasıl bir senedle şaz ve mualllel olmaksızın aktardıkları hadis olarak tanımlamaktadır. Hasen li-gayrihiyi ise yalancılıkla suçlanmamış, ancak zayıf olarak bilinen raviler tarafından muttasıl bir senedle şaz ve mualllel olmaksızın aktarılan ve farklı tariklerle desteklenen hadis olarak tarif etmektedir.⁶¹⁴

Burada Heytemî, bazı hadisçilerin farklı tariklerle desteklenen hasen li-zâtihi için sahih li-gayrihi ifadesini kullanmalarını, ayrıca aslında zayıf olduğu halde desteklenen hadislerle hasen li-gayrihi denilmesini ise doğru bulmadığını ifade etmektedir. Bunun nedeni olarak da her tarikin kendi içinde ayrı değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu tariflerin ardından Heytemî, sahih hadisle hasen hadis arasında bulunan tek farkın zapt ile alakalı olduğunu belirtmektedir. Her ikisinde de zaptın şart koşulduğunu ancak sahih hadiste kusursuz, hasen hadiste ise biraz kusurlu olduğunu ifade etmektedir. Kusurunun az olma şartı ile de gafleti ve hatası çok olan ravilerin tanım dışı kalacağını vurgulamaktadır.⁶¹⁵

⁶¹² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 100-101; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 77; Ayrıca bkz. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 111.

⁶¹³ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 110-111.

⁶¹⁴ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 71-72.

⁶¹⁵ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 72-73.

Heytemî, sahih ve hasen rivayetlerin huciiyeti ve amel edilebilirliğı meselesine de değinmektedir. Bu bağlamda itikâdî ve gaybî meselelerde aktarılan rivayetlerin mutlaka sahih olması gerektiğini ifade etmektedir.⁶¹⁶ Hasen hadislerle ihticâc edilmesi hususunda ise fıkıhçıların tamamı ile hadis ve usûl alimlerinin cumhûrunun ittifak halinde olduklarını beyan etmektedir. Kendisi de hasen li-zâtihî olarak aktarılan rivayetleri, delil olma ve amel edilme bakımından sahih hadise yakın görmektedir. Bununla beraber Begavî'nin: (ö. 516/1122) "*Hükümlerin geneli hasen hadislerle sabit olmuştur.*"⁶¹⁷ şeklindeki sözüne de yer vererek, hasen hadislerin kaynak olma değerine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda hasen li-zâtihî hükmünde olan hadislerle mutlak olarak ihticâc edilebileceğini belirtirken, hasen li-gayrihî olan rivayetlerin ise ancak başka tariklerle desteklenmesi halinde delil olarak kullanılabileceklerini ifade etmektedir. Bununla beraber farklı tariklerle desteklendiğı halde zafiyetten kurtulamamış rivayetlerle ilgili de bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bazen tarik çokluğunun, birtakım kusurları gidermek için yeterli bir etken olmadığını, fakat böyle durumlarda, en azından fezâ'ilü'l-a'mâlde ihticâc edilebilme noktasında delil konumuna getirebileceğini belirtmektedir.⁶¹⁸

Konu ile bağlantılı olarak Heytemî'nin eserlerinde bazen hadislerin bu hükümlerine dair işaretlerinin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Örneğin; "*Allah yerleri ve gökleri yaratmadan iki bin yıl önce bir kitap yazdı. O kitaptan iki ayet indirdi. İndirdiğı bu ayetlerle Bakara sûresine son verdi. Bu ayetler bir evde üç gece okunursa, o eve şeytan yaklaşamaz.*"⁶¹⁹ rivayetini zikrettikten sonra hadisçilerin hadisle alakalı vermiş oldukları hükümlere değinmektedir. Bu hadisle alakalı Tirmizî'nin hasen, İbn Hibbân ve Hâkim'in sahih hükmünü verdiklerini ifade etmektedir.⁶²⁰ Kendisi de bu konuda herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Çünkü birden fazla senede sahip olan rivayetler, bir tariki ile sahih hükmü alabiliyor iken diğer bir vecih ile hasen olabilmektedir. Muhtemelen iki farklı senedin değişik hükümlere sahip olabileceğini göz önünde bulundurmıştır. Ancak Tirmizî'nin *es-Sünen*'ine bakıldığında hadisi hasen olarak değil, garîb olarak nitelendirdiğı görülmektedir. Burada Heytemî'nin yanılığa düşmüş olduğu ifade edilebilir. Ayrıca

⁶¹⁶ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 18.

⁶¹⁷ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. (Beyrut: Daru'l-Marife, 1407/1987), 1/58.

⁶¹⁸ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 74; Heytemî, *Sebet*, 336-337.

⁶¹⁹ Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 4 (No. 2882); Nesâî, "Amelü'l-yevm ve'l-leyle", 329 (No. 10737); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 3/61 (No. 782); Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/286 (No. 3031).

⁶²⁰ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 35.

Heytemî'nin, aktardığı bazı hadislerde Tirmizî'den hasen⁶²¹ ve hasen-sahîh⁶²² gibi iki hükmü bir arada naklettiği de görülmektedir.

Bununla beraber Heytemî, hasen tabirini kullanmakta yalnızca Tirmizî'den (ö. 279/892) naklettiği hükümler ile yetinmemiştir. Örneğin, uzunca bir hadis⁶²³ naklettikten sonra rivayetin Taberânî tarafından hasen bir isnat ile aktarıldığını ifade etmektedir.⁶²⁴ Taberânî, bu hadisi hocası Yahyâ b. Osmân b. Sâlih'ten (ö. 282/895) aktarmaktadır. İbn Ebî Hâtim, (ö. 327/938) Yahyâ b. Osmân hakkında cerh ifadelerinin bulunduğunu ifade etmiştir.⁶²⁵ Ancak Zehebî, (ö. 748/1348) detay verilmeden hakkında eleştiri var diyerek böyle bir ilim insanının harcanmasını insafsızca bularak, itidali elden bırakmamaktadır.⁶²⁶ Rivayetin geri kalan ricâlinin ise sika oldukları ifade edilmektedir.⁶²⁷ Heytemî de Yahyâ b. Osmân'dan kaynaklanan bu kusur sebebi ile rivayete hasen hükmü vermiş olmalıdır. Yine farklı bir yerde Bakara sûresinin fazileti ve manevi koruma kapsamındaki etkisini anlatırken aktardığı bir hadisin, İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894) tarafından⁶²⁸ hasen bir sened ile nakledildiğini belirtmektedir.⁶²⁹ Diğer bir örnekte ise kelime-i tevhîd zikrinin önemi ile alakalı bir hadise⁶³⁰ yer verdikten sonra *müttefekun aleyh* olduğunu belirterek sahih kabul etmektedir.⁶³¹

Ayrıca Heytemî hadislere hüküm verirken *isnâdühû sahîh*,⁶³² *ricâlühû ricâlû's-sikât*,⁶³³ *senedühû ceyyid*,⁶³⁴ *ve sahhahahû*,⁶³⁵ *bi senedin hasenin*,⁶³⁶ *ve fî hadîsin senedühû hasenün*⁶³⁷ vb. ifadeler de kullanmaktadır.⁶³⁸

⁶²¹ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 39.

⁶²² Heytemî, *el-İfsâh 'an ehâdisi'n-nikâh*, 82; Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 56.

⁶²³ Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 20/51.

⁶²⁴ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 41.

⁶²⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1271/1952), 9/175.

⁶²⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 3, nşr. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1406/1985), 13/354-355.

⁶²⁷ Bkz. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, nşr. Hüsameddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 6/321-322 (No. 10875).

⁶²⁸ Bkz. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebî'd-Dünyâ, *Mekâ'idü's-şeytân*, nşr. Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1411/1991), 1/104 (No. 63).

⁶²⁹ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 42.

⁶³⁰ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 11 (No. 3293), "De'avât", 64 (No. 6403); Müslim, "Zikir", 28 (No. 2691).

⁶³¹ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 55.

⁶³² Heytemî, *Tuhfetü'z-züvvâr*, 37.

⁶³³ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 67.

⁶³⁴ Hadis literatüründe ceyyidi bazı hadisçiler hasenden üstün ve sahihe yakın anlamında kullanmışlarsa da genel bir kanaat olarak sahih ile aynı manayı ifade ettiği belirtilmektedir. Bkz. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/194-195; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî Cemâleddîn el-Kâsımî,

Heytemî'nin sahih ve hasen hadis ile ilgili görüşlerine bakıldığında, Şâfiî temelli klasik hadis usûlüne tabi olduğu görülmektedir. Ayrıca onun sahih ve hasen hadis tanımlamalarını, sened merkezli olarak ele aldığı ve metin tenkidine yönelik herhangi bir ifadesinin bulunmadığını belirtmek gerekmektedir. Bununla beraber zabt maddesi altında kitaptan rivayeti yeterli bularak hadisçilerin metodolojisini tercih ettiğini göstermektedir. Fıkıhçılık yönü ile ön plana çıkan bir alim olmasına rağmen sahih hadis kavramını yalnızca sened merkezli olarak tanımlaması ise onun Şâfiî mezhebine olan sıkı bağlılığından kaynaklandığı şeklinde değerlendirilebilir. Çünkü ehl-i hadisin benimsemiş olduğu hadis usûlünün temellerinin Şâfiî tarafından atıldığı hatırlanacak olursa Heytemî'nin de tercih sebebi ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak Heytemî'nin bu konuda geleneksel tariflerin dışına çıkmadığını ve özgün bir tanım getiremediğini ifade etmek gerekmektedir.

Sahih ve hasen hadislerle alakalı incelemeler yapıldıktan sonra, hüküm bakımından hadislerin diğer bir çeşidi olan zayıf hadis konusuna geçilecektir.

2.4.4.2.2. Zayıf Hadis

Zayıf hadis, sahih ve hasen hadis için belirtilen şartlardan birini veya birkaçını barındırmamakla birlikte uydurma olduğuna da hükmedilmeyen hadistir. Bu konuda hadis ilminde yetkin isimlerin, za'fiyet derecelerini değerlendirerek yaptığı taksimatlar birbirinden farklılık arz etmektedir. Varlığı aklen mümkün olan, ancak pratikte karşılığı bulunmayan yüzlerce kısımdan bahsedilmektedir. Bu sebeple usûl kitaplarına bakıldığında bunlardan yalnızca on beş kadarına özel isim verildiği görülmektedir. Hadisin isnadında bulunan kopukluk nedeniyle; müdelles, munkatı', mu'dal, mürsel ve muallak nevilerine, hadisin ravilerinde mevcut olan zapt ve adalet kusuru sebebiyle; müdrec, metrûk, mu'allel, mablûb, münker, şâzz ve muztarib gibi kısımlara ayrılmaktadır.⁶³⁹

Kavâ'idü't-tahdis min fûnûni mustalahi'l-hadîs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 108; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 50.

⁶³⁵ Heytemî, *Tuhfetü'z-züvvâr*, 37; Heytemî, *el-İfsâh 'an ehâdisi'n-nikâh*, 82; Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 57.

⁶³⁶ Heytemî, *el-İfsâh 'an ehâdisi'n-nikâh*, 46; Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 66.

⁶³⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Tathîrû'l-cenân ve'l-lisân 'ani'l-hutûr ve't-tefevvüh bi-selbi Mu'âviye b. Ebî Süfyân*, nşr. Süleyman b. Salih el-Harâşî (Riyad: Dâru Ulûmi's-Sünne, 1422/2001), 58.

⁶³⁸ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 66.

⁶³⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 111-113; Nevevî, *et-Takrîb*, 31; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/195-196; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 268-269; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 113-114; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 336.

Heytemî de zayıf hadisi kendisinde sahih ve hasen hadisin şartlarını barındırmayan hadis olarak tanımlamaktadır. Zayıf hadisin kısımlarının ise sayılamayacak kadar fazla olduğunu ifade ederek, Süyûtî'nin İbn Hacer'den naklettiği: “Zayıf hadisin kısımlarını saymaya çalışmak, herhangi bir fayda içermeyen gereksiz ilmî mesaidir.”⁶⁴⁰ sözünü dile getirmektedir. Sayılmasını mümkün görmediği bu kısımlara, sahih ve hasen hadiste bulunması gereken adalet, zapt, ittisal, gerekli durumlarda mutabaat veya şahid bulunması ayrıca illet ve şazlıktan uzak olmak gibi altı şarttan birini veya birkaçını bulundurmamak gibi genel bir tanımla daha rahat ulaşılabileceğine işaret etmektedir.⁶⁴¹

Zayıf hadislerin rivayeti bakımından Heytemî'nin kitapları incelendiğinde ise bazen za'fiyetine işaret ederek bazen de zayıflığını bildirmeden bu tür rivayetleri kullandığı görülmektedir. Örneğin, rahatsızlığı bulunan bir kişiye İbn Mes'ûd'un Mü'minûn sûresinin son ayetlerini kulağına okuyarak şifa bulmasına vesile olduğunu, Hz. Peygamber'in de inanarak bu ayetler okunduğunda dağları devirecek kuvvette olduklarına dair haber verdiği⁶⁴² bir rivayeti aktarmıştır.⁶⁴³ Ancak nakledilen bu rivayetin sıhhati ile alakalı herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Rivayetin senedi incelendiğinde hakkında taz'îf ifadeleri bulunan⁶⁴⁴ Abdullah b. Lehî'a (ö. 174/ 791) görülmektedir. Heytemî'nin burada ve başka yerlerde zayıflığına işaret etmeden zayıf rivayetler aktardığı görülmektedir.

Ancak bazı noktalarda, naklettiği rivayetlerin zayıflığına işaret ettiği de olmuştur. Bunun için *ahreçehû bi-senedin da'îfin*⁶⁴⁵, *hadîsün da'îfün*⁶⁴⁶, ve *fî haberin da'îfin*⁶⁴⁷, *da'îfün cidden*⁶⁴⁸, ve *senedühû da'îf*⁶⁴⁹, *ennehû da'îf*⁶⁵⁰, ve *fî hadîsin da'îfin*⁶⁵¹, ve *senedühû*

⁶⁴⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/196.

⁶⁴¹ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 75-76.

⁶⁴² Ebû Yâ'lâ, *el-Müsned*, 8/458 (No. 5045); Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, nşr. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984), 2/163; Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî İbnü's-sünnî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, nşr. Ebû Muhammed Abdurrahman Kevser el-Ber'î (Cidde - Beyrut: Dâru'l-Kible li's-Sikâfe el-İslâmiyye - Müessesese Ulûmi'l-Kur'ân, t.y.), 1/585; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilye*, 1/7; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl* 4, nşr. Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 5/432.

⁶⁴³ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 48-49.

⁶⁴⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, 2/293; İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 5/237; Zehebî, *Mîzân*, 2/475-476; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Esmâ'ü'l-müde'llisîn*, nşr. Mahmûd Muhammed Hasan Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, t.y.), 1/66.

⁶⁴⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 4/29; Heytemî, *el-İfsâh 'an ehâdîsi'n-nikâh*, 25; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 60.

⁶⁴⁶ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 100; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 97.

⁶⁴⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 107.

⁶⁴⁸ Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 4/11; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 116.

⁶⁴⁹ Heytemî, *Meblağu'l-ereb*, 2; Heytemî, *el-İfsâh 'an ehâdîsi'n-nikâh*, 8; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 98.

*garîbün da 'îfün cidden*⁶⁵², *ahreçehû bi-senedin fihi da 'îf*⁶⁵³, *verede bi-senedin da 'îfin*⁶⁵⁴, ve *fî rivâyetin senedühâ da 'îfün min sâ'iri turukihâ*⁶⁵⁵, ve *câ'e 'an fülân bi-senedin da 'îfin*⁶⁵⁶ ve *fî hadîsin senedühû da 'îfün*⁶⁵⁷ vb. ifadeler de kullanmıştır.

Heytemî'nin eserlerinde zayıf hadisler bulunsa da ahiret ve gayb ile ilgili hususlarda titiz olunması gerektiğini ifade ettiği görülmektedir. Bu bahsedilen konularda sahih ve muttasıl bir senede sahip olmayan rivayetlerin kullanımının caiz olmadığını belirtmektedir. Bu iki alan insanlara kapalı olduğundan, sahih olmayan bir rivayetin zafiyetini bildirmeden veya yer aldığı kaynağı belirtmeden zayıf rivayetin aktarılamayacağını beyan etmektedir.⁶⁵⁸ Kendisinin de belirtmiş olduğu bu kural doğrultusunda tavır sergilediği görülmektedir. Örneğin, gaybî bilgi kapsamında olan Münker-Nekir melekleri ile ilgili Tirmizî'nin hasen, garib hükmünü vermiş olduğu bir hadisten bahsettikten sonra zayıf bir rivayette de kabirde mü'minlere geleceği ifade edilen iki farklı meleğin daha isminin zikredildiğini ve bunların adlarının da Nâkûr ve Rûmân olduğunu beyan etmektedir.⁶⁵⁹

Zayıf hadis meselesi ile ilgili yer verilen bilgiler doğrultusunda Heytemî'nin toptan ret veya kabul gibi genellemeci bir yaklaşımı olmadığı görülmektedir. Özellikle itikâd ve ahkâm gibi konular ile ahiret hayatı ve gaybî meselelerde zayıf hadisin kullanılmaması gerektiğini belirtmektedir. Ancak bu sayılanların dışında kalan fezâilü'l-a'mâl gibi meselelerde ise daha mütesahil davrandığını söylemek mümkündür. Fakat Heytemî'nin bu ifadelerine rağmen eserlerinde herhangi bir açıklama yapmaksızın zayıf rivayetleri yoğun bir şekilde kullandığı da görülmektedir. Bunun temel nedeni ise ilerleyen bölümlerde daha detaylı bir şekilde işleneceği üzere bağlı bulunduğu mezhep ile tasavvuf ve tasavvuf ehline karşı kabullenici yaklaşımı olarak ifade edilebilir.

⁶⁵⁰ Heytemî, *el-Fethu 'l-mübîn*, 106.

⁶⁵¹ Heytemî, *el-Fetâva 'l-kübra 'l-fikhiyye*, 2/69; Heytemî, *el-Fethu 'l-mübîn*, 588.

⁶⁵² Heytemî, *es-Savâ 'iku 'l-muhrika*, 1/214.

⁶⁵³ Heytemî, *ez-Zevâcir*, 1/16.

⁶⁵⁴ Heytemî, *Eşrefü 'l-vesâ'il*, 101.

⁶⁵⁵ Heytemî, *Keffü 'r-re'â'*, 77.

⁶⁵⁶ Heytemî, *ed-Dürrü 'l-mendûd*, 92.

⁶⁵⁷ Heytemî, *İlsâku 'uvâri 'l-heves*, 290.

⁶⁵⁸ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 18.

⁶⁵⁹ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 7.

2.4.4.2.2.1. Mürsel Hadis

Tâbiîn tabakasından bir kişinin, sahabeyi zikretmeyerek Hz. Peygamber'e isnad ettiği rivayetlere mürsel denilmektedir.⁶⁶⁰

Mürsel rivayetin hükmü ile alakalı ise çeşitli görüşler bulunmaktadır. Muhaddislerin, usûlcülerin ve fıkıhçıların çoğunluğu delil olarak kabul etmemekte ve zayıf görmektedirler. Ancak Ebû Hanife ve Mâlik gibi bazı alimlere göre mürsel rivayeti aktaran kişi, sika bir ravi ise bu rivayet sahih görülerek, hüccet olarak kabul edilmektedir. Şâfiî'ye göre ise mürsel rivayeti nakleden kişi büyük tabiinlerden olup, rivayet de bazı şartları içeriyorsa o zaman delil olarak kullanılabilir. Bu bilgilerin yanında mürsel rivayet sahabenin, sahabeyi zikretmemesi şeklinde gerçekleşmiş ise bu rivayetin ittifakla kabul edileceği bildirilmektedir.⁶⁶¹

Heytemî de mürsel rivayetin bağlayıcılığı ve delil olma değeri hakkında bazı yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre mürsel rivayet herhangi bir delille veya şahitle destekleniyorsa hüccet olarak kabul edilmektedir. Ancak bazen de kendisini destekleyici bir delil bulunamayabilir. Böyle durumlarda ise Heytemî'ye göre mürsel rivayet, herhangi bir şeyi yasaklayan anlam içeriyorsa, kendisi başka bir delille desteklenmese dahi men ettiği husustan geri durulmalı ve bu rivayet delil olarak kabul edilmelidir. Çünkü bu haber mürsel de olsa ifade etmiş olduğu yasakla bir şüphenin doğmasına neden olmaktadır. Bu sebeple böyle mürsel rivayetlerin bağlayıcı kabul edilmesi gerektiğini belirterek meseleyi farklı bir boyuttan değerlendirmiş olmaktadır.⁶⁶²

Heytemî, eserlerinde yer verdiği bazı rivayetlerin mürsel olduğunu, sebebini açıklayarak beyan etmektedir. Örneğin, “*Nazar haktır. Kaderi geçebilecek bir şey olsaydı, bu nazar olurdu.*”⁶⁶³ manasındaki hadisi, Abdürrezzâk es-San‘ânî'nin (ö. 211/826) nakletmiş olduğu rivayet bağlamında ele almaktadır. Onun kullandığı senedin, bir tabiîn olan Tâvûs b. Keysân'da (ö. 106/725) bittiğini, Tâvûs'un da Hz. Peygamber'den hadis alma imkânı olmadığından rivayetin mürsel olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 126-127; Nevevî, *et-Takrîb*, 34; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 100-101; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/219; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 137; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 193; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 213; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 115.

⁶⁶¹ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 138-143; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 115-116.

⁶⁶² Heytemî, *et-Ta'arruf*, 73-74.

⁶⁶³ San‘ânî, *el-Musannef* 2, 11/16 (No. 19770).

⁶⁶⁴ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 94.

Bazen de Heytemî'nin, mürsel olduğunu açıklamadan bu tür rivayetleri zikrettiği görülmektedir. Örneğin, besmele hakkında telif etmiş olduğu *İlsâku 'uvâri'l-heves bi men lem yefhemi'l-idtirâbe fî hadîsi'l-besmele 'an Enes* isimli eserinde bazı rivayetleri zikrederken, Zührî'nin (ö. 124/742) Hz. Peygamber'den nakletmiş olduğu: “*Rasûlüllah besmeleyi -yazarken sîn harfî ile mîm harfî arasını- uzatmayı yasaklamıştı.*”⁶⁶⁵ sözüne yer vermektedir.⁶⁶⁶ Tabîîn tabakasından olduğu bilinen Zührî'nin, sahabe raviyi zikretmeden direkt olarak Hz. Peygamber'den nakletmiş olduğu bu haber mürsel bir rivayet konumundadır. Ancak Heytemî herhangi bir açıklamaya yer vermeksizin böyle bir rivayeti aktarmaktadır.

Heytemî, eserlerinde mürsel rivayetleri aktarırken genel olarak *ve fî mürsel*,⁶⁶⁷ *ahrace fûlân mürselen*,⁶⁶⁸ *ennehû mürselün*⁶⁶⁹ gibi ifadelerle senedin durumuna işaret etmektedir.

2.4.4.2.2. Mu'dal Hadis

Mu'dal hadis, senedin herhangi bir yerinden art arda iki veya daha fazla ravinin düştüğü hadis olarak tanımlanmaktadır. Mesela tebeu't-tâbiîn neslinden birinin doğrudan Hz. Peygamber'den hadis nakletmesi, bu tür hadise bir örnek olarak gösterilmektedir.⁶⁷⁰

Mu'dal rivayet konusuna örnek olarak Heytemî, farklı senedlerine yer vererek aktarmış olduğu ve Cibrîl'in Hz. Peygamber'e öğrettiği bir duayı içeren hadisin, Mâlik b. Enes (ö. 179/795) tarafından⁶⁷¹ Yahyâ b. Saîd (ö. 144/761) kanalıyla mu'dal olarak nakledildiğini belirtmektedir.⁶⁷²

⁶⁶⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmî'*, nşr. Mahmud et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Meâ'rif, t.y.), 1/266.

⁶⁶⁶ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 290.

⁶⁶⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 7.

⁶⁶⁸ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 294.

⁶⁶⁹ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 94.

⁶⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* 2, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1397/1977), 36; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 21; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 135-136; Nevevî, *et-Takrîb*, 36; İbn Hacer el-Askalânî, *Nuhbetü'l-fiker* 5, 2; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 100; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*, nşr. M. Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.), 409-410; Abdülhak b. Seyfeddîn ed-Dihlevî, *Mukaddime fî usûli'l-hadîs* 2, 44; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 1/405.

⁶⁷¹ Mâlik b. Enes, “Şiir”, 10.

⁶⁷² Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 62.

Yer verilen hadisin farklı tarikleri incelendiğinde Yahya b. Saîd'in, Muhammed b. Abdurrahman b. S'ad b. Zürâre, Ayyâş es-Sülemî ve Abdullah b. Mes'ûd kanalı ile müsned olarak naklettiği görülmektedir. Ancak Mâlik'in Yahya b. Saîd'den sonra senedde art arda yer alan üç kişiyi de zikretmeksizin rivayeti nakletmiş olması, bu senedi mu'dal durumuna getirmektedir. Heytemî de bu durumu açıklarken “*Ravâhü fülân 'an fülân mu'dalen*” şeklindeki ifadeye yer vermektedir.⁶⁷³

Heytemî'nin, za'fiyetine işaret etmeden zayıf hadisler naklettiği görülse de zayıf hadisin bir kısmı olan mu'dal rivayeti aktardıktan sonra bunu bildirmiş olması hadis ilmi açısından önemlidir. Çünkü daha önce Heytemî'nin de ifade ettiği üzere za'fiyetine işaret etmeksizin zayıf hadis rivayet etmek doğru değildir. Ancak bu tavrını, pratikte her bir zayıf rivayet için uygulamamış olması ise ilmî bir eksiklik olarak nitelendirilebilir.

2.4.4.2.3. Şâz Hadis – Mahfûz Hadis

Şâz hadis, güvenilir olan bir râvînin birden fazla güvenilir raviye yahut kendisinden daha güvenilir olana veya olanlara gerek sened gerekse metinde muhalif olarak aktardığı hadistir.⁶⁷⁴

Mahfûz hadis, aralarında sened veya metin açısından zıtlık olan hadislerden, diğerlerine nazaran râvîleri daha güvenilir veya güvenilir olmalarıyla beraber sayı bakımından diğerinden daha üstün olan hadistir. Şâz hadisin mukabili olarak tanımlanmaktadır.⁶⁷⁵

Heytemî şaz hadis konusunu ele alırken: “Şaz, sika ravinin sikalara veya kendisinden zapt yönünden daha üstün olana, araları cem edilemeyecek şekilde muhalif olarak naklettiği hadistir.” tanımını yapmaktadır. Böyle bir durumda tercih edilen tarafın ise mahfuz olarak isimlendirildiğini belirtmektedir.⁶⁷⁶

Heytemî, şaz hadisin tanımında, daha güvenilir olan tarafın rivayetinin kabul edileceğini dile getirdikten sonra merfû', mevkûf, mevsûl veya mürsel hadislerin

⁶⁷³ Heytemî, *Zikru 'l-âsâri 'l-vâride* 2, 62.

⁶⁷⁴ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 163-169; Nevevî, *et-Takrîb*, 40; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 70; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/267-271; Cemâleddîn el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 130-131; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 118-120.

⁶⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 84; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/270; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 167; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 125.

⁶⁷⁶ Heytemî, *İlsâku 'uvâri 'l-heves*, 86.

tearuzunda tercih edilecek tarafında yine buna göre belirleneceğini ifade etmektedir.⁶⁷⁷ Böyle durumlarda raf⁶⁷⁸ ve vasl halini veya vakf ve irsâl halini seçenlerden de farklı düşündüğünü göstermektedir.

Heytemî, bazı grupların şaz ile münker hadisi birbiri ile eşit görmelerinin yanlış olduğunu da ifade etmektedir. Şaz ile münker hadisin, ravilerin teferrüdü hususunda benzerlik, şazda sikanın sikaya, münkerde ise zayıfın sikaya muhalefetiyle farklılık arz ettiklerini belirtmektedir.⁶⁷⁸

Heytemî'nin, eserlerinde bazen şaz rivayetlerin tespitini yaptığı görülmektedir. Örneğin; “*Muâz b. Cebel, Hz. Peygamber ile birlikte yatsı namazını kıldıktan sonra kavmine dönüp onlara da namaz kıldırıyordu. Ancak namazda kıraati oldukça uzun tuttuğu için cemaatin içinden birisi imamdan ayrılarak namaza tek başına devam etti...*” Bu rivayet Müslim'in *es-Sahîh*'i⁶⁷⁹ ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde⁶⁸⁰ geçmektedir. Ancak Müslim'in rivayetinde imamdan ayrılan kişinin selam verdiği, Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde ise kaldığı yerden namazına devam ettiği yönünde bir farklılık bulunmaktadır. Heytemî, Müslim'in rivayetindeki “selam verdi.” şeklindeki ziyadede Muhammed b. Abbâd'ın, Süfyân b. Uyeyne'den teferrüd ettiğini öne sürmektedir. Bu nedenle Müslim'in rivayetini şâz, Ahmed b. Hanbel'in rivayetini ise mahfûz olarak kabul etmektedir.⁶⁸¹

Bu bağlamda Heytemî'nin, şâz konusunu hadisçilerin geneli gibi kabul ettiği görülmektedir. Yani Heytemî, sika bir ravinin hocasından yaptığı rivayette teferrüd etmesini de şâz kategorisinde değerlendirmektedir.

2.4.4.2.4. Mu'allel Hadis

Mu'allel hadis, görünürde sahih olup aslında bu sıhhate engel olacak gizli bir illet barındırır. Hadislerin sened veya metinlerinde bulunabilen bu gizli illetleri bilmek oldukça önemli görülmüş, bunların tespitlerinin ise ancak hadis ilimlerinde uzmanlaşmış hadisçiler tarafından yapılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca birbirinden farklı iki hadisi iç içe katmak, munkatı' veya mürsel bir rivayeti mevsûl olarak nakletmek yahut senedde yer alan

⁶⁷⁷ Heytemî, *İlsâku 'uvâri 'l-heves*, 86.

⁶⁷⁸ Heytemî, *İlsâku 'uvâri 'l-heves*, 86-87.

⁶⁷⁹ Müslim, “Salât”, 178 (No. 465).

⁶⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/209 (No. 14307).

⁶⁸¹ Heytemî, *Tuhfetü 'l-muhtâc*, 2/357.

sika ravi ile zayıf raviyi karıştırmak gibi vehm başlığı altında incelenen kusurlarla rivayet edilen hadise de mualllel denilmektedir.⁶⁸²

Heytemî, hadis ilimlerinde illet yani gizli kusur konusunun oldukça önemli olduğunu vurgulamaktadır. O da hadislerdeki gizli illetleri ancak bu ilimlerde yetkin olan kişilerin anlayabileceğini belirtmektedir. Konunun öneminden dolayı kendisinin de Mescid-i Haram'da yapmış olduğu derslerin büyük bir bölümünü hadislerdeki illet meselelerine ayırdığını ve diğer derslerde oluşmayan yoğunluğun yine bu oturumlarda gerçekleştiğini özellikle ifade etmektedir.⁶⁸³

Heytemî'ye göre mu'llel hadis, ilk bakışta kusursuz gibi görünen, ancak işin uzmanları tarafından incelendiğinde rivayetin sıhhatine mâni olacak gizli bir problemin tespit edildiği hadistir. Örneğin; ravinin kendisinden, hıfz ve zapt bakımından veya sayıca daha üstün olanlara muhalif olarak rivayet etmesi, rivayetin senedinde gizli bir irsâl olduğu halde ravinin mevsûl veya merfû' olarak ettiği rivayette teferrüd etmesi, ayrıca rivayette idrâc veya zayıf raviyi sika olanla değiştirmek sûretiyle vehmin bulunması yahut ravinin uğradığı bir rahatsızlık nedeniyle hadislerinin bir bölümünü unutması gibi nedenlerdir. Heytemî, bu tür gizli kusurların ancak hadis ilimlerinde uzman olan kişilerin açıklaması yoluyla anlaşılabilceğini ifade etmektedir. Rivayetler bütün sıhhat ve kabul şartlarını hâiz olsalar dahi bahsedilen illetlerden birisi bile olsa reddedilmektedir.⁶⁸⁴

Heytemî, gizli kusurlara hadis metinlerinde az, senedlerde ise daha sık rastlanıldığını belirtmektedir. Örneğin; mevsûl olan bir rivayeti munkatî', merfû' olanı ise mevkûf nakletmek gibi işlemleri senedde meydana gelen kusurlar arasında saymaktadır. Böyle durumlarda, tek kalan ravinin kendisinden daha üstün olanlara muhalefeti rivayetin makbûliyetine engel olduğu gibi, senedde bulunan bir ravinin muâsır olmasına rağmen kendisinden bir üst tabakadaki raviden semâ' yoluyla hadis almamış olması da rivayetin kabulüne mâni olan durumlar arasında değerlendirilmektedir.⁶⁸⁵

Mualllel konusuna örnek olarak Heytemî, namazlarda Hz. Peygamber'e getirilecek olan salavâtın şekli ile alakalı bir rivayeti⁶⁸⁶ naklettikten sonra, raviler arasında yer alan ve

⁶⁸² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 186; Nevevî, *et-Takrîb*, 43-44; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 110; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 295-297; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 135.

⁶⁸³ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 93.

⁶⁸⁴ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 94-95.

⁶⁸⁵ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 95.

⁶⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/247 (No. 8635); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/304 (No. 17072); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/168 (No. 1339).

tedlis yaptığı⁶⁸⁷ bilinen Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Medenî'nin (ö. 150/ 767) durumunu ele almaktadır. İbn İshâk'ın müdellis olması ile birlikte bu rivayette teferrüd etmesinin zarar vermeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü İbn İshâk, bu hadisi tahdîs sîgası ile aktarmaktadır. Heytemî'ye göre ise tahdîs ifadesinin sarâhaten kullanılmış olması tedlîsten kurtaracağı gibi hadisi muallal olmaktan da uzaklaştırmaktadır.⁶⁸⁸

Heytemî, bazı hadis metinlerinde bulunan ve hadis ilmi uzmanları tarafından dahi tespit edilmesi oldukça zor olan kâdiha illetlere misal olarak, Hz. Enes'ten aktarılan besmele hadisini incelemektedir. Heytemî bu meseleyi, Hz. Enes'ten gelen: “Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın arkalarında namaz kıldım. Onlar namazlarına ‘el-Hamdülillâhi rabbi’l-‘âlemîn’ cümlesi ile başarlardı.”⁶⁸⁹ rivayeti üzerinden analiz etmektedir. Heytemî, bu metinle alakalı şu mülâhazalarda bulunmaktadır: “Bu hadis hakkında ulema arasında ciddi bir ihtilaf vardır. İlim ehlinde bazıları bu hadisi, namazlarda açıktan besmele okunmayacağına dair delil olarak kabul ederler. Özellikle Hz. Enes'ten nakil yapan bazı ravilerin: ‘kıraatin başında veya sonunda besmele zikredilmezdi’⁶⁹⁰, ‘kıraati besmele ile başlatmazlardı’⁶⁹¹, ‘besmeleyi açıkça okumazlardı’⁶⁹², ‘besmeleyi gizlerlerdi’⁶⁹³ gibi ziyadelerle aktarmış olmaları da tevil kabul etmeyecek bir şekilde besmeleyi gizli okuyanları desteklemektedir. Ayrıca bu hadisleri delil olarak kabul edenler de zahire bakarak hareket etmişlerdir. Dış görünüş itibari ile sorunsuz ve sahih görünen bu rivayetler aslında herkesin vâkıf olamayacağı bazı gizli problemleri içermektedir.”⁶⁹⁴

Heytemî bu problemlere genişçe yer vermektedir. Örneğin; ravilerden birisi “Namaza ‘el-Hamdülillâhi rabbi’l-‘âlemîn’ sözü ile başarlardı.” rivayetini duyunca, bunu

⁶⁸⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997), 1/239; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* 3, 7/39; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-tehzîb* (Hindistan: Matbaat-u Dâirati’l-Me’ârifî’n-Nizâmiyye, 1326/1908), 9/43.

⁶⁸⁸ Heytemî, *es-Savâ’iku’l-muhrîka*, 2/432.

⁶⁸⁹ Buhârî, “Ezân”, 89 (No. 743); Müslim, “Salât”, 50 (No. 399); Ebû Dâvûd, “İstiftâhu’s-salât”, 9 (No. 782); Tirmizî, “Salât”, 182 (No. 246); İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât ve’sünnetü fihâ”, 4 (No. 813); Nesâî, “İftitâh”, 20, 22 (No. 902, 903, 906, 907); Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ’*, 1/81 (No. 30); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/49 (No. 11991), 19/137 (No. 12084).

⁶⁹⁰ Müslim, “Salât”, 50 (No. 399).

⁶⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/386 (No. 13957).

⁶⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/219 (No. 12845); Ebû Bekir Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *es-Sahîh* 2, nşr. Muhammed Mustafa el-Âzamî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1424/2003), 1/249 (No. 495).

⁶⁹³ İbn Huzeyme, *es-Sahîh* 2, 1/250 (No. 498).

⁶⁹⁴ Heytemî, *İlsâku ‘uvâri’l-heves*, 96-97.

“Namazın başında veya sonunda besmeleyi okumazlardı.” şeklinde algılayarak merfû‘ olan formu kendi zannı doğrultusunda değiştirdiğini⁶⁹⁵ ve son kısmı ilave ettiğini ifade etmektedir. Halbuki ravinin hatalarından birisinin de: “*el-Hamdülillâhi rabbi’l-‘âlemîn*” sözü ile aslında Fâtîha Sûresinin⁶⁹⁶ kastedildiğini anlamamasıdır. Dolayısıyla doğru anlamın: “*Bu sözlerle başlayan sûre ile namaz kılınırdı.*” şeklinde olması gerektiğini ve buradan “*Besmele okumazlardı*” manasının çıkarılmasının ise yanlış anlam olacağını belirtmektedir. Ayrıca Heytemî ikinci bir itiraz olarak Hz. Enes’e, namaza hangi sözlerle başlanıldığı sorulduğunda, bilgisinin olmadığını ifade etmiş olmasını zikretmektedir.⁶⁹⁷ Rivayetlere bakıldığında birbirleriyle çelişen iki farklı anlam ortaya çıkmaktadır. Bir tarafta namazın evvelinde bismelinin okunmadığını ifade eden rivayetler dururken, diğer tarafta da Hz. Enes’in bu konuda herhangi bir bilgisi olmadığını gösteren ve birbirine tercih edilemeyen rivayetler çelişmektedir. İşte bu sebeple Heytemî, söz konusu rivayetler arasında ıztırâb meydana geldiğini ve bununda metinlerde bulunan gizli illetlerden birisi olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁸

Heytemî, özetle yer verilen incelemelerinin, ardından rivayette bulunan illete ulaşmaktadır. Bununla birlikte, hadislerdeki illetleri tespit edebilmenin de oldukça uzun bir mesai gerektirdiğini ve zor bir iş olduğunu ifade etmektedir. Ancak illetleri görebilmenin en önemli yolunun ise ele alınan hadisin bütün rivayet, tarîk ve varyantlarını bir araya getirerek bütüncül bir bakışla incelemekten geçtiğini belirtmektedir. Tabi buna rağmen illet tespitinin zorluğundan dolayı bazen bütün hadisçiler arasından yalnızca bir kişinin illeti tespit edebilmesinin de mümkün olduğunu söylemektedir.⁶⁹⁹

Heytemî, burada zikredilen rivayetleri çeşitli varyantları ile ele alarak, içerdikleri illetleri tespit ettikten sonra bu hadisleri zayıf olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte ilgili rivayetlerin muttasıl bir senedle adalet ve zabt sahibi raviler tarafından nakledilmelerinin önemli olmadığını ve tespit ettiği gizli illet sonucunda sahih konumdan zayıf duruma düşeceklerini belirtmektedir. Bu tespiti ile Heytemî’nin, isnad merkezli sahih hadis düşüncesinden uzaklaştığı ve metin merkezli hadis tenkidi yapmış olduğu görülmektedir. Ayrıca zayıf hükmü verdiği rivayetlerden birisi: “*Kıraatin başında veya*

⁶⁹⁵ Bkz. Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/93 (No. 1204).

⁶⁹⁶ Heytemî, bu iddiasına delil olarak, Buhârî’de geçen bir hadise işaret etmektedir. Bkz. Buhârî, “*Tefsîru’l-Kur’ân*”, 1 (No. 4474).

⁶⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/199 (No. 12810); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/94 (No. 1208).

⁶⁹⁸ Heytemî, *İlsâku ‘uvâri’l-heves*, 97-101.

⁶⁹⁹ Heytemî, *İlsâku ‘uvâri’l-heves*, 100-101.

sonunda besmele zikredilmezdi.”⁷⁰⁰ şeklinde Müslim’in *es-Sahîh* isimli eserinde geçmektedir. Bu durum ise Heytemî’nin hadis kabulünde genellemeci bir yaklaşımdan uzak olduğunu gösteren olumlu bir tavır olarak nitelendirilebilir.

Ancak Heytemî’nin sergilemiş olduğu bu tutumunun, mensubu olduğu Şâfiî mezhebi ile ilgili olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Çünkü namazlarda besmelenin açıkça okunmadığını ifade eden rivayetlerin tamamını illetli bularak aralarında herhangi birisinin tercih edilemeyeceğinden, tamamını terk ettiğini belirtmektedir.⁷⁰¹ Bununla beraber namazlarda besmelenin cehri olarak okunması gerektiğini bildiren rivayetleri⁷⁰² tercih ettiğini vurgulamaktadır.⁷⁰³ Heytemî’nin bu eğilimi ise Şâfiî’nin, “Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın arkalarında namaz kıldım. Onlar namazlarına ‘el-Hamdülillâhi rabbi’l-‘âlemîn’ cümlesi ile başarlardı.”⁷⁰⁴ rivayeti bağlamındaki değerlendirmeleri ile aynılık arz etmektedir. Çünkü Şâfiî de bu rivayetten besmelenin terk edilmesini değil, bilakis farklı bir sureden önce Fâtihâ’nın okunması gerektiğini anlamaktadır.⁷⁰⁵ Sonuç olarak Heytemî’nin illet meselesi özelinde metin merkezli yapmış olduğu hadis tenkidinde mezhebî faktörlerin devreye girdiği görülmektedir.

İlelü’l-hadîs disiplini altında incelenen hadislerdeki illet konusu oldukça detaylı ve uzmanlık isteyen bir alandır. Heytemî’nin ise bir hadisi ele alarak bütün ayrıntıları ile birlikte kendisinde bulunan illeti tespit edebilmiş olması, aslında hadis ve hadis ilmi alt disiplinlerine hakim bir isim olduğunu göstermektedir.

2.4.4.2.5. Muztarib Hadis

Birden fazla çelişkili varyantı olduğu halde, rivayetler arasında herhangi bir tercihi sebebi bulunamayan hadislere *muztarib* denilmektedir. Bu durum bazen bir ravinin, şeyhinden aynı rivayeti metinde veya senedde yaptığı değişikliklerle iki defa rivayet etmesinden, bazen de aynı şeyhten iki veya daha fazla kişinin değişiklik gösteren isnat

⁷⁰⁰ Müslim, “Salât”, 50 (No. 399).

⁷⁰¹ Heytemî, *İlsâku ‘uvâri’l-heves*, 113.

⁷⁰² Tirmizî, “Salât”, 67 (No. 245); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/79 (No. 1180); Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 1/326 (No. 750); 1/358 (No. 853).

⁷⁰³ Heytemî, *İlsâku ‘uvâri’l-heves*, 100.

⁷⁰⁴ Buhârî, “Ezân”, 89 (No. 743); Müslim, “Salât”, 50 (No. 399); Ebû Dâvûd, “İstiftâhu’s-salât”, 9 (No. 782); Tirmizî, “Salât”, 182 (No. 246); İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât ve’sünnetü fihâ”, 4 (No. 813); Nesâî, “İftitâh”, 20, 22 (No. 902, 903, 906, 907); Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ’*, 1/81 (No. 30); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/49 (No. 11991), 19/137 (No. 12084).

⁷⁰⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Daru’l-Marife, 1410/1990), 1/129.

veya metinlerle rivayetlerinden kaynaklanmaktadır.⁷⁰⁶ Aralarında sıhhat yönünden eşitlik olduğu ve herhangi bir sebep ile bir rivayetin tercih edilememesi ıztırâbı meydana getirmektedir. Şayet aralarında bir tercih sebebi tespit edilebilir ise ıztırâb ortadan kalkar. Tercih edilen hadise ma'rûf veya mahfûz, mercûh rivayete ise münker veya şâz denilir. Bu durumda da hüküm, râcih olan hadise göre verilmektedir.⁷⁰⁷ ıztırâb, ravilerin sika olmalarına rağmen geçici de olsa zabt zayıflığı göstermelerinden dolayı hadisin za'fını gerektiren bir durumdur. Tercih sebebi bulunana kadar merdûd rivayetler arasında kabul edilmiştir.⁷⁰⁸

Konuya örnek olarak Heytemî, ashabdan bir kişinin Hz. Peygamber'e gelerek uykularında yaşadığı korkuyu şikâyet etmesi üzerine, Hz. Peygamber'in ona öğrettiği dua ile alakalı rivayetleri incelemektedir. Bu olayı yaşayan kişinin, rivayetin bazı varyantlarında Hâlid b. Velîd⁷⁰⁹ (ö. 21/642) bazılarında ise onun, baba bir kardeşi olan Velîd b. Velîd⁷¹⁰ (ö. 8/629) olduğu görülmektedir. Bu nedenle Heytemî, rivayetler arasında ıztırâb bulunduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Heytemî, aralarındaki ıztırâbın çözümüne de işaret etmektedir. Nesâî'nin (ö. 303/915) merfû olarak, farklı bir kanaldan aktarmış olduğu rivayette⁷¹¹ Hâlid b. Velîd'in ismi açıkça zikredilmektedir. Bu rivayetin iyi bir şahid olabileceği ve tercih sebebi olarak kullanılabileceğini ifade etmektedir.⁷¹²

Verilen örneğin sonucunda, Heytemî'nin muztarib kavramını hadisçilerin ıstılâhı ile aynı anlamda kullandığı görülmektedir. Bununla beraber zayıf hadisin farklı çeşitlerini de bildiği ve uygulayabildiği ifade edilebilir. Ayrıca aralarında ıztırâb olan rivayetleri ve çözüm yolunu tespit ederek tercih edilebilecek tarafı bildirmesi ise alana olan hakimiyeti şeklinde değerlendirilebilir.

⁷⁰⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 192; Nevevî, *et-Takrîb*, 45; Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969), 124; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 114; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/308; Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 481; Abdülhak b. Seyfeddîn ed-Dihlevî, *Mukaddime fî usûli'l-hadîs* 2, 49; Cemâleddîn el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 132; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 2/581; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 309.

⁷⁰⁷ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 124.

⁷⁰⁸ Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 139-143.

⁷⁰⁹ İbnü's-sünnî, *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, 677; Ayrıca bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed Askalânî, *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâ'idü'l-mesânîdi's-semâniye*, nşr. Sa'd b. Nâsır b. Abdulazîz (Riyad: Dâru'l-Âsime - Dâru'l-Gays, 1419/1997), 13/884.

⁷¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/108 (No. 16573), 39/258 (No. 23839).

⁷¹¹ Nesâî, "Amelü'l-yevm ve'l-leyle", 259 (No. 10534).

⁷¹² Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 70-71.

2.4.4.2.6. Musahhaf Hadis

Musahhaf, metin veya senedde yazılış bakımından birbirine benzeyen harflerde yahut noktalama ve harekelemede hata yapılarak aktarılan hadistir.⁷¹³ Bu şekilde hadis nakletmeye tashîf, hatalı olarak aktaran kişiye ise sahafî denilmektedir.⁷¹⁴

Bu meseleye örnek olarak Heytemî'nin de Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan (ö. 224/838) naklettiği bir rivayette⁷¹⁵ harf ve noktalama hatası nedeniyle tashîf yaptığı tespit edilmiştir. Ebû Ubeyd'in nakletmiş olduğu rivayette, İbn 'Âyiş şeklinde yer alan şahsı, Heytemî de aynı şekilde zikretmektedir.⁷¹⁶ Halbuki Ebû Ubeyd, bu kişiyi İbn Âyiş şeklinde zikrederek tashîf yapmıştır. Çünkü rivayetin yer aldığı farklı kaynaklara bakıldığında bu şahsın İbn 'Âbis şeklinde olması gerektiği görülmektedir.⁷¹⁷

Genellikle hadislerin çeşitli tariklerine vâkıf olduğu bilinen Heytemî'nin, yukarıda verilen örnekte yalnızca bir kaynaktan elde etmiş olduğu ifadeye göre hareket ederek musahhaf bir rivayeti aktardığı görülmektedir. Bu durum Heytemî gibi bir alim için önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Ancak Heytemî'nin, bazen de tashîf olasılığını tespit ettiği zaman, yapılması muhtemel hatanın önüne geçebilmek adına tedbir aldığı görülmektedir. Bu bağlamda noktalamalardan dolayı isimlerinde karışıklık doğma ihtimali bulunan ravilerin zaptına işaret etmektedir. Örneğin bir konu ile ilgili aktardığı hadisin isnadını zikrettikten sonra, Ayyâş ismindeki ravinin Arapça yazılışında doğabilecek karışıklığı göz önünde bulundurarak zaptını bildirmektedir.⁷¹⁸ Karışıklığa mahal olabilecek Arapça ifadelerde, Heytemî tarafından sergilenen bu tavrın, kelime tashîflerini önlemek adına önemli bir ayrıntı olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Buraya kadar zayıf hadis konusu, kısımları ile birlikte genel olarak açıklanmıştır. Heytemî'nin eserlerinden mesele ile alakalı tespit edilebilen teorik bilgilere ve bazı misallere yer verilmiştir. Hadis metodolojisi bağlamında Heytemî'nin zayıf hadislerle

⁷¹³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 279-284; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 118; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/648-650; Cemâleddîn el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 126; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 1/441-442.

⁷¹⁴ Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 789; Cemâleddîn el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 126; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 2/806.

⁷¹⁵ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 1/270.

⁷¹⁶ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 53.

⁷¹⁷ Nesâî, "İsti'âre", 1 (5432); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/183 (No. 15448), 28/530 (No. 17297), 28/612 (No. 17389); Ayrıca bkz. Mizzî, *et-Tehzîb*, 34/455.

⁷¹⁸ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 62.

yaklaşımına bakıldığında, ekseriyetle Şafiî temelli geleneksel hadis usûlüne tabi olduğu ancak sınırlı yerlerde de farklı düşündüğü noktalar bulunduğu görülmüştür.

2.4.4.2.3. Mevzû Hadis

Mevzû hadis, yalancılıkla ta'n olunan raviler tarafından, Hz. Peygamber'e ait olmayan sözlerin ona aitmiş gibi nakledildiği uydurma rivayetlerdir. Aslında bu tür sözler hadis olmamakla beraber uydurulan metinlere sonradan eklenen isnatları ile birlikte şeklen hadislerle benzemeleri nedeniyle hadis tabiri kullanılmıştır.⁷¹⁹

Uydurma rivayetlerle amel edilmesi haram olarak kabul edilmiş ve her ne konuda ve niyetle olursa olsun uydurma olduğunu belirtmeden nakledilmesinin ise caiz olmadığı ifade edilmiştir.⁷²⁰

Heytemî, zikredilen tanımını kabul etmekle beraber bu meselede daha genel bir ifade de kullanmaktadır. Bu bağlamda Heytemî, bâtil bir mana içeren ve herhangi bir tevile ihtimali olmayan haberlerin kesinlikle uydurma olduğunu belirtmektedir.⁷²¹ Bu ifadeleri ile Heytemî, mevzû hadislerde senede dikkat edilmesi gerektiği kadar metnin de önemli olduğunu vurgulamış olmaktadır.

Heytemî, yer verilen bilgilere ek olarak, mevzû rivayetlerin iki kısımda incelendiğini belirtmektedir. Yalancı olarak vasıflandırılan kişilerden nakledilen rivayetlerin kasıtlı uydurma, yalancılıkla itham edilen ancak herhangi bir kastı olmayan kişiler tarafından aktarılan mevzu rivayetleri ise hatalı aktarım olarak nitelendirmektedir. Bu duruma örnek olarak İbn Mâce tarafından rivayet edilen “*Gece namazı kılanların yüzleri gündüz güzel olur.*”⁷²² hadisinin muhaddisler tarafından uydurma olarak bildirilmesini getirmektedir. Yani Heytemî, İbn Mâce'nin eserinde mevzû rivayet olduğuna, ancak onun kasıtlı bir şekilde böyle bir nakilde bulunmadığına işaret etmiş olmaktadır.⁷²³

Heytemî'nin eserleri incelendiğinde bazen uydurma rivayetlere açıklamaları ile birlikte işaret edildiği görülmektedir. Örneğin kendisine: “*Ben alimim diyen kişi cahildir.*”

⁷¹⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 201; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 107; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 281-282; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 132; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 91.

⁷²⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 201; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 111; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 282.

⁷²¹ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 67.

⁷²² İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 174 (No. 1333).

⁷²³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 120.

hadisinin ravisi sorulması üzerine bazı yorumlarda bulunmaktadır. Bu sözün Yahya b. Kesîre ait olarak bilindiğini, ancak yine onun tarafından Hz. Peygamber'e ref' edilmiş olması hakkında hadis uzmanlarının bazı eleştirilerine de yer vermektedir. Zayıf ve muhtelit olması gibi nedenlerle cerh edilmiş bu ravinin rivayetine güvenilmeyeceğini ve hüccet olamayacağını belirtmektedir. Bunun sonucunda rivayetin mevzu olduğunu ifade etmektedir.⁷²⁴

Heytemî'nin, nedeniyle beraber uydurma olduğunu ifade ettiği bir başka rivayet şöyledir: “*Doğum yapan kadınlara hurma yedirin. O zaman çocuğu yumuşak başlı olur.*” Heytemî, bu rivayetin senedinde yalancı bir ravinin olduğunu ifade ederek Dâvûd b. Süleymân'a⁷²⁵ ve Süleymân b. Amr'a⁷²⁶ işaret etmektedir. Ayrıca bu rivayeti İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzû'ât* isimli eserinde ele alarak⁷²⁷ uydurma hükmü verdiğini belirtmektedir.⁷²⁸

Heytemî'nin uydurma olduğuna işaret ettiği bir diğer rivayet ise: “*Cibrîl'in bana yedirmiş olduğu herîse yemeği ile namaz kılmaya güç buldum.*” şeklindeki haberdur. Heytemî, bu rivayetin de senedinde kezzâb sıfatıyla cerh edilen Muhammed b. Haccâc'ın⁷²⁹ olduğunu belirterek *el-Mevzû'ât* isimli eserde yer aldığını⁷³⁰ ifade etmektedir.⁷³¹

Heytemî'nin uydurma olduğunu belirterek aktardığı rivayetlere birkaç örnekle değinildikten sonra burada herhangi bir açıklama yapmadan naklettiği uydurma rivayetler incelenecektir.

Heytemî'nin ölüm meleği hakkında eserinde yer vermiş olduğu rivayetler bu bağlamda ele alınabilir. Mesela ölüm meleği ile Hz. Peygamber arasında geçen diyalog

⁷²⁴ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 120.

⁷²⁵ Bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 4/1016; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadîs, 1387/1967), 174; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 4/163.

⁷²⁶ Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1016; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ'*, 174; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 4/163.

⁷²⁷ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388–1968), 3/27.

⁷²⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 122.

⁷²⁹ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 7/326; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/278; Zehebî, *Mîzân*, 3/509; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ'*, 345; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 7/52.

⁷³⁰ Bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 3/17-18.

⁷³¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 122.

şeklinde aktarılan rivayet örnek olarak gösterilebilir. Rivayete göre ölüm meleği Hz. Peygamber'e, Allah'ın izni olmaksızın bir sivrisineğin bile ruhunu kabzedemeyeceğini belirtmiştir.⁷³² Heytemî'nin, sıhhati ile ilgili bir yorumda bulunmadan nakletmiş olduğu⁷³³ bu rivayetin mevzu olduğu ifade edilmektedir.⁷³⁴

Bu konu başlığı altında Hz. Peygamber'in ölüm meleğine hitaben karada ve denizde yaşayan bütün canlıların ruhunu almaya gücünün nasıl yettiğine dair soru sorduğuna yönelik bir rivayet aktarmaktadır.⁷³⁵ Süyûtî ise bu rivayeti uzunca naklederek ardından mevzu olduğu kanaatine varmaktadır.⁷³⁶

Heytemî'nin bu konu ile ilgili mevzu olduğuna işaret etmeden naklettiği bir diğer rivayet: “*Ölüm meleği ile hayat meleği karşılıklı olarak birbirlerine şu şekilde seslendiler: ‘Ölüm meleği ben dirileri öldürürüm.’ Hayat meleği: ‘Ben ölüleri diriltirim.’ dedi. Bunun üzerine Allah şöyle vahyetti: ‘Sizlere yaratma hususunda bir güç verilmedi. Öldüren de diriltten de benim.*”⁷³⁷ şeklindeki haberdur.⁷³⁸ Ancak rivayetin değerlendirmesini yapan Irâkî (ö. 806/1404) söz konusu haberin herhangi bir dayanağının ve aslının bulunmadığını ifade etmektedir.⁷³⁹ Bununla beraber Fettehî de (ö. 986/1578) *Tezkiratü'l-mevzûât* isimli eserinde bu rivayetin bir aslının olmadığını kaydetmektedir.⁷⁴⁰

Mevzû rivayetler bağlamında Heytemî'nin dikkat çektiği haberlerin bir kısmının da Mehdi meselesi ile ilgili olduğu görülmektedir. Konuyla alakalı nakletmiş olduğu rivayetlerin burada bazılarına değinmek yerinde olacaktır. Örneğin ‘*Deccal'i ve Mehdî'yi inkar eden kafir olmuştur.*’⁷⁴¹ şeklindeki rivayete işaret ederek sıhhatini kabul ettiğini

⁷³² Rivayet için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 4/220 (No. 4188).

⁷³³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 3.

⁷³⁴ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'ife*, 13/922.

⁷³⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 3.

⁷³⁶ Bkz. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *el-Leâli'l-mesnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*, nşr. Ebü Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 64.

⁷³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/257.

⁷³⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 4.

⁷³⁹ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân Irâkî, *el-Muğni an hamli'l-esfâr* (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1426/2005), 1616.

⁷⁴⁰ Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî Fettehî, *Tezkiratü'l-mevzûât* (Kahire: İdâretü't-Tabâ'ati'l-Müniriyye, 1343/1925), 1/213.

⁷⁴¹ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî el-Mâlekî Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000), 2/279.

gösteren ifadeler kaydetmektedir.⁷⁴² Fakat nakledilen bu rivayetin mevzû olduğu çeşitli kaynaklarda yer almaktadır.⁷⁴³

Mehdilik konusu ile ilgili Heytemî'nin aktarmış olduğu bir başka rivayet ise: *"Mehdî çıktığında onun başının üzerinde bulunan görevli bir melek: 'İşte bu kişi Mehdi'dir. Hemen ona tabi olun!' diye çağrıda bulunur."*⁷⁴⁴ şeklindedir.⁷⁴⁵

Bu rivayetin, senedinde yer alan Abdulvehhâb b. ed-Dahhâk isimli ravi hakkında yer alan cerh ifadelerinden dolayı uydurma olduğu ifade edilmektedir. Bu ravi ile ilgili metrûk, münkerü'l-hadîs ve yalancı gibi ağır eleştiriler yer almaktadır. Ayrıca hadis çaldığı ve rivayetlerinin nakledilmesinin caiz olmadığını belirten ifadeler de bulunmaktadır.⁷⁴⁶ Hakkındaki ağır cerh ifadeleri hususunda ittifak bulunan mezkûr ravi sebebiyle bu rivayetin mevzu olduğuna hükmedilmiştir.⁷⁴⁷

Nakledilenlerin yanında Heytemî'nin Mehdi inancıyla ilgili *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdi'l-müntazar* isimli kaleme aldığı müstakil bir eserinin bulunduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Eserde, Mehdi'nin özellikleri hakkında Hz. Peygamber'den, sahabeden, tabiinden ve tebe-i tabiinden, sahihini zayıfından ayırmak suretiyle onlarca rivayeti naklederek, Mehdi'lik konusundaki istismarcıların ve hadis uyduranların önünü kesmeyi hedeflediğini ifade etmektedir.⁷⁴⁸

Heytemî'nin uydurma olduğunu belirtmeden naklettiği bir diğer rivayet ise Hz. Peygamber'in fazileti ile ilgilidir. Rivayet şöyledir: *"Cebrâîl bana şöyle söyledi: 'Sen yaratılmışlar arasında en hayırlı ve seçilmiş olansın. Hiçbir meleğe ve peygambere sana verilen mükafat verilmemiştir. Allah seni, yer ve gök ehlinden kimsenin ulaşamayacağı kadar arşa yakınlaştırdı. Onun sana olan bol ikramı ve senin ona olan sevginle seni"*

⁷⁴² Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 26-27.

⁷⁴³ Bkz. Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd* 2 (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 11/244; Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî bi şerh-i câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 6/402.

⁷⁴⁴ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *Müsnedü's-Sâmiyyîn*, nşr. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1984), 2/71 (No. 937); Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, *el-Mu'cem*, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 58 (No. 90).

⁷⁴⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 27.

⁷⁴⁶ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/74; Zehebî, *Mîzân*, 2/679.

⁷⁴⁷ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, 14/416.

⁷⁴⁸ Heytemî, *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdi'l-müntazar*, 11.

güçlendirip şereflendirdi."⁷⁴⁹ Bu rivayeti Süyûtî uzunca bir şekilde aktarmış ve sonunda da mevzu olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁰

Heytemî'nin, nakletmiş olduğu ve mevzû rivayet başlığı altında değerlendirilebilecek farklı konularda da rivayetler mevcuttur. Örneğin: "*Allah cahilden dost edinmedi. Eğer bir kişiyi dost edinirse ona ilim öğretir.*"⁷⁵¹ şeklindeki rivayete yer vermektedir. Heytemî, bu sözün sahih olduğunu kabul etse de farklı kaynaklarda bu rivayetin sabit olmadığı belirtilmektedir.⁷⁵²

Bir başka yerde Heytemî "*Ebûbekir, sizleri ne kıldığı namazlarla ne de tuttuğu oruçlarla geçmiştir. Ancak o göğsündeki manevi kuvvet ile sizleri geçmiştir.*"⁷⁵³ şeklindeki rivayeti ele almaktadır. Ancak kaynaklara bakıldığında bu sözün Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) tarafından *Nevâdiru'l-usûl* adlı eserinde Bekir b. Abdillâh el-Mûzenî'nin (ö. 108/726) sözü olarak aktarıldığı görülmektedir.⁷⁵⁴ Bununla beraber Gazzâlî de (ö. 505/1111) *İhyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde rivayete yer vermiş, bu kitaptaki rivayetlerin tahrîcini yapan Irâkî (ö. 806/1404) ise mezkûr rivayetin merfû' olarak aktarılan herhangi bir târîkinin bulunmadığını ifade etmektedir.⁷⁵⁵ Ayrıca Aclûnî (ö. 1162/1749) *Keşfu'l-hafâ* isimli eserinde,⁷⁵⁶ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) ise *Mevzûât*⁷⁵⁷ adlı kitabında nakletmiş ve ardından da Irâkî'nin sözlerine yer vermişlerdir. Bu aktarılanların yanında Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa* isimli kitabında bahsi geçen rivayetin Ebu Bekir b. Ayâş'a (ö. 194/810) ait olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁷⁵⁸

Mevzû hadis başlığı altında yer verilebilecek daha farklı örnekler de mevcuttur. Ancak nakledilen veriler neticesinde Heytemî'nin konuya yaklaşımı hususunda genel bir çerçevenin ortaya çıktığı ifade edilebilir. Heytemî'nin mevzû olduğuna işaret ederek bazı rivayetleri bildirmesi hadis ilmi açısından olumlu olarak nitelendirilebilecek bir durumdur.

⁷⁴⁹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 135.

⁷⁵⁰ Bkz. Süyûtî, *el-Leâli'l-mesnûa*, 1/71-74.

⁷⁵¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 93.

⁷⁵² Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *el-Masnû' fî ma'rifeti ehâdîsi'l-mevzû' 2*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1398/1978), 156.

⁷⁵³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 95.

⁷⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*, nşr. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, t.y.), 1/148-149.

⁷⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/23.

⁷⁵⁶ Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 2/224.

⁷⁵⁷ Ali el-Kârî, *el-Masnû' 2*, 1/162.

⁷⁵⁸ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa fî'l-ahbâri'l-mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*, nşr. Muhammed es-Sibâg (Beyrut: Dâru'l-Emâne - Müessesetür'r-Risâle, t.y.), 1/476.

Bu tür haberlerin mevzû olduğuna işaret ederken senedde yer alan raviler hakkındaki eleştirilere işaret etmiş olması ise hadis ricâli hakkında belirli bir donanıma sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca raviler hakkındaki ağır cerh ifadelerini sebep olarak kabul edip, haberlerin uydurma olduğuna hükmetmesi de bu konuda hadisçilerin usûlüne tabi olduğunu göstermektedir.

Bununla beraber çeşitli kaynaklarda uydurma olduğu bildirilen rivayetleri, kabul nazarı ile nakletmesi ise hadis ilmi açısından hatalı bir tavidir. Bunun nedenleri arasında ise rivayeti kitabında nakleden müellife duyulan güven, en başta zikredilebilir. Çünkü genellikle tasavvuf ehli olarak bilinen kişilerin kitaplarından aktardığı mevzû haberleri kabullenmesi, Heytemî'nin tasavvufa karşı olan teslimiyetçi yaklaşımından kaynaklanmaktadır. İlaveten, bağlı bulunmuş olduğu Sünnî-Eş'arî düşünce yapısının etkilerinin olduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Ayrıca uydurma haberleri tespit edebilmenin yollarından birisi olarak mananın sıhhatine işaret eden Heytemî'nin, uygulamada metne yer vermemesi ise mevzû haber aktarımının bir diğer sebebi olarak zikredilebilir.

Sonuç olarak, mevzû rivayetlerin kaynağını açıklamadan ve uydurma olduğunu belirtmeden aktarmanın yanlış olduğunu ifade eden Heytemî'nin, kendisinin de bazen bu duruma düştüğü görülmektedir. Bu durum hadis ilmi ve hadisçilere duyulan güveni zedeleyecek bir tavidir. Bu sebeple bir hadisçinin belirli gruplara karşı kabullenici yaklaşımdan uzak durması ve senede verilen önem kadar rivayet metinlerine de özen göstermesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

2.4.4.3. Kaynağı Bakımından Hadis Çeşitleri

“Müntehâsı (hadisi söyleyen kişi) açısından” şeklindeki tabir ile ifade edilen, kaynağı bakımından hadisler dört başlık altında incelenmektedir. Bu bağlamda hadis, Allah'a isnad edilerek naklediyorsa kudsî, Hz. Peygamber'e izafe edilerek aktarılıyorsa merfû, sahabeye isnad ediliyorsa mevkûf, bir tabî veya kendisinden sonraki nesillerden herhangi birine isnad ediliyorsa maktû isimleri ile anılmaktadır.⁷⁵⁹

Zikredilen kısımların, burada alt başlıklar şeklinde kısaca tanımlarına değinilerek Heytemî'nin yaklaşımlarına yer verilecektir.

⁷⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 131, 139, 145; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 115-116, 118; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 98.

2.4.4.3.1. Kudsî

Îlâhî hadis veya *rabbânî hadis* şeklinde farklı isimlerle de anılan kudsî hadisler, Hz. Peygamber'in, kendisine rüya, vahiy, ilham vb. çeşitli bilgi edinme yolları ile nakledilen manaları, Allah'a izafe ederek kendi sözleri ile aktarmasıdır. Bu tür rivayetlerin, anlam bakımından ilahi kelimeler ile bağlantısı olduğuna işaret etmek için *kudsî hadis* ismi ile anıldıkları belirtilmektedir.⁷⁶⁰ Kudsî hadis kavramı ilk dönemlerde bir terim olarak kullanılmamakla birlikte ilerleyen süreçte alimlerin kitaplarında yer verdikleri tanımlarla beraber hadis ilmi ıstılâhına dahil olmuştur.⁷⁶¹

Heytemî de kudsî hadis meselesine değinerek, Kur'an ile arasındaki farkı bilmenin önemli bir konu olduğunu ifade etmektedir. O da kudsî hadisin, *Îlâhî hadis* veya *rabbânî hadis* şeklindeki farklı isimlerinin olduğunu beyan ederek bu türde yüzü aşkın rivayetin olduğunu aktarmaktadır.⁷⁶²

Heytemî, Allah'a nispet edilen sözleri üç kısma ayırmaktadır. Bunlardan ilkinin, diğer kelimelerin aksine olan i'câz özelliği, kıyamete kadar devam edecek bir mucize olması, her türlü değişiklik ve tahriften korunmuşluğu, abdestsiz kişilerin dokunamayışı, mana ile rivayetin caiz olmaması, namazlarda kendisi haricinde bir şeyin okunamayışı, her bir harfine karşılık on hasene miktarı mükafat verilmesi vb. özellikleri ile farklı sözlerden ayrılan ve kelimelerin en yücesi olan Kur'an-ı Kerîm olduğunu ifade etmektedir.

Heytemî, Allah'a nispet edilen sözlerin ikincisi olarak ise herhangi bir tahrif ve tağyîre uğramadan önceki halleri ile geçmiş peygamberlere verilen kitap ve sahifelerin olduğunu belirtmektedir. Allah'a nispet edilen sözlerin üçüncüsünün ise manası Allah'tan olup, lafızlarının Hz. Peygamber'e ait olduğu şeklinde tarif edilen kudsî hadisler olduğunu beyan etmektedir. Bu tür hadislerin Kur'an'ın aksine, ahâd yolla geldiğini belirtmektedir. Kudsî hadislerde kullanılan rivayet sîgâlarına bakıldığında, "Hz. Peygamber rabbinden rivayet ederek şöyle söyledi." manasındaki ifadelerle, Allah'a nispet edilmesinin, sözün gerçek sahibi olmasından, Hz. Peygamber'e nispet edilen tarafın ise haber veren kişi

⁷⁶⁰ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 83-84; Zeynüddin Muhammed Abdürreûf b. Tâcil'ârifin b. Nûreddin Âlî el-Haddâdî Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâtî't-te'ârif*, nşr. Abdülhalık Servet (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990), 137; İtr, *Menhecü'n-nakd* 3, 323; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlü'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1427/2006), 20-21.

⁷⁶¹ Bkz. Hayatî Yılmaz, *Hadis İlminde Kudsî Hadisler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 16-18; İsa Akalın, *Hadîs Tekniği Açısından Kudsî Hadisler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 7-12; Enbiya Yıldırım, "Kudsi Hadisler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (15 Aralık 2009), 41.

⁷⁶² Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 432.

olmasından kaynaklandığını açıklamaktadır. Ancak Kur’ân hakkında yalnızca “Allah şöyle buyurdu.” şeklinde bir ifade kullanılarak sadece Allah’a izafe edilebileceğini vurgulamaktadır.⁷⁶³

Ayrıca Heytemî, kudsî hadislerin vahyin geliş yolları ile sınırlandırılmayacağını ve rüya, kalbe ilham, meleğin bildirmesi gibi çeşitli metotlarla gerçekleşebileceğini belirtmektedir.⁷⁶⁴

Heytemî’nin kudsî hadis bağlamında ifade etmiş olduğu bilgilere bakıldığında, hadis ıstılahına giriş süreci ile ilgili herhangi bir konuya temas etmediği görülmektedir. Bununla beraber kudsî hadis konusunu işleyen hemen her alimin yapmış olduğu⁷⁶⁵ gibi ilâhî ve rabbânî hadis ifadelerinden de haberdar olduğunu göstermektedir. Ayrıca kudsî hadis için yapmış olduğu tanım da hadis literatüründe kullanılan mana ile aynı doğrultudadır. Fakat kudsî hadisler arasında sahihlerin olabileceği gibi zayıf ve uydurma haberlerin bulunabileceğinden bahsetmemiş olması da bir eksiklik olarak ifade edilebilir. Sonuç olarak, Heytemî’nin kudsî hadis bağlamında hadisçiler arasında oluşan ıstılâhla aynı düşüncelere sahip olduğu ve yeni bir bakış açısı getirmediği tespit edilmiştir. Yüzü aşkın kudsî hadisin bulunduğunu beyan etmesine rağmen eserlerinde bunların örneklerine rastlanmamıştır.

2.4.4.3.2. Merfû‘

Söz, eylem, onay yahut bir vasıf olarak senedi muttasıl veya munkatı olsun, sarâhaten ya da hükmen Hz. Peygamber’e isnad edilen sözlerdir.⁷⁶⁶ Merfû hadisler de nakledilen sözlerin açıkça Hz. Peygamber’e isnad edildiğini ifade eden lafızlarla zikredilmek sureti ile sarâhaten merfû, Hz. Peygamber’e isnad edilmediği halde rivayet edilen sözde sahabenin içtihat etmesinin mümkün olmadığı durumlarda ise hükmen merfû olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁷⁶⁷

Heytemî, “Kelime-i şehâdet getirene kadar, namaz kılana kadar ve zekat verene kadar insanlarla savaşmakla emrolundum...”⁷⁶⁸ hadisini açıklarken bu meseleye dair bazı

⁷⁶³ Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 432.

⁷⁶⁴ Heytemî, *el-Fethu ’l-mübîn*, 433.

⁷⁶⁵ Bkz. Yılmaz, *Hadis İlminde Kudsî Hadisler*, 19.

⁷⁶⁶ İbnü’s-Salâh, *Ulümü’l-hadis*, 116; Nevevî, *et-Takrîb*, 32; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü ’n-nazar*, 131, 145; Süyûtî, *Tedribü ’r-râvî*, 1/202; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 118; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 99.

⁷⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü ’n-nazar*, 131-132; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 100-102.

⁷⁶⁸ Buhârî, “İmân”, 15 (No. 25); Müslim, “İmân”, 36.

değerlendirmelerde bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in, yaratılmışlar arasında kendisinden daha üstün konumda bir varlık bulunmadığı için onun, "emrolundum" şeklindeki meçhul ifadesindeki gizli failin Allah olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber ashabın aktarmış olduğu bu tür meçhul ifadelerdeki failin ise Hz. Peygamber'in dışında farklı kimseler olma ihtimalinden bahsetmektedir. Ancak vâkâda sahabilerin, bu tür meçhul ifadeleri Hz. Peygamber dışında başka birisine isnad etmedikleri sabit olduğu için de onlardan nakledilen böyle sözlerin, hükmen merfû konumunda kabul edilmesi gerektiğini belirterek bu meseleyi farklı bir boyuttan değerlendirmiş olmaktadır. Bu tür durumlarda öznenin gizli tutulmasını ise ona karşı tazim ve hürmetin bir göstergesi olarak tanımlamaktadır.⁷⁶⁹

Sonuç olarak Heytemî'nin, merfû kavramını hadisçilerin ıstılâhına uygun olarak kullandığı görülmektedir. Ayrıca sarahaten ve hükmen olmak üzere merfû hadis başlığı altında bulunan iki kısmı da kabul etmektedir. Burada merfû hadis konusu ile ilgili bazı değerlendirmeler yapıldıktan sonra mevkûf konusuna geçilecek ve hem merfû hem de mevkûf meselesini ilgilendiren bir kısım olan hükmen merfû meselesi hakkında Heytemî'nin yer verdiği detaylara değinilecektir.

2.4.4.3.3. Mevkûf, Hükmen Merfû'

Sahabilerin söz, fiil veya takrirlerini içeren, munkatı veya muttasıl bir senedle nakledilen haberlere mevkûf denilmektedir. Bu tür haberlere ait senedlerin son kısmında sahabe ismi yer almakta, Hz. Peygamber'e ulaşmamaktadır.⁷⁷⁰

Ancak bu tür rivayetlere bakıldığında, Hz. Peygamber'e isnad edilmediği halde ihtiva ettiği bilgi bakımından sahabenin içtihadına ve re'yine mahal olmayan bir mesele ile alakalı ise hükmen merfû konumunda kabul edilmektedir.⁷⁷¹

Bu bağlamda Heytemî de sahabe kavlinin delil olma değeri hakkında bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Sahabenin, "emrolunduk" veya "nehy olunduk" gibi meçhul ifadelerindeki gizli failin Hz. Peygamber olduğunu belirterek, bu tür haberlerin lafzen mevkûf olsa da hükmen merfû ve bağlayıcı olduklarını belirtmektedir. Bununla beraber yine sahabenin, "filan iş sünnettendir" şeklinde başlayan cümlelerle aktardıkları

⁷⁶⁹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 259.

⁷⁷⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 117; Nevevî, *et-Takrîb*, 33; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 139, 145; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/202; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 132; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 115; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 181.

⁷⁷¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 131-132; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 131; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 101-102.

rivayetlerin de bağlayıcı olduğunu belirtmektedir. Çünkü sahabenin, bu ifade ile yalnızca Hz. Peygamber'in sünnetini kastedeceklerini beyan etmektedir. Ayrıca sahabenin “biz şöyle şöyle yapardık” şeklinde başlayan ifadelerini de yine delil ve bağlayıcı olarak kabul etmektedir. Çünkü bu ifade ile de Hz. Peygamber zamanında ve onun nezaretinde yaptıkları fiillerin kastedildiğini vurgulamaktadır.⁷⁷²

Heytemî, eserlerinde rivayetleri naklederken bazen mevkûf olduklarına işaret ettiği de görülmektedir. Örneğin, “*Şeytan Bakara sûresi okunan evden kaçır.*” anlamındaki rivayetleri değerlendirirken meseleye örnek olacak bir varyantına değinmektedir. Aktardığı rivayetler arasından birinin⁷⁷³ mevkûf olduğunu ifade ederek Abdullah b. Mesûd'dan nakledildiğini bildirmektedir.⁷⁷⁴

Başka bir örnekte Heytemî, Hz. Peygamber'den nakledilen bir duaya yer verdikten sonra İbn Ebî Şeybe⁷⁷⁵ (ö. 235/849) ve Taberânî⁷⁷⁶ (ö. 360/971) tarafından mevkûf olarak rivayet edildiğini ifade etmektedir.⁷⁷⁷ Heytemî'nin herhangi bir açıklama yapmadan mevkûf olduğuna hükmetmiş olduğu bu rivayete bakıldığında ise her iki kaynakta da İbn Abbas'tan nakledildiği görülmektedir.

Konuya misal olabilecek bir başka örnekte ise bismelenin faziletine dair bazı rivayetleri naklederken Hz. Ali'nin: “*Bir adam besmeleyi güzelce yazabilmek için göstermiş olduğu üstün gayretinden dolayı bağışlandı.*”⁷⁷⁸ şeklindeki sözüne yer vermektedir.⁷⁷⁹ Bu misalde Heytemî'nin, aktarmış olduğu birçok hadis arasında Hz. Ali'nin sözünü de zikretmiş olması onun, mevkûf hadis olarak değerlendirilen sahabe kavline vermiş olduğu önemin de bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Sonuç olarak, Heytemî, sahabe kavli olan mevkûf hadislerle eserlerinde sıkça yer vermektedir. Bu durum bilgi değeri açısından mevkûf rivayetlere güvendiğini göstermektedir. Ayrıca içerik bakımından sahabenin içtihadına mahal olmayan mevkûf haberlerin, hükmen merfû kabul edileceğini belirterek, delil değeri olduğunu ve

⁷⁷² Heytemî, *et-Ta'arruf*, 74.

⁷⁷³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 1/229.

⁷⁷⁴ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 33.

⁷⁷⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/23 (No. 29177).

⁷⁷⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 10/258 (No. 10599).

⁷⁷⁷ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 67.

⁷⁷⁸ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 4/216 (No. 2419).

⁷⁷⁹ Heytemî, *İlsâku'uvâri'l-heves*, 290.

bağlayıcılığını da kabul etmektedir. Heytemî'nin mevkûf haberlere verdiği değerin: "Sahabenin hepsi adildir." kabulünden⁷⁸⁰ kaynaklandığı belirtilebilir.

2.4.4.3.4. Maktû'

Sahabeden sonraki nesil olan tabiinden birine veya onlardan sonraki kuşak olan etbâü't-tâbiînden herhangi birisine ait olan söz, fiil veya takrirlerle maktû rivayet denilmektedir.⁷⁸¹

Heytemî'nin de eserlerinde sebebi açıklanmaksızın yalnızca maktû olduğuna işaret edilerek bu tür rivayetleri kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Heytemî, Bakara sûresinin son üç ayetinin, Hz. Peygamber'e özel olup, başka hiçbir peygambere verilmemiş olduğu anlamındaki rivayeti naklettikten sonra, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) tarafından⁷⁸² maktû' olarak rivayet edildiğini belirtmektedir.⁷⁸³ Rivayetin senedi incelendiğinde Heytemî'nin ifade ettiği üzere bir tâbiî olan Ka'b el-Ahbâr'dan (ö. 35/652) rivayet edildiği görülmektedir.

Ayrıca Heytemî Mehdîlik inancı ile ilgili rivayetleri bir araya getirmiş olduğu eserinde tabiîn ve etbâü't-tâbiînden gelen rivayetler başlığı altında ravilerine işaret etmeksizin elli altı tane haber nakletmektedir.⁷⁸⁴ Merfû ve mevkûf rivayetleri toplamış olduğu bu eserinde, herhangi bir sıhhat analizi yapmaksızın maktû haberlere de genişçe yer vermiş olması, Heytemî'nin tabiîn ve etbâü't-tâbiînin sözlerini de hadis olarak kabul ettiğini ve itibar nazarıyla baktığını göstermektedir.

Sonuç olarak Heytemî'nin eserleri incelendiğinde tabiîn ve etbâü't-tâbiîn neslinin sözleri olan maktû rivayetlerin yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum Heytemî'nin geleneğe olan bağlılığını ve maktû haberlere itibar ettiğini göstermektedir. Ancak herhangi bir tenkide tabi tutmadan bu tür haberleri nakletmesi ise hadis ilmi açısından bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

⁷⁸⁰ Heytemî, *et-Ta'arruf*, 73; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 435.

⁷⁸¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 119; Nevevî, *et-Takrîb*, 34; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 145; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/218; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 132; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 115; Aydın, *Hadis İslahları Sözlüğü* 8, 170.

⁷⁸² Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 1/231.

⁷⁸³ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 43.

⁷⁸⁴ Bkz. Heytemî, *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdî'l-müntazar*, 38-46.

2.4.5. Heytemî'nin Hadis İlimleri ile İlgili Görüşleri

'İlm-ü dirâyeti'l-hadîs kavramı ile bilinen hadis ilimleri başlığı altında çeşitli hadis alt disiplinleri bulunmaktadır. Mustalahu'l-hadis ve ulûmü'l-hadis gibi isimlerle de anılan 'İlm-ü dirâyeti'l-hadis ifadesi, hadis metinlerinin ve senedlerinin her türlü durumunu öğrenmeyi hedefleyen kanunlar bütünü olarak tarif edilmektedir.⁷⁸⁵ Hadis usûlü eserlerinde bu ilimlerin nevilerinin oldukça fazla olduğu⁷⁸⁶ bildirilse de çalışmanın amacı bunları zikretmek olmadığından, yalnızca Heytemî'nin eserlerinden tespit edilen başlıklar altında incelemeler yapılacaktır.

Burada Heytemî'nin, ricâl bilgisi, fikhü'l-hadise eğilimi, hadislerin vurûd sebeplerine olan vukûfiyeti, muhtelifü'l-hadis bağlamında ihtilaflı rivayetler karşısında uyguladığı çözüm yolları ve kaynak bilgisi başlıkları altında, hadis ilimlerine yaklaşımı incelenecektir.

2.4.5.1. Ricâl Bilgisi

Hadis ricâlî ilmi, hadisleri aktaran râvîlerin biyografilerini tanıtmayı hedefleyen, cerh ta'dîl ilmi ise, râvîlerin naklettikleri rivâyetlerinin, red veya kabulüne etki edecek niteliklerini araştıran ilim dalı olarak tanımlanmıştır. Ancak bu ilimler, birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış değildir. Râvîlerin biyografik bilgilerine yer veren kitaplarda, onların cerh-ta'dîl durumları belirtildiği gibi, o râvînin cerh-ta'dîl yönünden hükmünü açıklamak için de önce onun biyografisine yer verilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı her iki ilim dalının da ricâl ilmi başlığı altında irdelenmesinin daha uygun olacağı belirtilmektedir.⁷⁸⁷ Fakat bu çalışmada, Heytemî'nin hadisçiliği ile ilgili sınırların daha net ortaya konulabilmesi için rical bilgisi başlığı altında, ağırlıklı olarak ravilerin biyografik bilgilerine, sened tenkidi başlığı altında ise daha çok ravilerin cerh-ta'dîl durumlarına değinilecektir.

Hadis alanında telif edilmiş bazı eserlerde, bir rivayet nakledildikten sonra senedinde yalnızca ismi zikredilen ravilerin, atalarını beyan etmek ve yaşam öykülerine değinmek sûretiyle daha tanınır hale getirilme çabası, o müellifin ricâl bilgisine işaret

⁷⁸⁵ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 1-2; İtr, *Menhecü'n-nakd* 3, 30-32; Uğur, *Hadis Terimleri*, 61.

⁷⁸⁶ Bkz. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/45-46.

⁷⁸⁷ Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri (H. VI-X / M. XII-XVI. Asırlar)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997), 11.

etmektedir. Heytemî'nin de hadis nakli yaptıktan sonra bu yöntemi kullandığı görülmektedir.

Bu bağlamda Heytemî, bazı eserlerinde yapmış olduğu hadis nakillerinin ardından, sahabe raviler başta olmak üzere muhtelif tabaklarda yer alan ricâlin biyografik bilgilerini aktarmaktadır. Örneğin, Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) rivayet ettiği bir hadisi aktardıktan sonra; İbn Gâfil – İbn Habîb el-Hüzelî – Hüzeyl b. Müdrike – Müdrike b. Mes'ûd şeklinde dedelerini zikretmektedir. Devamında Hz. Peygamber'le ilk karşılaşmaları, İslâm'ı kabul etme hikayesi, Hz. Peygamber'le yaşamış olduğu özel anılar, İslâm'a yapmış olduğu hizmetler gibi hayat hikayesini ve kendisinden nakledilen rivayet sayısı ile hadis rivayet eden ravileri naklederek hadisçiliğini ele almaktadır.⁷⁸⁸

Konu ile ilgi bir başka misalde Heytemî, dinde yeri olmayıp sonradan türetilen işlerin reddedileceği⁷⁸⁹ manasında bir rivayet aktaran Hz. Aişe (ö. 58/678) ile alakalı çeşitli malumatlar vermektedir. Öncelikle hakkında *Ümmü'l-mü'minîn* ifadesi kullanılan Hz. Aişe'nin; hürmet, ta'zîm ve nikahın haramlığı bakımından müminlerin annesi olduğu ancak bakmak veya baş başa kalmak gibi durumlarda öz anneden ayrıldığını, Hz. Peygamber'in diğer eşleri için de aynı durumun geçerli olduğunu belirtmektedir. Ardından ailevî durumundan, Hz. Peygamber ile evliliğine, kendisinden nakledilen rivayet bilgilerinden, ölümüne kadar genişçe bilgi vererek rivayetin sahabe ravisi hakkında tanıtım yapmaktadır.⁷⁹⁰

Nu'mân b. Beşîr'den (ö. 64/684) bir rivayet nakleden Heytemî, kendisi ile alakalı özet mahiyetinde biyografik bilgiler vermektedir. Kendisinin ensardan olduğunu, Benî Hazrec kabilesine nispet edildiğini ve anne babasının sahabe olduklarını belirtmektedir. Ardından hicret sonrasında muhâcirler arasında ilk doğan kişinin Abdullah b. Zübeyr, ensar topluluğu arasında ilk doğan kişi olma özelliğini taşıyanın ise Nu'mân b. Beşîr olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹¹

Sözü edilen bilgiler haricinde Heytemî, hadis rivayet zincirine dahil olarak rivayet yetkisi aldığı hadis kitaplarının müellifleri ve ravileri ile ilgili de detaylı bir şekilde biyografik bilgiler kaleme almaktadır. Bu alimlerle ilgili vermiş olduğu bilgilerin tamamını

⁷⁸⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 197-199.

⁷⁸⁹ Buhârî, "Sulh", 5 (No. 2697); Müslim, "Ekdiyye", 17 (No. 1718); Ebû Dâvûd, "Sünne", 6 (No. 4606); İbn Mâce, "İmân", 2 (No. 14); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/507 (No. 24450), 42/61 (No. 25128), 42/299 (No. 25472); Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/402 (No. 4534).

⁷⁹⁰ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 220-221.

⁷⁹¹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 231-232.

burada zikretmek, çalışmanın sınırlarını aşacağı için mümkün görünmemektedir. Ancak bunlar arasından hadis alanında meşhur olan bazı şahıslarla ilgili verdiği malumatın, eserindeki sıralamaya göre zikredilmesi uygun olacaktır.

2.4.5.1.1. Yahya b. Yahya (ö. 234/849)

Heytemî'nin biyografisine yer verdiği ravilerden birisi İmam Mâlik'in *Muvatta* isimli eserini nakleden Yahya b. Yahya'dır. Heytemî *Muvatta*'nın iki ravisi olduğunu ve her ikisinin isminin de Yahya b. Yahya olduğunu kaydetmektedir. Ancak meşhur olan rivayet sahibinin tam adının, Ebû Muhammed Yahya b. Yahya b. Kesîr el-Leysî el-Endülûsî şeklinde olduğunu ifade ederek hicri 234 senesinde vefat ettiğini belirtmektedir.

Bununla beraber Heytemî, Malik'in *Muvatta*'yı nakleden bu raviden kütüb-i sitte müellifleri olan Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Nesâî'nin herhangi bir rivayette bulunmadıklarını ifade etmektedir.

Heytemî, Mâlik'in *Muvatta*'yı rivayet eden diğer Yahya b. Yahya'nın hakkında da bilgiler vermektedir. Tam adının Ebû Zekeriyya Yahya b. Yahya et-Temîmî el-Hanzalî en-Nîsâbûrî şeklinde olduğunu kaydetmektedir. Hicri 226 yılının Safer ayında vefat ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn*'da kendisinden hadis rivayet ettiklerini ifade etmektedir.

Heytemî, hadis alanında yeterli donanımı ve bilgi birikimi olmayan insanların bu ravileri karıştırabileceklerini düşündüğü için bu bilgileri verdiğini vurgulamaktadır. Bundan dolayı aktarmış olduğu nesep, vefat vb. bilgilerin öğrenilerek karışıklıktan sakınılması gerektiğini belirtmektedir.⁷⁹²

2.4.5.1.2. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

Heytemî'nin biyografisini tanıttığı bir diğer alim ise *Muvatta* müellifi olan Mâlik b. Enes'tir. el-Asbahî nisbesi ile zikrettiği Malik'i, Medine'nin imamı lakabıyla tanıtmaktadır. Tabîîn tabakasından olan birçok raviden nakillerde bulunduğunu, kendisinden ise sayılamayacak kadar çok insanın hadis rivayet ettiğini ifade etmektedir. Onun, hadis ilminde otorite bir insan olduğuna dair ulemanın ittifak ettiğini belirtmektedir.

Sonrasında İmam Şafîî ve Buhârî gibi alimler başta olmak üzere ilim insanlarının Mâlik hakkındaki övgü içeren sözlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Heytemî,

⁷⁹² Heytemî, *Sebet*, 263-264.

Mâlik'in, meşhur olan görüşe göre hicri 103 senesinin, Rebî'ü'l-evvel ayında doğduğunu söylemektedir. Hicri 178 veya 179 yılının Safer yahut Rebî'ü'l-evvel ayında da vefat etmiş olduğunu ifade etmektedir. O öldüğü zaman, yeryüzünün en bilgin insanlarından birisinin gittiği şeklinde söylemlerin ortaya çıktığını nakletmektedir.⁷⁹³

2.4.5.1.3. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820)

Heytemî'nin bilgilerine yer vermiş olduğu bir diğer alim ise kendisinin de mensup olduğu Şâfiî mezhebinin kurucusu, İmam Şâfiî'dir. Tam adını, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbas b. Şâfi' b. es-Sâib b. Ubeyd b. Abdi Yezîd b. Hâşim b. el-Muttalib b. Abdi Menâf b. Kusay el-Kuraşî el-Muttalibî eş-Şâfiî el-Hicâzî el-Mekkî şeklinde uzunca zikretmektedir. Abdülmenaf'ta birleşerek, Hz. Peygamber'le amca çocukları olduğunu belirtmektedir.

Birçok alimin onun biyografisi hakkında müstakil eserler telif ettiğini vurgulayarak, bu anlamda kırk kadar kitabı tespit edebildiğini ifade etmektedir. Ancak bu eserlerin birçoğunda İmam Şâfiî hakkında yanlış ve uydurma bilgilerin bulunduğunu hatırlatarak dikkatli olunması hususunda ikaz etmektedir.

Ebû Hanife'nin vefat etmiş olduğu sene olan hicri 150 senesinde, Gazze şehrinde, zor yaşam şartları içinde, annesinin kucağında ve yetim olarak dünyaya geldiğini kaydetmektedir. Yaşadıkları yokluktan dolayı annesi, hocasının ücretini karşılayamadığı için henüz çocuk yaşta olan Muhammed b. İdrîs'in hocası eğitimi vermeyi bırakmıştır. Lakin üstün zekasını fark eden hocası, ondan ücret almadan eğitimi vermeye devam etmiştir. Heytemî bu sürecin sonunda Şâfiî'nin yedi yaşında Kur'ân ezberini tamamladığını belirtmektedir.

Ardından Heytemî, Şâfiî hakkında alimlerin zikrettiği övgüleri, ilmî şahsiyetini, rihlelerini, eserlerini, ibadet ve takvasını burada zikredilmesi uygun olmayacak kadar ayrıntılı bir şekilde nakletmektedir.⁷⁹⁴

Heytemî'nin, hakkındaki bilgileri ayrıntılarıyla beraber naklettiği ilim insanları bunlarla da sınırlı değildir. Dile getirilenlerin yanı sıra Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855) Buhârî, (ö. 256/870) Müslim, (ö. 261/875), Ebû Dâvûd, (ö. 275/889) Tirmizî, (ö. 279/892) Nesâî, (ö. 303/915) Beyhakî, (ö. 458/1066) Begavî, (ö. 516/1122) İbn Hibbân, (ö. 354/965)

⁷⁹³ Heytemî, *Sebet*, 265-268.

⁷⁹⁴ Heytemî, *Sebet*, 273-281.

Dârekutnî, (ö. 385/995) Hâkim en-Nîsâbûrî, (ö. 405/1014) Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ve daha nice alimlerin biyografik bilgilerine detaylı bir biçimde yer vermektedir.⁷⁹⁵ Ancak burada tamamının, isim ve bilgilerinin zikredilmesi mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda Heytemî'nin, kaleme almış olduğu bu bilgilere bakıldığında, hadis ricâli, raviler, eserler ve müelliflerle ilgili iyi bir bilgi birikimi ve yetkinliğinin olduğunu söylemek mümkündür.

2.4.5.1.4. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767)

Heytemî'nin, hakkında bilgi vermiş olduğu bir diğer alim ise Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe'dir. Ancak diğer ravi ve alimlerin biyografisinden farklı olarak Ebû Hanîfe hakkında detaylı bir eser telif etmiştir. Heytemî, kırk bölümden oluşan bu kitabında Ebû Hanîfe'nin doğumundan ölümüne, hocalarından talebelerine, ilmi hayatından sosyal yaşantısına, hakkındaki eleştirilerin cevaplarından hadisçiliğine, karakteristik özelliklerinden zühdüne kadar çeşitli konularda ayrıntılı bir eser kaleme almıştır. Şâfiî mezhebine bağlılığı ile bilinen Heytemî'nin, Ebû Hanîfe hakkındaki övgülerle dolu olan *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân* isimli eseri, ilim dünyasına kazandırılmış değerli bir çalışma olarak görülmelidir.

Heytemî, kendisini böyle bir eser yazmaya sevk eden önemli sebeplerinin olduğunu belirtmektedir. Uzunca beyan etmiş olduğu bu sebeplere kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in: "*İnsanları, (şeref ve derecelerini tanıyarak) yerli yerine koyun. (ona göre davranın)*"⁷⁹⁶ şeklindeki hadisinin, Ebû Hânîfe gibi bir alim hakkında kitap yazmaya sevk eden ilk neden olarak sunmaktadır.

İkinci bir sebep olarak ise Ebû Hanîfe hakkında, Hatîb Bağdâdî, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Gazâlî gibi bazı alimlere nispet edilen eleştiri ve iftiraların olduğunu vurgulamaktadır. Birçok ilim insanının övgülerle bahsettiği ve güzel ahlakı ile meşhur olmuş bir alimi savunmanın ve iftira atanların delillerini çürütmenin ise üzerine bir borç olduğunu belirtmektedir.

Üçüncü sebep olarak da bazı yalan hikayeler üzerine bina edilerek Ebû Hanîfe hakkında uydurulan birtakım tezviratları sunmaktadır. Halbuki ilim insanları arasında, en büyük müçtehit alim olarak kabul görmüş Ebû Hanîfe'nin, Allah'ın seçkin kullarından olduğunu ifade etmektedir. Veli kulların aleyhinde konuşana, Allah'ın savaş açacağı,

⁷⁹⁵ Bkz. Heytemî, *Sebet*, 286-394 vd.

⁷⁹⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", 23 (No. 4842); Ebû Yâ'lâ, *el-Müsne'd*, 8/246 (No. 4826).

onların lehinde konuşup, insanlara sevdirenlerin ise büyük mükafata erişeceklerini, bir başka telif motivasyonu olarak belirtmektedir.

Heytemî, kitabı yazmak için dördüncü sebep olarak ise kendisinden önce birçok alimin Ebû Hanîfe ile ilgili müspet eserler yazmaları nedeniyle feyiz ve bereketlere ulaştıklarına inandığını söylemektedir. Aslında bu mesele ile ilgili yazılmış olan bu kadar detaylı eser mevcutken, yine de böyle bir telife başlamasının, boş bir meşgale olmadığını da vurgulamaktadır. Çünkü salih insanların anıldığında rahmetin ineceğini ve o kişinin güzel ahlakının müellife sirayet edeceğini son sebep olarak nakletmektedir.⁷⁹⁷

Burada kitabı bütünüyle değerlendirmek mümkün olmasa da Heytemî'nin, hadis ilmi bağlamında Ebû Hanîfe hakkında dile getirmiş olduğu bilgilere yer verilecektir.

Öncelikle Heytemî, "*İlim/îmân Süreyyâ yıldızına asılı olsaydı, Fârisli bir adam onu alırdı.*"⁷⁹⁸ diğer bir rivayette: "*O ilmi Araplar değil, Farsoğullarından bir kişi alırdı.*" şeklindeki hadisleri naklederek, bu rivayetlerde kastedilen kişinin Ebû Hanîfe olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹⁹

Heytemî, Ebû Hanîfe'den hadis rivayet eden öğrencilerin durumuna da değinmektedir. Bu bağlamda, her birinin yazılabilmesinin mümkün olmayacak derecede fazla talebesi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca İslam uleması arasında bilinen meşhur şahıslardan hiç kimsenin, Ebû Hanîfe'den hadis nakledenler kadar talebesi olmadığını belirtmektedir. Bununla beraber müteşabih rivayetlerin, zor meselelerin, ahkam ve kazâya dair konuların çözülebilmesi hususunda, onun ve yetiştirdiği talebelerin eserleri kadar bu yolda hizmet verebilen bir başkasının daha bulunmadığını vurgulamaktadır. Heytemî, son dönem alimlerinden bazılarının, onun talebelerini tespit etme çalışmasına ağırlık vererek, sekiz yüz kadarını, isimleri ve nesepleri ile beraber kaydedebildiklerini de ifade etmektedir.⁸⁰⁰

Heytemî, Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet etmiş olduğu hocalarının ve senedlerinin durumundan bahsederken, onun hadis rivayetinin az olduğuna dair yorumları da değerlendirmektedir. Kendisinin dört bin kadar hocadan hadis dinlediği ve büyük bir ihtimamla hadisleri öğrenip, hıfz ettiği bilindiğinden, Zehebî ve bazı meşhur tarihçilerin

⁷⁹⁷ Bkz. Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 50-56.

⁷⁹⁸ Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 316 (No. 4897); Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 230, 231 (No. 2546); Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 47 (No. 3261); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/331 (No. 7950).

⁷⁹⁹ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 46.

⁸⁰⁰ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 70.

onu, hadis hafızları tabakasında zikrettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca fikhî hükümlerle ilgili sayılamayacak kadar hüküm istinbatında bulunan Ebû Hanîfe'nin, hadis ilmine gerekli önemi göstermediği iddialarının haksız bir eleştiri olduğunu beyan etmektedir. Çünkü Heytemî, Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetleri ile ön plana çıkamamış olmasını, belirli bir metodoloji çerçevesinde fikhî çıkarımlarla daha çok meşgul olmayı öncelemesinden kaynaklandığına bağlamaktadır. Onun bu durumunu, halkın işlerine dair mesaileri daha yoğun olduğu için çok fazla hadis rivayeti bulunmayan Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'e benzetmektedir. Bununla beraber hadislerin fikhını anlamaksızın fazla rivayette bulunmanın, alimler tarafından pekte hoş görülmemiş bir mesele olduğunu naklederek bu durumun eleştiriye konu olmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Heytemî, Ebû Hanîfe'nin az rivayette bulunmasının bir başka sebebi olarak ise ona ait bir sözü aktararak açıklamaya çalışmaktadır. Ebû Hanîfe, rivayet edilen hadisin, ravinin işittiği ilk günden aktardığı güne kadar ezberinde hazır bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Bu sebeple kitaptan nakli kabul etmediğini ve bu durumun da yine onun az hadis rivayetinin bir başka sebebi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Heytemî, hafız muhaddislerden birçoğunun *mesânîd-ü Ebî Hanîfe* başlıkları ile onun rivayet etmiş olduğu hadisleri cem ettiklerini, kendisinin de bu rivayetleri, muttasıl senedlerle hocalarından aldığını beyan etmektedir.⁸⁰¹

Heytemî, kıyâsı, hadislerin önüne geçirmesine dair Ebû Hanîfe hakkında öne sürülen iddialara da cevaplar vererek, çürütmeye çalışmaktadır. Bu konuda eleştiri yapanların hadlerini aşarak, büyük hata ettiklerini savunmaktadır. Buna göre Ebû Hanîfe'nin, hakkında sahih ve kesin olan bir hadis varken kıyas ve re'ye başvurmadığını, ancak te'vîl ve yoruma açık olan âhâd rivayetlerde bazen kendi içtihadına göre hüküm verebildiğini ifade etmektedir. Bu durumun ise Ebû Hanîfe'yi, her durumda kıyası hadisin önünde tutan bir konuma getirmeyeceğini belirtmektedir. Ayrıca bu metodun yalnızca Ebû Hanîfe tarafından kullanılmadığını, zaman zaman sahabe, tabiin ve diğer müçtehitler tarafından da uygulandığını aktarmaktadır. Çünkü müçtehitlerin, belirli bir usûl çerçevesinde değerlendirmedikçe, her gördükleri hadisle hemen amel etmediklerini, söz konusu metodolojiye göre analiz ettikten sonra sahabe, tabiîn ve diğer tabaklarda bulunan müçtehitlerin de ihtiyaca göre re'ye başvurduklarını belirtmektedir. Bu sebeple Heytemî, buradaki asıl meselenin, bazılarının daha az bazılarının ise daha fazla kıyâsa veya re'ye

⁸⁰¹ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 148-150.

başvurdukları ile ilgili olduğunu ifade ederek, Ebû Hanîfe hakkında getirilen eleştirilerin haksız olduğunu beyan etmektedir.⁸⁰²

Heytemî'nin, Ebû Hanîfe hakkında yanıtlamış olduğu bir diğer husus ise onun, herhangi bir delil olmaksızın sahih hadisleri kabul etmediğine dair ortaya atılan iddiadır. Heytemî'nin de ifade ettiği üzere oldukça detaylı bir şekilde ifade edilebilecek bu konuyu özetle aktarmak yerinde olacaktır. Heytemî, öncelikle Ebû Hanîfe'nin, herhangi bir dayanağı olmaksızın hadisleri göz ardı ettiğine dair yapılan eleştirileri bilgisiz ve insafsız bir iddia olarak nitelendirmektedir. Çünkü örnekleri ile birlikte naklederek, birçok noktada hadisleri ön planda tuttuğunu ve reddettiği hadisleri ise mutlaka bir usûl çerçevesinde gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte âhâd haberlerle amel edilmesi noktasında, Ebû Hanîfe'ye ait olan usûl kurallarından bir kısmını, misalleri ile birlikte detaylıca aktararak, onun kıyâs ve re'yi kafasına göre değil, mutlaka bir mantık çerçevesinde kullandığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Bu sebeple onun hadislere özen göstermediği ve kendi re'yini kolaylıkla sahih hadislerin önüne geçirebildiğine dair yorumları, kendisine atılmış bir iftira olarak değerlendirmektedir. Ayrıca fakih olmayan kişilerin, karşılaştıkları her bir hadisle amel edemeyeceklerini ve mutlaka bir müçtehit tarafından belirlenen usul çerçevesinde hükme bağlanmış delillerin amel noktasında hüccet olarak kullanılabileceğini de beyan etmektedir. Bu hususta da kabul görmüş en büyük imamın, Ebû Hanîfe olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁸⁰³

Heytemî'nin eserlerinden, az bir kısmının zikredildiği bilgilere bakıldığında, onun ricâl bilgisi anlamında önemli bir birikime sahip olduğu görülmektedir. Nakledilenler arasında en dikkat çekici biyografi ise Ebû Hanîfe ile ilgili olanıdır. Çünkü bir Şâfiî olarak Heytemî'nin, Ebû Hanîfe hakkında telif etmiş olduğu ve bazen kendi mezhebinin görüş ve usûllerine aykırı bile olsa sergilemiş olduğu savunmacı yaklaşımı ile bu kitabı, onun sahip olduğu ilmî edep ve nezâketin bir göstergesi olarak görülmelidir. Heytemî'nin, taassuptan uzak olan bu tavrının ise her ilim insanı açısından örnek alınması gereken bir davranış olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

2.4.5.2. Fıkühü'l-hadîs

Fıkühü'l-hadis konusu, hadis ilimlerinin en önemli meselelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple tamlamada yer alan fıkıh kelimesinin iyi anlaşılması önem

⁸⁰² Heytemî, *el-Hayrâtü 'l-hisân*, 163-164.

⁸⁰³ Bkz. Heytemî, *el-Hayrâtü 'l-hisân*, 172-176.

arz etmektedir. Sözcük, dar ve geniş anlamli olmak üzere iki kisminda incelenmektedir.⁸⁰⁴ Geniş anlamda fıkıh kelimesi, herhangi bir şeyi bilmek ve kavramak manasına gelmektedir.⁸⁰⁵ Ancak bir şeyi gelişigüzel olarak bilmek değil, o kelimededen kastedilen mana ve muradı anlamayı ifade etmektedir.⁸⁰⁶ Bu anlam üzerinden değerlendirildiğinde *fikhü'l-hadis* tamlaması, hadislerin içermiş olduğu manalardan hareketle Hz. Peygamber'in kastını detaylıca ve gerektiği şekilde idrak edip, anlaşılmasını ifade etmektedir.⁸⁰⁷ Fikhü'l-hadis'in, bu anlamı ile *ilm-ü dirâyeti'l-hadîs*,⁸⁰⁸ *ilm-ü te'vîl-i akvâli'n-nebi*⁸⁰⁹ ve *ilm-ü esrâri'l-hadîs*⁸¹⁰ ifadelerinin aynı veya benzer manayı taşıdığı belirtilmektedir.⁸¹¹

Fıkıh kavramı, dar anlamı çerçevesinde incelendiğinde ise yine kendi içinde dar ve geniş olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁸¹² Ebû Hanîfe'den nakledilen tarife göre fıkıh, kişinin lehinde ve aleyhinde olan her şeyi bilmesi manasına gelmektedir. Buna göre fıkıh kavramı, kanun, hüküm ve amel bilgisiyle birlikte, kelam ile itikad meselelerini de kapsamaktadır.⁸¹³ Fıkıh kavramına daha dar anlamı ile bakıldığında ise Şafîî ekolüne mensup ilim insanların benimsemiş olduğu: “*Şer‘î, tafsîlî olan delillerden amelî hükümler istanbât etmek.*” şeklindeki tarifle tanımlandığı görülmektedir.⁸¹⁴ Dar anlamı kapsamında aktarılan veriler ışığında fikhü'l-hadis kavramını, hadislerden kişinin aleyhinde ve lehinde olacak bütün hükümleri veya yalnızca amelî hükümleri istinbat etmeyi konu edinen ilim dalı şeklinde tanımlamak mümkündür.

Fikhü'l-hadis, ilk defa Hâkim en-Nîsâbü'rî tarafından ilmî bir kavram olarak ele alınmasına⁸¹⁵ rağmen, o dönemden günümüze kadar ayrıntılı bir tarifin bulunmadığı ifade edilmektedir. Özellikle modern dönemin fikhü'l-hadis tanımlamalarında; “fehmü'l-hadisle eşdeğer algılanması, isnaddan bağımsız olarak değerlendirilmesi ve hadis merkezli bir

⁸⁰⁴ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 139.

⁸⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/522.

⁸⁰⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*, nşr. Muhammed Abdüsselâm İbrâhim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/250.

⁸⁰⁷ Uğur, *Hadis Terimleri*, 96; Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 140; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 79.

⁸⁰⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/635.

⁸⁰⁹ Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/342.

⁸¹⁰ Şah Velîyullâh ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1/274-275.

⁸¹¹ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 140.

⁸¹² Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 140.

⁸¹³ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/40.

⁸¹⁴ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/41.

⁸¹⁵ Bkz. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rife* 2, 63-85.

fıkıh anlayışı” şeklinde tasavvur edilmesi gibi üç farklı eğilimin olduğu belirtilmektedir. Aslında terminolojik anlamda ortaya çıkan bu ihtilafların birtakım nedenleri bulunmaktadır. Bu bağlamda fikhü’l-hadis, kıyas ve istihsânı haberi vahitlerin önünde tutan, cem‘ ve te’lif yerine neshi önceleyen, zaman zaman sahih hadisleri bile Kur’ân’a arz ederek isnada gerekli ehemmiyeti göstermediği düşünülen ehl-i re’ye karşı, ehl-i hadis tarafından geliştirilmiş bir metot olduğunun unutulması, hadislerden hüküm istinbat etme metodolojisi olduğu anlayışının göz ardı edilmesi ve bununla beraber fikhü’l-hadis disiplininin yalnızca metin merkezli olarak telakki edilmesi gibi nedenler zikredilmektedir.⁸¹⁶

Bu sebeple nakledilen tarifleri yeterli bulmayarak daha terminolojik tanımlama denemeleri de bulunmaktadır. Buna göre fikhü’l-hadis, ehl-i hadis, metni, senedi ve mevcut ise illetleri ile birlikte hadisleri ele alarak sıhhatini tespit ettikten sonra farklı herhangi bir delile arz etmeksizin hüküm istinbat etme yöntemi olarak tarif edilmiştir.⁸¹⁷ Fıkıh kelimesinin hicrî dördüncü asırda kavramsallaşma sürecini tamamlayarak anlamak ve kavramak anlamlarının ötesinde İslâm hukukunun yaygın ismi haline gelmesi de göz önünde bulundurulduğunda, fikhü’l-hadis ifadesinin, fehmü’l-hadisten farklı olarak ukûbât, muâmelât ve ibadetler gibi şer‘î-kanunî yönü ağır basan bir anlama sahip olduğu da aktarılmaktadır.⁸¹⁸

Fikhü’l-hadisle ilgili ulema tarafından yapılan çeşitli tarifleri, klasik dönemde ehl-i hadis, ehl-i re’ye karşı kullanmış olduğu ve sıhhat, illet vb. meselelerin tespitini yaptıktan sonra hadis metinlerinden hüküm istinbat etmek, modern dönemde ise fehmü’l-hadisle eşdeğer olarak hadis metinlerinden hareketle Hz. Peygamber’in kastını doğru anlamak şeklinde özetlemek mümkündür.

Hadis ilimleri arasında önemli bir disiplin olarak kabul gören fikhü’l-hadis alanında yazılmış olan eserlerin tespiti de oldukça önemlidir. Bu bağlamda fikhü’l-hadis edebiyatını oluşturan eserlerin genellikle, fıkıh usûlü teorisini ehl-i hadis alimlerinin geliştirmiş olduğu Şafîî, Hanbelî ve Zâhirî ekollerine mensup bilginler tarafından telif edildiği belirtilmektedir. Bunların başında ale’l-ebvâb türünde telif edilen sünenler ile câmi’ler, ibâdât, ukûbât ve muâmelât konularındaki hadisleri cem eden ahkâm türü eserler ve

⁸¹⁶ Detalı bilgi için bkz. Fahreddin Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü’l-Hadîs* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 79-93.

⁸¹⁷ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü’l-Hadîs*, 12.

⁸¹⁸ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü’l-Hadîs*, 12.

müntekâlar zikredilmektedir. Bunlarla beraber dolaylı olarak fikhü'l-hadis edebiyatı kapsamında değerlendirilen eserler de bulunmaktadır. Burada da yine ehl-i hadis alimlerinin hazırlamış olduğu şerhler, haşiyeler, ta'likler ve fetâvâ'l-hadisiyye türü eserler zikredilmektedir.⁸¹⁹

Heytemî de dolaylı olarak fikhü'l-hadis edebiyatı kapsamında değerlendirilen fetâvâ'l-hadisiyye türü eserlerden birisini telif ettiği için bu meselenin üzerinde durmak isabetli olacaktır. Fetâvâ'l-hadisiyye türü eserler muhaddislerin, toplum tarafından kendilerine yöneltilen hadislerle ilgili çeşitli soruların cevaplarını kaleme aldıkları kitaplardır.⁸²⁰ Bu türde telif edilen eserlerin ilkinin *el-Fetâvâ'l-kübrâ* kitabı ile İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) ait olduğu belirtilmektedir. Ardından *Fetâvâ* eseri ile İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449), *el-Ecvibetü'l-merdıyye fî mâ suile 'ani'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* adlı eseriyle Muhammed b. Abdirrahman es-Sehâvî (ö. 902/1497), *el-Hâvî li'l-fetâvâ* ile Süyûtî (ö. 911/1505), *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye* ile İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) ve *Fetâvâ* eseri ile Ebü'l-'Alâ İdrîs b. Muhammed el-İrakî'nin bu türde kitap yazdıkları dile getirilmektedir.⁸²¹

Heytemî'nin bu alandaki eseri, fetâvâ'l-hadisiyye literatürü içerisinde en kapsamlı kitap olarak görülmektedir.⁸²² *el-Fetâvâ'l-kübra'l-fıkhiyye* isimli eserine zeyl olarak yazdığını ifade ettiği⁸²³ bu çalışmada, hadislerle ilgili meselelerin yanında akâid, fıkıh, usûl tefsir, siyer ve tasavvuf alanlarında toplam üç yüz elli sekiz konuyu cevaplandırarak ağırlıklı olarak hadislerden faydalanmıştır. Kendisi, eserini konu başlıkları ile bölümlendirmemiş olsa da birinci bölümde soyut kavramlar olan melek, şeytan, cennet ve cehennem gibi konular, devam eden bölümlerde ise me'ânî, beyân, nahiv, akâid, usûl-ü fıkıh, Kur'ân, tefsir, hadis ilimleri ve tasavvuf konuları hakkındaki meseleleri yanıtladığı tespit edilmiştir.⁸²⁴ Ancak, Heytemî'nin bu eserde nakletmiş olduğu hadislerle ilgili

⁸¹⁹ Fikhü'l-hadis edebiyatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 145-146; Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-Hadîs*, 94-102.

⁸²⁰ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 96; Yavuz Köktaş, *Hadis Fetvaları (Literatürü, Özellikleri ve Örnekleri)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 15-16.

⁸²¹ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 193; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 96; Fetâvâ'l-hadîsiyye türünde yazılan farklı eserler için ayrıca bkz. Köktaş, *Hadis Fetvaları*, 17-18.

⁸²² Köktaş, *Hadis Fetvaları*, 65; Köktaş, *100 Soruda Hadis Meseleleri*, 18.

⁸²³ Heytemî, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye*, 2.

⁸²⁴ İsa Uysal, *İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) Hayatı, Eserleri ve "el-Fetâvâ el-Hadîsiyye" Özelinde Hadisciliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 32.

mütesâhil davrandığı ve tenkit edilmesi gereken bazı rivayetler hakkında da sukût ettiği aktarılmaktadır.⁸²⁵

Yer verilen bilgilerin ardından fikhü'l-hadis kapsamında Heytemî'nin *el-Fetâva'l-hadîsiyye* kitabı başta olmak üzere çeşitli eserlerinden bazı örneklerle yer vermek isabetli olacaktır.

Fikhü'l-hadis disiplini, herhangi bir konuda aktarılan rivayet olduğu takdirde kıyasa veya re'ye müracaat etmeyi uygun bulmayarak hadislerden hüküm istinbat etme metodu olarak ehl-i hadis alimleri tarafından, ehl-i re'ye karşı geliştirilmiş bir metot olarak daha önce tarif edilmişti. Heytemî'nin de İslâmî ilimlerde kullanılacak usûllerde izlenmesi gereken yolu açıklarken kaydetmiş olduğu ifadeler, aynı tezahürün bir örneği olarak görünmektedir. Heytemî, Kur'an ve hadisler ışığında delillendirilmemiş salt ezbere ve re'ye dayalı fikhî bilginin hoş karşılanmadığını belirterek, ehl-i hadis alimlerinden oluşan Şafiî ekolüne bağlılığını ve fıkıh algısının da nas merkezli olduğuna işaret etmiştir.⁸²⁶

Bunların yanı sıra Heytemî, hadislerin tıpkı Kurân ayetleri gibi bazen husûsî bazen de umûmî lafızlara veya anlamlara sahip olabildiğini, bununla beraber nâsih, mensûh, müteşâbih, müşkil vb. durumların hadisler içinde geçerli olduğunu ifade etmektedir. Bu tür müşkil durumlarda ise hadislerin gerçek anlamlarını, yalnızca hadislerden hüküm istinbât edebilme kabiliyetine sahip olan fakihlerin kavrayabileceklerini belirtmektedir. Yalnızca hadis ilmi ile uğraşanların ise böyle durumlarda hadisleri anlayamayacaklarını, hatta geçmişte ve kendi döneminde olduğu gibi yanlış anlamaları sebebiyle dalalete düşebileceklerini vurgulamaktadır. Bu ifadelerine destek olarak Mâlik b. Enes'in, hadis ilmi ile meşgul olan iki yeğenine, hadise harcadıkları mesailerini azaltarak, onların fikhına daha fazla zaman ayırmalarının, kendileri için oldukça faydalı olacağı yönündeki tavsiyesini aktarmaktadır. Heytemî, Mâlik b. Enes'in bu sözlerini, hadisleri araç, fikhını ise amaç edilmesi gerektiği şeklinde yorumlamaktadır.⁸²⁷

Sözü edilen ifadelere bakıldığında, Heytemî'nin, hadis ilmi ile fıkıh ilmini ayrılmaz bir bütün olarak değerlendirdiği görülmektedir. Heytemî'nin, fikhü'l-hadis konusundaki düşünceleri genel olarak ifade edildikten sonra, pratikte uygulama metotlarına ve örneklerine geçmek isabetli olacaktır.

⁸²⁵ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, 14/86; Uysal, *İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) Hayatı, Eserleri ve "el-Fetâva el-Hadîsiyye" Özelinde Hadisciliği*, 89, 112, 122.

⁸²⁶ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 145.

⁸²⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 202.

Burada fikhü'l-hadis konusu bağlamında Heytemî'nin eserlerinden tespit edilen bazı örneklerle yer verilecektir. Öncelikle Heytemî'nin hadislerden hüküm istinbat ederken kullanmış olduğu yöntemlerin arasında, Arap dili gramer bilgisi, tarik çokluğu ve sahabe uygulaması gibi faktörlerin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu kapsamda Heytemî, bir adamın Hz. Peygamber'e gelerek namazlarda getirilecek salavatın şeklini sorması üzerine, Hz. Peygamber'in öğretmiş olduğu salavat lafızlarının başında “قُفُّوْا” “*şu şekilde söyleyin*”⁸²⁸ şeklindeki emir kipi ile hitap etmesinden, namazlarda salavat getirmenin vacip olduğu hükmünü istinbat etmektedir. Ayrıca Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen mevkûf bir rivayete göre namazlarda sırasıyla teşehhüt, Hz. Peygamber'e salât ve kişinin kendisi için dua etmesi gerektiği şeklindeki aktarımın,⁸²⁹ re'yine göre olamayacağını savunarak merfu hükmünde olduğunu belirtmektedir. Ardından Heytemî, nakletmiş olduğu bu ve benzer manadaki rivayetler sonucunda Şafîî'nin, namazların oturushlarında Hz. Peygamber'e salât-ü selâm getirmenin vacip olduğu yönündeki görüşünü, sünnete, ekser rivayete ve birçok sahabenin uygulamasına muvafık bularak en doğru içtihat olarak değerlendirmektedir.⁸³⁰ Sözü edilen bilgiler neticesinde Heytemî'nin, mensup olduğu Şafîî ekolü gibi fikhü'l-hadis hususundaki tavrının da net bir şekilde ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür.

Heytemî'nin, bu görüş hususunda Şafîî'yi eleştirenlere karşı savunucu tavrı ve sözü edilen rivayetler ışığında hüküm istinbatında bulunurken rivayetlerin sıhhatine değinmesi de dikkat çekicidir. Konu ile ilgili esas almış olduğu delillerin, hadis ilminde yetkin isimler tarafından tashîh edilerek muteber kaynaklarda yer almasına özellikle vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte sahabe ve tabiinden aynı uygulamanın aktarıldığı isimleri referans alması da hadislerden fikhî hüküm istinbat etme noktasındaki gelenekçi tavrının göstergesi olarak da kabul edilebilir. Ayrıca yine aynı görüşü destekleyen, fakat isnadında problem olan birtakım rivayetleri sened tenkitleri ile birlikte zikrederek tek başına delil olamayacaklarını belirtmektedir. Buna göre Heytemî'nin fikhü'l-hadis metodolojisinde senedin sıhhatine büyük bir önem atfettiğini de ifade etmek mümkündür.⁸³¹

⁸²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 28/304 (No. 17072); İbn Huzeyme, *es-Sahîh* 2, 1/351 (No. 711); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 5/289 (No. 1959); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/168 (No. 1339); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/401 (No. 988); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 2, 2/209 (No. 2849).

⁸²⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/264 (No. 3026); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/401 (No. 990).

⁸³⁰ Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, 2/431-433; Heytemî, *Fethu'l-cevâd*, 1/196; Heytemî'nin, konu ile ilgili aktarmış olduğu tüm rivayet ve görüşler için ayrıca bkz. Heytemî, *ed-Dürri'l-mendûd*, 67-73.

⁸³¹ Heytemî, *ed-Dürri'l-mendûd*, 68-75.

Heytemî'nin hadislerden hüküm istinbat ederken yararlandığı yöntemlerden birisi de nasların muhteva benzerliğinden faydalanmaktır. Heytemî, kendisine remil ilmi⁸³² ve karşılığında ücret almakla ilgili bir soru yöneltilmesinin üzerine, bu işin gaybı bilme hususunda Allah'a şirk koşturmak anlamına geleceğinden, öğrenilmesi ve öğretilmesinin büyük günah ve şiddetli bir haram hükmünde olduğunu ifade etmektedir. Ancak mesele ile ilgili Hz. Peygamber'den nakledilen ve açıklanmaya ihtiyaç duyan bir hadise de yer vermektedir. Rivayete göre bir adamın, Hz. Peygamber'e remil ilmi ile ilgili bazı sorular sorması üzerine Hz. Peygamber: *“Geçmişte yaşayan peygamberlerden birisi bu işi yapardı. Kimin hattı onun çizgilerine uygun olursa isabet etmiş olur.”*⁸³³ şeklinde cevaplandırmaktadır. Heytemî, bu rivayeti ihbâr değil, inkâr anlamında olduğunu belirterek, batıl inançları hususunda bahsi geçen nebiyi kendilerine delil olarak kullanan Arapların, Hz. Peygamber tarafından tenkit edildikleri şeklinde yorumlamaktadır. Hz. Peygamber'in, bu sözlerle remil işleminin mezkûr peygambere has bir durum ve ona ait bir mucize olduğunu vurgulamak istediğini ifade etmektedir. Bunun benzeri olarak: *“Allah'tan başka dilediğimize ibadet edin”*⁸³⁴ ayetinin muhteva benzerliğini de örnek göstererek kelamın zahirinden anlaşılan mananın aksi murad edildiğini söylemektedir.⁸³⁵ Heytemî'nin, hadisten hüküm istinbat etme noktasındaki buradaki değerlendirmelerine bakıldığında, yalnızca metinlerin zahirine göre değil, Hz. Peygamber'in sözlerinden kastedilen manayı gerektiği şekilde anlayarak en doğru hükme ulaşma gayreti de görülmektedir.

Heytemî'nin fikhü'l-hadiste kullandığı bir diğer metot ise Hz. Peygamber'in takririnden yararlanmasıdır. Cemaatle birlikte namaz kılmayı terk ederek, münferid kılmanın caiz olduğu noktaları aktarırken, Muâz b. Cebel ile kavmi arasında yaşanan bir olayı delil olarak kullanmaktadır. Hadis kitaplarında yer bulan bu olayda: *“Muâz b. Cebel, Hz. Peygamber ile birlikte yatsı namazını kıldıktan sonra kavmine dönüp onlara da namaz kıldırıyordu. Ancak namazda kıraati oldukça uzun tuttuğu için cemaatin içinden birisi imamdı ayrılarak namaza tek başına devam etti. Yapmış olduğu bu eylem sebebiyle insanlar o kişiyi eleştirdiler. Durum Hz. Peygamber'e iletildiğinde ise Muâz b. Cebel'e,*

⁸³² Remil, kayıp bir şeyayı bulmak veya sonucu merak edilen bir işi öğrenebilmek maksadıyla kum üzerine çizilen çizgiler aracılığıyla fal bakmak anlamındandır. Bkz. İlyas Çelebi, “Remil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/555.

⁸³³ Müslim, “Mesâcid”, 33 (No. 537); “Selâm”, 121; Ebû Dâvûd, “Salât”, 167 (No. 930); “Tıbb”, 23 (No. 3909); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 39/175 (No. 23762).

⁸³⁴ ez-Zümer, 39/15.

⁸³⁵ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 85-86.

‘Sen insanları dinden mi soğutacaksın.’ şeklinde sitem ederek kısa sureler okumasını tavsiye etti.”⁸³⁶ Heytemî, bu olayı zikrederek Hz. Peygamber’in cemaati terk eden kişiye olumsuz bir cevap vermeyerek takrir ettiği için imamın kıraati uzattığı durumlarda cemaatin terk edilebileceği hükmüne ulaşmaktadır.⁸³⁷

Heytemî’nin hadislerden istinbat etmiş olduğu hükme bir başka örnek ise rukye, manevi tedavi karşılığında alınan ücret ile ilgilidir. Rivayete göre, başkanlarının zehirli yılan tarafından ısırıldığı bir topluluğun yanından geçen bir grup sahabenin içinden birisi, koyun sürüsü karşılığında Fâtiha sûresi okumak sureti ile adamı tedavi etti. Ancak alınan ücretin hükmü noktasında sahabe arasında çıkan çeşitli görüş ayrılıkları neticesinde olay Hz. Peygamber’e soruldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber’in koyunlardan müteşekkil olan bu ücretin alınmasında bir beis olmadığını ifade ederek aralarında taksim edilmesini tavsiye etti.⁸³⁸

Heytemî, bu rivayeti aktardıktan sonra, Fâtiha Sûresinin hayvan ısırılmalarına ve çeşitli hastalıklara karşı okunmasının müstehab olmasına, böyle bir manevi tedavi karşılığında ücret alınmasının ise ittifakla caiz olduğuna delil olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte burada akıllarda başka bir soru işareti daha oluşabilmektedir. Bu ücreti almayı hak eden, rukye yoluyla tedavi eden kişidir. Ancak Hz. Peygamber ücretin bölüşülmesini istemiştir. Heytemî bu hususu da ele almış ve ücreti almayı hak eden kişinin sadece Fâtiha’yı okuyan kişinin olduğunu belirtmiştir. Ancak Hz. Peygamber’in, ashâbın arasındaki kardeşliği gözettiği ve bu parayı birer ikram olarak aralarında paylaşdırmak istediği için böyle bir metot izlediğini ifade etmektedir.⁸³⁹

Heytemî’nin, hadislerden hüküm çıkarırken yararlandığı bir diğer husus ise Arap dilinin özellikleri ve konu ile ilgili geçmişte yazılan bazı eserlerdir. Göz değmesi ile alakalı bir rivayeti⁸⁴⁰ aktardıktan sonra, hadiste yer alan “والیغتسل” kelimesini, Arap dili gramer kuralları bağlamında değerlendirmektedir. Buradan hareketle Hz. Peygamber’in bu sözünün vücûb ifade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca bu görüşünü, Zürkânî’nin *Şerhu’l-Muvatta’* ve Süyûtî’nin *ed-Dîbâc ale’l-Sahîhi’l-Müslim* gibi eserlerinde yer verdikleri

⁸³⁶ Müslim, “Salât”, 178 (No. 465); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/209 (No. 14307).

⁸³⁷ Heytemî, *Tuhfetü’l-muhtâc*, 2/357.

⁸³⁸ Buhârî, “Tıbb”, 33 (No. 5737).

⁸³⁹ Heytemî, *Zikru’l-âsâri’l-vâride* 2, 26.

⁸⁴⁰ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’* 2, nşr. Habîbürrahmân el-A’zamî (Pakistan - Beyrut: el-Meclisü’l-İlmî - Tevzî’u’l-Mektebi’l-İslâmî, 1403/1982), 2/16 (No. 19770).

açıklamalarla da desteklemektedir.⁸⁴¹ Burada aktarılan bilgiler ışığında, Heytemî'nin hadislerden hüküm çıkarırken Arap dilinin özelliklerine ve muteber alimler tarafından kendisinden önce te'lîf edilmiş şerhlere önem atfettiğini söylemek mümkündür. Heytemî, hadisin metninde yer alan “والیغتسل” şeklindeki muzâri‘ fiili, emir ifade eden lââm harfi ile birlikte zikredildiği için bağlayıcı bir söz olarak tahlil etmektedir.⁸⁴²

Heytemî'nin, hadislerden hüküm istinbat ederken dikkat etmiş olduğu kriterlerden birisi de Hz. Peygamber'in üslûbudur. Hz. Peygamber'in bir yerden geçerken orada yere yazılmış besmeleyi gördüğünde, bu eylemi gerçekleştirene lanet okumasını⁸⁴³ ve bismelenin ancak temiz ve yüksek yerlere yazılabileceğini söylemesi üzerine bir değerlendirme yapmaktadır. Lanet ifadelerini sıklıkla kullanmayan Hz. Peygamber'in yerde yazılı besmele manzarası ile karşılaştığında, böyle bir tavır sergilemesinden, bismelenin temiz olmayan ve necis olan yerlere yazılmasının haram olduğu hükmünü çıkarmaktadır.⁸⁴⁴ Heytemî'nin, buradaki açıklamaları göz önünde bulundurduğunda Hz. Peygamber'in genel üslûbunu değerlendirmek suretiyle kullanmış olduğu ifadelerin sonuçlarını analiz etme kabiliyetine sahip olduğu söylenebilir.

Fıkhu'l-hadis başlığı altında Heytemî'nin eserlerinden aktarılacak örnekler bunlarla sınırlı değildir. Ancak meselenin izah olduğu düşünülerek bu kadar misalle yetinilmesi uygun görülmüştür. Seçilen örnekler bakıldığında, fıkıh ilmindeki yetkinliği ile bilinen Heytemî'nin, bu yöndeki bilgi birikimini ve kabiliyetini hadisçiliğine de yansıttığı görülmektedir. Bu sebeple Heytemî'nin, fikhü'l-hadis alimleri arasında zikredilmesi mümkündür. Bununla beraber hadislerden hüküm istinbat etmekte özgün bir metodolojiye sahip olmadığını, Şâfiî mezhebinin usûlüne uygun olarak, gelenekçi bir tavrının bulunduğunu ve hadisleri kullanarak mezhebini savunduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Sonuçta Heytemî, Şâfiî geleneğine bağlı kalarak hadisleri birer fıkıh malzemesi olarak kullanmaktadır. Bu durum ise onun fikhî formasyonunun hadis alanına yansısı şeklinde değerlendirilebilir.

⁸⁴¹ Heytemî, *Zikru 'l-âsâri 'l-vâride* 2, 94-95.

⁸⁴² Heytemî, *Zikru 'l-âsâri 'l-vâride* 2, 94.

⁸⁴³ Süleymân b. Eş'âs es-Sicistanî Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1408/1987), 342.

⁸⁴⁴ Heytemî, *İlsâku 'uvâri 'l-heves*, 293.

2.4.5.3. Esbâbü Vurûdi'l-hadîs

Esbâbü'l-hadis ve *vurûdü'l-hadîs* gibi isimlerle de anılan bu tabir, Hz. Peygamber'in, bir sözü söylemesine veya bir fiili gerçekleştirmesine neden olan durum ve vesileler olarak tanımlanmaktadır. Kur'ân ayetlerinin geliş sebebi için kullanılan *esbâbü'n-nüzûl* ifadesi hangi manayı teşkil ediyorsa, *esbâbü vurûdi'l-hadis* tabirinin de hadisler için aynı anlamı ifade ettiği belirtilmektedir.⁸⁴⁵

Hadislerin vurûd sebeplerinin, söylenmeden önce gerçekleşen ve hadisin söylenmesi esnasında ortaya çıkan vesileler olarak iki kısma ayrıldığı ifade edilmektedir.⁸⁴⁶ Bununla beraber hadislerin anlamlarını ve bağlamlarını doğru bir şekilde kavrayabilmek için vurûd sebeplerini bilmenin son derece önemli olduğu aktarılmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu sözlerin, vucûb, nedb, umûm, husûs vb. ihtimallerden hangisine delalet ettiğini aydınlatma da yardımcı olan en önemli disiplin olarak tanıtılmaktadır.⁸⁴⁷ Misalleri oldukça fazla olduğu ifade edilen⁸⁴⁸ *esbâbü vurûdi'l-hadis* ile ilgili bu özet bilgilerle yetinilerek, burada Heytemî'nin eserlerinden tespit edilen bazı örneklerle yer verilecektir.

Heytemî'nin eserlerinde de hadis rivayet edildikten sonra bazen sebebi vüruduna değinildiği görülmektedir. Örneğin: “*Ameller, ancak niyetlere göre değer kazanır. Herkesin niyetinin güzelliği ölçüsünde ameline karşılık verilir. Kimin gayesi Allah ve rasûlünün hoşnutluğunu elde etmek olursa bu niyetinin karşılığını alır. Kim de herhangi bir dünyalık veya evleneceği bir kadın için hicret ederse, onun karşılığı da gayesine göredir.*”⁸⁴⁹ hadisini naklettikten sonra vurûd sebebini açıklamaktadır. Mekke'de yaşayan bir adamın, Ümmü Kays ismindeki bir kadına yaptığı evlenme teklifinin reddedildiğini aktarmaktadır. Kadının, onunla ancak Medine'ye hicret etmesi karşılığında evleneceğini belirtmesi üzerine, adamın da Medine'ye hicret ettiği şeklindeki bilgiyi⁸⁵⁰ nakletmektedir.

⁸⁴⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/928-929; Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Kemâlidîn el-Hüseynî İbn Hamza, *el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâbi vürûdi'l-hadîsi's-şerîf*, nşr. Seyfeddin el-Kâtib (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, t.y.), 1/3; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 2/906; Uğur, *Hadis Terimleri*, 82; İtr, *Menhecü'n-nakd* 3, 334; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 71.

⁸⁴⁶ İbn Hamza, *el-Beyân ve't-ta'rîf*, 1/3.

⁸⁴⁷ Uğur, *Hadis Terimleri*, 82.

⁸⁴⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 191.

⁸⁴⁹ Buhârî, “Bed'ü'l-vahy”, 1; “İmân”, 39 (No. 54); Müslim, “İmâre”, 155 (No. 1907); Tirmizî, “Fezâilü'l-cihâd”, 16 (No. 1647); Ebû Dâvûd, “Talâk”, 12 (No. 2201); Nesâî, “Tahâret”, 61 (No. 75); İbn Mâce, “Zühd”, 26 (No. 4227); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/303 (No. 168).

⁸⁵⁰ Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 9/103 (No. 8540); Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/28.

Heytemî, mezkûr hadisin, bu olayın üzerine söylendiğini belirterek, rivayetin vurûd sebebi olduğunu beyan etmektedir.⁸⁵¹

Bazen de Heytemî, hadis rivayetinde bulunduktan sonra vurûd sebebi olarak yine ilgili hadisin içinde yer alan bir bölümü aktarmaktadır. Bu konuya örnek olarak, seferde bulunan bir grup sahabenin, Kur'ân ile tedavi karşılığında ücret aldıkları rivayeti nakletmektedir. Rivayete göre adamın biri, sefer esnasında bir yerde konaklayan sahabe grubunun yanına gelerek, yılanın ısırması olduğu reislerini tedavi etmek için yardım istemiştir. Bunun üzerine sahabeden birisi, bir bölük koyun sürüsü karşılığında, Fâtihâ Sûresini okuyarak adamı tedavi etmiştir. Ancak içlerinden bazıları bu ücretin alınmasını hoş karşılamamıştır. Bu durumu Hz. Peygamber'e aktardıklarında ise: *"Karşılığında ücret aldığınız şeylerin en haklı olanı, Allah'ın kitabı mukabilindeki ücrettir."*⁸⁵² bir başka rivayette ise: *"Fatihâ'nın şifa vereceğini nereden bildin? O koyunları yanınızdakilerle paylaşın ve bana da bir pay ayırın."*⁸⁵³ şeklinde buyurarak bu işin doğruluğunu tasdik etmiştir.

Heytemî, bu hadisi uzunca aktardıktan sonra, son bölümünü vurûd sebebi olarak değerlendirmektedir. Yani ona göre bu hadisin asıl söylenme sebebi, Allah'ın kitabını okumak karşılığında ücret almanın uygunluğunu, Hz. Peygamber'e sorarak öğrenmektir.⁸⁵⁴

Heytemî'nin, hadislerin vurûd sebebini aktarma yollarından birisi de naklettiği hadisin farklı bir tarikle gelen varyantına yer vermesidir. Örneğin Hz. Peygamber'in: *"Gücünüzün yettiği ölçüde emrettiklerimi uygulayıp, nehiy ettiklerimden ise sakının. Çünkü sizden önceki ümmetler, peygamberlerine karşı ihtilaf ettikleri ve çok soru sordukları için helak olmuştur."*⁸⁵⁵ hadisini nakletmektedir.⁸⁵⁶

Heytemî, bu hadisin dinin kaidelerini ve İslâm'ın rükünlerini içeren temel bir rivayet olduğunu belirterek, özen gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ardından

⁸⁵¹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 130-131.

⁸⁵² Buhârî, "Tıbb", 33 (No. 5737); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 11/546 (No. 5146); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/27 (No. 3038).

⁸⁵³ Buhârî, "Tıbb", 32 (No. 5736); "İcâre", 16 (No. 2276); "Fezâilü'l-Kur'ân", 9 (No. 5007); Müslim, "Selâm", 65 (No. 2201); Tirmizî, "Tıbb", 20 (No. 2063); Ebû Dâvûd, "İcâre", 2 (No. 3418); "Tıbb", 19 (No. 3900); İbn Mâce, "Ticârât", 7 (No. 2156); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 17/5 (No. 10985); 17/124 (No. 11070).

⁸⁵⁴ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 26.

⁸⁵⁵ Buhârî, "İ'tisâm", 2 (No. 7288); Müslim, "Fezâil", 130 (No. 1337); Tirmizî, "İlim", 17 (No. 2679); İbn Mâce, "İmân", 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 12/325 (No. 7367).

⁸⁵⁶ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 271.

Müslim'in *es-Sahîh*'inde daha uzun bir varyantın olduğunu belirterek onu nakletmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, insanlara hitaben: *"Ey insanlar! Allah, hac ibadetini sizlere farz kılmıştır. Sizlerde hac yapın."* buyurunca, içlerinden bir adam üç kere olmak üzere bu emrin her yıl için geçerli olup olmadığını sormuştur. Her seferinde bu soruları cevapsız bırakan Hz. Peygamber, en sonunda şöyle söylemiştir: *"Şayet senin soruna evet dersem, her sene hac yapmanız vacip olacak. Ancak sizler buna güç yetiremeyeceksiniz. Size tavsiye ettiklerimi yapın, yasakladıklarımın ise sakının. Çünkü sizden önceki toplumlar, çok soru sordukları ve peygamberlerine muhalefet ettikleri için helak olmuşlardır."*⁸⁵⁷

Burada Heytemî, vurûd sebebi olduğuna dair herhangi bir ifade kullanmadığı halde, ilk nakletmiş olduğu hadisin daha uzun bir varyantını zikretme yöntemini uygulayarak, vurûd sebebine işaret etmiş olmaktadır.⁸⁵⁸ Yani ilk rivayette yer alan Hz. Peygamber'e ait sözlerin söylenme sebebi, cevapsız bırakmasına rağmen, aynı soruların kendisine üç defa yöneltilmesidir.

Yukarıda aktarılanlara bakıldığında, Heytemî'nin, hadis alimleri tarafından önemi vurgulanmış olan esbâbü vurûdi'l-hadis alanında belirli bir birikimi olduğu ve beyana ihtiyaç gördüğü yerlerde de bu sebepleri naklettiği görülmektedir.

2.4.5.4. Muhtelifü'l-Hadîs

Muhtelifü'l-hadis, aynı konuda kendisi gibi makbul olan bir hadisin başka hadisle zahiren muhalif olması sebebiyle aralarındaki tearuzu zorlanmaksızın giderme yollarını ele alan ilim dalıdır.⁸⁵⁹ Bu alanda ilk defa eser telif eden alimler ise Şâfiî (ö. 204/820) ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) olarak bilinmektedir.⁸⁶⁰

Muhtelifü'l-hadis kavramı ile ilgili tanıma temas edildikten sonra bu başlık altında Heytemî'nin, hadislerin ihtilafı karşısındaki tutumu ve getirmiş olduğu çözüm yolları, misallerle beyan edilmeye çalışılacaktır.

⁸⁵⁷ Müslim, "Hac", 412 (No. 1337).

⁸⁵⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 277.

⁸⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 91; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 147; İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* 4 (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1431/2010), 33, 34, 35; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 206.

⁸⁶⁰ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 158.

2.4.5.4.1. Cem‘ ve Te‘lif

Cem ve te‘lif, aralarında zahiren ihtilaf görünen mütenakız delilleri uzlaştırmak demektir. Zorlama durumu olmaksızın her iki delili de kullanmak, aralarından birisini ihmal etmekten daha doğru kabul edildiği için aralarındaki çelişkiyi gidermek için ortaya konulmuş yöntemler olarak tanımlanmaktadır. Cem ve te‘lif, te‘vîl, haml, tahsis vb. yöntemlerle uygulanabilmektedir.⁸⁶¹

2.4.5.4.1.1. Haml

Mütenakız rivayetlerin aralarını cem ve telîf ederken kullanılan metotlardan birisi olan *haml*, çelişkili görünen rivayetlerin vurûd şartlarını ortaya koymak veya farklı durumlara isnad etmek suretiyle aralarındaki ihtilafı giderme yöntemidir.⁸⁶²

Heytemî’nin cem ve te‘lif metodunu kullanarak hadislerin aralarındaki ihtilafı giderdiği konuya örnek olarak rasûllerin adedi ile ilgili rivayetler değerlendirilebilir. Bir rivayette Hz. Peygamber’e, Hz. Adem’in nebi olup olmadığı ve onunla Hz. Nûh’un arasında ne kadar zaman olduğu sorulduğunda, onun nebi olduğunu ve aralarında on asır bulunduğunu ifade etmiştir. Hz. Nûh ile Hz. İbrâhîm arasında geçen süre sorulduğunda ise aynı şekilde on asır bulunduğunu söylemiştir. Ardından kaç tane rasûl olduğu sorulduğunda ise üç yüz on beş adet olduğunu belirtmiştir.⁸⁶³ Bir başka rivayette ise Hz. Peygamber’e kaç tane nebi olduğu sorulmuş ve yüz yirmi dört bin olduğunu ifade etmiştir. Ardından bunlardan kaç tanesinin rasûl olduğu sorulduğunda ise üç yüz on üç tanesinin rasûl olduğunu beyan etmiştir.⁸⁶⁴

Heytemî, bu manadaki rivayetleri zikrettikten sonra bunların, “*Bundan önce rasûller gönderdik. Bunların arasından sana anlattıklarımız olduğu gibi, kendisinden bahsetmediklerimiz de bulunmaktadır.*”⁸⁶⁵ ayeti ile ihtilaf içermeyeceği gibi bu iki farklı rivayetinde kendi aralarında çelişki arz etmeyeceklerini beyan etmektedir. Çünkü Heytemî’ye göre bütün rasûllerin kıssalarının, ayetin nüzûlünden sonra Hz. Peygamber’e

⁸⁶¹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* 4, 182; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi -Tarihî Süreç, Yeni Yaklaşımlar-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 265-266; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 47.

⁸⁶² Subhî es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981), 89; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* 4, 194.

⁸⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/618 (No. 22288); Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 1/128 (No. 403); Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 2/288 (No. 3039).

⁸⁶⁴ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr* 2, 8/118 (No. 7545).

⁸⁶⁵ el-Mü‘minûn, 23/78.

bildirilmesinin mümkün olduğu gibi rivayetlerde geçen adet farklılığının da aynı nedenden kaynaklanması mümkündür. Ayrıca Hz. Peygamber'in, kendisine bildirildiği kadarı ile farklı zamanlarda bu ifadeleri kullanmış olduğunu belirtmektedir.⁸⁶⁶ Bu şekilde Heytemî, ihtilaflı görünen iki farklı rivayetin arasındaki çelişkiyi farklı zamanlara haml etmek suretiyle cem ederek gidermektedir.

Heytemî'nin cem ve telîf metodundan yararlanarak mütenakız görünen rivayetleri bir araya getirmiş olduğu diğer bir konu ise dünyada iken birden fazla kişi ile evlenmiş kadınların cennette hangi eşi ile beraber olacakları ile ilgilidir.

Heytemî, bu mesele ile alakalı üç rivayet nakletmektedir. Bunlardan birisi şu şekildedir: “(Dünyada birden fazla evlilik yapmış olan) Kadın, son eşi ile beraber olacaktır.”⁸⁶⁷ şeklindedir. Bunun ardından Ümmü Habibe ve Ümmü Seleme'den birbirine benzer iki rivayet nakletmektedir. Ümmü Habibe, Hz. Peygamber'e dünyada birden fazla evlilik yapmış kadının cennetteki durumunu sorunca Hz. Peygamber: “O kadın istediğini seçmek hususunda serbest bırakılır. Tabi kendisi, dünyada iken ahlakı ve karakteri en güzel olanı tercih eder. Ey Ümmü Habibe, güzel ahlaklı olanlar, hem dünyanın hem de ahiretin hayırlarını alıp, götürdüler.”⁸⁶⁸ buyurmuştur. Bir başka seferinde ise Ümmü Seleme'nin benzer sorusuna karşılık yine Hz. Peygamber: “Ey Ümmü Seleme, o kadın muhayyerdir. Huyu en güzel olanı seçer ve der ki: ‘Ya Rabbi, dünyada iken en güzel ahlaka sahip olan bu kişi ile beni beraber eyle.’ Ey Ümmü Seleme, güzel ahlaklı olanlar dünya ve ahiret hayrını beraberinde alıp, götürdüler.”⁸⁶⁹ şeklinde buyurduğu rivayetleri değerlendirmektedir.

Sözü edilen rivayetler, birbiri ile ihtilaflı gibi görünse de Heytemî, aralarının cem edilmesi mümkün olduğu için herhangi bir çelişkinin söz konusu olmayacağından bahsetmektedir. İlk rivayette belirtildiği üzere kadının son eşi ile beraber olmasını, birden fazla evlilik yapmış ve son eşi ile nikahlı iken vefat etmiş kadının durumu veya son eşinin vefatının ardından başka birisi ile evlenmeden ölen kadının durumu olarak

⁸⁶⁶ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 128.

⁸⁶⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 3/275 (No. 3130); Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 2/359 (No. 1496).

⁸⁶⁸ Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî İbn Humeyd, *el-Müntehab min müsnedi Abd İbn Humeyd*, nşr. Subhî'l-Bedrî es-Sâmirî, Mahmud Muhammed Halîl es-Saîdî (Kahire: Mektebetu's-Sünne, 1409/1988), 365 (No. 1212); Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerî Harâitî, *Mekârimü'l-ahlâk ve me'âlihâ*, nşr. Eymen Abdülcâbir el-Buhayrî (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1419/1999), 37 (No. 50).

⁸⁶⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 23/367 (No. 870); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 3/279 (No. 3141); Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 6/170 (No. 3226).

değerlendirmektedir. İkinci ve üçüncü rivayetlerde belirtilen serbestlik durumunu ise birden fazla yapmış olduğu evlilikleri sonlandırarak, herhangi bir erkekle nikahı bulunmadığı halde vefat eden kadının durumu şeklinde yorumlamaktadır. Çünkü bu kadın, bir erkekle nikahlı olmadığı durumda vefat ettiği için ayrılmış olduğu erkeklerden birinin diğerine tercih bakımından üstünlüğünün bulunmadığını ve kadının bu sebeple aralarından en güzel ahlaklı olanı seçmek hususunda serbest bırakılacağı şeklinde değerlendirmektedir.⁸⁷⁰

Böylelikle Heytemî, birbirine zıt görünen bu rivayetleri farklı hal ve durumlara hamletmek suretiyle aralarını cem ederek ihtilafı gidermiş olmaktadır.

Cem ve te'lîfin gerçekleşme metotları arasında tahsis yöntemi de yer almaktadır. Heytemî'nin de bu yöntemi kullanarak bazı çelişkili ifadeleri cemettiği görülmektedir.

2.4.5.4.1.2. Tahsîs

Cem ve te'lîfin gerçekleşme metotları arasında olan tahsis, genel anlam içeren herhangi bir kelimenin, ayetin veya hadisin kapsamından bazı unsurların çıkartılarak hangi manayı ifade ettiğini açıklamaktır.⁸⁷¹

Heytemî'nin de müteâriz hadislerin cem ve te'lîfinde tahsis yönteminden yararlandığı görülmektedir. Örneğin, Hz. Süleyman'ın bir gecede yetmiş hanımını dolaşacağını⁸⁷² belirten rivayet hakkında kendisine sorulan soruyu yanıtlamaktadır. Heytemî bu konuda altmış,⁸⁷³ yetmiş,⁸⁷⁴ doksan,⁸⁷⁵ doksan dokuz ve yüz⁸⁷⁶ sayılarını içeren çeşitli rivayetlerin mevcut olduğunu belirtmektedir. Bazı alimlerin altmış tanesinin hür diğerlerinin ise cariye olarak kabul edilmesi yoluyla cem ettiklerini, bazılarının ise bu sayının yetmişten fazla ancak yüzden az olduğunu, doksan diyenin aşağıya, yüz diyenin ise yukarıya yuvarlayarak sayıyı tamamladığını belirterek cem ettiklerini ifade etmektedir.

⁸⁷⁰ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 35-36.

⁸⁷¹ Bkz. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 269; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* 4, 184; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 303.

⁸⁷² Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 39 (No. 3424); Müslim, "Eymân", 23 (No. 1654); Tirmizî, "Nüzûr ve'l-eymân", 7 (No. 1532); Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ* 2, 10/76 (No. 19909).

⁸⁷³ Buhârî, "Tevhîd", 31 (No. 7469); Müslim, "Eymân", 22 (No. 1654).

⁸⁷⁴ Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 39 (No. 3424); Müslim, "Eymân", 23 (No. 1654); Tirmizî, "Nüzûr ve'l-eymân", 7 (No. 1532); Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ* 2, 10/76 (No. 19909).

⁸⁷⁵ Buhârî, "Eymân ve'n-nüzûr", 2 (No. 6639), "Kefâratü'l-eymân", 9 (No. 6720); Nesâî, "Eymân ve'n-nüzûr", 39 (No. 3831), 42 (No. 3856).

⁸⁷⁶ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 23 (No. 2819), "Nikâh", 118 (No. 5242); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/39 (No. 7137), 13/142 (No. 7715), 16/341 (No. 10580).

Ancak Heytemî, bu şekilde yapılan cem'in hatalı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Ebû Hureyre'den nakledilen bir rivayete göre Hz. Süleyman'ın dört yüz hanımı ile altı yüz cariyesi olduğu ve bir gecede bin hanımını dolaşacağını⁸⁷⁷ belirttiği bir rivayet bulunmaktadır. Bu durumda Heytemî'ye göre en uygun cem etme yöntemi Hz. Süleyman'ın, bu sözleri farklı zamanlarda söylemiş olmasıdır. Yani Hz. Süleyman'ın bu farklı ifadeleri, söylediği zamanda bulunan hanımların sayılarının farklılığından kaynaklanmaktadır.⁸⁷⁸

Burada Heytemî, birbirine zıt gibi görünen rivayetlerin arasını cem ederken umum bir haberi hususileştirerek değişik zamanlarda ve ayrı mekanlarda söylenmiş farklı sayılar olarak kabul etmektedir. Böylelikle Heytemî, buradaki rivayetlerin cem'inde tahsis yöntemini kullanmaktadır. Ayrıca bu tür rivayetlerin değerlendirmesini yaparken kesretten kinaye yapılmış olabileceğinin de göz önünde bulundurulması gerektiği ifade edilebilir.

Sözü edilen bilgilerin yanında son rivayetin isnadında yer alan İshak b. Bîşr'in, kezzab⁸⁷⁹ olarak bilindiğini belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla bu rivayet zayıf olmasına rağmen Heytemî, Buhârî, Müslim ve diğer eserlerde geçen rivayetlerle cem etme çabası içerisine girmektedir. Genellikle böyle durumlarda alimler tarafından sahih olan rivayetin tercih edildiği bilinmektedir. Buna göre Heytemî'nin sergilemiş olduğu bu tutumun, hadis ilmi kriterleri açısından hayretle karşılanması gerektiğini ifade etmek gerekmektedir. Heytemî'yi bu davranışa sürükleyen unsurun ise i' mâlî ihmâlinden evlâdır anlayışına sahip olması ile açıklanabilir.

2.4.5.4.1.3. Te'vîl

Hadisler arasında bulunan çelişkiyi cem ve te'lîf ile giderme yollarından birisi de te'vîl metodudur. İlk bakışta aralarında ihtilaf varmış gibi görünen rivayetlerin farklı anlamlarda yorumlanarak veya vurûdlarına dayandırılarak çelişkinin çözülmesi ve iki rivayetin uzlaştırılması şeklinde tanımlanmaktadır.⁸⁸⁰

Bu kapsamda Heytemî'nin ele aldığı rivayetlerden bir kısmı Mehdi meselesi ile ilgilidir. Mehdilik anlayışını kabul eden Heytemî, Mehdi'nin soyuna dair nakledilen ve birbirine aykırı görünen rivayetleri değerlendirmektedir. Aktarılan rivayetlerin geneline

⁸⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 22/258.

⁸⁷⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 115.

⁸⁷⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 1/549; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 3, 9/479; Zehebî, *Mîzân*, 1/184.

⁸⁸⁰ Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 266-267; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 320.

göre Hz. Fatımâ'nın soyundan olacağını belirtirken, Hz. Abbâs'ın soyundan geleceğini ifade eden rivayetlerin de olduğunu vurgulamaktadır.

Heytemî'nin, konu ile ilgili aktardığı rivayetlerden birisi şu şekildedir: “*Mehdî, amcam Abbâs'ın neslinden olacaktır.*”⁸⁸¹ Ancak devamında Dârekutnî'nin bu rivayet için garib olduğuna ve Muhammed b. Velîd'in teferrüd ettiğine dair açıklamalarına⁸⁸² yer vermektedir.⁸⁸³ Mehdî'nin, Hz. Abbâs'ın soyundan olacağına dair nakletmiş olduğu bir diğer rivayet ise: “*Sana müjdeler olsun ey amcacığım; senin soyundan halifeler ve temiz insanlar gelecektir. Hatta kendisiyle hidayetini yayılacağı ve küfrün son bulacağı ahir zamanda çıkacak olan Mehdi de senin soyundan olacaktır. İslâm dinini benimle başlatan Allah, senin neslinle de tamamen erdirecektir.*”⁸⁸⁴ şeklindedir. Burada aktarılanların benzeri olan birkaç rivayet daha naklettikten sonra⁸⁸⁵ Heytemî, Mehdî'nin Hz. Fatıma'dan olacağına dair rivayetlerin daha çok ve sahih olduğunu vurgulayarak⁸⁸⁶ şu rivayeti aktarmaktadır: “*Ey Fâtıma, Allah'a yemin olsun ki, bu ümmetin mehdîsi senin oğulların olan Hasan ve Hüseyin'in neslinden gelecektir.*”⁸⁸⁷

Heytemî, sözü edilen ve birbirine aykırı görünen rivayetlerin cem edilmesinin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Rivayetlerde yer alan Mehdî'nin, Hz. Hüseyin, Hz. Hasan ve Hz. Abbâs'ın soylarından olacağı bilgilerini bir arada değerlendirerek, farklı cihetlerle birden fazla kişinin ileriki nesillerde tek bir bireyde evlatlıklarının ortak olmasına hiçbir engelin bulunmadığını beyan etmektedir.⁸⁸⁸ Böylelikle ilk bakışta rivayetler arasında görünen ihtilafı, getirdiği yorumlarla cem etmektedir.

Heytemî'nin, Mehdilikle alakalı ele almış olduğu bir diğer konu ise dünyada kaç sene hüküm süreceği ile ilgili aktarılan ihtilafli rivayetlerdir. Bu rivayetlerden birisi şu şekildedir: “*Ümmetimin arasından yedi, sekiz yahut dokuz sene hükümranlığı devam edecek olan Mehdi ortaya çıkacaktır. Yeryüzünde bulunan zorbalık ve zulmü ortadan*

⁸⁸¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî İbnü'l-Kayserânî, *el-Etrâf li'l-efrâd li'd-Dârekutnî*, nşr. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassar, Seyyid Yusuf (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/165.

⁸⁸² İbnü'l-Kayserânî, *el-Etrâf*, 1/166.

⁸⁸³ Heytemî, *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdî'l-müntazar*, 12.

⁸⁸⁴ Zeynüddîn Muhammed Abdürreûf b. Tâcîl'ârifin b. Nûriddîn Alî Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, 1356/1937), 6/278.

⁸⁸⁵ Bkz. Heytemî, *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdî'l-müntazar*, 13.

⁸⁸⁶ Heytemî, *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdî'l-müntazar*, 13.

⁸⁸⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/327 (No. 6540); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 3/57 (No. 2675); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 9/165 (No. 14967).

⁸⁸⁸ Heytemî, *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâtî'l-mehdî'l-müntazar*, 14.

kaldırarak adaleti yaygınlaştıracaktır.”⁸⁸⁹ Heytemî bu rivayeti naklettikten sonra şu habere de yer vermektedir. “*Fâtıma’nın neslinden gelecek olan Mehdi, insanlara otuz veya kırk sene kadar hükmedecektir.*”⁸⁹⁰

Heytemî, bu iki rivayet arasında görülen çelişkiyi, yapmış olduğu yorumlarla gidermeye çalışmaktadır. Her iki rivayette geçen yedi, dokuz rakamları ile otuz, kırk sayılarını farklı yönlelere hamletmektedir. Bu bağlamda hakimiyet süresinin en güçlü döneminin yedi veya dokuz sene, başlangıcından itibaren geçen sürenin ise otuz veya kırk sene olacağı şeklinde yorumlamaktadır.⁸⁹¹ Bunun ardından Heytemî, Hz. Ali’nin: “*Mehdi otuz veya kırk yıl hüküm sürecektir.*”⁸⁹² şeklindeki sözlerine yer vererek yorumunu desteklemektedir.⁸⁹³

Görüldüğü gibi Mehdi’nin Hz. Fâtımâ⁸⁹⁴ ve Hz. Abbâs’ın⁸⁹⁵ soyundan geleceğine dair rivayetler bulunmaktadır. Heytemî’nin, zahiren birbirine aykırı görünen bu rivayetlerin arasındaki ihtilafı giderme yönteminden bahsedildi. Ancak bu rivayetlere aykırı düşen farklı bir haber daha bulunmaktadır. Rivayete göre Meryem oğlu Îsâ’dan başka herhangi bir mehdi olmayacaktır.⁸⁹⁶ Halbuki mehdinin, Hz. Peygamber’in soyundan geleceğine dair rivayetler, Heytemî’nin ifadesiyle oldukça fazladır. Bu sebeple Heytemî bu rivayeti, Meryem oğlu Îsâ’dan başka masum ve kâmil bir mehdi olmayacağı şeklinde tevil etmektedir.⁸⁹⁷ Sonuç olarak Heytemî, buradaki ihtilafı da tevil metodu ile çözmektedir.

Heytemî’nin, kadınlara yazıyı öğretmekle ilgili çelişki arz eden rivayetleri ele alması, yine te’vil başlığı altında değerlendirilebilecek konulardandır. Bu mesele ile ilgili üç farklı rivayet aktarmaktadır.⁸⁹⁸

⁸⁸⁹ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 29; Rivayetler için bkz. Ebû Dâvûd, “Fiten”, 8 (No. 4285); Tirmizî, “Fiten”, 53 (No. 2232); İbn Mâce, “Fiten”, 34 (No. 4083); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/512 (No. 37638); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/254 (No. 11163), 17/309 (No. 11212), 18/205 (No. 11665); Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 4/601 (No. 8675).

⁸⁹⁰ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 30; Bkz. Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî Mervezî, *el-Fiten ve’l-melâhim*, nşr. Semîr Emîn ez-Zühayrî (Kahire: Mektebetü’t-Tevhîd, 1412/1992), 1/375, 378.

⁸⁹¹ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 30.

⁸⁹² Mervezî, *el-Fiten ve’l-melâhim*, 1/378.

⁸⁹³ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 31.

⁸⁹⁴ Bkz. Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 6/327 (No. 6540); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr* 2, 3/57 (No. 2675); Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, 9/165 (No. 14967).

⁸⁹⁵ Bkz. İbnü’l-Kayserânî, *el-Etrâf*, 1/165; Münâvî, *Feyzü’l-kadîr*, 6/278.

⁸⁹⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 23 (No. 4039); Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 4/488 (No. 8363).

⁸⁹⁷ Heytemî, *el-Kavlü’l-muhtasar fî ‘alâmâtî’l-mehdi’l-müntazar*, 14.

⁸⁹⁸ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 62.

Bu rivayetlerden birisi: “*Kadınları, yollara bakan odalarda oturtmayın ve yazıyı öğretmeyin. Kadınlara yün eğirmeyi ve Nûr Süresi’ni öğretin.*”⁸⁹⁹ şeklindedir.⁹⁰⁰ Ancak bu rivayette Muhammed b. İbrâhim eş-Şâmî’nin teferrüd ettiği ifade edilmektedir.⁹⁰¹ Ayrıca kendisi hakkında kezzâb, hadis uyduran ve münkerü’l-hadîs gibi en ağır cerh ifadeleri bulunmaktadır.⁹⁰²

Heytemî’nin aktarmış olduğu bir diğer rivayet ise yukarıda nakledilen ile aynı anlamı taşıyan ancak farklı lafızlarla Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) tarafından kaydedilen haberdır.⁹⁰³

Heytemî, sözü edilen rivayetlerin doğruluğunu kabul ederek, bazı art niyetli erkeklerin yazı yoluyla kadınları daha kolay ve hızlı bir şekilde rahatsız edebilme ihtimalleri gibi birtakım olumsuz sonuçlar doğuracağına inandığı için kadınlara kitabeti öğretmenin müstehab olmadığından bahsetmektedir.⁹⁰⁴

Zikredilen rivayetlerle birlikte Heytemî, kadınlara yazıyı öğretmeyi teşvik anlamında nakledilen şu sahih senede⁹⁰⁵ sahip hadisi de ele almaktadır. Şifâ bint Abdillâh: (ö. 20/641) “*Bir gün Hafsa’nın yanında oturuyordum. Yanımıza Hz. Peygamber geldi ve bana yönelerek, ‘Ona kitabeti öğrettiğin gibi karınca duasını okumayı da öğret’ dedi.*”⁹⁰⁶

Kaynaklara bakıldığında bu rivayetin hem Şifâ bint Abdillâh⁹⁰⁷ hem de Hafsa bint Ömer b. el-Hattab⁹⁰⁸ (ö. 45/665) tarafından aktarıldığı görülmektedir. Ancak rivayetin mürsel veya müsned olmasıyla alakalı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Müsned olduğunu ifade edenler bulunmakla beraber Dârekutnî, (ö. 385/995) Şifâ bint Abdillâh’ın (ö. 20/641)

⁸⁹⁹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 6/34 (No. 5713); Hâkim en-Nîsâbü’r, *el-Müstedrek*, 2/430 (No. 3494); Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, 4/90 (No. 2227); Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, 4/93 (No. 6430).

⁹⁰⁰ Rivayetin değerlendirmesi için bkz. Kadir Gürler, “Kadınların Okuyup Yazması Meselesi: ‘Lâ tuallimû’n-nisâe hattan’ Hadisinin Râvisine Cevap”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (30 Aralık 2006), 165-172.

⁹⁰¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 6/34.

⁹⁰² İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 7/524; Mizzî, *et-Tehzîb*, 24/326; Zehebî, *Mîzân*, 3/446; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 5/1210; Zehebî, *Dîvânü’d-du’afâ’*, 340; Rivayetin değerlendirmesi için bkz. Mehmet Said Hatiboğlu, “İslâm’da Kadın Eğitiminin Doğuşu”, *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri* (Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981), 94.

⁹⁰³ Bkz. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/82.

⁹⁰⁴ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 62.

⁹⁰⁵ Bkz. Elbânî, *es-Silsiletü’s-sahîha*, 1/341.

⁹⁰⁶ Ebû Dâvûd, “Tıb”, 18 (No. 3887).

⁹⁰⁷ Ebû Dâvûd, “Tıb”, 18 (No. 3887); Nesâî, “Tıb”, 38 (No. 7501).

⁹⁰⁸ Nesâî, “Tıb”, 38 (No. 7500); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/44 (No. 26449), 44/45 (No. 26450).

torunlarından⁹⁰⁹ Ebû Bekr b. Süleyman b. Ebî Hasme'nin mürseli olduğu⁹¹⁰ görüşünün kendi kanaatine göre daha sahih olduğunu belirtmektedir.⁹¹¹

Yer verilen ilk iki rivayete göre kadınlara yazıyı öğretmek hoş karşılanmazken, üçüncü rivayette ise bunun için teşvik manasında değerlendirilebilecek ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Ancak Heytemî, meseleye daha farklı yaklaşmaktadır. Ona göre bu rivayetten, kadınlara yazıyı öğretmenin talebi ve bu hususa teşvik anlamı değil, bilakis bu işin cevâziyetine dair bir işaret olduğu şeklinde te'vil etme yoluna gidilmelidir. Böylelikle de rivayetler arasındaki ihtilafı tevil metoduyla gidermeye çalışmış olmaktadır.⁹¹²

Ancak kadınlara yazıyı öğretmeyi nehyeden rivayetler, birtakım problemlerden dolayı kabul edilmemiştir. Ebü'l Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Zehebî (ö. 748/1348) bunların sahih olmadığını açıkça belirtmişlerdir. Ayrıca bu rivayeti kitabında nakleden ve senesinde yer alan Muhammed b. İbrâhîm eş-Şâmî'nin kezzâb olduğunu⁹¹³ gözden kaçırmış olan Hâkim en-Nîsâbü'rî'yi de eleştirmişlerdir.⁹¹⁴ Bunlarla birlikte Elbânî de bu rivayetin uydurma olduğu kanaatindedir.⁹¹⁵

Kadınlara yazıyı öğretme yasağı ile ilgili senedlerindeki problemlerle birlikte zikredilen rivayetlerin karşında tam aksini ifade eden ve sahih bir senede sahip olan hadis aktarılmıştır. Ancak Heytemî tarafından, sahih senede sahip bir hadisi te'vil etme yoluna gidilerek, çeşitli problemler taşıyan rivayetler ile cem edilemeye çalışılması, hadis ilmi açısından garip karşılanacak bir durumdur. Ayrıca yazıyı öğrenen kadınların erkeklerle iletişim kurmasının kolaylaşması şeklinde sunulan illetin ise tek taraflı düşünülmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü aynı durum yazıyı öğrenen erkekler açısından da geçerli iken onlar için yazı öğrenmeyi nehyeden bir rivayet bulunmamaktadır.⁹¹⁶

⁹⁰⁹ Mizzî, *et-Tehzîb*, 33/94.

⁹¹⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 23/217 (No. 399), 24/316 (No. 798).

⁹¹¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *el-İlel*, nşr. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah es-Selefi, Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debbâsî (Riyad - Dammam: Dâr-u Tayyibe - Dâr-u İbn Cevziyye, 1406/1985), 15/309 (No. 4057).

⁹¹² Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 62.

⁹¹³ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/269; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, nşr. İsâmuddîn es-Sabâbatî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 5/339.

⁹¹⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/269; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Telhîs kitâbi'l-mevzû'ât li İbn Cevzî*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm b. Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 232.

⁹¹⁵ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'ife*, 5/30.

⁹¹⁶ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'ife*, 5/33.

Dolayısıyla burada çekinilen olumsuzluk ve mefsedet türü işler aslında cinsiyetten kaynaklı değil, karakter ve ahlakî yozlaşma ile ilintilidir.

Çünkü İslam dini, erkek veya kadın ayırt etmeksizin, herkesi ilim öğrenmeye yönlendirmektedir. İlim tahsili ise okuma ve yazı ile gerçekleşmektedir. Bu sebeple Hz. Ömer ve Enes b. Mâlik'in "*İlmi yazı ile kaydedin.*"⁹¹⁷ sözleri önem arz etmekle beraber yazıya verdikleri ehemmiyeti de göstermektedir.

Muhtelifü'l-hadis başlığı altında, buraya kadar incelenen örneklerle bakıldığında Heytemî'nin birbiriyle çelişkili olan rivayetlerin arasındaki tearuzu mümkün olduğu kadar cem ve te'lîf metotları ile gidermeye çalıştığı görülmektedir. Muhtelif rivayetleri haml, tevîl, tahsîs vb. cem metotları ile değerlendirerek, hatta bazen sahih ve zayıflığını vurgulamaksızın, aralarındaki ihtilafı gidermeye çalışan Heytemî'nin bu tutumu, i'mâlî ihmalinden evlâ anlayışı ile hadislere yaklaştığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

2.4.5.4.2. Tercih

Mütearız hadisler arasındaki ihtilaf, cem etme yollarından birisi ile giderilemediği takdirde taraflardan birinde üstün olmayı gerektiren meziyeti ortaya çıkarmak ve kabullenmek, diğerinin ise terk edilmek sureti ile yapılan işleme *tercih* denilmektedir.⁹¹⁸

Ravilerin halleri, isnadın durumu, hadisin tahammül şekli, rivayetin vurûd vakti vb. etkenler başta olmak üzere, hadis alimleri tarafından tespit edilen çeşitli tercih sebeplerine bakılarak mütearız taraflardan birisi bu metot ile seçilebilmektedir.⁹¹⁹

Mütearız rivayetler arasındaki ihtilafı gidermek için cem ve te'lîf metotlarına başvuran Heytemî'nin, bazen tercih yöntemini de kullandığı görülmektedir. Kendisine, "*İsâ benim kardeşimdir. Onunla benim aramda başka bir nebi yoktur.*"⁹²⁰ hadisi ile Beydâvî'nin tefsirinde aktardığı ifade edilen ve aralarında iki nebi bulunduğuna dair rivayetlerin durumu sorulmaktadır. Heytemî, ilk olarak aktarılan rivayetin Müslim'in *sahîh* isimli eserinde geçtiğini belirterek Beydavî'nin aktarmış olduğu rivayetten daha sahih

⁹¹⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/313 (No. 26427); Dârimî, *es-Sünen*, 1/437 (No. 514); Hâkim en-Nîsâbü'r, *el-Müstedrek*, 1/188 (No. 360).

⁹¹⁸ Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 148; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* 4, 220-221; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* 8, 317.

⁹¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân Irâkî, *et-Tebîrâ ve 't-tezkire*, nşr. Abdüllatîf el-Hemîm, Mâhir Yâsîn Fahl (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/110-112; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/655-659; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 149-150.

⁹²⁰ Müslim, "Fezâil", 143 (No. 2365).

olduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple de sahih olanın takdim edilmesi gerektiğini ifade ederek Müslim'in rivayetini tercih etmektedir.⁹²¹

Burada Heytemî, senedin sıhhatini ve ravi durumlarını göz önünde bulundurmak suretiyle tercih metodunu kullanarak, mütearız rivayetler arasındaki problemi çözmeye çalışmaktadır.

Başka bir örnekte ise Heytemî, milletlerin soyları ile ilgili aktarılan birbirine muhalif rivayetleri değerlendirmektedir. Bunlardan birisinde Hz. Peygamber: "*Arapların atası Sâm, Habeşlilerin atası Hâm, Rumların atası ise Yâfes'tir.*"⁹²² buyurmaktadır. Heytemî bu rivayetin Tirmizî'nin *es-Sünen*'i başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda yer aldığını vurgulayarak hasen bir senede sahip olduğunu ifade etmektedir. Ardından şu rivayete yer vermektedir: "*Nûh'un evlatları, Sâm, Hâm ve Yafes'tir. Hayırlı toplumlar olan Arap, Fâris ve Rumların atası Sâm'dır. Kendilerinde hayır bulunmayan Ye'cûc, Me'cûc, Türk ve Slavların atası Yâfes, Kıptî, Berberî ve siyâhîlerin atası ise Hâm'dır.*"⁹²³ Her iki rivayet incelendiğinde birbirine muhalif bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Ancak Heytemî, ikinci rivayetin zayıf olması nedeniyle birincisine muaraza edemeyeceğini belirterek, ilk rivayeti daha sağlam bir senede sahip olması sebebiyle tercih etmektedir.⁹²⁴

Ayrıca ikinci rivayette kendilerinde hayır bulunan ve bulunmayan toplumlar şeklinde genellemeci bir yaklaşımla, çeşitli soyları etkileyen ifadeler yer almaktadır. Ancak üstünlük ile hayrın ırklarda ve renklerde değil takvada olduğu, Kur'ân⁹²⁵ ve hadislerle⁹²⁶ sabit olan gerçektir. Bu açıdan bakıldığında da Heytemî'nin ikinci rivayeti terk edip birinciye tercih etmesi isabetli görünmektedir.

2.5. Heytemî'nin Bazı Hadis Kaynakları ile İlgili Görüşleri

İslâm dünyasında, asırlardır yazılmış olan çeşitli ilmî eserler mevcuttur. Bunların önemli bir kısmı hadis ilimleri ile alakalıdır. Hz. Peygamber'e nispet edilen söz, fiil ve takrirlerden oluşan hadislerini, doğru tespit çabası içerisinde olanlar, henüz ilk asırdan

⁹²¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 63.

⁹²² Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 38 (No. 3231); "Ebvâbü'l-menâkıb", 139 (No. 3931); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/292 (No. 20099); 33/303 (No. 20114).

⁹²³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'* (*el-Câmi'u'l-kebîr*), nşr. Muhtâr İbrahim el-Hâic vd. (Kahire: el-Ezherü's-Şerîf, 1426/2005), 10/671 (No. 24263).

⁹²⁴ Heytemî, *Meblağ'u'l-ereb*, 23.

⁹²⁵ el-Hucürât, 49/13.

⁹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/474 (No. 23489).

itibaren yazılı evraklar hazırlamaya başlamışlardır. Bunların arasında küçük hacimli sahifeler olduğu gibi zamanla sınırları genişleyen ilmî çalışmalar neticesinde büyük eserler de ortaya çıkmıştır. Telif edilen bu eserlerin etrafında da zamanla hadis edebiyatı oluşmuştur.

Burada hadis edebiyatı kapsamında değerlendirilebilecek eserleri, bütünüyle incelemek mümkün değildir. Yalnızca, Heytemî'nin eserlerinden tespit edilebilen bazı meşhur hadis kaynaklarıyla ilgili bilgilere, kitabındaki sıralamaya göre kısaca yer verilecektir.

2.5.1. *Müsnedi Ahmed b. Hanbel*

Heytemî, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i hakkında bazı bilgilere yer verirken diğer müsned eserler arasında araştırma ve hadislerin seçilmesi hususunda en değerlisi olduğunu beyan etmektedir. Hatta sünen türü eserleri, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden daha üstün gören İbn Salâh'ın (ö. 643/1245) bu konuda yalnız kaldığını belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel'in, yedi yüz elli bin kadar hadis arasından yalnızca hüccet olabilecek hadisleri seçerek kitabına aldığını ifade etmektedir. Bununla beraber insanların bir hadis hakkında ihtilafa düştüklerinde o rivayetin, *el-Müsned*'te bulunup bulunmadığına göre hareket etmeleri gerektiğine yönelik bir söze de yer vermektedir. Ancak bazılarının, eserde bulunan tüm hadislerin sahih olarak kabul edilmesi gerektiğine dair görüşlerini ise abartı olarak kabul etmektedir.

Heytemî, bir kısmının daha şiddetli olduğunu belirterek, *el-Müsned*'te zayıf hadislerin çok olduğu görüşündedir. Bununla birlikte kitapta yer alan bazı hadisleri ise Ebü'l-Ferec ibnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzû'ât* isimli eserinde zikrettiğini ifade etmektedir.

Heytemî, *el-Müsned*'in, kitabında yer alan bütün hadislerin sahih olduğunu iddia eden müelliflerin eserleri haricinde kalan dört meşhur *sünen* ve *el-Muvatta*'dan, araştırma ve hadis seçimi bakımından daha güzel olduğunu savunmaktadır. İlaveten hadis eseri müelliflerinin, *Sahîhayn* da geçmediği halde kitaplarında yer verdikleri hadisler arasında en zayıflarının ise Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin *Sünen*'lerinde bulunduğunu nakletmektedir. Böylelikle *el-Müsned*'in içerdiği hadisler bakımından, sünenlerden daha güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Heytemî, bu durum için bir çözüm önerisi de sunmaktadır. Bu bağlamda kişide hadislerin sahihini, sakiminden ayırabilecek donanım varsa bahsi geçen eserlerin tamamını tahsil ettikten sonra bir hadisi hüccet olarak kabul edebileceğini, ancak böyle bir birikimi yoksa o zaman işin ehli tarafından verilen bilgilere tabi olması gerektiğini ve hücciyet bakımından bir kitabı diğerinin önünde görmemesi gerektiğini beyan etmektedir.

Heytemî, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'de, Mâlik b. Enes'ten yapmış olduğu rivayetlerin Yahyâ b. Saîd ve İbn Mehdî kanalından olup, Mâlik'in en önemli talebesi kabul edilen Şâfiî'den olmaması hususuna da değinmektedir. Bu konuda Ahmed b. Hanbel'in, ilgili hadisleri Şâfiî'den duymadan önce *el-Müsned* kapsamında rivayet ettiğini belirtmektedir. Bununla beraber Buhârî, Müslim ve diğer hadisçilerinde ekseriyetle Ahmed b. Hanbel ile aynı tariki kullanmalarının sebebini ise âlî isnadı talep etmelerine bağlamaktadır.⁹²⁷

Sonuç olarak Heytemî'nin, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* isimli eseri özelinde yapmış olduğu yorumlara bakıldığında, hadis kaynakları hakkında iyi bir bilgi birikimi olduğu görülmektedir. İfade etmiş olduğu bilgiler incelendiğinde, *el-Müsned* isimli eseri, hadis ilminde yeterli ve birçok meşhur eserden daha önde konumlandığını söylemek mümkündür. Ayrıca Heytemî, teslimiyetçi bir yaklaşım ile eserde bulunan tüm hadislerin sahih olma iddiasını reddederek kitap hakkında bazı eleştirilerde de bulunmaktadır. Bu bağlamda Heytemî'nin hadis eserlerini mukayese edebilecek bir donanıma ve tenkit edebilecek yetkinliğe sahip olduğu belirtilebilir.

2.5.2. *Süneni Ebî Dâvûd*

Heytemî, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen* isimli eseri hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Kitabın mukaddimesinde yer alan Ebû Dâvûd'un: “*Ben bu eserde sahih hadisleri, sahihe benzeyen hadisleri ve sahihe yakın olan hadisleri zikrettim.*” şeklindeki sözünü değerlendirmektedir. Heytemî, bu söz hakkında ihtilafların bulunduğunu belirterek, kendisinin, sahihe benzeyenden, hasen li-zâtihi, sahihe yakın olan ifadesinden ise hasen li-gayrihi olan rivayetleri anladığını nakletmektedir. Hasen li-zâtihi olan hadislerin hüccet olarak kullanılması noktasında sahihe benzediği, hasen li-gayrihi olan rivayetlerin ise tek başına kaldığında sıhhat şartlarından uzak ve zayıf olduğu, ancak başka

⁹²⁷ Heytemî, *Sebet*, 294-295.

bir tarikle desteklendiği takdirde ise sahihe yaklaşıarak delil olarak kullanılabildiği için ibareyi bu şekilde anladığını ifade etmektedir.⁹²⁸

Heytemî, naklettiği hadislerle ilgili Ebû Dâvûd'un bazen açıklamalarda bulunduğunu bazen de sükût ettiğini belirtmektedir. Açıklama yaptığı hadislerle alakalı herhangi bir sorun kalmadığı için konuşulacak bir meselenin de olmadığını söylemektedir. Ancak hakkında hiçbir yorum yapmadan sükût ettiği hadislerle ilgili ise bazı sınıflandırmalar yapmaktadır. Öncelikle nakletmiş olduğu hadislerin, *Sahîhayn*'den birisinde bulunması durumunda açıklama yapmadığını vurgulamaktadır. Ardından sahih veya hasen li-zâtihi şartlarını taşıyan, zayıf olup farklı tarikle desteklenerek hasen li-gayrihi olan yahut zayıf olup, ravisinin terk edilmesi hususunda icmâ bulunmayan hadisler için de beyanatta bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca bunlar arasında herhangi bir açıklama yapmaksızın naklettiği sınıflardan en çok olanının ise farklı tariklerle desteklenerek hasen li-gayrihi derecesine çıkan zayıf hadislerin olduğunu vurgulamaktadır.

Bu bahsedilen rivayetlerin durumlarını ise Nevevî'ye (ö. 676/1277) atıfta bulunarak cevaplandırmaktadır. Buna göre Ebû Dâvûd'un sükût etmiş olduğu ve sahih yahut hasen olduğuna dair mutemet hadis imamlarından birisinin açıklaması bulunmayan hadislerin hasen olarak kabul edilmesi gerektiğini aktarmaktadır. Ancak mutemet bir hadisçinin zayıf olduğu hakkında bir açıklaması bulunursa veya yine hadis ehlinden birisi senedinde zayıflık gerektirecek bir kusur tespit ederse ve farklı tariklerle de desteklenmezse o zaman Ebû Dâvûd'un sükûtuna bakılmaksızın ilgili rivayetlerin zayıf kabul edilmesi gerektiğini nakletmektedir.

Bunlarla beraber Ebû Dâvûd'un sükûtunu Müslim'in sessiz kalmasına benzetenlerin büyük bir hata içerisinde olduklarını belirtmektedir. Çünkü Müslim'in *es-Sahîh*'inde yalnızca sıhhat şartlarına uygun hadisleri topladığı bilinmektedir. Ayrıca Müslim'in, usûl, şahit ve mutâbaât türü rivayetlerde bile hasen hadis nakletmediği bilinirken, Ebû Dâvûd'un ise genellikle usûl noktasında bile hüccet kabul ederek hasen hadisler rivayet ettiğini ifade etmektedir. Bu sebeple Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inin sıhhat şartları taşıyan eserlerden geride kaldığını vurgulamaktadır.⁹²⁹

Sonuç olarak Heytemî'nin Ebû Dâvûd'un *es-Sünen* isimli eseri bağlamında yapmış olduğu değerlendirmelere bakıldığında, hadis kaynaklarının metodolojisi hakkında da bilgi

⁹²⁸ Heytemî, *Sebet*, 338.

⁹²⁹ Heytemî, *Sebet*, 339-340.

sahibi olduğu ifade edilebilir. Eserde yer alan hadislerin sıhhat durumu ile alakalı bir mantık ortaya koyması ise alana olan hakimiyetini göstermektedir. Ayrıca sahih türü eserlerin seviyesine ulaşmadığını ifade ederek de kitabın hadis ilmindeki yerine işaret etmiş olmaktadır.

2.5.3. *Süneni Nesâî*

Heytemî, yalnızca sahih hadisleri cem eden kitaplardan sonra en az zayıf hadis barındıran sünen türü eserin, Nesâî'nin (ö. 303/915) kitabı olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple mezkûr eserin, sünenler arasında en güzeli olduğuna dair söylemlerin bulunduğunu ifade etmektedir. Kitapta birçok illetli meselenin açıklamalarına yer verilmesiyle beraber aynı zamanda Buhârî ve Müslim'in bazı şartlarına da uygun rivayetlerin bulunduğunu aktarmaktadır. Bu nedenle hadis ilminde ön plana çıkmış olan bazı alimlerin, Nesâî'nin eserindeki bütün hadislerin sahih olduğuna dair yaptıkları açıklamalara yer vermektedir. Ancak bu eseri Buhârî'nin *es-Sahîh*'inden daha üstün görenlerin ise hata ettiklerini vurgulamaktadır.

Heytemî, Nesâî'nin bu eserde Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin hadis naklettiği kişilerden rivayette bulunmadığını beyan etmektedir. Bununla beraber kitabını, sadece makbuliyyeti hususunda ittifak edilenlerden hadis nakletmekle de sınırlandırmadığını, terki hususunda ittifak bulunmayan ravilerden de hadisler aktardığını ifade etmektedir. Nesâî'nin, meçhul ravilerden hadis rivayet etmiş olduğunu belirten Heytemî, onun, ravinin terki noktasında ittifak olmamasını yeterli gördüğünü belirtmektedir. Bununla beraber kabul veya terk hususunda hakkında ihtilaf bulunan ravilerle ilgili olarak Nesâî'nin, cerh konusunda şiddetli olanların görüşünü değil, daha serbest davrananların fikirlerini benimsediğini nakletmektedir.⁹³⁰

Sonuç olarak Heytemî'nin, bu eser özelinde yapmış olduğu yorumlara bakıldığında müellifin prensip edinmiş olduğu kriterleri ve kitabın hadis ilmindeki yerini tespit ederek hadis alanındaki bilgi birikimini ortaya koymaktadır. Bununla beraber Kütüb-i Sitte kavramı ile ifade edilen altı kaynaktan birisi olmasına karşı teslimiyetçi bir bakış açısıyla yaklaşmayıp, eser ve müellif hakkında bazı tenkitler yapması ve Nesâî'nin bu kitapta mütesâhil tavırlarının bulunduğunu ortaya koyması ise hadisçiliği açısından olumlu bir tutum olarak değerlendirilebilir.

⁹³⁰ Heytemî, *Sebet*, 346-347.

2.5.4. *Sahîhayn* ile İlgili Görüşü

Bundan önceki bölümde Heytemî'nin bazı eserlerle ilgili vermiş olduğu bilgiler aktarılmıştır. Bu başlık altında ise hakkında detaylı bilgilere girilmeden, Buhârî ve Müslim'in meşhur hadis kitapları olan, *Sahîhayn*'ın arasındaki efdaliyet tartışmaları ile alakalı Heytemî'nin görüşlerine yer verilecektir.

Buhârî'nin, *el-Câmi'u's-sahîh*'inde muttasıl senedle yer alan rivayetlerin tamamının sahih olduğuna dair genel bir kanaat bulunmaktadır. Bazıları buna Müslim'in kitabını da ekleyerek, her ikisinin barındırdığı hadislerin sahih olduğuna dair ümmet arasında icma olduğunu ifade etmektedirler.⁹³¹ Bazı hadisçiler ise bu görüşte olanları eleştirmiş ve böyle bir icma'nın söz konusu olmadığını, sözlü veya fiilî olarak ifade etmişlerdir.⁹³²

Heytemî de Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i hakkında dile getirilen ilk görüşe katılmaktadır. Heytemî'nin bu konuda: “Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahih kitap, Buhârî'nin *es-Sahîh*'idir. Her ne kadar Müslim'in *es-Sahîh*'inde Buhârî'nin kitabına göre üstünlükler olsa da bunlar hadis ilmi ile alakalı meselelerdir. Hatta genellikle benzerlerine nazaran üstünlüğü bulunanların, bazı noktalarda onlardan geri kalması olasıdır.”⁹³³ diyerek öncelikle Buhârî'nin kitabı hakkında ileri sürülen icmayı kabul ettiğini, ayrıca Müslim'in kitabının da ikinci sırada geldiğini ifade etmiş olmaktadır.

Buraya kadar yer verilen bilgilere bakıldığında, Heytemî'nin hadis alanında telif edilmiş eserlerle ilgili geniş bir birikime sahip olduğu görülmektedir. Kitapların içerikleri, metodolojileri ve farklılıklarına dair bilgiler vererek birbirleri ile kıyaslayabilmesi ve müellifler ile eserler hakkında tenkitlerde bulunabilmesi onun iyi bir hadis araştırmacısı olduğuna işaret etmektedir. Bunların haricinde farklı kitaplarla⁹³⁴ alakalı da malumatlar vermiş olsa da Heytemî'nin, kaynak bilgisi hakkında genel bir kanaatin oluştuğu düşünüldüğünde bu kadar bilgi ile yetinilmesi uygun olacaktır.

⁹³¹ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 1/95; Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî Alâî, *en-Nakdû's-sahîh limâ u'türida 'aleyhi min ehâdisi'l-Mesâbih*, nşr. Abdurrahman Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (y.y., 1405/1985), 22; Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1/231; Ebû Abdillâh Hammûd b. Abdillâh b. Hammûd b. Abdirrahmân Tüveycirî, *er-Reddû'l-kavîm 'ale'l-mücrimi'l-esîm* (Riyad: er-Ri'âsetü'l-âmmeh li-idârâti'l-bühûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ'i ve-da'veti ve'l-irşâd, 1403/1983), 32.

⁹³² Bkz. Enbiya Yıldırım, “Sahîhân Üzerinde İcmâ Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 361-369.

⁹³³ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 70-71.

⁹³⁴ Bkz. Heytemî, *Sebet*, 365 vd.

2.6. Heytemî'nin Hadis Tenkitçiliği

Hadislerin, Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit etme metodolojisini içeren hadis tenkidi, rivayetin vazgeçilmez iki unsuru olan sened ve metin üzerinden yapılmaktadır. Son dönem alimleri tarafından sened tenkidi, harici tenkit, metin tenkidi ise dahili tenkit olarak da isimlendirilmektedir. Sened tenkidi yapılırken öncelikle ravilerin, adalet ve zapt yönünden durumları tetkik edilmektedir. Ardından senedin ibtidâsından, intihâsına kadar Hz. Peygamber'e muttasıl bir tarikle ulaşp, ulaşmadığına bakılmaktadır. Metin tenkidi ise rivayet metninin, başta Kur'ân olmak üzere, sünnet, kıyas, örf, icma, tarih, bilimsel veriler, coğrafya vb. kriterlere arz etmek suretiyle incelenerek bir değer hükmüne bağlanmasıdır.⁹³⁵

Özetle değinilen sened ve metin tenkidinin daha detaylı anlatımları aşağıda nakledilecektir. Bu bölümde Heytemî'nin hadis tenkitçiliği incelenecektir. Onun eserlerinden tespit edilen sened ve metin tenkidine dair bazı bilgiler ve örnekler aktarılmaya çalışılacaktır. Heytemî'nin hadis tenkidinde usûl, ricâl ve cerh-ta'dîl kriterlerini göz önünde bulundurarak ilmî usûl ve esasların dışına çıkmadığı görülmektedir.⁹³⁶

2.6.1. Sened Tenkidi

Sened kelimesi lügatta, güvenmek, dayanmak, yükseltmek, yaklaşmak ve ulaşmak gibi anlamlara gelmektedir. Onunla aynı kökten gelen isnâd sözcüğü de hadis usûlünde kelimayı ilk söyleyenine kadar dayandırmak ve kaynağına ulaştırmak gibi benzer manalarda kullanılmaktadır.⁹³⁷

İsnâd tabiri ıstılâhta, rivayet metnine ulaştıran yol olarak da tarif edilmektedir. Bu kelime rivayet zincirinde bulunan raviler için kullanıldığı gibi rivayet edenlere sözün dayandırılması için de kullanılmaktadır.⁹³⁸ İsnâd, usûlcüler tarafından rivayetin metnine

⁹³⁵ Bkz. Mustafa Sibâî, *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402/1982), 269 vd.; Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 17-20.

⁹³⁶ Lemyâ eş-Şâfiî, *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fi'l-kitâbeti't-târîhiyye*, 152-153.

⁹³⁷ Cevherî, *es-Sihâh* 4, 2/489; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/220-222; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, nşr. Muhammed Naîm el-Arkasûsi (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1426/2005), 290; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 8/215-217; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/984.

⁹³⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/27-28; Muhammed b. Sâlih Useymîn, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fî mustalahi'l-hadîs*, nşr. Fehd b. Nâsır es-Süleyman (Daru's-Süreyya: Riyad, 1423/2003), 57; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 79-80.

ulaştıran tariki haber vermek anlamında da tarif edilmektedir.⁹³⁹ Zamanla ortak manada kullanılmaya başlanan isnad ve sened kavramları için daha kapsayıcı bir tarif şöyle ifade edilebilir; en başından itibaren, rivayet metnini birbirine ulaştıran kişileri bazı özel kalıplarla sıralayarak ilk söyleyenine nispet etme işlemi olarak tanımlanmaktadır.⁹⁴⁰

Tenkite kelimesi ise “نقد” kökünden türeyip, eleştirmek anlamında kullanılmaktadır. Sözlükte ise iyi olanı kötüden, güzeli çirkinden, kusurluyu kusursuzdan, gerçeği sahteden ayırt etmek, ayıpları ortaya çıkarmak gibi manalara gelmektedir.⁹⁴¹

Hadis ilminde sened tenkidi ise rivayet metinlerine ait isnadların, ittisal ve inkıta durumu ile senedde yer alan ravilerin halleri, cerh ta’dil kriterleri bakımından tetkik edilerek sıhhat veya za’fiyet açısından hadisın hükmünü belirleme yöntemidir.⁹⁴²

2.6.1.1. Ravilerin Cerh ve Ta’dil Edilmesi

Hadislerin sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde ulaştırılmasını sağlayan ravilerin durumlarını, kendilerinde aranan bazı şartları, yapmış oldukları bu önemli içe ne ölçüde uygun olup olmadıklarını inceleyen hadis alt disiplinine, cerh ve ta’dil ilmi denilmektedir.⁹⁴³

Ravilerin durumlarını tespit etmek anlamında kullanılan cerh ve ta’dil faaliyetlerinin, sahabe döneminde başladığı ifade edilmektedir. Sahabe arasında nakledilen hadisler için şifahren de olsa ravilerini soruştırma örnekleri oldukça fazladır. O dönemde temellerinin atıldığı bu faaliyetler, ravi ve rivayet sayılarının artmasıyla da zamanla kitaplara yazılarak sistematik bir hale gelmiştir.⁹⁴⁴

Cerh ve ta’dil işlemi çeşitli derecelerde ve muhtelif lafızlarla gerçekleştirilebilmektedir. Usul kitaplarında detaylıca yer verilen bu meseleye,⁹⁴⁵ konunun uzamaması için değinilmeden, burada Heytemi’nin eserlerinden mevzuya dair tespit edilen örneklere yer verilecektir.

⁹³⁹ Cemaleddin el-Kasimi, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 202.

⁹⁴⁰ Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 140.

⁹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/425-426; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 322; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 9/230.

⁹⁴² Karacabey, *Hadis Tenkidi*, 151.

⁹⁴³ Koçyigit, *Hadîs Usûlü*, 47-48; akan, *Hadîs Usûlü*, 79.

⁹⁴⁴ Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, 349.

⁹⁴⁵ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 106-107; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/112-134; Koçyigit, *Hadîs Usûlü*, 50-53; akan, *Hadîs Usûlü*, 82-86.

Heytemî, eserlerinde hadis naklettikten sonra bazen ravilerin cerh ve ta'dîl durumuna değinmektedir. Heytemî'nin, bu bilgileri muhtelif yöntemlerle aktardığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi ravinin ismini açıkça zikrederek durumu hakkında bilgi vermek şeklindedir. Örneğin Heytemî: “*Bir adam, Hz. Peygamber'e kardeşinin rahatsız olduğunu belirtmişti. Hz. Peygamber'in rahatsızlığını sorması üzerine, kardeşinde delilik bulunduğunu ifade etti. Hz. Peygamber rahatsız olan kişinin karşısına getirilmesi istedi. Ona Fatıha sûresi, Âyete'l-kürsî, Bakara, Âli İmrân, Â'râf, Mü'minûn, Saffât, Haşr, Cin sûrelerinden bazı bölümleri ve Felak, Nâs sûrelerini okudu. Ardından o kişi rahatsızlıkları bütünüyle geçmiş bir şekilde ayağa kalktı.*”⁹⁴⁶ şeklindeki rivayeti naklettikten sonra senedinde yer alan Ebû Cenâb el-Kelbî (ö. 150/767) sebebiyle rivayetin zayıf olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴⁷ Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) bu kişinin tedlîs yaptığını ifade etmektedir.⁹⁴⁸ Kaynaklarda, aslında kendisinin sika bir ravi olduğu, ancak yapmış olduğu tedlislerle ve duymadıklarını nakletmesi ile hadisçiliğine büyük ölçüde zarar verdiği ve rivayetlerinin münker sayılmasına neden olduğu aktarılmaktadır.⁹⁴⁹ Bununla beraber kendisinde herhangi bir problem olmadığını⁹⁵⁰ ve rivayetin sahih olduğunu⁹⁵¹ kabul edenler olsa da Heytemî burada mütesâhil davranmayıp hadisçilerin aktarımlarına olan bağlılığını göstermektedir.

Heytemî'nin bu meseleye örnek olarak ele almış olduğu bir başka örnek ise Şaban ayı ile ilgili vârid olan bazı rivayetlerdir. Bu bağlamda birkaç rivayeti peş peşe sıralayarak sened tenkidinde bulunmaktadır. Özellikle bu konuda makbul bir rivayetin bulunmadığını da ifade ederek en baştan genel bir eleştiri yapmaktadır.⁹⁵² Söz konusu rivayetler şu şekildedir:

⁹⁴⁶ İbn Mâce, “Tıbb”, 46 (No. 3549); Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, *Zevâidü Abdillâh b. Hanbel fi'l-Müsned*, nşr. Âmir Hasan Sabrî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990), 297.

⁹⁴⁷ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 45-46.

⁹⁴⁸ Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd Ebû Zür'a er-Râzî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadîs (Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye)*, nşr. Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî (Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1402/1982), 3/951.

⁹⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/342; Buhârî, *et-Tarîhu'l-kebîr*, 8/267; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/138-139; İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 9/50-51; Mizzî, *et-Tehzîb*, 31/286-289; Zehebî, *Mîzân*, 4/371; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, 11/201-203.

⁹⁵⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sikât*, nşr. Muhammed Abdülmüid Han, Muhammed Abdürreşîd (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifü'l-Usmâniyye, 1393/1973), 7/597.

⁹⁵¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/458 (No. 8269).

⁹⁵² Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 226.

“Şaban ayının on beşinci gecesini ibadetle ihya edin. O gecenin gündüzünü ise oruçlu olarak geçirin.”⁹⁵³, Heytemî bu rivayeti, senedinde yer alan ravilerden, Ebubekir b. Abdullah İbn Ebî Sebre (ö. 162/ 779) nedeniyle zayıf olarak değerlendirmektedir. Ravi hakkında cerh-ta’dîl kitaplarında “zayıf”,⁹⁵⁴ “leyse hadîsühû bi-şey’ ”,⁹⁵⁵ “metrûkü’l-hadîs”,⁹⁵⁶ “hadis uyduran”⁹⁵⁷ ve “münkerü’l-hadîs”⁹⁵⁸ gibi tenkit ifadeleri yer almaktadır. Heytemî de bu rivayeti, ravi İbn Ebî Sebre hakkında ifade edilen söz konusu cerh ifadelerinden dolayı zayıf olarak kabul etmektedir.

Konu ile ilgili diğer rivayet ise: “Allah, Şaban ayının ortasında dünya semasına iner ve Kelb kabilesinin koyunlarının kılları adedinden daha fazla günahları yahut günahkârları affeder.”⁹⁵⁹ şeklinde vârid olmuştur. Heytemî, bu rivayeti senedinde yer alan bir raviden dolayı zayıf olarak kabul etmektedir. Çünkü rivayetin ravilerinden birisi olan Haccâc b. Erta’e (ö. 145/763) ile ilgili tenkit ifadeleri bulunmaktadır. Bu ravi, cerh-tadil ilminde yetkin olan alimler tarafından “müdelîs”, “hadisi delil olarak kullanılmayan”, “zayıf”, “münker”, “meşhur bi’t-tedlîs”, ve “hadislerinde ıztırâb olan”,⁹⁶⁰ şeklindeki tabirlerle cerh edilmiştir. Heytemî de bu sebeple rivayeti zayıf görmüş ve bu noktada Tirmizî’nin rivayet etmiş olmasının herhangi bir farka neden olmayacağını vurgulamıştır.⁹⁶¹ Heytemî’nin, hadis ilminde kütüb-i sitte tabiriyle meşhur olmuş en muteber altı kaynaktan birisi olarak gösterilen⁹⁶² Tirmizî’nin es-Sünen’inde yer almasının, rivayeti za’fiyetten kurtarmayacağını ifade etmesi, onun hadis alanında teslimiyetçi ve genellemeci bir yaklaşımdan uzak olduğunu göstermektedir.

Konu ile alakalı farklı rivayetlere de değinen Heytemî, Beyhakî’den aktardığı iki farklı haberi de sened tenkidine tabi tutmaktadır. Burada; “Şaban ayının ortasındaki gecede bir sene içerisinde doğacak ve ölecek olanların bilgisi yazılır. Bu gecede ameller

⁹⁵³ İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât ve’s-sünnetü fihâ”, 191 (No. 1388).

⁹⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 9/197; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/373; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’* 3, 7/330-331; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mîzân*, 9/462.

⁹⁵⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 9/197-198; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/373; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’* 3, 7/331.

⁹⁵⁶ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/554; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’* 3, 7/331.

⁹⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 9/197-198; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/373; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/555.

⁹⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 9/198; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/373.

⁹⁵⁹ Tirmizî, “Savm”, 39 (No. 739).

⁹⁶⁰ Bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/342; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* 2, 1/19, 1/246, 1/277, 1/522, 1/581, 5/344, 7/11, 8/133, 8/518, 10/479; Mizzî, *et-Tehzîb*, 5/425-428; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’* 3, 7/70-71.

⁹⁶¹ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 225-226.

⁹⁶² Bkz. Abdulaziz Muhammed Alkhalaf - Ömer Elbeyli, “Kütüb-i Sitte Kavramının; Tarihi, Anlamı, Diğer Hadis Kitapları Arasından Seçilme Kriterleri”, *Hadith* 0/7 (07 Aralık 2021), 203 vd.

Allah'a arz olunur ve kulların rızıkları tertib edilir."⁹⁶³ rivayeti ile "Şaban ayının ortasındaki gece de Allah Kelb kabilesinin koyunlarının tüyleri adedince kişiyi cehennemden azad eder."⁹⁶⁴ rivayetini naklettikten sonra "isnadlarında meçhul olan raviler mevcuttur." diyerek tenkitte bulunmaktadır.⁹⁶⁵

Heytemî'nin ifade ettiği üzere, ilk rivayetin ravileri arasında yer alan Nasr b. Kesîr isimli şahıs, cerh-ta'dîl bilgisi tespit edilemeyen meçhul bir ravi iken yine aynı senedde yer alan el-Hayyâm Ebû Sâlih Halef b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 361/972) hakkında da taz'îf ifadeleri yer almaktadır.⁹⁶⁶ İkinci rivayetin senedine bakıldığında ise Muhammed b. İsmâ b. Hayyân el-Medâ'inî (ö. 274/888) hakkında zayıf, metrûkü'l-hadîs, gâfil,⁹⁶⁷ Selâm b. Süleymân (ö. 210/ 826) hakkında, münkerü'l-hadîs, leyse bi'l-kavî, ve fî hadîsihî menâkîr,⁹⁶⁸ ve Selâm b. Süleym et-Temîmî et-Tavîl (ö. 177/ 794) hakkında ise yine zayıf, münkerü'l-hadîs, metrûkü'l-hadîs, leyse bi-şey', zayıf, lâ yüktebü hadîsühû, leyse bi-hucce, gayru sika⁹⁶⁹ vb. ifadelerin bulunduğu görülmektedir. Heytemî de hakkında cerh bilgileri aktarılan söz konusu ravilerden dolayı rivayetlerin zayıflığına işaret etmiştir.

Farklı bir misal olarak Heytemî, "Kureyş'i sevin. Onları kim severse, Allah da onları sever."⁹⁷⁰ şeklindeki rivayeti naklettikten sonra senedde yer alan Abdülmüheymen b. Abbâs'ın, (ö. 170/787) münkerü'l-hadîs olduğunu ifade ederek cerh etmektedir.⁹⁷¹

Başka örnekte ise Heytemî, Hz. Peygamber'in bazı özelliklerinin sayılmış olduğu bir rivayeti⁹⁷² aktardıktan sonra Cemî' b. Ömer el-'İclî el-Kûfî'nin durumu hakkında aktarımda bulunmaktadır. Kendisinde bir beis olmadığını ve kuvvetli olmamakla beraber hadislerinin yazılabileceğini belirtmektedir.⁹⁷³

⁹⁶³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *Fezâ'ilü'l-evkât*, nşr. Adnân Abdurrahman Mecîd el-Kaysî (Mekke: Mektebetü'l-Minâre, 1410/1989), 126.

⁹⁶⁴ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 5/363 (No. 3556).

⁹⁶⁵ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 226.

⁹⁶⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 3, 16/204.

⁹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/204; Zehebî, *Mîzân*, 3/678; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 369; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/617; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 3, 13/21; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 7/428.

⁹⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 4/323; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 9/196; İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 73/81-82; Mizzî, *et-Tehzîb*, 12/287; Zehebî, *Mîzân*, 2/178.

⁹⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 4/306; Mizzî, *et-Tehzîb*, 12/278-279.

⁹⁷⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 6/123 (No. 5709); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 3/160 (No. 1497).

⁹⁷¹ Heytemî, *Meblağü'l-ereb*, 50.

⁹⁷² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 22/155 (No. 414); Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 1/285; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 3/24 (No. 1362); Süyûtî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, 22/219.

⁹⁷³ Heytemî, *Eşrefü'l-vesâ'il*, 62-63.

Heytemî, namazların oturushlarında Hz. Peygamber'e salavat getirilmesini tavsiye eden bir rivayeti⁹⁷⁴ aktardıktan sonra senedde yer alan raviler hakkında genel bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bütün ravilerin sika olduğunu belirttikten sonra içlerinden Rişdîn b. Sa'd (ö. 188/804) isimli ravinin sika olmadığını ifade etmektedir. Onun rivayetlerinin ancak zühd hayatı ile ilgili hadislerin bir araya getirildiğini ifade eden zühd ve'r-rekâik bablarında kabul edilebileceğini beyan etmektedir.⁹⁷⁵

Heytemî, "Kim bana salavat getirirse Allah, o kişiye on katı ecir verir."⁹⁷⁶ şeklindeki rivayeti zikrettikten sonra ise rivayetin senedinde yer alan Mûsâ b. Umeyr el-Kureşî (ö. 180/ 796) hakkında İbn Ebî Hâtim'in kezzâb ifadesini⁹⁷⁷ kullandığını aktararak farklı hadisçilerin cerh ta'dîl bilgilerinden de yararlandığını göstermektedir.⁹⁷⁸

Heytemî'nin, ravilerin cerh ve ta'dîline dair bilgi verme metotlarından bir tanesi de ravinin ismini açıkça belirtmeksizin, durumu hakkında bazı değerlendirmelere yer vermek şeklindedir.

Örneğin, Bezzâr'ın *el-Müsned*'inde geçen bir rivayeti⁹⁷⁹ aktardıktan sonra rivayetin senedinde zayıf bir ravi bulunduğuna işaret etmektedir.⁹⁸⁰ Ancak bu ravinin kim ve neden zayıf olduğu hakkında bir bilgiye işaret etmemektedir. Heytemî'nin ismini vermediği bu kişi Gassân b. Ubeyd el-Mevsılî'dir. Hakkında birçok hadisçi tarafından taz'îf edici açıklamalar bulunmaktadır.⁹⁸¹

Bir başka örnekte Heytemî, Tirmizî'nin rivayet ettiği bir hadisi⁹⁸² zikrettikten sonra haberin zayıf olduğunu belirtmektedir.⁹⁸³ Rivayetin senedi incelendiğinde, hakkında cerh ifadeleri kullanılmış olan⁹⁸⁴ Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Müleykî ile karşılaşılmaktadır.

⁹⁷⁴ Tirmizî, "De'avât", 66 (No. 3476).

⁹⁷⁵ Heytemî, *ed-Dürri'l-mendûd*, 71.

⁹⁷⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 12/332 (No. 13269).

⁹⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/155.

⁹⁷⁸ Heytemî, *ed-Dürri'l-mendûd*, 150.

⁹⁷⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, nşr. Mahfûz er-Rahman Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009), 14/12 (No. 7393).

⁹⁸⁰ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 30.

⁹⁸¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* 2, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 2/550; Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, 3/440; Zehebî, *Mîzân*, 3/334-335; İbn Hacer el-Askâlânî, *Lisânü'l-mîzân*, 6/305.

⁹⁸² Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2 (No. 2879).

⁹⁸³ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 48.

⁹⁸⁴ Buhârî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 5/260; İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 5/481; Mizzî, *et-Tehzîb*, 16/554-555; Zehebî, *Mîzân*, 2/550.

Heytemî de rivayetin zafiyet yönünü açıkça ifade etmemiş olsa da hadisçiler tarafından taz'îf edilmiş olan bu raviden dolayı böyle bir tutum sergilemiş olmalıdır.

Heytemî, Cebrâîl'in Hz. Peygamber'e manevi korunma kapsamında öğrettiği bir duayı içeren rivayete⁹⁸⁵ dikkat çektikten sonra, *bi senedin fihî leyyin* ifadesini kullanarak isnad içinde yer alan ricâlin cerh yönünden bilgisine işaret etmektedir.⁹⁸⁶ Bu ifadenin, hadisçiler arasında cerhin beşinci veya altıncı mertebesinde olan raviler için kullanıldığı bilinmektedir. Bu şekilde cerh edilen bir ravinin aktardığı rivayet, delil olarak kullanılmasa da farklı tariklerini araştırmak ve buna göre değerlendirmeye tabi tutmak üzere yani *i'tibâr* için kullanılır. Ayrıca ravileri arasında zayıflık bulunan hadîsler için de kullanılmaktadır.⁹⁸⁷ Heytemî de bu lafızla, isnatta yer alan ravilerde zayıflık bulunduğuna işaret etmektedir.

Diğer bir örnekte Heytemî, salavat meselesi ile ilgili art arda sıralamış olduğu birkaç rivayetin, ravileri hakkında bazı değerlendirmeler nakletmektedir. İlk olarak Hz. Peygamber'in, namazların oturuşlarında okunan tahiyyat duasının talimini yaptığı ve ardından salavat getirilmesi gerektiğine dair ifadelerinin yer aldığı⁹⁸⁸ bir nakilde bulunmaktadır. Devamında, “*Ey Büreyde, namazda oturduğun zaman, bana salat getirmeyi sakın terk etme. Çünkü bu namazın zekâtıdır.*”⁹⁸⁹ rivayeti ile “*Abdest almadan ve bana salat getirmeden namaz olmaz.*”⁹⁹⁰ şeklindeki rivayetleri nakletmektedir. Son olarak ise, “*Peygamberi üzerine salat getirmeyenin namazı yoktur.*”⁹⁹¹ rivayetini aktarmaktadır. Heytemî, burada nakledilen hadislerin herhangi bir şekilde hüccet olamayacaklarını ifade etmektedir. Çünkü her birinin senedinde bazı problemlerin olduğunu belirterek, ravilerin isimlerini açıkça zikretmeksizin, birtakım cerh ifadelerini kullanmaktadır. Aktarılan ilk rivayet için *ve fihî za'îf* diyerek senedinde zayıf bir ravinin bulunduğunu beyan etmektedir. İkinci rivayet için senedinin zayıf olduğunu, üçüncü rivayet için senedinde metrûk ve zayıf bir ravinin mevcudiyetini, son rivayetin senedinde ise kuvvetli olmayan bir ravinin bulunduğunu vurgulayarak, raviler hakkındaki cerh ifadelerini nakletmek suretiyle rivayetin delil olarak kullanılamayacağına dair bir hükme varmaktadır.⁹⁹²

⁹⁸⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/408 (No. 36938); İbn Ebî'd-Dünyâ, *Mekâ'idü's-şeytân*, 1/115.

⁹⁸⁶ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 59.

⁹⁸⁷ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 1/159; Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 728; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* 8, 80.

⁹⁸⁸ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/162 (No. 1330).

⁹⁸⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/170 (No. 1340).

⁹⁹⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/170 (No. 1341).

⁹⁹¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/170 (No. 1342).

⁹⁹² Heytemî, *ed-Dürri'l-mendûd*, 72.

Konuya dair farklı bir misal olarak Heytemî, “Allah, gençliğini ibadetle geçirenleri sever.”⁹⁹³ şeklindeki rivayeti aktardıktan sonra *fihî men hüve za’îf* ifadesini kullanarak senedinde zayıf olan bir ravinin bulunduğunu beyan etmektedir.⁹⁹⁴

Heytemî’nin ismini açıklamadan ravisini cerh etmiş olduğu bir başka rivayet ise, “Cennette ancak adalet sahibi yöneticilerin, akrabayı ziyaret edenlerin ve ailesi üzerine sabırlı olanların erişebilecekleri bir makam vardır.”⁹⁹⁵ şeklindeki nakildir. Heytemî, bu rivayeti zikrettikten sonra senedinde hadis uydurmakla itham edilen bir ravinin olduğunu beyan etmektedir.⁹⁹⁶

Ravilerin, cerh ta’dîl edilmeleri ile ilgili Heytemî’nin eserlerinden gösterilebilecek daha fazla örnekler de mevcuttur. Sözü edilen misaller sonucunda Heytemî’nin bu mesele ile ilgili yaklaşımı ve bilgi birikiminin ortaya çıkmış olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Cerh ta’dîl konusuna dair vermiş olduğu bilgilere bakıldığında Heytemî’nin, farklı hadisçilerin değerlendirmelerini naklettiği gibi kendi analizlerini de aktardığı görülmektedir. Ancak bu tavrının, eserlerinde yer alan bütün rivayetler için geçerli olmadığını da belirtmek yerinde olacaktır. Bazen senedin veya ravilerin durumuna değinmeden de zayıf hadis aktarımının da bulunduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu sebeple Heytemî’nin eserlerinde yer alan rivayetlere temkinli yaklaşılması isabetli olacaktır.

Ayrıca Heytemî, hakkında cerh ifadesi bulunan ravilerden dolayı zayıf hükmü alan rivayetlerin ahkâm ve itikâda delil olamayacaklarını belirtmektedir. Bununla beraber senedinde şiddetli za’fiyet olmayan ve mana itibarı ile dinin asıllarından birisine aykırı görülmeyen zayıf rivayetlerle ise faziletli ameller hususunda amel edilebileceğini ifade etmektedir.⁹⁹⁷ Bu konunun, muhteva açısından “zayıf hadisle amel meselesi” başlığı altında işlenmesi daha uygun olacağından burada verilen bilgilerle yetinilerek, detayları ilgili bölümde incelenecektir.

⁹⁹³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilye*, 5/360; Süyûtî, *el-Câmi’u’l-kebîr*, 2/254.

⁹⁹⁴ Heytemî, *Erba’üne hadîsen fi’l-’adl*, 370.

⁹⁹⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Fazîletü’l-’âdilîn*, nşr. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân (Riyad: Daru’l-Vatan, 1418/1997), 133.

⁹⁹⁶ Heytemî, *Erba’üne hadîsen fi’l-’adl*, 382.

⁹⁹⁷ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *el-Minhâcû’l-kavîm (Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Hadramiyye)* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1420/2000), 32, 40; Heytemî, *el-Fetâva’l-kübra’l-fıkhiyye*, 2/54; Heytemî, *İlsâku’uvâri’l-heves*, 76; Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 96; Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Miškât*, 1/51-52; Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 109.

2.6.1.2. İsnatların İttisâl ve İnkıtâ Durumunu Açıklaması

Daha önce de ifade edildiği üzere sened tenkidi iki şekilde yapılmaktadır. Bunlardan birisi, cerh ta'dîl bakımından ravilerin durumlarını tetkik etmek, diğeri ise isnadda yer alan raviler arasındaki ittisal ve inkıtâ durumunu tespit etmektir. Hadisçiler, muttasıl senedin şartlarını taşımayan hadisleri, farklı durumlarına göre değerlendirmek suretiyle mürsel, mu'dal, muallak, munkatî vb. isimlerle zikretmişlerdir. Bu kavramlar çalışma içerisinde ilgili başlıklar altında detaylıca tanıtıldığı için tekrara düşmemek için burada tariflerine değinilmeyecektir. Bu bölümde, Heytemî'nin bazı eserlerinden konuya dair tespit edilen birkaç örneğe yer verilerek, bir sonraki başlıktan devam edilecektir.

Konuya misal olarak Heytemî, “*Nazar haktır. Şayet kaderin önüne geçebilecek bir şey olsaydı, bu nazar olurdu.*” şeklindeki rivayeti değerlendirmektedir. Burada Heytemî, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826) rivayetini⁹⁹⁸ ele alarak, senedde irsâl bulunduğunu ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak ise senedin, Hz. Peygamber'den hadis alma imkânı bulunmayan, tabîin tabakasından Tâvûs b. Keysân'da (ö. 106/725) kesildiğini, belirtmektedir. Ancak aynı hadisin Müslim (ö. 261/875) tarafından muttasıl olarak rivayet edildiğini ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'inde yer alan bölümü⁹⁹⁹ bildirerek,¹⁰⁰⁰ bu problemi çözmektedir. Bununla birlikte Heytemî, bir rivayetin senedi özelinde, hem ittisal hem de inkıtâ durumuna değinerek farklı tariklerle ilgili birikimini de göstermiş olmaktadır.

Farklı bir örnekte Heytemî, Dârimî'nin naklettiği bir rivayete¹⁰⁰¹ yer vererek, senedde inkıtâ bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰² Fakat bu rivayetin senedini, Dârimî'nin hocasının hocalarında birleşen ve mutâbât-ı nâkısâ¹⁰⁰³ niteliği taşıyan farklı vecihlere¹⁰⁰⁴ yer vermeden değerlendirmiştir. Ancak inkıtâ problemi, diğer vecihlerde de devam ettiğinden dolayı değinmemiş olması da muhtemeldir. Çünkü rivayetteki inkıtâ Şâ'bî ile Abdullah b. Mes'ûd arasındaki semâ yollu ittisalin bulunmamasından

⁹⁹⁸ San'ânî, *el-Musannef* 2, 11/16 (No. 19770).

⁹⁹⁹ Bkz. Müslim, “Selâm”, 42 (No. 2188).

¹⁰⁰⁰ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 94.

¹⁰⁰¹ Dârimî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 14 (No. 3425).

¹⁰⁰² Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 36.

¹⁰⁰³ Yavuz Köktaş, “Hadis Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine”, *Marife* 1 (Bahar 2002), 155.

¹⁰⁰⁴ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb el-Becelî İbnü'd-Düveys, *Fezâilü'l-Kur'ân ve mâ ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve mâ ünzile bi'l-Medîne*, nşr. Gazve Bedîr (Dimeşk: Daru'l-Fikir, 1408/1987), 1/84 (No. 166), 1/88 (No. 179); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 9/137 (No. 8673).

kaynaklanmaktadır.¹⁰⁰⁵ Fakat bir hadisin sened tenkidi yapılırken rivayetlere bütüncül olarak bakılmamış olması da bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.¹⁰⁰⁶

Bir diğer örnekte ise Heytemî, “*Bana salavat getirene on misli ecir verilir ve bir melek o salavatı bana ulaştırmakla görevlendirilir.*”¹⁰⁰⁷ şeklindeki rivayeti naklettikten sonra *ve fî senedihâ inkıtâ’* ifadesini kullanarak herhangi bir açıklamada bulunmaksızın senedin munkatı’ olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰⁸

Farklı bir misal olarak Heytemî, “*Sizden biriniz namaz kıldığında, Allah’a hamd ederek başlasın. Sonra rasûlüne salat ile devam etsin. Ardından dilediği şekilde dua etsin.*”¹⁰⁰⁹ rivayetini değerlendirmektedir. Ancak Heytemî, bu örnekte senedin ittisal veya inkıtâ’ durumunu açıkça zikretmemektedir. Burada hadisin, Müslim’in şartlarına uygun bir şekilde nakledildiğini ve herhangi bir illetinin bulunmadığını beyan ederek, aslında senedinin muttasıl olduğunu da farklı bir metotla ifade etmek istemektedir.¹⁰¹⁰

Senedin muttasıl olması, hadislerin sıhhat şartlarından birisidir. Kendisinde inkıtâ’ bulunan senedler ise hadisin sıhhatine zarar vermektedir. Heytemî’nin de senedlerin inkıtâ’ ve ittisal durumlarını haber vermesi bu amaçladır. Heytemî’nin eserlerinde, bunun örnekleri ile sıklıkla karşılaşilmektedir. Bu durum ise Heytemî’nin isnad ilmine olan vukûfiyetini ve tenkitçi tavrını göstermesi bakımından olumlu bir tavır olarak değerlendirilebilir. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere Heytemî, herhangi bir tenkitte bulunmadan da senedinde problem olan rivayetler zikredebilmektedir. Bu sebeple eserlerinde yer alan rivayetlere temkinli yaklaşılması gerektiğini hatırlatmak yerinde olacaktır.

Sened tenkidi başlığı altında incelenen, ravilerin cerh ta’dil durumları ile isnadların ittisal inkıtâ’ durumları hakkında yukarıda verilen bilgi ve örneklerle yetinilerek, hadis tenkidinin bir diğer unsuru olan metin tenkidine geçmek isabetli olacaktır.

¹⁰⁰⁵ Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, 10/118 (No. 17013).

¹⁰⁰⁶ Selçuk Coşkun, *Hadîse Bütüncül Bakış (Teshât-Anlama-Anlatma Bağlamında Bir İnceleme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1441/2019), 120.

¹⁰⁰⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr* 2, 8/134 (No. 7611).

¹⁰⁰⁸ Heytemî, *ed-Dürri’l-mendûd*, 150.

¹⁰⁰⁹ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 23 (No. 1481); Tirmizî, “De’avât”, 66 (No. 3477); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/363 (No. 23937); Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 1/401 (No. 989).

¹⁰¹⁰ Heytemî, *ed-Dürri’l-mendûd*, 71.

2.6.2. Metin Tenkidi

Hadiste metin tenkidi veya iç tenkid olarak isimlendirilen metot, hadis metninin akıl, tarih, coğrafya ve bilimsel verilere göre tetkik edilerek bir değer hükmüne bağlanması anlamındadır.¹⁰¹¹ Ancak metin tenkidinin kriterleri bu maddelerle sınırlı kalmayıp, ilim insanları arasında yoğun ihtilaflara neden olan ve bir tanımda zikredilmesi zor sayılacak derecede fazla olduğundan, “hadis metninin çeşitli kriterler ışığında tetkik edilerek sıhhatinin ortaya konulmasıdır.” şeklinde yapılacak kısa ve kapsayıcı bir tarifi daha uygun olacağı belirtilmektedir.¹⁰¹²

Metin tenkidi yöntemi, hadis ilminde kullanılan bir kavram olarak son dönemde literatüre girmiştir. Ancak klasik dönemden itibaren mevcut olan uygulamaya bakıldığında, hadisçilerin çeşitli kavram ve metotlarla metin tenkidi yaptıkları da bilinmektedir. Özellikle son dönemde, hadisçilerin yalnızca senedle uğraşıp metinleri ihmal ettiklerine dair getirilen eleştirilerin, ilmî insaf çerçevesinde değerlendirilemeyeceğini vurgulamak gerekmektedir.¹⁰¹³ Çünkü hadis alanında metin tenkidine dair yapılmış çalışmaların her devirde ravi ve isnad tenkidine yönelik çalışmalardan daha az olması, metin tenkidinin ihmal edildiği vehmini yaygınlaştırmıştır. Halbuki hadis ilminin tarihi sürecine bakıldığında metin tenkidinin ravi ve isnad tenkidinden önce başladığı aktarılmaktadır.¹⁰¹⁴ *Müteşabih*, *şazz*, *münker*, *mahfûz*, *muzdarib*, *musahhaf*, *muharref*, *maklûb*, *müdreç* vb. kavramlar yalnızca senedle değil metinle de ilgilidir. Zikredilen bu hadis çeşitleri, metinlerinin içermiş olduğu birtakım durumlardan dolayı metin tenkidine tabi tutularak hüküm almaktadır. Bununla birlikte hadis ilminde, hadislerin birden fazla varyantını farklı kişi veya kitaplardan toplamak sûretiyle aralarındaki farklılıkları tespit etme çabası olarak tarif edilen muâraza sistemi de yine metin tenkidine yönelik yapılan bir harekettir. Ayrıca bütün bu kriterlerin yanında hadis ilminde otorite olmuş seçkin kişilerin Hz. Peygamber’in ağzından hangi sözlerin çıkıp çıkamayacağını anlayabilecek kabileyeti elde ettiklerinde bazı başlıklar altına giren lafzî ve manasî bozuk olan sözlerin hadis olamayacağını ifade etmeleri de metin tenkidinin bir başka uygulamasını göstermektedir.¹⁰¹⁵ İhtilâf, teâruz ve

¹⁰¹¹ İsmail Lütü Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis* 12 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 64.

¹⁰¹² Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 34-35.

¹⁰¹³ Geniş bilgi için bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, 147 vd.

¹⁰¹⁴ Karacabey, *Hadis Tenkidi*, 202.

¹⁰¹⁵ Bkz. Misfir b. Gurmullah Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*, çev. İlyas Çelebi vd. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 115-175; Polat, “Hadiste Metin Tenkidi (I)”, 125-130.

işkâl gibi klasik döneme ait bazı kavramların ise metin tenkidi yöntemine tam anlamıyla uymasa da referans teşkil ettikleri ifade edilmektedir.¹⁰¹⁶

Metin tenkidinin geçmişte asla uygulanmadığını ifade etmek hadis ilmi açısından talihsiz bir yorum olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu sahada çalışma yapanların önemli bir bölümü, hadisin sıhhati konusunda sened ve metin arasında bütünlük olmadığını ifade etmektedirler. Bu durum ise aslında metin tenkidinin fiilen uygulanması için zemin hazırlamaktadır. Bu görüşte olanlara göre sahih olan her sened izafe edildiği metne sıhhat kazandırmamakta, bilakis her ikisi de ayrı değerlendirilmek durumundadır.¹⁰¹⁷ Bu konuda, metinde ilel ve şuzûz durumlarından birisi olma ihtimalinden dolayı mutlak manada senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmeyeceğini belirten İbn Salâh: “Muteber hadis imamlarından birisi, hadisin isnadının sahih olduğunu beyan ederek ilel ve şuzûz bağlamında herhangi bir şeyden bahsetmiyorsa, bu durumda metnin de sahih olduğu kabul edilmelidir.”¹⁰¹⁸ şeklinde bireysel bir yorum yapmaktadır. Ancak hadisçinin de bir insan olduğunu ve başkalarının tespit edip kendisinin edemeyeceği bir kusurun metinde bulunabileceğini göz ardı etmemek ve metni tetkik etmenin daha uygun olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu konuda rivayetlerin sıhhati bağlamında sened ve metin ayrılığını savunan görüşlerin aslında metin tenkidine ne kadar ihtiyaç duyulduğunu da gösterdiğini belirtmek yerinde olacaktır.

Konu ile bağlantılı olarak sahih hadis şartlarına bakıldığında ravinin adalet ve zapt sahibi olması, senedin muttasıl olması, şuzûz ve ilelden uzak olması zikredilmektedir. Bazen rivayetler sened açısından mükemmel görünse de metninde gizli kusurlar barındırabilir. Bu sebeple bazı hadisçiler de senedin sahih olmasını metnin sıhhati için yeterli bulmamışlar ve şuzûz-ilel meselelerini metnin sıhhatini ilgilendiren ve hadiste uzmanlık alanı olarak nitelendirmişlerdir.¹⁰¹⁹ Zaten metin tenkidini kaçınılmaz hale getiren başlıca sebeplerden biri de kusurlu metinlere izafe edilen kusursuz isnadlar olmuştur. Özellikle İslâm tarihinin ilk dönemlerinde yaşanmış olan çeşitli olaylar nedeniyle birtakım

¹⁰¹⁶ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 147.

¹⁰¹⁷ Sezai Engin, “Hadisin Tashihinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Temmuz 2015), 142 vd.

¹⁰¹⁸ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 109.

¹⁰¹⁹ Polat, “Hadiste Metin Tenkidi (I)”, 125.

sözlere güvenilir isnadların eklenerek hadis olarak aksettirilme çabası, metin tenkidinin önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir.¹⁰²⁰

Özellikle sahabe dönemi incelendiğinde hadislerin Kur'an, sünnet ve dinin esasları çerçevesinde değerlendirilerek kısmî bir metin tenkidine tabi tutulduklarına rastlanmaktadır. Sonraki dönemde ise İslâmî ilimlerin tedvini ile birlikte daha çok fıkıh ve kelâm ilmi ile meşgul olanların benimsemiş oldukları bir metot olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak metin tenkidi kriterleri üzerinde alimler arasında belirli bir ittifak bulunmadığı için birinin yapmış olduğu tenkidi başkaları kabul etmeyebilmektedir. Özellikle fıkıh alanında uzmanlaşmış ilim insanları tarafından metin tenkidi sıkça uygulandığı için çeşitli fikhî ekoller meydana gelmiştir.¹⁰²¹

Metin tenkidi hakkında verilen bu genel bilgilerin ardından çalışmanın hacmini aşmamak için, burada batılı araştırmacıların görüşlerini ve İslâm alimlerin tespit etmiş oldukları metin tenkidi prensiplerini detaylı bir şekilde¹⁰²² zikretmeden Heytemî'nin konu ile alakalı tutumuna geçmek yerinde olacaktır.

Heytemî de isnadı sahih olan her rivayetin mutlak olarak hüccet olamayacağını savunmaktadır. Çünkü Heytemî, isnadın sıhhati kadar metnin sahih olmasını da önemsemektedir. Dolayısıyla bir rivayetin isnadının sahih olmasıyla, metnin de sahih olduğu düşüncesinin yanlış olduğunu, bilakis metnin sıhhatine engel olacak çeşitli kusurların bulunabileceğini ifade etmektedir. Çünkü adalet, zabt ve ittisal gibi senedi ilgilendiren şartların bir arada bulunmasına bakılarak verilen sıhhat hükmünün, yalnızca senedi ilgilendireceğini, bununla beraber metinde çeşitli problemlerin bulunabileceğini belirtmektedir. Bu sebeple hadisçilerin *hadîsün sahîhun* vb. ifadelerinin senede yönelik olarak anlaşılması, metnin sıhhatine veya za'fiyetine dair bir işaret olarak algılanmaması gerektiğini beyan etmektedir. Ancak özellikle hadisle ihticac edilen konumlarda, sened ve metni bütüncül olarak değerlendiren alimlerin verdikleri sahih hükmünü bu bahisten istisna

¹⁰²⁰ Karacabey, *Hadis Tenkidi*, 203.

¹⁰²¹ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 157-158.

¹⁰²² Detaylı bilgi için bkz. Selâhaddîn el-İdlîbî, *Menhecü nakdi'l-metn 'inde 'ulemâ'i'l-hadîsi'n-nebevî* (Amman: Dâru'l-Feth, 1434/2013); Muhammed Lokmân es-Selefi, *İhtimâmü'l-muhaddisîn bi-nakdi'l-hadîs seneden ve metnen 2* (Riyad: Daru'd-Dâ'i, 1420/1999); Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 341 vd.; Karacabey, *Hadis Tenkidi*; Polat, *Hadis Araştırmaları*, 147 vd.

etmektedir. Çünkü onların metin ile senedi bir arada değerlendirdikten sonra hüküm verdiklerini ifade etmektedir.¹⁰²³

2.6.2.1. Kur'an'a Arz

İslâm dininin kaynaklarına bakıldığında ilk sırada Kur'an'ın yer aldığı görülmektedir. Bu sebeple dinin kurallarını, esaslarını ve uygulamalarını doğru bir şekilde kavrayabilmek için en önemli merci Kur'an'dır. Çeşitli ayetlerle kendisine vahyedilene uyması gerektiği ifade edilen Hz. Peygamber'e ait hadislerin de Kur'an'a muhalif olması düşünülemez. Bu sebeple hadisleri analiz ederken ilk etapta temel esas hükmünde olan Kur'an'a uygunluğunu tetkik etmek oldukça önemli bir kriterdir.¹⁰²⁴

Hadislerin Kur'an'a uygun olması şartı, hadislere konu olan bütün meselelerin Kur'an'da yer alacağı şeklinde anlaşılmamalıdır.¹⁰²⁵ Burada aslolan hadislerin Kur'an'dan bir asla dayanması ve muvafakat etmesidir. Zaten sahih bir haberin Kur'an'a muhalefettinin mümkün olmayacağı ifade edilmektedir. Buna göre hadislerde aktarılanlar, Kur'an'da yer alan hükme ilave veya Kur'an'da geçen hükme açıklama yahut o hükümden müstesna olan durumu haber veren bilgiler şeklinde özetlenmektedir.¹⁰²⁶

Heytemî'nin de hadis metinlerini değerlendirirken Kur'an'a arz metodunu kullandığı görülmektedir. Örneğin Heytemî, "*Mümin zan, hased ve uğursuz görme hastalıklarından kurtulamaz. Bunların etkisinden kaçınmak için; kalbinize zan geldiğinde araştırmayın, hased geldiğinde karşınızdakine eziyet etmeyin, uğursuzluk gördüğünüzde ise Allah'a sığınarak uzaklaşın.*"¹⁰²⁷ rivayetini ele alarak ilk başta Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) nakledildiğini belirtmektedir. Bu rivayeti, farklı bir tarikle gelen, "*Kalbinize hased geldiğinde istiğfar edin.*"¹⁰²⁸ şeklinde farklılık içeren varyantı ile karşılaştırmaktadır.

¹⁰²³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 119; Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 108; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 467; Heytemî, *Sebet*, 335.

¹⁰²⁴ Karacabey, *Hadis Tenkidi*, 278; M. Cemal Sofuoğlu, "Hadislerin Anlaşılmasındaki Güçlükler ve Bazı Problemler", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985), 97; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 341-343.

¹⁰²⁵ Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 342.

¹⁰²⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 2/81.

¹⁰²⁷ Bkz. Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl* 5, 16/27-28 (No. 43789); Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân Irâkî vd., *Tahrîcü ehâdîsi İhyâi ulûmi'd-dîn*, nşr. Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408/1987), 4/1759; Muhammed Nâsirüddîn Elbânî, *Za'îfü'l-Câmî'i's-sağîr ve ziyâdâtüh* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1399/1979), 1/372 (No. 2527).

¹⁰²⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 3/228 (No. 3227); Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebû's-Şeyh, *et-Tevbîh ve't-tenbîh*, nşr. Mecdî Seyyid İbrâhîm (Kahire: Mektebetü'l-Furkân, 1409/1988), 75 (No. 155).

Heytemî, ilk rivayette hasede karşı tavsiye edilen düşmanlık edilmemesi yönündeki tavsiyeden dolayı rivayetin nazar-ı itibara alınmaması gerektiğinden bahsetmektedir. Çünkü hasedin, bazı ayet¹⁰²⁹ ve hadislerle,¹⁰³⁰ kendisinden sakınılması gereken bir günah olduğu belirtilmiş, ayrıca hased eden kişinin istiğfara yönlendirilmesi tavsiye edilmiştir. Bununla beraber hasedin zararı yalnızca karşı tarafa eziyet etmek suretiyle değil, kalbî bir eylem olması nedeniyle bundan kaçınmadıkça kişiye olumsuz yansımalarının muhakkak olacağı, mutlak olarak yasaklayan ayetlerden anlaşılmaktadır.¹⁰³¹ Heytemî, bu rivayetleri değerlendirirken hasedin açıkça yasaklandığı bazı ayetlere arz etmek sûretiyle metin tenkidi uygulamış ve ilk rivayeti reddederek ikinci rivayeti tercih etmiştir.

2.6.2.2. Dinin Genel Prensiplerine Arz

Hadislerde, şariatın temel prensiplerine, getirmiş olduğu kural ve genel anlayışa uygunluk şartı aranmaktadır. Bir hadisin metni, bunlara aykırılık içerdiği takdirde senedi ne kadar sağlam görünse de sahih kabul edilememektedir. Diğer bir ifadeyle hadiste, Kur'ân ve sünnetten zihinlerde oluşan dinî anlayışa muhalif bir anlam ortaya çıkarsa onu reddedecek bir delilin bulunacağı aktarılmaktadır.¹⁰³²

Heytemî de metin tenkidi bağlamında rivayetleri değerlendirirken dinin genel kaidelerine ve hedeflerine aykırı olmama kriterini göz önünde bulundurmaktadır. Bu konu ile ilgili olarak Recep ayında tutulan oruçlarla ilgili rivayetleri değerlendirmektedir. Recep ayında oruç tutanlar için cehennemde bir azap hazırlandığına dair hadis¹⁰³³ bulunduğunu iddia ederek bu ayda oruç tutulmasının dinen yanlış bir davranış olduğunu savunan kişilerin bulunduğunu belirtmektedir. Heytemî, böyle bir rivayetin Hz. Peygamber'den nakledilmesinin caiz olmadığını ifade etmektedir. Çünkü sahih olarak nakledilen birçok hadiste herhangi bir zaman veya mekan istisna edilmeksizin mutlak manada oruç tutmanın oldukça faziletli bir amel olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰³⁴ Bununla birlikte Heytemî, Recep ayında tutulacak oruçların mükafatı ile ilgili sarahaten zikredilmiş rivayetlerin, zayıf

¹⁰²⁹ Haset ile ilgili rivayetin arz edildiği ayetler için bkz. el-Bakara, 2/109; en-Nisâ, 4/54; el-Felak, 113/5.

¹⁰³⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 52 (No. 4903); İbn Mâce, “Zühd”, 22 (No. 4210); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/330 (No. 26594).

¹⁰³¹ Heytemî, *ez-Zevâcir*, 1/103.

¹⁰³² Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 470.

¹⁰³³ Bkz. Ali b. Ahmed el-Bûlâkî Azîzî, *es-Sirâcu'l-münîr bi-şerhi'l-Câmi'i's-sağîr* (PDF: y.y., t.y.), 3/265.

¹⁰³⁴ Bkz. Buhârî, “Savm”, 2 (No. 1894), “Savm”, 9 (No. 1904), “Libâs”, 78 (No. 5927), “Tevhîd”, 50 (No. 7538); Müslim, “Sıyâm”, 161 (No. 1151); Tirmizî, “Savm”, 55 (No. 764); Nesâî, “Sıyâm”, 43 (No. 2536); İbn Mâce, “Sıyâm”, 1 (No. 1638); Mâlik b. Enes, “Sıyâm”, 58; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/96 (No. 7174), 12/122 (No. 7195).

olsalar da faziletli ameller kabilinden kabul edildiği için uygulanmasında hiçbir problem bulunmadığını ifade etmektedir. Bu delillerin yanında kişinin gücü yettiği ölçüde ibadet ve kulluk yapması Kur'an ve hadislerin teşvik ettiği en temel unsurlardandır. İnsanı ceza ile muhatap kılacak nedenler ibadet etmek değil, yasakları aşmaktır. Bu sebeple dinin iki asıl kaynağının teşvik etmiş olduğu oruç gibi bir amelin karşılığı ise ceza olmamalıdır.¹⁰³⁵

Sonuç olarak Heytemî, yer verilen rivayeti dinin genel prensiplerine arz etmek sûretiyle metin tenkidi uygulayarak reddetmektedir.

2.6.2.3. Hadislerin Üslûbu

Bir sanatkarın eserlerini uzun yıllar inceleyen ve o alanda uzmanlık seviyesine ulaşan kişiler, karşılaştıkları eserlerin o sanatçıya aidiyeti ile ilgili kısa bir tetkik sonucunda karar verebilmektedirler. Örneğin; bir ressamın fırça kullanımı ve resmindeki derinliklere yahut bir yazarın seçtiği kelimeler ile kullandığı üslûba bakarak, eserin o kişiye ait olup olmadığı hususunda fikir sahibi olan kişiler mevcuttur. Tıpkı bunun gibi hadis alanında otorite olarak kabul edilen ve ilmî derinliğe sahip bazı alimlerin de karşılaştıkları sözlerin üslûbundan yola çıkarak Hz. Peygamber'e ait olup olmadığı noktasında kolaylıkla kanaat sahibi olabildikleri görülmektedir.¹⁰³⁶

Bu durum, yıllarca altınla meşgul olan kuyumcunun haline benzetilmektedir. Bir altını inceleyen sarrafın, herhangi bir delile ihtiyaç duymadan yalnızca yılların vermiş olduğu tecrübeye dayanarak, gerçek ve sahtesini ayırt edebildiği gibi senelerce hadis ilmi ile meşgul olanların da delilsiz bir şekilde sahih ve uydurma rivayetleri anlayabilecekleri ifade edilmektedir.¹⁰³⁷ Bu sebeple muhaddisin de sarraf gibi olması gerektiği aktarılmaktadır.¹⁰³⁸

Hadisin üslûbu meselesi ile ilgili alimler tarafından beyan edilmiş çeşitli açıklamalar ve misaller bulunmaktadır.¹⁰³⁹ Ancak burada özetle aktarılan bilgilerin yeterli olduğu kanaatiyle bu başlığın altında incelenebilecek bazı meselelere geçmek yerinde olacaktır.

¹⁰³⁵ Heytemî, *el-Fetâva 'l-kübra 'l-fikhiyye*, 2/53-55.

¹⁰³⁶ Bkz. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 452.

¹⁰³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmî'*, 2/255-256; İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs* 2, 168; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/296.

¹⁰³⁸ Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 453.

¹⁰³⁹ Bkz. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 452-458.

2.6.2.3.1. Rivayetin Hz. Peygamber'in Sözüne Benzememesi

Alimler tarafından bir hadisin senedine bakılmadan yalnızca metnini değerlendirmek suretiyle mevzû olduğu anlaşılabileceği aktarılmaktadır. Sözü edildiği üzere Hz. Peygamber'in sözlerini, sîretini, emirlerini, yasaklarını, davet ettiği şeyleri ve sevmediği hususları benimsemiş, bununla beraber hadis alanında ihtisas yaparak meleke sahibi olmuş kişilerin senede bakmaya ihtiyaç duymadan, bir rivayetin Hz. Peygamber'e aidiyeti konusunda kanaate ulaşabilecekleri ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁰ Çünkü ifade, kişinin zihninde tasavvur edilen mananın sözcükler vasıtası ile muhataba aktarılmasıdır. Meram, karşı tarafa iletilirken kelimeler ne kadar güçlü seçilir ve özenli tertip edilirse kelimeler de o kadar kaliteli olacaktır. Bu sebeple alimler tarafından mana ruha, lafız ise bedene benzetilerek, lafız ve mananın bütünlük içerisinde olması gerektiği aktarılmaktadır.¹⁰⁴¹

Sözü edilen bilgiler ışığında, Arapların en fasihi ve en güzel konuşanı olarak kabul edilen Hz. Peygamber'e ait sözlerin yapısının da hangi özelliklere sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. Buna göre rivayetlerin lafızlarında bulunabilecek bozukluk, ölçsüzlük, devriklik vb. olumsuz unsurlar, hadisin mevzuluğunu anlamak için önemli bir kriter olarak değerlendirilmiştir. Tabi yalnızca lafızlardaki uyumsuzluk ve ölçsüzlüğe bakılarak bir hadisin reddedilemeyeceğini, bu kriterin yardımcı bir unsur olarak kabul edildiğini ifade etmek gerekmektedir. Çünkü hadislerin yaygın olarak mana ile rivayet edildiği düşünülecek olursa, aktaran ravinin aynı kültür seviyesinde olmadığından, kendi bilgi birikimi doğrultusunda bazı lafızları değiştirme ihtimali bulunmaktadır. Bu durumda rivayetin manası sağlamsa ve ravi aktardığı ifadelerin birebir Hz. Peygamber'e ait olduğunu iddia etmiyorsa yalnızca lafızlardaki rekaket sebebiyle hadislerin terk edilemeyeceği beyan edilmektedir.¹⁰⁴² Ancak lafızların bizzat Hz. Peygambere ait olduğu iddia edilen rivayetlerde bu kural devreye girer ve lafzında rekaket bulunan sözün, insanların en fasihi olan Hz. Peygamber'e ait olamayacağına hükmedilir.¹⁰⁴³

¹⁰⁴⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ât, 1390/1970), 43-44.

¹⁰⁴¹ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1983), 6/241; Muhammed Rıdvân Dâye, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî fi'l-Endülüs* (Beyrut: Daru'l-Envâr, 1388/1968), 287; Ayrıca bkz. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 458-459.

¹⁰⁴² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/325.

¹⁰⁴³ Sibâî, *es-Sünne ve mekânetühâ*, 98; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 458-459.

Ayrıca bazen de rekaket rivayetinin lafızlarında değil, manasında bulunabilmektedir. Hadis olarak aktarılan sözün alaya alınacak ifadeler, basitlik veya nefsanî arzulara meylettirecek anlamlar gibi peygamber sözü olmasını imkansız kılan bir muhtevayı barındırması, mevzû olduğunu anlamak için önemli bir kriter olarak kabul edilmiştir. Hatta manasında rekaket, zulmet ve abartı bulunan sözlerin sahabeye bile ait olamayacağı ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁴ Bu nedenle bir sözün alaya alınacak hafif ifadeler, mantıksız sözler, mübalağa, fıtrata aykırı şeylerin istenmesi, nefsanî arzulara yönlendirmesi vb. anlamları ihtiva etmesi durumunda terk edilmesi gerektiği aktarılmaktadır.¹⁰⁴⁵

Heytemî'nin de metin tenkidi uygularken kullanmış olduğu metotlardan birisi rivayet edilen sözün Hz. Peygamber'in sözüne benzememesidir. Bu bağlamda aktarılan sözün lafız ve manasındaki rekakete bakarak rivayet hakkında bir kanaate ulaşmaktadır.

Bu meseleye örnek olarak, Beyhakî ve Hâkim'in: "...Yedi kat yer tabakasının her birinde, sizin peygamberiniz gibi bir peygamber vardır. Âdem gibi başka bir Âdem vardır. Nûh gibi başka bir Nûh vardır. İbrâhîm gibi başka bir İbrâhîm vardır. İsmâ gibi başka bir İsmâ vardır."¹⁰⁴⁶ şeklindeki rivayetini ele almaktadır. Heytemî, Hâkim'in bu rivayetinin senedini tashih ettiğini, Beyhakî'nin ise metnine şaz hükmü verdiğini¹⁰⁴⁷ ifade etmektedir. Heytemî, sahih bir isnada sahip olmasına rağmen Beyhakî'nin rivayet hakkındaki bu ifadelerinden kaynaklanan zayıflık şüphesi ile beraber herhangi bir teville de ihtiyaç kalmadığını, ayrıca itikadı ilgilendiren bir meselede bu tür garib ifadeler içeren bir sözün hadis olarak kabul edilebilmesinin mümkün olmadığını ifade ederek rivayeti nazar-ı itibara almadığını belirtmektedir. Çünkü Kur'ân ve sahih sünnet çerçevesinde peygamberler hakkında verilen bilgilere bakıldığında, onların uyarıcı veya müjdeleyici olarak insanlara gönderildikleri görülmektedir. Ancak daha önce yer verilen sözler peygamberlere yüklenen vazifenin dışında onlar hakkında mümkün olmayan ve mübalağalı ifadeler içermektedir. Rivayetinin manasındaki bu rekaket sebebiyle Heytemî de bu sözlerin Hz. Peygamber'e ait olamayacağını belirtmektedir.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf*, 50, 61-62; Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfûa*, 462.

¹⁰⁴⁵ Bkz. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 459-466; Polat, "Hadiste Metin Tenkidi (I)", 130.

¹⁰⁴⁶ Bkz. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/535 (No. 3822); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, nşr. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1413/1993), 2/267 (No. 831).

¹⁰⁴⁷ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 2/268 (No. 832).

¹⁰⁴⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 119.

Heytemî'nin, hadiste metin tenkidi ile ilgili sergilemiş olduğu genel tavrına bakıldığında özellikle amel ve inancı ilgilendiren bazı meselelerde metin tenkidi yapmaktan geri durmadığı görülmektedir. Hicrî 10. asırda yaşamış olan Heytemî'nin bu meselelerle ilgili yaklaşımı, günümüz hadis dünyasındaki birtakım problemlere de ışık tutacak niteliktedir.

2.6.3. Heytemî'nin Metin Tenkidine Yaklaşımının Değerlendirilmesi

Hadis ilminin tarihi süreci incelendiğinde rivayetlere yönelik yapılan tenkitlerin büyük oranda Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserlerinin dışında kaldığı belirtilmektedir. Bu durumun ise alimlerin üzerlerinde hissettikleri manevi baskıdan kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca hadisler üzerine yazılan şerh türü eserlerinde genellikle tenkit içerikli değil, muradı anlamak için çeşitli tevellere başvurulmuş ve “*i'mâli ihmâlinde evlâdır*” anlayışının yansıtıldığı kitaplar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda özellikle Süyûtî'nin (v. 911/1505) ortaya koymuş olduğu kurallarla eserlerinde yer alan örnekler arasında ciddi bir tezat olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁴⁹

Süyûtî vefat ettiğinde, henüz üç yaşında olan Heytemî, Süyûtî'nin ifade etmiş olduğu, kendi zamanında yaşayan herkese genel icazet verdiği açıklaması ile kendisinin de bu kapsama girdiğini belirtmesi¹⁰⁵⁰ ve onun üslûb ve metodunun izlerini taşıyan eserler telif etmiş olması ile ilmî anlamda Süyûtî'den etkilendiği söylenebilir. Çünkü Heytemî'nin de koymuş olduğu kurallara pratikte uymadığı izlenimi elde edilmiştir.

Heytemî, senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmeyeceğini savunduğu halde eserleri incelendiğinde hadisleri değerlendirirken pratikte sened-metin bütünlüğü veya ayırımına pek fazla değindiği görülmemektedir. Bu mesele ile alakalı şunu belirtmek gerekir ki; Heytemî, her ne kadar senedin sıhhati metnin sıhhatini gerektirmez görüşünde olsa da rivayetin, sahlilik şartlarını taşıyan tarikleri fazla olduğunda, metin tenkidi yapmadığı ve o rivayeti tashîh edebildiği görülmektedir.

Örneğin onun tashîh etmiş olduğu Hârût ve Mârût ile ilgili rivayetlerden birisi şu şekildedir: Melekler yeryüzünde çeşitli günahlar işleyen insanların yaratılmaları karşısında yaşamış oldukları şaşkınlıkları Allah'a arz ettiklerinde, onlara aralarından iki melek seçmeleri emredildi. Onlar da Hârût ile Mârût'u seçtiler. Allah, onlara insanda bulunan nefsânî duyguları yükleyerek dünyaya gönderdi. Onlar da Zühre isimli kadınla zina

¹⁰⁴⁹ Bkz. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 569.

¹⁰⁵⁰ Heytemî, *Sebet*, 91; Ayderûsî, *en-Nûrî's-sâfir*, 262.

yapmak isteyince, kadın onların göğsü çıkıp inmelerini sağlayan isimleri öğretmelerini talep etti. İlk seferde reddetmiş olsalar da ikinci defa yapılan teklifi kabul ederek arzu ettikleri eylemi de gerçekleştirirler. Allah ceza olarak onların kanatlarını alarak, kadını da yıldız haline çevirmiştir.¹⁰⁵¹

Heytemî, bu rivayeti tarik çokluğundan dolayı tashîh ederken, diğer taraftan da rivayeti kabul etmenin sakıncalı olduğunu belirtenlere cevap vermektedir. Bu rivayeti kabul eden kişinin, meleklerin günahsızlık sıfatını inkar etmesi nedeniyle dinden çıkacağını belirtmeleri üzerine itirazda bulunmaktadır. Çünkü burada meleklerin hayretleri karşısında, kendi içlerinden birilerinin aynı duygulara sahip olduğunda nasıl hareket edeceklerini görmelerinin daha anlamlı olduğunu beyan etmektedir.¹⁰⁵² Ancak rivayetin akla uymadığı gerekçesiyle nazar-ı itibara alınmaması gerektiğini vurgulayanlar da bulunmaktadır.¹⁰⁵³ Heytemî, burada rivayetin senedine ve tarik çokluğuna bakarak sahih olduğunu beyan etmekte ve metne itiraz edenlere cevap vermektedir.

Buraya kadar dile getirilenlerin sonucunda şöyle bir sonuca varmak mümkündür: Heytemî, teoride her ne kadar senedin sıhhatinin, metnin sıhhatini gerektirmeyeceğini ifade etmiş olsa da pratikte buna pek fazla uymadığı görülmektedir. Bunun sebeplerinin arasında da tarik çokluğuna bakarak metin tenkidi yapmadığı ve kabullenici bir yaklaşım göstermiş olduğu zikredilebilir.

2.7. Heytemî'nin Bazı Hadis Meselelerine Bakışı

Hadis usûlü, hadis ilimleri ve hadis tenkitçiliği bağlamında Heytemî'nin eserlerinde yer alan bilgi ve örnekler değerlendirildikten sonra bu başlık altında Heytemî'nin, kırk hadis edebiyatına yaklaşımı ve bu alanda telif etmiş olduğu eserin değerlendirilmesi, zayıf hadisle amel meselesine bakışı ve hadis rivayeti karşılığında ücret alma konusundaki görüşlerine değinilecektir.

¹⁰⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/317-318 (No. 6178); İbn Humeyd, *el-Müsned*, 251 (No. 787); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-'Ukûbât*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996), 146 (No. 222); Bezzâr, *el-Müsned*, 12/248 (No. 5996); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 14/63 (No. 6186); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/650 (No. 8796); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 2, 10/7 (No. 19677); Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'ife*, 1/314-315.

¹⁰⁵² Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 45.

¹⁰⁵³ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/650; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 388.

2.7.1. Kırk Hadis (Erba'ûn) Edebiyatı ile İlgili Yaklaşım

Hadislerin, sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde ulaştırılması hususunda Hz. Peygamber dönemi dahil olmak üzere her devirde ciddi ve samimi gayret örnekleri bulunmaktadır. Hadis ilmi ile ilgilenen alimler hicrî 2. asırdan itibaren hadisleri tasnif faaliyetlerine başlamış ve sonraki nesiller bunu geliştirerek devam ettirmişlerdir. İlk asırlarda gerçekleştirilen bu çalışmaların oluşturduğu alt yapı ile tarihi süreçte çeşitli hadis tasnif türleri de ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi de hadislerin toplumla daha hızlı buluşmasına katkı sağlamayı amaçlayan kırk hadisten tekevvün eden eserlerdir. Bu türde telif edilen kitaplar belli bir dönemle sınırlı kalmayıp, günümüze kadar devam etmiş ve çeşitli konularda kırk hadis eserleri, şerhler ve hadis kartelaları yazılmıştır.¹⁰⁵⁴

Geçmişten günümüze, alimlerin kırk hadisten meydana gelen eserleri telif etme nedenleri arasında, konu ile ilgili vârid olan teşvik edici hadislerin olduğunu söylemek mümkündür. Kırk hadis derlemenin fazileti üzerine aktarılan bu rivayetler, alimleri harekete geçiren en önemli unsurlar olarak görünmektedir.

Bahsedilen rivayetlerin birbirine benzer çeşitli varyantları olsa da bunlardan en meşhur olanının metni: “İnsanların, faydalanabileceği kırk hadis aktaran kişiyi Allah, kıyamet günü alim ve fakih olarak diriltir.”¹⁰⁵⁵ şeklindedir.

Ancak zikredilen rivayet ve varyantları ile ilgili çeşitli problemler aktarılmaktadır. Özellikle bu konuyu detaylı bir şekilde kaleme alan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) mezkûr rivayeti, yirmi dört farklı tariki ile incelemeye tabi tutmuştur. Her bir rivayetin illetlerini ayrı ayrı beyan ederek, isnadlarda yer alan bazı ravilerin metrûkü'l-hadîs, münkerü'l-hadîs, hadis uyduran ve yalancı gibi ağır ifadelerle nitelendirildiklerini ifade

¹⁰⁵⁴ Bayram Kanarya, “‘Kırk Hadis/Erba'ûn’ Edebiyatının Rivayetlerdeki Dayanakları ve İbn Asâkir’in el-Erba'ûne’l Büldâniyye İsimli Eseri”, *Usul İslam Araştırmaları* 28/28 (01 Ekim 2017), 201.

¹⁰⁵⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh Âcurrî, *Erba'ûne hadîsen*, nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Riyad: Edvâü's-Selef, 1420/2000), 1/203; Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, nşr. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1983), 1/172; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî*, 1/197; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 22; Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, nşr. İrşâdülhak el-Eserî (Faysalâbâd: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1401/1981), 1/112; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Erba'ûne hadîsen li-erba'îne şeyhan min erba'îne beldeten (el-Erba'ûne'l-büldâniyye)*, nşr. Mustafa Âşûr (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1409/1989), 22; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısıri İbnü'l-Mülakkın, *el-Mu'in 'alâ tefehhümi'l-Erba'in*, nşr. Dağş b. Şebîb el-'Acemî (Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1433/2012), 1/58; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl* 5, 10/158 (No. 28818).

etmiştir.¹⁰⁵⁶ Ayrıca bahsi geçen rivayetleri tenkit etmekte İbnü'l-Cevzî yalnız kalmamış, ulemanın geneli bu rivayetlerle ilgili problemlerden bahsetmiştir.¹⁰⁵⁷ Bununla beraber İbnü'l-Cevzî, kırk hadis alanında yazılan ilk eserin Abdullah b. el-Mübârek'e (ö.181/797) ait olduğunu belirterek, sonrasında bu türde eser telif edenleri zikretmiş ve birçoğunu mezkûr rivayetlerle ilgili illetlerden habersiz olmaları nedeniyle tenkit etmiştir.¹⁰⁵⁸

Kırk hadis türünde kitap yazan alimlerden birisi olan Nevevî'nin, *el-Erba'üne'n-Neveviyye* isimli eseri bu alanda en çok ilgi gören ve üzerine geniş şerhler yazılan kitaplardan birisidir.¹⁰⁵⁹ Nevevî, kitabının ilk bölümünde kırk hadis derlemelerinin mesnet olarak dayandığı rivayetlerin her ne kadar tarikleri çok olsa da hadis ilminde yetkin kabul edilen ulema arasında bu hadislerin zayıflığı hususunda ittifakın olduğu şeklinde bir aktarımda bulunmaktadır.¹⁰⁶⁰ Bunun ardından Nevevî, kırk hadis mecmuası derlemiş olan birtakım alimlerin isimlerini zikrettikten sonra kırk hadis alanında bir eser yazarak onlara uymak adına istihare yaptığını ve netice olarak ulemanın fezâilü'l-'amâlde zayıf hadislerle amel edilebileceği hususundaki ittifakından bahsetmektedir. Ancak yine bu konuda zikredilen rivayetlere itimadı olmadığını beyan ederek: “Burada bulunanlar, olmayanlara benim sözlerimi ulaştırın.”¹⁰⁶¹ ve “Sözlerimi işitip, hıfzedip doğru bir şekilde başka kişilere aktaranların Allah yüzünü ağartsın.”¹⁰⁶² gibi sahih rivayetlerin kendisine sağlamış olduğu motivasyonla eserini telif ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁶³

Nevevî'nin, *el-Erba'üne'n-Neveviyye* isimli eseri üzerine şerh çalışması yapan alimlerden birisi de *el-Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în* isimli eseri ile İbn Hacer el-Heytemî'dir. Heytemî, kitabında kırk hadis ile ilgili bahsi geçen rivayet hakkında, İbnü's-Seken (ö. 353/964), Dârekutnî (ö. 385/995), Beyhakî (ö. 458/1066), İbn Abdilber (ö. 463/1071), İbn Asâkir (ö. 571/1176), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Münzirî (ö. 656/1258),

¹⁰⁵⁶ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-İlel*, 111-122.

¹⁰⁵⁷ Bkz. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fazlihî*, 1/192, 193, 198; İbn Asâkir, *el-Erba'üne'l-büldâniyye*, 25; Zehebî, *Mizân*, 2/588; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/292-293; İsmail Hakkı Ünal, “İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Velî'nin Hadis-i Erbeîn Şerhi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (01 Haziran 1999), 137-139.

¹⁰⁵⁸ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-İlel*, 1/121-122.

¹⁰⁵⁹ M. Yaşar Kandemir, “Nevevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/47.

¹⁰⁶⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Erba'üne'n-Neveviyye*, nşr. Kusay Muhammed Nevres el-Hallâk, Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 38.

¹⁰⁶¹ Buhârî, “İlim”, 37 (No. 105); Müslim, “Kasâme”, 29 (No. 1679); İbn Mâce, “İmân”, 18 (No. 233); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 34/23 (No. 20386).

¹⁰⁶² Tirmizî, “İlim”, 7 (No. 2658); İbn Mâce, “İmân”, 18 (No. 232); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 7/221 (No. 4157).

¹⁰⁶³ Nevevî, *el-Erba'ün*, 39-43.

gibi alimler tarafından yapılan bazı tenkitlere yer vermektedir. Bununla beraber Heytemî, bu rivayetlerin şiddetli zayıf veya uydurma olduğunu reddederek yalnızca zayıf olarak değerlendirmektedir. Ona göre bu rivayetlerdeki za‘fiyeti, şiddetli bulanların görüşü doğru kabul edilmesi durumunda ise kırk hadis derlemesi ile meşgul olan ulemanın, hadis nakletmenin faziletine işaret eden farklı sahih rivayetler doğrultusunda hareket ettikleri söylenmelidir.¹⁰⁶⁴

Heytemî, kırk hadis nakletmenin fazileti ile ilgili zikredilen rivayetleri farklı açılardan da ele almaktadır. Rivayet metninin anlam bakımından değerlendirmesini yaparken, “حفظ” lafzının doğru anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre buradan kastedilen yalnızca hadislerin ezberlenmesi değil, kırk hadis naklederek, insanların menfaatine sunabilmek şeklinde anlaşılmalıdır. Dolayısıyla herhangi bir hadis ezberlemediği halde rivayetleri nakleden kişi de bu müjde kapsamına girmektedir. Fakat hadisleri ezberlediği halde aktarmayan kişinin ise bu kapsamın dışında kalacağını belirtmektedir. Bu bağlamda aktarılan kırk hadisin sahih, hasen veya fezailü’l-a‘mâlde zayıf hadis olması arasında fark olmayacağını ifade etmektedir.¹⁰⁶⁵

Heytemî rivayetlerde geçen kırk sayısı ile ilgili müjdenin, yalnızca hadis öğrenip aktarmakla ilgili olduğunu ifade ederek, farklı ilmî alanlarda ezberlenecek birtakım kural ve meselelerin bu kapsam dışında kalacağını beyan etmektedir.¹⁰⁶⁶

Ayrıca rivayetlerde vurgulanan kırk sayısının mahiyetine bakıldığında olgunluk, tamlık ve kemâlât gibi anlamları ifade ettiğinden, İslâm dininde önemli bir yeri olduğu görülmektedir.¹⁰⁶⁷ Heytemî de bu sayının önemine dikkat çekmiş ve bazı nakillerde bulunmuştur. Konuyu, Bişr el-Hâfi’nin (ö. 227/841) zekat örneği ile yaptığı kıyası zikrederek açıklamaktadır.¹⁰⁶⁸ Çünkü Hz. Peygamber’in, malın kırkta birinin zekat olarak verilmesi gerektiğini bildiren sözlerinden¹⁰⁶⁹ hareketle, hadis ehlinin de öğrendiği her kırk hadisten en az birisi ile amel etmesi gerektiğini beyan etmektedir.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁴ Bkz. Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 105-106.

¹⁰⁶⁵ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 102-103.

¹⁰⁶⁶ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 104.

¹⁰⁶⁷ Bkz. İskender Pala, “Kırk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/466.

¹⁰⁶⁸ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 104.

¹⁰⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 4 (No. 1572); Tirmizî, “Zekât”, 3 (No. 620); Nesâî, “Zekât”, 18 (No. 2477); İbn Mâce, “Zekât”, 4 (No. 1790); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 2/118 (No. 711).

¹⁰⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li-ahlâkı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmî‘*, 1/144.

Heytemî'nin, konu ile ilgili yapmış olduğu yorum ve değerlendirmelere bakıldığında, kırk hadis yazmak ile ilgili rivayetlere itimadı olduğunu söylemek mümkündür. Sözü edildiği gibi bu meseleyi fezâilü'l-a'mâl kapsamında değerlendirdiği için bahsi geçen rivayetlerdeki za'fiyetin, uygulamaya engel olmayacağını ifade etmektedir. Bütün bunların yanında Heytemî, bizzat bu alanda bir eser telif ederek kırk hadis alanında kitap yazan ulema arasına girmiştir. Burada, Heytemî'nin kırk hadisten meydana gelen kitabına da kısaca yer vermek yerinde olacaktır.

2.7.1.1.1. Erba'ûne hadîsen fi'l-'adl/el-Erba'ûne'l-'adliyye/el-Fezâ'ilü'l-kâmile li-zevî'l-vülâti'l-'âdile İsimli Eseri ile İlgili Mülâhazalar

Hicri 10. yüzyılda Mısır ve Hicaz coğrafyasında hayat süren İbn Hacer el-Heytemî, siyasî tartışma ve gelişmelerin yoğun olduğu bir dönemde yaşamıştır. Henüz genç yaşlarında iken, dünyaya gelmiş olduğu Mısır bölgesine yönelik Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askeri hareketlerine tanıklık etmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde de detaylı bir şekilde ele alındığı üzere Heytemî, henüz yirmili yaşlarına gelmeden önce gerçekleşen bazı gelişmeler neticesinde Mısır, Osmanlılar'ın egemenliği altına girmiştir. Ayrıca Heytemî'nin, otuzlu yaşlarında göç edeceği ve yaşamını sürdüreceği Mekke Medine bölgesini yöneten emirler de dış işlerinde Kahire yönetimine bağlı iken gelişen olaylar neticesinde Osmanlı hükümdarına tabi olmayı kabul etmişlerdir.¹⁰⁷¹

Mekke'ye yerleştikten sonra müftülük görevi icra eden Heytemî, siyasî durum bakımından, bu seviyede ciddi tartışmaların ve savaşların olduğu bir döneme şahitlik etmesine rağmen, çağdaşı olan Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, (ö. 973/1565) onun son derece zâhidâne bir yaşam sürdürdüğünü ve zaruret olmadıkça yöneticilerle bağlantı kurmadığını haber vermektedir.¹⁰⁷²

Heytemî'nin, siyaset ve siyasetçilerden uzak bir yaşantısı olduğu aktarılsa da dönemin Osmanlı hükümdarı olan Kanuni Sultan Süleyman'a yönelik adaletle ilgili kırk hadisten meydana gelen bir eser telif ettiği bilinmektedir. Bu durum, Mekke gibi önemli bir coğrafyada müftülük görevi yapmış ve toplum nezdinde önder olarak kabul görmüş bir ilim insanının çevresinde yaşanan olaylara kayıtsız kalmaması gerektiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

¹⁰⁷¹ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri* 2, 16-19.

¹⁰⁷² Şa'rânî, *et-Tabakâtü's-suğrâ*, 95.

Heytemî'nin, adaletle ilgili kırk hadisi bir araya getirmiş olduğu, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl* isimli eseri, *el-Erba'üne'l-'adliyye* ve *el-Fezâ'ilü'l-kâmile li-zevî'l-vülâti'l-'âdile* şeklinde farklı isimlerle de anılmaktadır.¹⁰⁷³ Dönemin Osmanlı hükümdarı olan Kanûnî Sultan Süleyman'a hediye olarak hazırladığını ifade ederek, bu eseri telif etme amacını bizzat açıklamaktadır.¹⁰⁷⁴

Heytemî, kitabının girişinde sultanı, adaleti, mazluma merhameti ve cömertliği, zalime karşı cesareti, ilim insanlarına değer vermesi, İslam'ın yücelmesi ve küfrün yok olması adına verdiği mücadelesi, özellikle Mekke ve Medine bölgesine karşı ayrı bir ihtimam göstermesi bakımından övgülerle anmış ve onun yönetim özelliklerini hulefâ-i râşidîne benzetmiştir. Ayrıca sultanın, Mekke'ye vali olarak atadığını belirttiği Ebû Sâlih Muhyiddîn Abdülkâdir el-Hanefî'den de yine güzel sözlerle bahsetmiş ve memnuniyetini dile getirmiştir.¹⁰⁷⁵

Heytemî, sultan için kullandığı bu ifadelerle başlangıç yaptıktan sonra, kitabı telif etme gayesini beyan etmektedir. Adaletle ilgili kırk hadisi bir araya getirmek sureti ile sultanın yöneticiliğinde, hadisleri düstûr edinmesi ve bu vesileyle elde edeceği mükafat ve makamlarla diğer hükümdarlar arasında temâyüz edebileceğini belirtmektedir. Ayrıca adaletle hükmedenlere verilecek büyük mükafatları, bu kitap aracılığıyla sultana müjdeleyerek, zamanın alimleri arasında bu önemli hizmeti kendisinin yerine getirdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁷⁶

Heytemî'nin, bu eseri giriş, metin bölümü ve sonuç olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Daha önce açıklandığı üzere sultana ve Mekke valisine yönelik övgüleri ile kitabı telif etme amacını giriş bölümünde zikretmektedir. Metin bölümü, adaletle ilgili kırk hadis ile konuya dair bazı zahidlerin, meliklerin ve hulefânın sözlerinden teşekkül etmektedir. Heytemî, aktardığı rivayetlerin yalnızca sahabî ravilerini zikretmek suretiyle hadisleri muallak olarak nakletmektedir.

Heytemî'nin, eserinde seçmiş olduğu hadisler, haberler ve sözler aracılığıyla, adalet ile toplumsal yaşantıyı ilgilendiren çeşitli konuları dini boyutu ile ele almış olması bakımından, bu alanda önemli ve nadir bir kitap telif ettiği söylenebilir.

¹⁰⁷³ Seyfi, *Nefâ'isü'd-dürer*, 46.

¹⁰⁷⁴ Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 365; Ayrıca bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/57.

¹⁰⁷⁵ Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 364.

¹⁰⁷⁶ Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 365.

Heytemî'nin nakletmiş olduğu rivayetlere bakıldığında yönetim, adalet, toplumsal yaşantı ve dinle ilgili önemli başlıklar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda:

- Adaletle hüküm veren yönetici ve hakimlerin üstünlüğü/mükafatı
- Yönetici ile halkın birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları
- Yöneticinin durumu ile halkın yaşantısının ilişkisi
- Adaletle hükmetmeyen yöneticilerin akıbeti
- Medeniyet ve refahın temeli adalet
- Adaletin göstergelerinden birisi, yöneticinin halkına karşı merhameti

şeklinde tespit edilen genel başlıklarla, Heytemî'nin kırk hadis derlemiş olduğu *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl* isimli eserinin içeriğini ifade etmek mümkündür.

Bu eser, Heytemî'nin hadisçiliğini değerlendirmek açısından da bazı işaretler barındırmaktadır. Bu hususta Heytemî'nin:

- Naklettiği rivayetlerin kaynaklarını,¹⁰⁷⁷
- Gerekli durumlarda rivayetlerin sıhhat ve za'fiyetini¹⁰⁷⁸
- Rivayet metinlerindeki ortak veya ihtilafı lafızları gösteren farklı tarikleri,¹⁰⁷⁹
- Kaynakların nüsha farklılıklarından meydana gelen değişiklikleri,¹⁰⁸⁰
- Rivayetlerde yer alan bazı tabirlerin açıklamalarını¹⁰⁸¹

ifade etmesi, onun hadis ilminde ciddi bir bilgi birikimi olduğunun göstergesidir.

Burada eserin hadis ilmi açısından kısa bir değerlendirmesini yapmak da yerinde olacaktır. Öncelikle Heytemî'nin, kitapta yararlanılmış olduğu kaynaklara bakıldığında Kütüb-i Sitte gibi meşhur hadis eserlerinden rivayetler aktardığı gibi genellikle de zayıf hadisleri barındıran kitaplardan nakillerde bulunduğu görülmektedir. Rivayetleri aktarırken yalnızca sahabe ravisine işaret ederek, senedleri hafız etmektedir. Aktardığı rivayetlerin varsa farklı tariklerine, tahrir eden müellif ve eserine işaret etmektedir. Senedlerde yer alan ravilerin cerh ta'dîl durumlarına işaret ederek, sened tenkidi yapmaktadır. Ancak eserde metin tenkidine rastlanmamıştır. Zayıf olduğunu belirttiği rivayetler için varsa farklı tarikleri ile şahidlerini zikretmektedir. Bazı rivayetlerin yalnızca bir bölümünü alarak

¹⁰⁷⁷ Bkz. Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 366, 368, 369, 370 vd.

¹⁰⁷⁸ Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 366 vd.

¹⁰⁷⁹ Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 377-379.

¹⁰⁸⁰ Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 373.

¹⁰⁸¹ Heytemî, *Erba'üne hadîsen fi'l-'adl*, 373-374.

iẖtisar yolu ile nakiller yapmaktadır. Bununla beraber rivayet metninde geçen kapalı ifadeler için kısa şerhleri bulunmaktadır. Sonuç olarak hadis ilmi açısından eser incelendiğinde genellikle hadis sahasında muteber olmayan kaynaklardan aktarılan zayıf rivayetleri haiz bir kitap olduğu ifade edilebilir.

Netice olarak, konunun başında da belirtildiği üzere Heytemi'nin, kırk hadis aktarmayı teşvik eden rivayetlere yaklaşımı, şiddetli zayıf veya uydurma olmadığı ynndedir. Durum böyle olunca fezâilü'l-a'mlde amel edilmesinde herhangi bir problem görmemektedir. Ayrıca belirlenen bir konu hakkında kırk hadis yazma geleneği, maksadı doğrudan ve özetle muhatabına sunmayı hedefleyen bir çalışma türüdür.¹⁰⁸² Adalet konusu ile ilgili kırk hadis derlediği kitabını dönemin padişahına gönderme niyetinde olan Heytemi'nin de geçmiş ulemaya uyararak, meseleyi özetleyen bir eser telif etme niyeti taşıdığı söylenebilir.

2.7.1. Zayıf Hadisle Amel Meselesi

Zayıf hadis, daha önce detaylı olarak tarif edildiği üzere, sahih veya hasen hadisin şartlarını taşımamakla beraber, uydurma olduğu hakkında da herhangi bir söz söylenmemiş olan rivayetlerdir.¹⁰⁸³ Bu tür rivayetlerle amel etme hususunda ilim insanlarından farklı görüşler aktarılmış olsa da genel kabule göre inanç ve ahkâmı ilgilendirmeyen faziletli amellerin uygulanmasında herhangi bir problem görülmemektedir.¹⁰⁸⁴

Zayıf hadislerle amel hususunda ulemadan aktarılan görüşlere bakıldığında üç farklı tercihin olduğu görülmektedir. Bazıları zayıf hadisle amel etmeyi asla kabul etmez iken, bazıları da mutlak manada ameli caiz görmüşlerdir. nc bir grup ise belirli şartlar dahilinde zayıf hadisle amel etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸⁵ Bu şartları İbn Hacer el-Askalânî şu şekilde açıklamaktadır:

- Senedinde yalancılıkla, hadis uydurmakla veya fahiş hatalarıyla bilinen ravilerin yer aldığı şiddetli zayıf hadis olmaması,
- Kendisiyle amel edilen şer asıllardan birinin kapsamına girmesi,

¹⁰⁸² Bkz. nal, "İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadis-i Erbein şerhi", 140.

¹⁰⁸³ İbnü's-Salâh, *Ulm'l-hadis*, 112; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/195; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, 268; akan, *Hadîs Usûlü*, 113-114; Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* 8, 336.

¹⁰⁸⁴ İbnü's-Salâh, *Ulm'l-hadis*, 210; Nevevî, *et-Takrîb*, 48.

¹⁰⁸⁵ akan, *Hadîs Usûlü*, 126.

- Kendisiyle amel edilirken hadisin kesin olarak sabit olduğuna inanılmayıp, ihtiyaten uygulandığı bilincinde olunması gerekmektedir.¹⁰⁸⁶

Görüldüğü üzere belirli kısımlara ayrılarak, birtakım şartlar dahilinde zayıf hadislerle amel etme hususu, bütünüyle ret veya kabul etmekten daha orta ve ihtiyatlı bir yol olarak kabul edilebilir.¹⁰⁸⁷

Heytemî'nin, bu mesele hakkındaki değerlendirmelerine bakıldığında ise hadislerin ahkâma delil olarak kullanılabilmesi için isnad ve metin olarak sıhhatinin bilinmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak bu durumdan faziletli ameller, kıssa ve menkıbeler, terğîb-terhîb ve vaaz-nasihat kapsamına giren konuları istisna etmektedir. Za'fiyeti çok şiddetli olmadığı sürece belirli şartlar dahilinde fezâ'ilü'l-a'mâlde zayıf hadislerle amel edilebileceğini beyan etmektedir.¹⁰⁸⁸

Heytemî'ye göre faziletli amellerde kendisi ile amel edilen hadis, senesinde bulunan bir problemten dolayı zayıf kabul edilip, mana itibarıyla sahih olursa, o takdirde amel edilmesi ile hakkı yerine getirilmiş olacaktır. Ancak mana bakımından da sahih değilse o zamanda ahkâm ile itikâda ters olan veya herhangi birinin hakkını zayi etmek gibi olumsuz bir durum söz konusu olmayacağından, amel edilmesinde yine bir sakınca görmediğini belirtmektedir. Bunun ardından Heytemî, *"Benden kendisine ulaştığı bir bilgi ile sevabını umarak amel eden kişiye, hakikatte ben söylememiş olsam bile Allah karşılığını verecektir."*¹⁰⁸⁹ şeklindeki zayıf olduğunu belirttiği rivayeti aktararak, fezâ'ilü'l-a'mâlde zayıf hadislerle amel edenin mükafat elde edeceğine de işaret etmektedir.¹⁰⁹⁰

Heytemî, faziletli amellerin, şeriatın asıllarından bir bölüm olduğunu ve zayıf hadislerle bu alanda amel edilmesinin bidate götüreceğini iddia ederek, bütünüyle yanlış olduğunu ifade edenlerin itirazlarını da yanıtlamaktadır. Heytemî'ye göre bu şekilde amel etmek, dinde yeri olmayan bir ibadet üretmek değil, bilakis şeriatın herhangi bir aslını

¹⁰⁸⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed Sehâvî, *el-Kavlü'l-bedî' fi's-salâti 'ale'l-Habîbi's-şefî'* (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1407/1987), 255; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/351.

¹⁰⁸⁷ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007), 58.

¹⁰⁸⁸ Heytemî, *el-Minhâcü'l-kavîm*, 32, 40; Heytemî, *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, 2/54; Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 76; Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 96; Heytemî, *Fethu'l-ilâh fi şerhi'l-Mişkât*, 1/51-52; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 109.

¹⁰⁸⁹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, bu rivayetin uydurma olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 3/153.

¹⁰⁹⁰ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 109.

bozmadan, zayıf bir işaretle bile olsa fazilete ve mükafata ulaşma ümidi olarak değerlendirilmelidir.¹⁰⁹¹

Heytemî'nin, zayıf hadis ile amel meselesinde aktarmış olduklarına bakıldığında, bütünüyle ret veya kabul etmek gibi genellemeci bir yaklaşımdan uzak olduğu görülmektedir. Bununla beraber belirli şartlar dahilinde konuyu ele alarak daha itidalli bir görüş tercih ettiği ifade edilebilir.

2.7.1. Hadîs Rivâyeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Almak

Heytemî, Kur'ân öğretimi, hadis aktarımı veya herhangi bir ilim nakletmenin karşılığında ücret alınmasının, alimler arasında ihtilaflı bir konu olduğunu ifade etmektedir. Görüş ayrılıklarının nedeni olarak da lehte ve aleyhte rivayet edilen hadisleri aktarmaktadır.

Hiz. Peygamber'in: *"Karşılığında ücret aldığınız şeylerin en haklı olanı, Allah'ın kitabı mukabilindeki ücrettir."*¹⁰⁹² şeklinde nakledilen sözü, ücret almanın doğru olduğuna işaret ederken, Ubâde b. Sâmit'in yaşamış olduğu bir olay ise aksini göstermektedir. Birtakım insanlara yazı yazmayı ve Kur'ân'ı öğrettiği için kendisine yay hediye edildiğinde, Allah yolunda kullanmak üzere almaya sıcak bakarak meseleyi Hiz. Peygamber'e danışmıştır. Hiz. Peygamber ise: *"Şayet boynuna ateşten bir tasma geçirilmesini istersen o zaman kabul et."* demiştir.¹⁰⁹³ Aktarılan bu rivayet, Kur'ân öğretimi karşılığında ücret almanın yanlış olduğunu açıkça ifade etmektedir. Hadis rivayeti karşılığında alınan ücret ile alakalı fetvalar da yine Kur'ân öğretimi ile ilgili aktarımlara kıyas edilerek şekillenmektedir.

Heytemî de zahiren aykırı görünen bu rivayetleri aktardıktan sonra bu konuda görüş bildiren ilim insanların yorumlarına dikkat çekmektedir. Kur'ân öğretimi karşılığında ücret alma hususunda olumlu yönde görüş bildirenlerin, ücret almayı yasaklayan rivayetlere karşı bazı cevaplar verdiklerini belirtmektedir. Öncelikle ücret almayı reddeden rivayetlerin zayıf senedlerle nakledildiği veya bu rivayetlerin mutlak manada olmayıp, bazı özel durumlar için anlaşılabilceği yahut ilme ihtiyaç ve talep olan bir bölgede insanlara

¹⁰⁹¹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 109.

¹⁰⁹² Buhârî, "Tıbb", 33 (No. 5737); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 11/546 (No. 5146); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/27 (No. 3038).

¹⁰⁹³ Ebû Dâvûd, "İcâre", 1 (No. 3416); İbn Mâce, "Ticârât", 8 (No. 2157); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 37/363 (No. 22689); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/48 (No. 2277).

eğitim verebilecek bilgi donanımına sahip yalnızca bir kişinin olması gibi durumlarla görüşlerini savunmaktadırlar.¹⁰⁹⁴

Ayrıca Heytemî, hadis rivayeti için karşılık almanın cevâziyetine dair şu olayı da delil olarak ileri sürenlerin olduğunu belirtmektedir. Nakledildiğine göre Hz. Ebubekir bir sahabiden bazı malzemeleri temin ettikten sonra taşıma noktasında yardım talep etmiştir. Ancak yardım istediği kişiler de bunun karşılığında Hz. Ebubekir'in, Hz. Peygamber'den birtakım hadis nakilleri yapmasını istemişlerdir. Hz. Ebubekir de onların bu isteklerine sıcak bakmış ve bazı rivayetleri nakletmiştir.¹⁰⁹⁵ Yaşanan bu olayın hadis nakli karşılığında ücret almanın meşrûiyetini ifade ettiğini savunanlar olduğu gibi aksini söyleyenler de olmuştur. Bu görüşte olanlara göre Hz. Ebubekir'in aldığı destek karşılığında hadis rivayet etmesinin herhangi bir ücret değil, samimi olan dostların birbirleriyle yardımlaşması kabilinden olduğudur.¹⁰⁹⁶

Bu belirtilenlerin ardından Heytemî, hadis rivayeti karşılığında ücret alan bazı hadisçilerin isimlerini vermektedir. Ancak böyle bir tutum sergileyenlerin genel olarak hadis ilmi için harcadıkları mesai sebebiyle farklı işlerle meşgul olamamaları ve rivayet karşılığında aldıkları ücret ile ailelerinin geçimini sağladıkları görülmektedir.¹⁰⁹⁷ Bununla birlikte ihtiyaçları olduğu halde Hz. Peygamber'in Ubâde b. Sâmit'e yapmış olduğu uyarının kapsamına girmekten çekinerek hadis karşılığında ücret almayı kesin bir dille reddeden ilim insanları da oldukça fazladır.¹⁰⁹⁸ Yine hadis rivayeti karşılığında ücret alınmasının alimlere yaraşmayacağı ve mürüvvetlerini zedeleyeceği ifade edilmiştir.¹⁰⁹⁹ Hatta bazı alimler tarafından bu durum, hadisleri satmak olarak değerlendirilmiş ve böyle bir tutum sergileyenlerin hadislerinin alınmaması gerektiği ifade edilmiştir.¹¹⁰⁰

Ücret karşılığında hadis rivayeti ve öğretimi konusundaki görüşlere bakıldığında genel olarak üç başlık altında değerlendirildiği görülmektedir. Bunlar ücret kabul etmek, herhangi bir karşılık almamak ve şartlı ücret almak başlıklarıdır.¹¹⁰¹ Heytemî'nin bu

¹⁰⁹⁴ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 256.

¹⁰⁹⁵ Buhârî, "Ashâbü'n-nebî", 2 (No. 3652); Müslim, "ez-Zühd ve'r-rekâik", 75 (No. 2009).

¹⁰⁹⁶ Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 258.

¹⁰⁹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Mahmut Sami Kanbaş, *İlk Üç Asırda Muhaddislerin Meslekleri ve Geçim Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 98-99; Selahattin Aydemir, "Hadîs Rivâyeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Alma Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (23 Eylül 2020), 1112 vd.

¹⁰⁹⁸ Bkz. Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 259-270.

¹⁰⁹⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 237-238.

¹¹⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 154.

¹¹⁰¹ Aydemir, "Hadîs Rivâyeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Alma Hakkında Bazı Mülâhazalar", 1115.

konudaki görüşü ise bazı şartlar gerçekleştiğinde ücret kabul edilebileceği yönündedir. Çünkü herhangi bir meşakkat gerektiren talîm karşılığında alınan ücretin meşrû olduğunu savunmaktadır. Ona göre öğretilen mesele her Müslüman için bilinmesi gerekli olan Fâtîha Sûresi vb. konularda olsa bile yaşanan zorluklar ve harcanan mesainin karşılığını almak caizdir. Ayrıca anlama zorluğu yaşayan talebeye bir ayet bile öğretme karşılığında ücret alınabileceğini ifade etmektedir. Çünkü bu durumda sarf edilmesi gereken yoğun çaba ve fazladan ilmî mesai, hadisçiyi farklı meşgalelerden alıkoymaktadır. Ancak anlayış kabiliyeti üstün olan kişiden, bir ayet miktarı öğretme karşılığında alınan ücretin doğru olmayacağını ifade etmektedir. Çünkü böyle bir durumda külfet bulunmamaktadır. Ayrıca Heytemî, İslâm'a girmek için şehâdet kelimelerini öğrenmek isteyen bir gayri müslimden ücret talep edilmesinin de meşrû olmayacağını belirtmektedir.¹¹⁰²

Sonuç olarak Heytemî'ye göre, dînî ilimlerin talîmi karşılığında alınan ücretin uygunluğu noktasında bazı şartların oluşması gerekmektedir. Ona göre öğretilen ilmin farz, vacip veya nafil türünde bir bilgi olması değil, öğreten kişinin yaşayacağı zorluk ve yorgunluk gibi insânî durumlar göz önünde bulundurulmalıdır. Zaten Hz. Peygamber'in açık ifadesinden¹¹⁰³ dolayı, Kur'ân öğretimi karşılığında ücret almakta herhangi bir problem olmadığını da savunmaktadır.¹¹⁰⁴ Verilen bilgiler ışığında Heytemî'nin hadis rivayeti karşılığında da ücret almaya sıcak baktığı anlaşılmaktadır.

Heytemî'nin bir bütün olarak hadisçiliğinin incelendiği bu bölümde sonuç olarak şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Heytemî'nin hadis ve hadis ilmi alt disiplinlerinde yeterli bir bilgi birikimi ve alana hakimiyeti olduğu ifade edilebilir. Bu birikimi özellikle ricâl bilgisi, rivayet farklılıkları, kaynak bilgisi, hadis usûlü ve hadis tenkitçiliği gibi alanlarda ortaya çıkmaktadır. Bir hadisi naklettikten sonra çeşitli tariklerini art arda sıralayarak, rivayetleri bütüncül olarak değerlendirebilmesi, senedde yer alan ravilerin cerh ta'dîl durumlarına işaret edebilmesi, senedlerin ittisal inkıta' durumlarını kaydedebilmesi ve rivayetlerin yer aldığı kaynakları zikredebilmesi gibi durumlar, hadis alanına olan hakimiyetini göstermektedir. Yine ilelül-hadis gibi ancak uzman hadisçiler tarafından uygulanabilecek bir alandaki tespitleri ise hadis ilmindeki yetkinliğini gösteren farklı bir durum olarak değerlendirilebilir. Bununla beraber hadis kaynaklarının metodolojilerini, farklılıklarını, mukayeselerini ve tenkitlerini yaparak da bu alandaki uzmanlığını

¹¹⁰² Heytemî, *İlsâku 'uvâri'l-heves*, 256.

¹¹⁰³ Buhârî, "Tıbb", 33 (No. 5737); Müslim, "Selâm", 65 (No. 2201); Tirmizî, "Tıbb", 20 (No. 2063); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/27 (No. 3038).

¹¹⁰⁴ Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 6/157.

göstermektedir. Kütüb-i tis'a olarak bilinen en meşhur dokuz hadis kaynağı ile ilgili yapmış olduğu genel tenkitler ise kitaplara ve müelliflerine karşı teslimiyetçi bir bakış açısı ile yaklaşmadığına ve hadis alanındaki otoritesine işaret etmektedir.

Bununla beraber Heytemî'nin hadisçiliğinde genel olarak gelenekçi bir tavırla da karşılaşılmaktadır. Benimsemiş olduğu Sünnî-Eş'arî, Şâfiî ve tasavvufî ekollerinin hadisçi kimliğine önemli oranda yansıdığı görülmektedir. İlim dünyasında fıkıhçı kimliği ile temâyüz etmiş olan Heytemî hadisleri çoğunlukla birer fıkıh malzemesi olarak kullanmaktadır. Özellikle hadislerden hüküm istinbat edebilme kabiliyeti ile fikhü'l-hadis alimleri arasında değerlendirilebilmesi mümkündür. Ancak hadislerden çıkarmış olduğu hükümlerin özgün bir metodolojiye dayanmadığı tespit edilmiştir. Şâfiî ekolünün ortaya koymuş olduğu usûl ve görüşleri savunmak amacıyla hadisleri delil olarak kullandığı görülmektedir. Bununla beraber bazı meselelerde ise benimsemiş olduğu Sünnî-Eş'ârî ve tasavvufî düşünce çerçevesinde, hadisleri birer kelâm ve tasavvuf malzemesi olarak kullanabilmektedir. Bu bağlamda eserlerinde zayıf ve mevzû rivayetlerin bulunduğu saptanmıştır. Heytemî'nin, geleneğe bağlı kaldığı bu alanlardaki tavırları nedeniyle özgünlükten uzak, hadisçi objektifliği bulunmayan, mütesahil ve i'mâlî ihmâlinden evlâdır anlayışına sahip olduğu ifade edilebilir.

Yer verilen bilgiler dışında Heytemî'nin, hadis ilmi açısından olumlu fikirler ortaya koymuş olduğunu da ifade etmek mümkündür. Özellikle hadis tenkidi başlığı altında metin tenkidi ile alakalı tespitleriyle geleneksel hadis usûlünden ayrılmaktadır. Bu bağlamda senedin sıhhatinin, metnin sıhhatini gerektirmeyeceğini açıkça vurgulayarak, isnad merkezli geleneksel hadis usûlünden farklı bir eğilimi olduğunu göstermektedir. Hadisin sıhhati açısından, senedlerle metinlerin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Heytemî'nin bu görüşü, hadis tenkitçiliği açısından olumlu bir tavır olarak görülebilir. Yine metin tekidi ile beraber isnadın da önemini vurgulamaktadır. İsnadsız hadis rivayetine karşı çıkarak, senedlerin zikredilmesi ve tenkit edilmesi hususunun önemini vurgulamaktadır. Aslında Heytemî tarafından ortaya konulan bu kuralların sahih hadise ulaşma bakımından oldukça yerinde olduğu belirtilebilir.

Heytemî'nin hadis tenkitçiliği hususunda şunları ifade etmek mümkündür: Sözü edilen kuralları belirleyen Heytemî'nin, pratikte bunları pek fazla uygulamadığı görülmektedir. Hadis tenkidinde sened ve metin analizinin önemini vurguladığı halde eserlerinde yer alan zayıf ve mevzû rivayetler, hadis ilmi açısından çelişkili bir durum

ortaya çıkarmaktadır. Bunun nedeni olarak da yine benimsenmiş olan düşünce ve amelî ekollerin etkilerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Şâfiî ekolü ile tasavvufî düşünceye olan kabullenici yaklaşım, gelenekçi bir kimlik ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple Heytemî'nin teoride yenilikçi, pratikte ise Şâfiî temelli geleneksel hadis usûlüne tabi olduğu tespit edilmiştir.

Zikredilen bilgilerin sonucunda Heytemî'nin, hadis ve hadis ilimleri ile ilgili yeterli birikimi, alana hakimiyeti ve yetkinliği olduğu ifade edilebilir. Ancak geleneğe bağlı ve özgünlükten uzak bir tavır sergilediği vurgulanmalıdır. Ayrıca belirlediği kurallara bazen pratikte uymayan bir ilmî şahsiyetinin olduğu da belirtilebilir.

Bu bölümde, hadis usûlü, hadis ilimleri ve hadis tenkitçiliği genel başlıkları altında, Heytemî'nin hadisçiliği tespit edilmiştir. Buradan sonra başlayacak olan üçüncü bölümde ise Heytemî'nin hadis şerhçiliği, çeşitli başlıklar altında incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HACER el-HEYTEMÎ'NİN (ö. 974/1567) HADİS ŞERHÇİLİĞİ: FIKIH KELAM ve TASAVVUF EKSENİNDE HADİSLERE YAKLAŞIMI

Hadis ilminin tasnif devri eserlerine bakıldığında en yaygın olan çalışmaların hadis şerhleri olduğu görülmektedir. Hadislerde yer alan garîb kelimelerin anlamlarını açıklayan hadis lügatları (garîbü'l-hadîs) ile başlayan şerh edebiyatı, Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-sünen* ve *A'lâmü's-sünen* gibi şerh ismini içermeyen eserleri ile devam etmiş ve ardından açıkça şerh adıyla telif edilen hacimli eserlere kavuşmuştur.¹¹⁰⁵

Hadis şarihlerinin, şerh eserlerini telif ederken çeşitli gayeleri hedefledikleri görülmektedir.¹¹⁰⁶ Bu gayeleri şu genel ifadelerle sıralamak mümkündür:

- Garîb kelimelerin anlamlarını açıklamak.
- Rivayetlerdeki sarf, nahiv ve belagat inceliklerini beyan ederek kullanılan dilin hususiyetini izah etmek.
- Müellifin eseri yazmakta takip ettiği metodu tespit etmek.
- Rivayetler arasında meydana gelen işkâl ve teâruzları cevaplamak.
- Rivayetlerin ihtiva etmiş olduğu fikhî, itikâdî, ahlakî vb. meseleleri beyan etmek.
- Hz. Peygamber döneminde olmayıp sonradan ortaya çıkan meseleleri aydınlatmak.
- Ehli sünnet ve bid'at fırkalar arasındaki farkları belirtmek.

Heytemî de *el-Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în* isimli, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erbe'üne'n-Neveviyye* adıyla meşhur olan eseri üzerine yazmış olduğu şerhinin telif gayesini kendisi açıklamaktadır. Kitabın mukaddimesinde, bu kıymetli esere, ravileri tanıtan, hükümleri açıklayan, garîb kelimelerin manalarını izah eden, müşkil ve kapalı ifadeleri beyan eden, usûl, furû' ve adâba dair faydalara özetle işaret eden, vecîz bir şerh yazma fikrinin kendisini harekete geçirdiğini ifade etmektedir.¹¹⁰⁷ Heytemî'nin, açıklamış olduğu gayelere bakıldığında, ilk dönem hadis şarihleri ile benzer amaçları hedeflediği görülmektedir. Ayrıca eserin ihtiva etmiş olduğu içerik çeşitliliği göz önünde

¹¹⁰⁵ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri* (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 180.

¹¹⁰⁶ Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/38; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 182-184; Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleniği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 63 vd.

¹¹⁰⁷ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 67-68.

bulundurulduğunda, Heytemî'nin zengin içerikli¹¹⁰⁸ bir şerh çalışması sunduğu ifade edilebilir.

Şerh edebiyatına ait eserlerin birbirinden farklı metotlarla yazıldığı bilinmektedir. Heytemî de *el-Fethu'l-mübîn* isimli şerh eserini telif ederken dikkat ettiği ve kullandığı usûlü açıklamaktadır. Heytemî, hadislerin oldukça derin manalar ile benzersiz sırlar içerdiklerini ve bunların detaylı açıklamaları için her hadise en az birkaç cilt şerh yazılması gerektiğinden bahsetmektedir. Yalnızca Cibrîl hadisi bile ele alınacak olursa akâid, fıkıh ve tasavvuf bölümleri olmak üzere üç ciltlik bir şerhe ihtiyaç duyulacağını belirterek, kalan hadisler için de yapılacak ayrıntılı bir şerh faaliyetinin hacmini düşünmeye sevk etmektedir. Bu sebeple Heytemî, eseri yazarken okuru sıkmamak için kelâmı uzatmaktan ve derin tafsilatlardan kaçınarak vecîz bir şerh çalışması sunmaya gayret ettiğini ifade etmektedir.¹¹⁰⁹

Heytemî, bir başka şerh eseri olan *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Miškât*'ın mukaddimesinde de yine şerh metodolojisine işaret eden bazı bilgiler vermektedir. 954/1547 yılında Mekke'de bulunduğu süreçte, dönemin önemli ilim insanları tarafından Ferrâ el-Begavî'ye (ö. 516/1122) ait *Mesâbîhu's-Sünne* adlı eseri tamamlayıcı nitelikte olan Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö. 741/1340) *Miškâtü'l-Mesâbîh* kitabı üzerine çalışma yapmasını istediklerini ifade etmektedir. Ancak kendi zamanına kadar her iki kitap üzerine yapılan çalışmaların, şerh maksadından çıkması, kelâmı oldukça uzatarak okuru bunaltması, kastedilen manaların açıklanmaması yahut rivayetlerin içermiş olduğu fikhî işaretlerin beyanını ihtiva etmemesi yönünden yetersiz olduklarını belirtmektedir. Bu sebeple yazacak olduğu şerhin her kesime faydası olabilmesi için sıkıcı bir uzunlukta veya maksadı perdeleyecek kısalıkta değil, orta seviyede bir şerh çalışması olduğunu beyan etmektedir.¹¹¹⁰ Heytemî'nin, burada özellikle maksûd manaların açıklanması ve fikhî işaretlere değinmiş olması, şerh metodolojisi hakkında da fikir vermektedir.

Begavî'nin, *Mesâbîhu's-sünne* isimli eseri, itikat, ibâdât, ahkâm, muâmelât, adâb ve menâkıb gibi çeşitli konular hakkında vârid olan hadisleri ihtiva eden, rivâyetü'l-hadîs türünde bir kitaptır. Hadisler, konularına göre tasnif edilerek, ilgili başlıklar altında zikredilmiştir. Bu eserin bir diğer özelliği ise senedleri hazfederek hadisleri nakleden ilk

¹¹⁰⁸ Zengin içerikli şerhlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 223 vd.

¹¹⁰⁹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 68.

¹¹¹⁰ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Miškât*, 1/50-51.

kitap olmasıdır.¹¹¹¹ Tebrizî de üzerine yazdığı *Miškât* eserinde, Heytemî de *Miškât*'ın üzerine yazmış olduğu *Fethu'l-ilâh* isimli şerhinde kitabın sistemini korumuşlardır. Heytemî de senedlere yer vermemiş, bununla beraber kelâm ve fıkıh başta olmak üzere eserin değindiği diğer alanlarda da çeşitli değerlendirmeler yapmıştır.

Bu sebeple Heytemî'nin, *Fethu'l-ilâh* eseri bir yönüyle de fıkıh bablarına göre tertib edilmiştir. Namaz, oruç, zekat, hac, mu'âmelat, ferâiz, nikâh, talâk, yemin, nezir, adak, hadler, kısas ve vasiyet gibi ahkâma dair çeşitli konu başlıkları altında hadisleri değerlendirmiştir. Takip etmiş olduğu yönteme bakıldığında ise kitâb, bâb ve fasıl alt başlıkları sıralamasıyla hadislerin şerhini yaptığı görülmektedir. Çalışmanın içerisinde yoğun bir şekilde yer alan fikhî yorumların yanı sıra fikhî olmayan çeşitli değerlendirmeler de göz önünde bulundurulduğunda, Heytemî'nin hadis-fıkıh bütünlüğünü koruyarak yine zengin içerikli bir şerh çalışması ortaya koyduğu ifade edilebilir.

Heytemî, şerh eserlerini metin ve şerhin iç içe geçtiği mezc yöntemi¹¹¹² ile kaleme almıştır. Metin ile şerh arasına girerek bazen tek kelimelik bazen de birkaç sayfalık açıklamalarda bulunmaktadır. Bu yöntem ile sunulan açıklamaların, ilgili kelime veya cümle ile bağlantılarının tespitini kolaylaştırmanın hedeflendiği ifade edilebilir. Ayrıca müellifin kullanmış olduğu bu metot, metin ve şerh bütünlüğünü de pekiştirmektedir.

Heytemî, hadis şerhi esnasında gerekli gördüğü itikâdî, tasavvufî ve özellikle fikhî bilgileri genellikle “اعلم” ifadesi ile vurgularken, nadiren de “اقول” kalıbını kullanarak bireysel görüşlerine yer vermektedir. Yine hadislerle alakalı akıllara gelebilecek çeşitli mukadder soruları tespit ederek bunların cevaplarını da okura sunmaktadır. Bununla beraber bazen ihtilaflı meseleleri ele alarak, tercih ettiği görüşü, “وهو الاصح” vb. ifadelerle belirtmektedir.¹¹¹³ Heytemî'nin şerhlerine bakıldığında çok renkli olması yönünden zengin içerikli olarak değerlendirmek mümkünse de aktarılan fıkıh bilgilerinin yoğunluğu, onun fikhî formasyonunu da göstermektedir.

Bu bölümde, Heytemî'nin hadis şerhi kapsamında değerlendirilebilecek çeşitli açıklamalarına değinilecek olsa da bizzat bu alana özgü olması bakımından, ağırlıklı olarak *el-Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în* ve *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Miškât* isimli şerh edebiyatına kazandırılmış eserleri, aşağıdaki ilgili başlıklar çerçevesinde incelenecektir.

¹¹¹¹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 166.

¹¹¹² Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/38.

¹¹¹³ Bkz. Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 142, 163, 313, 390.

3.1. Rivayetlerin Farklı Tariklerine İlişkin Yaptığı Açıklamalar, Kullandığı Yöntem ve Amacı

Şerh türü eserlere bakıldığında nakledilen hadislerin, çeşitli varyantlarını ve rivayet farklılıklarını zikretme yönteminin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Farklı tarikleri zikretmek, bir açıdan şarihin hadis alanındaki uzmanlık seviyesini de gösteren unsurlardandır. Şarihler bu metodu kullanarak, hadislerde geçen garîb kelimelerin açıklamalarını, hadisin vurûd sebebini tespit etmeyi, fikhî, itikâdî yahut ahlâkî hükümlerin istinbâtını, varsa rivayetlerin arasında bulunan çelişkiyi çözmeyi vb. amaçları hedeflemişlerdir.

Heytemî'nin de şerh türü eserlerine bakıldığında da rivayet farklılıklarına ve çeşitli tariklere yer verildiği görülmektedir. Daha önce ismi geçen her iki eserinde de aktarılan hadislerin farklı tariklerine yer verme metodunu kullanmaktadır. Burada konuya dair eserlerinden tespit edilen bazı misaller aktarılacaktır.

Heytemî'nin farklı tarikleri zikretme amaçlarından birisi, doğru olan varyantı tespit etmektir. Bu meseleye örnek olarak Heytemî, Müslim'in rivayeti olarak ele aldığı Cibrîl hadisinin şerhini yaparken, “...Bembeyaz elbiseleri ve simsiyah saçları vardı...”¹¹¹⁴ ifadelerinin, Ebû Hureyre – Ebû Zer kanalıyla Nesâî'de geçen varyantında “*İnsanların en güzel yüzlüsü, en güzel kokanı ve elbisesine toz dahi bulaşmamış birisi idi.*”¹¹¹⁵ şeklinde geçtiğini belirtmektedir.¹¹¹⁶ Yine aynı rivayet içerisinde yer alan “*Bana İslâm'ı anlat.*” sözünün, Tirmizî'nin naklettiği varyantta¹¹¹⁷ iman sorusundan sonra geldiğini ve bunun daha doğru olduğunu ifade etmektedir.¹¹¹⁸ Burada Heytemî, herhangi bir açıklama yapmaksızın daha doğru olduğunu belirttiği rivayeti göstermek amacıyla farklı tarikleri zikretmiştir.

Heytemî'nin farklı tarikleri aktarma amaçlarından birisi de ravi veya peygamber tasarrufuna işaret etmek şeklinde ifade edilebilir. Bu bağlamda Heytemî, Hz. Peygamber'in, İslâm'ın üzerine binâ edildiği maddeleri sayarken farklı lafızlar kullandığını belirtmektedir. Bir rivayette kelime-i şهادet lafızlarını zikrederken,¹¹¹⁹ diğer varyantlarda

¹¹¹⁴ Müslim, “İmân”, 1 (No. 8).

¹¹¹⁵ Nesâî, “İmân”, 6 (No. 4991).

¹¹¹⁶ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 141.

¹¹¹⁷ Tirmizî, “İmân”, 4 (No. 2610).

¹¹¹⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 144.

¹¹¹⁹ Buhârî, “İmân”, 1 (No. 8); Müslim, “İmân”, 19 (No. 16); Tirmizî, “İmân”, 3 (No. 2609); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/417 (No. 4798).

ise “Allah’a iman etmek”¹¹²⁰, “Allah’a inanıp haricindeki tüm ilâh sayılan varlıkları reddetmek”¹¹²¹ ve “Allah’ın birliğini kabul etmek”¹¹²² gibi farklı ifadeler kullanıldığını da beyan etmektedir. Buradaki rivayet farklılıklarının nedeni olarak da lafzî ve manevî rivayeti öne sürmektedir. Rivayetlerden birinin lafzen, diğerlerinin ise manen aktarıldığını belirterek aslında ravi tasarrufuna da dikkat çekmektedir. Ancak lafzî ve manevî rivayetin tam olarak tespit edilemeyeceğini de eklemektedir. Ayrıca burada önemli olan hususun Allah’a iman etmek olduğunu ve imanın bilinçsizce şehadet kelimelerini getirmekten ibaret olmadığını ifade etmek adına, Hz. Peygamber’in hususen lafızları değiştirmiş olabileceği ihtimalinden de bahsetmektedir.¹¹²³

Bu misalde Heytemî, başta ravi tasarrufu olarak tespit etmiş olduğu farklılığın, net bir şekilde bilinmemesinden, Hz. Peygamber’in farklı ifadeler kullanmış olma ihtimalinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade ederek, bu tür durumlarda her iki olasılığın da değerlendirilmesi hususuna işaret etmektedir.

Heytemî’nin farklı tarikleri zikretme metotlarından birisi de senedin kaç raviden teşekkül ettiğine işaret ederek âlî ve nâzil olması bakımından senedlerin durumlarını belirtmek şeklindedir. Buna örnek olarak İslâm’ın beş şey üzerine kurulmasını konu edinen bir rivayeti ele alırken,¹¹²⁴ Buhari’nin “İmân” ve “tefsîr” bölümlerinde rubâî (dört kişilik) sened, Müslim’in ise “İmân” ve “hac” bölümlerinde humâsî (beş kişilik) sened ile rivayet ettiklerini ifade etmektedir.¹¹²⁵ Heytemî, burada herhangi bir sened zikretmeksizin hadisi tahrir edenin ismini ve zikrettiği babı söylemekle yetinmektedir. Buradaki amacı ise âlî isnada sahip olan hadisi belirleyebilmektir.

Heytemî’nin, farklı tarikleri zikretme maksatlarından birisi de mücmel olarak zikredilen sözleri beyan etmektir. Bu konuya misal olarak Müslim’in rivayet etmiş olduğu: *“Her kim, farzların haricinde günde on iki rekat nafile namaz kılsa, Allah ona cennette bir ev hazırlar.”*¹¹²⁶ şeklindeki rivayeti, Tirmizî’nin nakletmiş olduğu, *“Her kim, gece ve gündüz olmak üzere on iki rekat namaz kılsa ona cennette bir ev hazırlanır. Bunlar öğle namazından önce dört, sonrasında iki, akşam namazından sonra iki, yatsı namazından*

¹¹²⁰ Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 32 (No. 4514).

¹¹²¹ Müslim, “İmân”, 20 (No. 16).

¹¹²² Müslim, “İmân”, 19 (No. 16).

¹¹²³ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 191.

¹¹²⁴ Buhârî, “İmân”, 1 (No. 8); "Tefsîru'l-Kur'ân", 32 (No. 4514); Müslim, “İmân”, 19 (No. 16); Tirmizî, “İmân”, 3 (No. 2609); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 8/417 (No. 4798).

¹¹²⁵ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 196.

¹¹²⁶ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 103 (No. 728).

sonra iki ve sabah namazından önce iki rekat olarak kılınan namazlardır.”¹¹²⁷ rivayeti ile birlikte zikretmektedir. Heytemî, nakledilen ilk hadisin bazı ifadelerinin mücmel olduğunu belirterek ikinci rivayetin beyan ettiğini ifade etmektedir. Öncelikle ilk rivayette yer alan “يوم” ifadesinin yalnızca gündüze işaret etme ihtimali de bulunmaktadır. İkinci rivayette ise “يوم و ليلة” “gece ve gündüz” şeklinde bir ifadenin kullanılmış olması ile on iki rekatın bütün güne yayıldığını beyan etmiş olmaktadır. Ardından Heytemî, on iki rekat nafîle namazın hangi namazlar olduğunun da yine Tirmizî kanalıyla nakledilen hadis vasıtasıyla beyan edildiğini ifade etmektedir.¹¹²⁸ Bu örnekte Heytemî, farklı bir tarık zikrederek mücmel ifadeleri beyan etmeyi hedeflemiştir.

3.2. Hadislerin İçerik Analizine Dair Açıklamalar

Hz. Peygamber’in öğrencileri olan sahabiler, onun ifadeleri arasından anlamadıkları bir husus veya manasını bilmedikleri bir kelime olduğunda doğrudan Hz. Peygamber’e sorma olanağına sahipti.¹¹²⁹ Ancak tabiîn tabakası ve sonraki nesil bu imkana sahip olmamakla beraber, İslâm’ın da çeşitli dilleri konuşan farklı milletlere ve coğrafyalara yayılması, Arap dilinin zor meselelerinin anlaşılması için yeni metotlar geliştirmeyi zorunlu kılmıştır.¹¹³⁰ Bu durum ise özellikle garîb kelimeler başta olmak üzere rivayet metinlerinin içerik tahlillerinin ehemmiyetini ortaya koymuştur.

Cevâmi‘u’l-kelim olarak gönderilen¹¹³¹ Hz. Peygamber’in, az kelim ile derin manalar ifade etme özelliği bulunmaktadır. Yani Arap dilini, bütün zenginlikleri ile kullanabilmektedir. Dolayısıyla böyle bir kelimada bulunan lafızların zaptını doğru tespit edebilmek, bilinmeyen kelimelerin anlamlarını açıklamak, gramer kurallarına göre tetkik edebilmek ve kelimelerin yapılarını çözebilmek gibi faktörler, hadisleri doğru anlayabilmek için temel unsurlardandır. Bu sayılanlarla ilgili oluşacak herhangi bir eksiklik ise bazı noktalarda metinlerle ilgili oldukça hatalı sonuçlara götürebilmektedir.

Burada öncelikle Heytemî’nin şerhlerinden tespit edilen bazı kelime ve gramer tahlillerine yer verilecektir. Bununla beraber yine rivayet metinlerinin içerik tahlili ile ilgili olarak Heytemî’nin, metin içi ve metin dışı bilgilerden yararlanarak sunduğu şerhlere

¹¹²⁷ Tirmizî, “Salât”, 190 (No. 415).

¹¹²⁸ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 5/4.

¹¹²⁹ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 12.

¹¹³⁰ Bkz. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 29-30.

¹¹³¹ Buhârî, “Ta‘bîr”, 22 (No. 7013); “Cihâd ve’s-seyr”, 121 (No. 2977); “İ‘tisâm”, 1 (No. 7273); Müslim, “Mesâcid”, 5 (No. 523); Tirmizî, “Seyr”, 5 (No. 1553); Nesâî, “Cihâd”, 1 (No. 3087); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/366 (No. 7403); 13/28 (No. 7585).

değınilecektir. Ardından da Heytemî'nin, Kur'ân, hadis, Arap dili vb. unsurların içerik ve üslûp benzerliğinden yararlanarak yapmış olduğu hadis şerhlerine değınilecektir.

3.2.1. Kelimelerin Analizi

Hadis şerhlerinde dikkat çeken faaliyetlerden bir tanesi, sözcüklerin okunuşlarını ve manalarını tespit etme işlemidir. Bu uygulama, ravi isimlerinin okunuşlarının tespitini de kapsamaktadır. İlk dönem hadis şerhlerinde bu uygulamaya çok rastlanılmasa da özellikle Nevevî ile birlikte yoğunlaştığı görülmektedir.¹¹³²

Hadislerin anlamlarını doğru tespit edebilmenin, kelimelerin doğru kavranabilmesinden geçtiğı ifade edilmektedir. Bu bağlamda kelimelerin veznini, yapısını ve zaptını ifade eden hadislerin zatı ile birlikte, harekelerini ve i'râbını içeren sıfatlarının iyi bilinmesinin de kritik bir öneme sahip olduğu belirtilmektedir.¹¹³³

Burada Heytemî'nin, kelimelerin sarf ilmi bakımından kalıpsal özelliklerine değınmesinin yanında zapt ve harflerin yapısına dair açıklamaları da incelenecektir. Bununla birlikte rivayet metinlerinde yer alan garîb kelimelerin ve manası kolaylıkla anlaşılamayan sözcüklerin anlamlarını aktarma çabası ve şekli de ele alınacaktır. Bahsi geçen kelime tahlilleri, Heytemî'nin *el-Fethu'l-mübîn fi şerhi'l-Erba'în* isimli şerhinde *Fethu'l-ilâh fi şerhi'l-Mişkât* şerhine nisbeten daha yoğun bir şekilde görülmektedir.

Bu konuya örnek olarak, Heytemî'nin, Hz. Peygamber'in, farzlara ve haramlara dikkat edilmesi hususunda uyarı içeren bir hadisini¹¹³⁴ aktaran ravilerden ابو ثعلبة الخشني ve جرثوم بن ناشر ismindeki şahısları ele alması örnek olarak verilebilir. Burada öncelikle الخشني kelimesinin noktalı ve zammeli خ harfi ile başladığını, ardından fethalı ش ve devamında ن harfi olduğunu ifade etmektedir. Kelimenin yapı olarak ism-i mensûb olduğunu ve خشينة adında bir kabileye nisbet edildiğini aktarmaktadır. Ardından جرثوم kelimesinin zammeli ج peşinden ر ve üç noktası olan ث harfiyle devam ettiğini ifade ederek zaptını beyan etmektedir. Ancak devamında جرثوم بن ناشر ile ilgili açıklamış olduğu

¹¹³² Türcan, *Hadis Şerh Geleneğı Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 236.

¹¹³³ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/4.

¹¹³⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/325 (No. 4396).

bu zaptın haricinde, kırk farklı görüşün daha olduğunu ilave ederek ravi isimleri ve dil bilgisi noktasındaki bilgi birikimini de göstermektedir.¹¹³⁵

Heytemî'nin, nakletmiş olduğu hadislerde anlamı bilinmeyen garîb kelimeleri açıkladığı da görülmektedir. Örneğin bir grup sahabenin yapmış oldukları yolculuk esnasında kendilerinden şifa için yardım talep eden kabilenin büyüğünü, Fâtîha Sûresi ile tedavi ettiklerine dâir bir rivayette¹¹³⁶ geçen bir kelimeyi ele almaktadır. Burada yer alan "سليم" kelimesinin "لديغ" "yılan sokması" manasına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca bu tür kelimeleri açıklarken lügatları da referans almaktadır. Çünkü "لديغ" sözcüğü yerine kullanılan "سليم" ifadesinin lügavî arka planında, hasta için şifa umutlarının gizlenmesi,¹¹³⁷ anlamını dile getirmektedir.¹¹³⁸

Heytemî'nin, hadislerin içinde geçen mücmel şahısları ve ayetlerdeki kapalı ifadeleri de açıklama çabasına girdiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in, kılınacak namazların günahları sileceğini belirten ayeti¹¹³⁹ zikrettiği rivayeti¹¹⁴⁰ ele almaktadır. Burada geçen "طَرَفِي النَّهَارِ" ifadesinden, gündüzün ilk bölümü olması hasebiyle sabah ve öğle namazlarının, ayrıca ikinci bölümü olması cihetinden de ikindi ve akşam namazlarının da kastedildiğini beyan etmektedir. Devamında yer alan "رُفَاً مِنَ اللَّيْلِ" ifadesinden ise yatsı namazının anlaşıldığını belirtmektedir. Yine aynı rivayette, isim verilmeksizin "رَجُلٍ" şeklinde yer alan belirsiz şahsın isminin ise "Ebû Sürre" olduğunu açıklaması ile rivayetlerde geçen mübhem şahıslara işaret ettiği de görülmektedir.¹¹⁴¹

Heytemî, ele aldığı rivayetlerde geçen kelimelerin zaptını bildirirken bazen de kullanılan fiil sığasının farklı bir kalıptan daha doğru olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, Cibrîl hadisi olarak bilinen rivayette¹¹⁴² geçen "يُرَى" kelimesinin zammeli yâ harfi ile meçhul, muzârî ve üçüncü tekil şahıs kalıbında aktarıldığını ve böyle okunuşunun نرى

¹¹³⁵ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 492.

¹¹³⁶ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 9 (No. 5007).

¹¹³⁷ Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 2/396; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/292.

¹¹³⁸ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 22-23.

¹¹³⁹ Bkz. Hûd, 11/114.

¹¹⁴⁰ Buhârî, "Mevâkîtü's-salât", 4 (No. 526), "Tefsîru'l-Kur'ân", 170 (No. 4687); Müslim, "Tevbe", 39 (No. 2763); Ebû Dâvûd, "Hudûd", 33 (No. 4468); Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 12 (No. 3112-3114); İbn Mâce, "İkâmetü's-salât ve's-sünnetü fihâ", 193 (No. 1398); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/165 (No. 3653), 6/402 (No. 3854), 7/171 (No. 4094).

¹¹⁴¹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 3/8.

¹¹⁴² Müslim, "İmân", 1 (No. 8).

şeklindeki nefis-i mütekellim me‘a’l-gayr sîgasından daha belîğ olduğunu açıklamaktadır.¹¹⁴³

Heytemî, bazen de kelimelerin tahlilinden yararlanarak bazı hükümler istinbat etmektedir. Örneğin, göz değmesi ilgili bir rivayeti¹¹⁴⁴ değerlendirirken “واليعتسل” kelimesini sarf ilmi kapsamında açıklamaktadır. Muzârî‘ fiil, emir ifade eden lâm harfî ile cezmlî ve emir kipinde olduğunu belirtmektedir. Arap dili gramerinden ve sarf ilmi kurallarından faydalananarak, buradaki emrin ise bağlayıcı olduğu sonucuna varmaktadır.¹¹⁴⁵

Heytemî, rivayet metinlerini incelerken kelimelerin lûgat ve ıstilahî anlamlarına da sık sık yer vererek hadisin en doğru şekilde anlaşılmasını hedeflemektedir. Örneğin yine Cibrîl hadisinde yer alan السلام kelimesinin sözlükte itaat etmek, yumuşak başlı olmak ve teslim olmak gibi manalara geldiğini, şer‘î ıstılahta ise “zâhirî amellere uymak, boyun eğmek” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹¹⁴⁶ Devamında gelen صلاة kelimesinin ise lûgatta dua veya iyilik için yapılan hayır dua manasında olduğunu, ıstilahta ise tekbirle başlayıp, selam ile biten söz ve fiillerden oluşan bir ibadet olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴⁷ Yine aynı şekilde rivayetin devamında gelen kelimeleri de lûgavî ve ıstilahî olarak açıkladığı görülmektedir.

Heytemî, rivayet metinlerinde yer alan ve orijinal halinin dışına çıkarılmış kelimelerle ilgili açıklamalar da yapmaktadır. Bazen rivayette yer alan bu tür kelimeleri Kur’ân’da bulunan benzer ifadeler ile delillendirerek de kullanılan dil bakımından Kur’ân-hadis bütünlüğüne işaret etmektedir. Örneğin bir hadiste¹¹⁴⁸ geçen إقامة الصلاة ifadesinde mastar kalıbı olarak kullanılmış olan إقام kelimesinin aslında إقامة şeklinde olması gerektiğini belirtmektedir. Ancak ardından gelen الصلاة sözcüğüyle birleşmesinden dolayı mastar sîgasında yer alması gereken ة harfinin hazfedildiğini açıklamaktadır. Heytemî, rivayet metninde geçen bu durumu açıkladıktan sonra meseleyi Kur’ân’la bağdaştırmak istemektedir. Aynı kullanımın Kur’ân’da da olduğunu¹¹⁴⁹ belirterek rivayetlerde yer alan

¹¹⁴³ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 141.

¹¹⁴⁴ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi’* 2, 2/16 (No. 19770).

¹¹⁴⁵ Heytemî, *Zikru’l-âsâri’l-vâride* 2, 94.

¹¹⁴⁶ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 145.

¹¹⁴⁷ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 148.

¹¹⁴⁸ Bkz. Buhârî, “Îmân”, 1 (No. 8); Müslim, “Îmân”, 19 (No. 16); Tirmizî, “Îmân”, 3 (No. 2609); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/417 (No. 4798).

¹¹⁴⁹ Bkz. el-Enbiyâ, 21/73.

kelimeler özelinde de Kur'ân-hadis bütünlüğünü ifade etme çabasında olduğu görülmektedir.¹¹⁵⁰

Heytemî, rivayetlerde yer alan kelimeleri, sarf ilmi perspektifinden de inceleyerek sözcüklerin geçirmiş oldukları i'lâl ve işlemleri açıklamaktadır. Örneğin bir rivayet metninde¹¹⁵¹ yer alan “أحد” kelimesinin aslen “وحد” şeklinde “و” harfi ile olduğunu, ancak Arap dilinin genel kurallarına aykırı da olsa hafifletilerek telaffuzu kolay hale gelmesi için hemzeye dönüştüğünü (kalb) ifade etmektedir. Burada fethalı “و” harfinin “أ” harfine dönüştürülmesinin kıyas dışı olduğunu ifade ettiği için, zammeli ve kesralı olduğu hallerine de değinme ihtiyacı hissetmiştir. Mesela “و” harfinin zammeli olduğu “وجوه” örneğinde “أجوه” formuna dönüşmesinin telaffuz zorluğu olduğu için kıyasa uygun, kesralı formda olan “وسادة” kelimesinin, “إسادة” şekline dönüşmesinin ise yine kıyâsî veya semâ'a bağlı bir kullanım olduğunu belirtmektedir.¹¹⁵²

Yer verilen örneklerin benzerleri, Heytemî'nin eserlerinde oldukça yoğun bir şekilde bulunmaktadır. Ancak birbirinden farklı olarak nakledilen bu misallerin, Heytemî'nin kelime tahlili bağlamında şerhçiliği hakkında genel bir kanaat oluşturduğu için verilen örneklerle yetinmek uygun görünmektedir. Burada aktarılanlar, Heytemî'nin hadis şerhinde kelime tahliline verdiği önemi ve bu konudaki yetkinliğini göstermektedir.

3.2.2. Gramer Analizi

Şerh edebiyatı kapsamında telif edilmiş eserlerde ele alınan hadis metnlerinin cümlelere, cümleleri ise öğelerine ayırarak incelenme metodu, hadis şarihleri tarafından sıklıkla tercih edilen yöntemlerdendir. Bu şekilde uygulanan gramer analizleri ile kelime ve cümleler arası bağlantılar saptanarak, rivayet metnlerinin manasını en doğru şekilde tespit etmek hedeflenmektedir.¹¹⁵³ Bahsi geçen gramer tahlilleri Heytemî'nin *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât* şerhine nisbeten, *el-Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'în* isimli şerhinde daha yoğun bir şekilde görülmektedir.

¹¹⁵⁰ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 191.

¹¹⁵¹ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 6 (No. 3208); "Kader", 1 (No. 6594); "Tevhîd", 28 (No. 7454); Müslim, "Kader", 1 (No. 2643); Ebû Dâvûd, "Sünne", 17 (No. 4708); Tirmizî, "Kader", 4 (No. 2137); İbn Mâce, "İmân", 10 (No. 76); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/125 (No. 3624), 7/48 (No. 3934), 7/169 (No. 4091).

¹¹⁵² Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 199-200.

¹¹⁵³ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 84.

Heytemî'nin de telif etmiş olduğu eserlerde, cümle içinde yer alan öğelerin anlamsal ilişkilerini, i'râblarını, cümle yapılarını, kelâmın belâgat yönünü ve kullanılan dilin özelliklerini tespit etmek gibi çeşitli yöntemleri uyguladığı görülmektedir.

Örneğin, beş vakit namazın, iki Cuma'nın ve iki Ramazan'ın aralarında işlenen küçük günahlara kefâret olması ile ilgili rivayette¹¹⁵⁴ geçen “مُكْفِرَاتٌ” kelimesinin, kendisinden önce yer alan “رَمَضَانَ إِلَى رَمَضَانَ”, “الْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ”, “الصَّلَاةُ الْخَمْسُ”, mübtedâlarına haber konumunda olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca “الْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ”, “رَمَضَانَ إِلَى رَمَضَانَ” tamlamalarındaki “إِلَى” harfî cerinin, gizli bir fiile müteallık olduğunu beyân ederek “يُنْتَهِي تَكْفِيرُهُ” şeklinde cümleyi takdîr etmektedir. Ardından “لَمَّا” harfinin “هُنَّ” kelimesiyle alakalandığını ifade ederek, “بَيْنَهُنَّ” sözcüğünde yer alan “هُنَّ” zahirinin “بين كل صلاتين من الخمس و بين الجمعةين وبين الرمضانيين” şeklinde mercîni açıklamaktadır. Ayrıca bu zamir için yapmış olduğu açıklamayı da sarîh ifadelerle geçen farklı bir rivayetten¹¹⁵⁵ aldığını beyân ederek gramer analizinde metin dışı bilgilerden yararlandığını da göstermektedir. Bununla birlikte metnin son bölümünde, “إِذَا اجْتَنَبَ الْكَبَائِرَ” şeklinde yer alan şart cümlesinin cevabının ise, metnin baş tarafının anlam bakımından delalet ettiği için gizli olduğunu aktarmaktadır.¹¹⁵⁶

Yer verilen bu örnekte, Heytemî'nin yapmış olduğu gramer tahlili oldukça önemlidir. Çünkü rivayet metnini bu şekilde analiz ederek okumak, kastedilen manayı çok daha iyi anlamayı sağlayacaktır.

Bir başka örnekte Heytemî, Cibrîl hadisi olarak bilinen rivayetin¹¹⁵⁷ şerhinde harflerin, kelimelerin ve cümle yapılarının gramer tahlillerini ele almaktadır. Rivayet metninde yer alan “بَيْنَمَا” kelimesinin بَيْن ve مَا harflerinden oluştuğunu belirterek, بَيْن sözcüğünün ardından gelen مَا harfinin muzâaf ileyh konumunda olduğunu ve gelecek kelimenin alması gereken kesra harekesinin de yerine geçtiğini ifade etmektedir. Ayrıca بَيْنَمَا kelimesi, şart manası taşıdığı için ardından gelen cümle veya mastar kalıplarının, fiil anlamları ile değerlendirilmesi gerektiğini beyan etmektedir. O zaman “بينما نحن جلوس” şeklindeki ifadede yer alan mastar kalıbındaki “جلوس” sözcüğü, fiil manasına gelerek, “Biz Hz. Peygamber ile beraber oturuyorken...” şeklinde anlaşılmalıdır. Rivayetin devamında gelen “عِنْدَ” kelimesinin ise mebnî bir mekân zarfı olduğunu ve مِنْ dışında herhangi bir cer

¹¹⁵⁴ Müslim, “Tahâret”, 16 (No. 233); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/333 (No. 8715), 15/106 (No. 9197), 15/208 (No. 9356); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 2, 10/315 (No. 20759).

¹¹⁵⁵ Rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/30 (No. 7129).

¹¹⁵⁶ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mışkât*, 3/4-5.

¹¹⁵⁷ Buhârî, “İlim”, 6 (No. 63); Müslim, “İmân”, 1 (No. 8).

harfinin önüne gelemeyeceğini aktarmaktadır. Ayrıca “لدى” kelimesi, kişinin yalnızca yanında bulunan mal varlığını kapsarken “عند” sözcüğünün ise yanında olanı ve olmayanı içerdiğini belirterek daha geniş bir anlama sahip olduğunu ifade etmektedir. Sonrasında gelen “إذ” harfinin ise mebnî bir zaman zarfı olduğunu ve ardından gelecek iki cümleye izafe edileceğini belirtmektedir. Bununla beraber kendisinden sonra ما hafinin gelmesi durumunda şart anlamı taşıyacağını ifade etmektedir. Ayrıca cümle içindeki konumuna göre bedel, mef’ûl, ta’lîliyye ve müfâce’e gibi çeşitli formlarda gelebileceğinden bahsederek bazı ek bilgiler de vermiş olmaktadır.¹¹⁵⁸

Heytemî’nin gramer tahlilinden faydalanmak sûretiyle hadislerin farklı varyantları arasında sahih olanı tespit etme çabası da görülmektedir. Bu meseleye örnek olarak, “Sizler, kurban keseceğiniz zaman güzelce kesin. Bıçağınızı keskinleştirin ve hayvanı rahatlatın.”¹¹⁵⁹ şeklindeki rivayeti ele almaktadır. Sahih kaynaklarda, şerhlerde ve fakihlerin eserlerinde Arapça metin olarak “وليرح” şeklindeki “vâv” harfi ile aktarımının yaygın olduğunu belirtmektedir. Ancak bazılarının birtakım Müslim nüshalarından hareketle “فليرح” şeklinde “fâ” harfi ile naklettiklerini de ifade etmektedir.¹¹⁶⁰

Heytemî, atıf harfleri olduğunu belirttiği bu iki harfin farklı fonksiyonlarının bulunduğunu ifade ederek bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Hadisin baş tarafında yer alan kurban kesiminin güzelce yapılmasına dair olan sözün genel bir emir olduğunu vurgulayarak, bıçağı keskinleştirmeyi ve rahatlamayı içine alacağı gibi, hayvanı kibleye çevirmeyi, besmele çekmeyi, ibadet niyeti yapmayı ve hayvanları bize nimet olarak lütfettiği için Allah’a şükretmeyi de kapsamaktadır. Bu sebeple hadiste zikredilen iki maddenin ve yukarıda açıklanan diğer unsurların, güzelce yapılmasının istendiği fiiler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini beyan ederek, has olan bu maddelerin daha umumi olan güzel yapmak fiiline atfedildiğini ifade etmektedir. Bu sebeple de hadisin mutlaka “vâv” harfi ile rivayet edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü hususi maddelerin, umûmî bir ifadeye atfedilmesinin, Arap dilinin kuralları gereği ancak “vâv”

¹¹⁵⁸ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 140-141.

¹¹⁵⁹ Müslim, “Sayd”, 57 (No. 1955); Tirmizî, “Diyât”, 14 (No. 1409); Ebû Dâvûd, “Dahâyâ”, 12 (No. 2815); Nesâî, “Dahâyâ”, 21 (No. 4405); İbn Mâce, “Zebâih”, 3 (No. 3170); San’ânî, *el-Musannef* 2, 4/492 (No. 8603); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/336 (No. 17113); Dârimî, *es-Sünen*, 2/1254 (No. 2013); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr* 2, 7/274 (No. 7114).

¹¹⁶⁰ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 63.

harfi ile gerçekleşebileceğini, “fâ” harfinde ise böyle bir özelliğin bulunmadığını nakletmektedir.¹¹⁶¹

Heytemî, rivayet metinlerini değerlendirirken belâgat ilminin öğretilerinden de yararlanarak metnin en doğru manasını tespit etmeye çalışmaktadır. Örneğin; بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ “İslâm beş esas üzerine binâ edildi...”¹¹⁶² hadisini, belâgat ilmini kullanarak değerlendirmektedir. Burada, belâgat ilminin üç başlığından birisi olan beyânın altındaki mecaz konusu kapsamında incelenen istiâre sanatından faydalanmaktadır. Rivayette yer alan “binâ etmek” fiilinin normalde somut maddeler için kullanılırken burada soyut kavram olan İslâm için kullanılmıştır. Burada İslâm, yıkılmaz sağlam bir yapıya, ardından zikredilen şartlarının ise bu yapının güçlü sütunlarına benzetilmek suretiyle istiâre-i mekniyye’nin (kapalı istiâre) yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca “binâ etmek” fiilinin doğrudan İslâm kelimesine izafe edilmesinin ise istiâre-i tahyîliyye¹¹⁶³ olduğunu ifade etmektedir.

Zikredilen örnekler neticesinde Heytemî’nin hadis şerhçiliğinde gramer tahliline önem verdiği ve bu konuda yetkinliğinin olduğu söylenilebilir.

3.2.3. Metin İçi ve Dışı Bilgilerden Yararlanma

Heytemî, rivayetlerin doğru anlamlarını tespit etmeye çalışırken metin içi ve metin dışı bilgilere müracaat etmektedir. Ancak genellikle anlam tespitinde, metin içi bilgilere öncelik verildiği görülmektedir. Örneğin yine Cibrîl hadisinde¹¹⁶⁴ geçen “*Gelen şahsı bizden hiç kimse tanııyordu.*” ifadesini açıklarken, orada bulunan insanların birbirlerini bildiklerini ve gelen kişiyi de daha önce hiç görmedikleri için tanıyamadıklarını, dolayısıyla genellikle Dihye el-Kelbî sûretinde gelen Cebrâîl’in bu sefer farklı bir şekilde görüldüğünü beyan etmektedir. Ayrıca sahabenin gelen şahıs hakkında uzun yoldan geldiği ancak üzerinde sefer alametinin bulunmadığına dair ifadeleri ile sorduğu basit sorulara bakarak Medine ehlinde olamayacağını bildirmektedir. Heytemî, rivayet metninde geçen bütün bu bilgileri referans göstererek sahabenin, gelen şahsı bizzat gördüklerini savunmaktadır. Ancak rivayetin, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde¹¹⁶⁵

¹¹⁶¹ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 64.

¹¹⁶² Buhârî, “İmân”, 1 (No. 8); Müslim, “İmân”, 19 (No. 16); Tirmizî, “İmân”, 3 (No. 2609); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/417 (No. 4798).

¹¹⁶³ Mecâz ve istiâre konuları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Oğuz Et, *Klasik Belâgatte Mecâz ve Mecâzî Anlatım* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹¹⁶⁴ Müslim, “İmân”, 1 (No. 8).

¹¹⁶⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/400-401 (No. 17167).

geçen farklı bir varyantında ise sahabenin, Hz. Peygamber'in söylediklerini duymalarına rağmen, gelen şahsı görmediklerine dair ifadelerin yer aldığını belirtmektedir. Fakat Heytemî iki farklı tarikten Hz. Ömer'in rivayeti olan ve sahabenin gelen kişiyi gördüklerine işaret eden aktarımın daha sahih olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁶⁶ Bu rivayeti tercih ederek de onu gördükleri sonucunu çıkarmaktadır. Burada Heytemî'nin metin içi bilgilere bakarak rivayetin doğru anlamını tespit etme çabası görülmektedir.

Heytemî'nin hadislerin doğru anlamını tespit etme yöntemlerinden birisi de metin dışı bilgilerden yararlanma metodudur. Örneğin, yine manevî tedavi amacıyla Fatiha Sûresi'nin okunmasıyla alakalı bir hadisi¹¹⁶⁷ naklettikten sonra bu konuda tecrübe edilmiş bir olaya yer vermektedir. Heytemî'nin aktardığı olaya göre Iraklı bir alim küçük yaşlarında iken göz kapağında oluşan bir bezeden rahatsızlık çekmekte idi. Yıllarca bu problemi yaşadıkdan sonra rüyasında abdest esnasında Fatiha Sûresini okuyarak şifa talep etmesi gerektiğini gördü. Bir süre abdest esnasında tedavi amacıyla Fatiha okumaya devam etti. Bir gün yüzünü yıkama sırasında bu sûreyi okurken rahatsızlığının kendiliğinden geçerek geriye hiçbir eser kalmadığını belirtmiştir. O günden sonra her türlü rahatsızlıkları için Fatiha okuduğunu ve şifa bulduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶⁸ Heytemî, aktardığı bu olay ile hadisleri değerlendirmede yaşanan tecrübeleri önemsedğini göstererek, rivayetin anlamını metin dışı bir bilgi ile destekleme gayretine girmektedir.

Bir başka örnek olarak Heytemî, “İslâm beş esas üzerine binâ edilmiştir...”¹¹⁶⁹ rivayetinde yer alan kelime-i şehâdet, namaz, zekat, hac ve oruç maddelerinin yanı sıra cihâd gibi önemli bir farzın zikredilmemesini ele almaktadır. Burada bazı Müslümanların katılımıyla belirli özürlü olan kişilerden düşmesi yönüyle cihadın, bu beş şeyden ayrıldığı yönünde belirtilen görüşü aktarmaktadır. Bu bakımdan bazı alimler, İslâm'ın bina edildiği beş madde farz-ı ayn iken cihadın farz-ı kifâye olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca Heytemî, Mekke'nin fethi sonrasında cihad farziyyetinin kaldırıldığı görüşünü de bildirmektedir. Bunun yanında cihadın farziyyetinin, Hz. İsa'nın nüzûlü sonrasında

¹¹⁶⁶ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 142.

¹¹⁶⁷ Buhârî, “İcâre”, 16 (No. 2276), “Fezâilü'l-Kur'ân”, 9 (No. 5007), “Tıbb”, 32 (No. 5736), “Tıbb”, 38 (No. 5749); Müslim, “Selâm”, 65, 66 (No. 2201); Ebû Dâvûd, “İcâre”, 2 (No. 3418), “Tıbb”, 19 (No. 3900); Tirmizî, “Tıbb”, 20 (No. 2063, 2064); İbn Mâce, “Ticârât”, 7 (No. 2156); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/5 (No. 10985), 17/124 (No. 11070), 17/487 (No. 11399), 18/50 (No. 11472), 18/311 (No. 11787).

¹¹⁶⁸ Heytemî, *Zikru'l-âsâri'l-vâride* 2, 27.

¹¹⁶⁹ Buhârî, “İmân”, 1 (No. 8); Müslim, “İmân”, 19 (No. 16); Tirmizî, “İmân”, 3 (No. 2609); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/417 (No. 4798).

yeryüzünde yalnızca Müslümanların kalması sonucunda düşeceği, ancak İslâm'ın üzerine binâ edildiği bu beş esasın ise kıyamete kadar devam edeceği şeklindeki cevapları da nakletmektedir.¹¹⁷⁰ Heytemî, bu rivayeti değerlendirirken alimlerin bildirmiş oldukları fetva niteliğindeki görüşleri aktararak metin dışı bilgilerden yararlanmıştır.

Heytemî, rivayetlerde geçen genel ve üstü kapalı ifadeleri farklı rivayetlerden derlemiş olduğu örneklerle açıklayarak da metin dışı bilgilerden yararlanma metodunu kullanmaktadır. Örneğin “*Dinden olmayan bir şeyi her kim ihdâs ederse, o şey kabul edilmez.*”¹¹⁷¹ rivayetini naklettikten sonra dinden olmayan şeyleri farklı nakillerle örneklemektedir. Misal olarak, dinde asla yeri olmayan ve insanın kendi bedenine zulmedeceği bir uygulama olarak kabul edilen sürekli ayakta ve güneşte durmayı nezretmenin yanlışlığını aktarmaktadır. Bu örneği ise oturmamayı, gölgelenmemeyi, konuşmamayı ve sürekli oruç tutmayı adayan bir adamın Hz. Peygamber tarafından tasvîb edilmemesini içeren rivayetten¹¹⁷² hareketle açıklamaktadır.¹¹⁷³

Yukarıda aktarılan örnekler neticesinde Heytemî'nin hadisleri şerh ederken metin içi ve metin dışı bilgileri etkin olarak kullandığı görülmektedir.

3.2.4. İçerik ve Üslûp Benzerliğinden Yararlanma

Şarihler, hadisleri açıklarken kelime ve gramer tahlilleri yaparak doğru anlamı tespit etmektedirler. Ancak doğru anlamı tespit edilen kelime ve cümlelerle ne kastedildiği konusu ise daha farklı görülmektedir. Kelimelerin içinde bulunduğu cümlenin siyâk ve sibâkına göre anlamları değişkenlik gösterdiği gibi, cümlelerin de içinde yer almış olduğu metinlere göre manaları şekillenmektedir. Bu sebeple hadislerin içermiş olduğu anlam bütünlüğünü, ahkâmı ve incelikleri kavrayabilmek için metinlerin bütüncül olarak değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bundan dolayı şarihler, hadis metinlerinden tespit edilen delaletleri teyit edebilmek amacıyla, Kur'ân, hadis, sahabe, tabiin ve alimlerin sözleri gibi çeşitli unsurlardan yararlanmışlardır. Özellikle Kur'ân ve hadis ile hadislerin

¹¹⁷⁰ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 190.

¹¹⁷¹ Buhârî, “Sulh”, 5 (No. 2697); Müslim, “Ekdiyye”, 17 (No. 1718); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4606); İbn Mâce, “İmân”, 2 (No. 14); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/507 (No. 24450), 42/61 (No. 25128), 42/299 (No. 25472); Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/402 (No. 4534).

¹¹⁷² Buhârî, “Eymân ve'n-nüzûr”, 31 (No. 6704); Ebû Dâvûd, “Eymân ve'n-nüzûr”, 23 (No. 3300); İbn Mâce, “Keffârât”, 21 (No. 2136); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 10/230 (No. 4385); Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/284 (No. 4323).

¹¹⁷³ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 221.

kendi içerisinde umum-husus, mutlak-mukayyed ve nâsih-mensûh gibi konular söz konusu olduğundan, bütünsel yaklaşım bir zorunluluk olarak görünmektedir.

İçerik ve üslûp benzerliğini esas alan bu metot uygulanırken ayet, hadis ve sahabe sözleri gibi çeşitli unsurlardan yardım alınmaktadır. Bu yöntemde, birbirine benzetilen metinlerin içerik/muhteva yahut üslûp bakımından benzerliklere sahip olması yeterli görülmektedir. Birbirinden farklı bağlamlarda varit olması veya çeşitli tasarruflara maruz kalmış olmalarına değinilmemektedir. Bu durum ise şarihlerin, rivayet metinleri ile alakalı sahip oldukları tarih üstü algılarının bir sonucu olarak ifade edilmektedir.¹¹⁷⁴

Şerh edebiyatında ayet-hadis ve hadis-hadis arasındaki benzerliklerden yararlanılarak, metinlerin doğru anlamlarını tespit etme çabası ile sıklıkla karşılaşılmalıdır. Heytemî'nin de hadisleri açıklarken bu muhteva ve üslûp benzerliklerinden faydalandığı görülmektedir. Ayrıca onun da bu metodu uygularken, rivayetlerin bağlamlarına ve geçirdikleri çeşitli tasarruflara değinmemiş olması, tıpkı hadis şarihleri gibi metinler için tarih üstü bir algıya sahip olduğunun göstergesidir. Burada, Heytemî'nin bahsedilen yöntemi uygulayarak rivayet metinlerini şerh etme çabasına değinilecektir.

3.2.4.1. Kur'ân'dan Faydalanma

İçerik ve üslûp benzerliğinin esas alındığı bu metotta, ele alınan rivayetin muhteva ve üslûp olarak uygunluk göstermiş olduğu ayetlere müracaat edilmektedir.¹¹⁷⁵ Bu yöntemi eserlerinde kullanan Heytemî'nin de hadisleri şerh ederken ayetlere sık sık başvurduğu görülmektedir.

Örneğin Heytemî, “Benim hayatım sizin için hayırlıdır... ölümüm de sizin için hayırlıdır...”¹¹⁷⁶ rivayetini ele alırken, metinde geçen خير “daha hayırlıdır” anlamını içeren tafdîl sîgasının, genel kullanımının dışında varid olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeden yalnızca “hayırlıdır” şeklinde, efdaliyet içermeyen bir mana anlaşılması gerektiğini beyan etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in, yaşamı veya vefatı hususunda birinin diğerinden daha hayırlı olduğu şeklinde bir okumanın yanlış olacağını, bilakis her iki durumun da ümmeti için farklı hayırlar içerdiğini savunmaktadır. Rivayetle ilgili bu yorumu yaparken;

¹¹⁷⁴ Türkan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 98.

¹¹⁷⁵ Türkan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 98.

¹¹⁷⁶ Bezzâr, *el-Müsneid*, 5/308 (No. 1925); Ayrıca bkz. Heysemî, *Mecma' u 'z-zevâ'id*, 9/24 (No. 14250).

“O halde ateşe atılan mı hayırlıdır, yoksa kıyamet gününde güven içinde gelen mi?”¹¹⁷⁷ ve “O günde cennete gidecekler için kalınacak yerlerin hayırlı olanı, istirahat yerlerinin en güzeli verilmiş olacaktır.”¹¹⁷⁸ ayetlerinde yer alan خير kelimesinin kullanımını örnek göstermektedir. Bu ayetlerde geçen خير sözcüğünün de genel kullanımı olan efdaliyet anlamının dışında kullanılmış bir tafdîl sîgası olduğunu belirtmektedir. Burada Heytemî’nin, iki ayetin üslûbundan yararlanarak rivayetin doğru anlamını tespit etme çabasına girdiği görülmektedir.¹¹⁷⁹

Heytemî’nin, ayetlerin üslûbundan yararlanma yöntemine müracaat etmesine, Hz. Peygamber’in, namaz içerisindeki kavme ve celselerini anlatan rivayeti¹¹⁸⁰ incelemesi örnek olarak verilebilir. Rivayet metninin birçok varyantında “نقول” şeklinde yer alan muzâri fiilin nasbeli okunduğunu belirtmektedir. Halbuki buradaki muzâri fiil, mâzi fiil anlamı taşıdığı için raf’alî okunması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır. Ancak Heytemî, buradaki muzârinin, mâzi yerine ikame edilmesini, anlatılan olayı şuan yaşanıyor muşçasına zihinde canlandırma amacına hizmet ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca rivayetin bu şekilde kullanılmasını “...Onlar öyle ağır yoksulluk ve zorluklar yaşamışlardı, öylesine sarsılmışlardı ki peygamber ve yanında bulunanlar, “Allah’ın yardımı ne zaman gelecek?” diye sormaya başlamışlardı...”¹¹⁸¹ ayetinde geçen nasbeli “يَقُولُ” kelimesine benzeterek, mâzi yerine kullanılan muzâri fiillerin, yaşanan olayları muhatabın zihninde canlandırmasının yanında, bahsedilen olaydan ders çıkarabilmek gibi faydalarının olduğunu da beyan etmektedir.¹¹⁸²

Bir başka örnekte Heytemî, büyük günahlardan sakınıldığı takdirde bazı amellerin küçük günahları örteceği yönündeki hadisi, aynı manayı içeren bir ayetle açıklamaktadır. Özellikle hadis metninin son bölümünde cevapsız olarak yer alan “إِذَا اجْتَنَّبَ الْكَبَائِرَ” şeklindeki şart cümlesinin cevabını, “Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz...”¹¹⁸³ şeklindeki ayetle açıklamayı tercih etmiş¹¹⁸⁴ ve bu rivayeti, aynı anlamdaki bir ayete

¹¹⁷⁷ el-Fussilet, 41/40.

¹¹⁷⁸ el-Furkân, 25/24.

¹¹⁷⁹ Heytemî, *el-Fetâva’l-hadîsiyye*, 117.

¹¹⁸⁰ Müslim, “Salât”, 196 (No. 473); Ebû Dâvûd, “İstiftâhi’s-salâh” 32 (No. 853); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/93 (No. 12653), 20/375 (No. 13104), 21/199 (No. 13577).

¹¹⁸¹ el-Bakara, 2/214.

¹¹⁸² Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 4/5.

¹¹⁸³ en-Nisâ, 4/31.

¹¹⁸⁴ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 3/4-5.

benzeterek cümle yapısını da benzer formda değerlendirmiştir.¹¹⁸⁵ Burada Heytemî'nin, ayetin muhtevassından yararlanarak rivayetin doğru anlamını tespit etme yöntemini kullandığı görülmektedir.

Heytemî, rivayet metinlerinin farklı anlamlara ihtimali olduğu bazı meselelerde, ise yine Kur'an'dan destek alarak doğru manayı tespit etme çabasına girdiği görülmektedir. Örneğin; anne karnındaki bebeğin oluşum sürecini konu edinen bir rivayeti¹¹⁸⁶ değerlendirirken "mudga" (şekilsiz et parçası) aşamasının tamamlanması ile ruh üflenmesini ele almaktadır. Hadis metninin zahirine bakıldığında mudga halindeyken ruh üflenmiş olabileceği vehmine kapılma ihtimali olsa da "...*Nihayet onu bambaşka bir varlık halinde inşa ediyoruz.*"¹¹⁸⁷ ayetinin, insan şekline büründükten sonra ruhun üflendiğine işaret ettiğini ve rivayetin de bu şekilde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.¹¹⁸⁸

Bu konuya diğer bir örnek olarak Heytemî'nin, "*Dikkat edin! Bedende bulunan bir et parçası vardır. O düzgünse bütün beden sağlam olur. Eğer o fesâda uğrarsa bütün beden bozulur.*"¹¹⁸⁹ rivayeti kapsamındaki değerlendirmeleri aktarılabilir. Heytemî, bu cümlelerin açıklamalarını yaparken, kalbi toprağa, organları ise bitkilere benzetmektedir. Yani toprak verimli olursa vereceği mahsulün de iyi olacağını ifade etmektedir. Bu yorumunu da "*Güzel olan beldelerin bitkileri de güzel olur. Fakat verimsiz olan yerlerden ancak faydasız ürünler çıkar.*"¹¹⁹⁰ ayetinin muhtevasıyla desteklemeye çalışmaktadır.¹¹⁹¹

Rivayet metinlerinin ayetlerle açıklanması konusu işlenirken, benzer bir konuya daha değinmekte yarar vardır. Rivayetleri açıklarken ayetlerle istişhâd metodunu kullanan Heytemî'nin, bazen de ayetleri, benzer içeriğe sahip rivayetlerle desteklemeye çalıştığı görülmektedir.

Örneğin, İslâm ve Müslümanlık kelimelerinin yalnızca bu ümmete aidiyeti veya geçmiş ümmetler ile ortak bir isim olmaları hususu ilim insanları arasında görüş

¹¹⁸⁵ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 3/4-5.

¹¹⁸⁶ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 6 (No. 3208); "Kader", 1 (No. 6594); "Tevhîd", 28 (No. 7454); Müslim, "Kader", 1 (No. 2643); Ebû Dâvûd, "Sünne", 17 (No. 4708); Tirmizî, "Kader", 4 (No. 2137); İbn Mâce, "İmân", 10 (No. 76); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/125 (No. 3624), 7/48 (No. 3934), 7/169 (No. 4091).

¹¹⁸⁷ el-Mü'minûn 23/14.

¹¹⁸⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 202.

¹¹⁸⁹ Buhârî, "İmân", 37 (No. 52); Müslim, "Müsâkât", 107 (No. 1599); İbn Mâce, "Fiten", 14 (No. 3984); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/324 (No. 18374).

¹¹⁹⁰ el-A'râf 7/58.

¹¹⁹¹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 248.

ayrılıklarına neden olmuştur. İsmi, genelleştirenler olduğu gibi yalnızca bu ümmete ve geçmiş ümmetlerin peygamberlerine özel olduğunu savunanlar da bulunmaktadır.¹¹⁹² Heytemî ise genelleme yapanların karşısında durmaktadır. Ona göre bu isimler Hz. Peygamber'in ümmeti ile geçmiş ümmetlerin peygamberlerine özeldir. Bu hususu delillendirirken *müslimîn* kelimesinin geçtiği bazı ayetleri¹¹⁹³ kullanmaktadır.¹¹⁹⁴ Bununla beraber delil olarak sunduğu ayetleri bazı hadisler zikrederek destekleme çabasına girmektedir. Bu isimlerle ilgili Hz. Peygamber'in, açıkça kendi ümmeti için kullanıldığına dair ifadelerini içeren rivayetleri¹¹⁹⁵ aktarmaktadır. Ayrıca İslam'ın şartlarını konu edinen bazı hadis rivayetlerini¹¹⁹⁶ değerlendirerek yine İslâm ve Müslüman isimlerinin bu ümmete özel olduğunu savunmaktadır. Çünkü rivayetlerde geçen şartların, önceki dinlere mensup insanlara emredilmediğini, yalnızca peygamberlere ve bu ümmete belirlenen şartlar olduğunu tespit etmektedir.¹¹⁹⁷

Söz konusu açıklamalara bakıldığında Heytemî'nin hadisleri, Kur'an'la, Kur'an'ı da hadislerle açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Bu durum onun Kur'an ve sünneti bir bütün olarak değerlendirebildiğini göstermektedir.

3.2.4.2. Hadislerden Faydalanma

Şarihlerin, hadisleri şerh ederken kullanmış oldukları bir diğer yöntem ise birbirini açıklayan farklı hadisleri zikretme metodudur. Böylelikle hadislerin iç bütünlüğünden de yararlanmış olmaktadır. Burada Heytemî'nin şerhlerinden konuya dair tespit edilen bazı örneklere yer verilecektir.

¹¹⁹² Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *İtmâmü'n-ni'meti fî ihtisâsî'l-İslâm bi-hâzihi'l-ümme*, nşr. Hâlid Abdülkerîm Cum'a, Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir (Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Gurûbâ, 1408/1988), 13 vd.

¹¹⁹³ Bkz. el-Bakara, 2/128; el-Mâide, 5/3; el-Hac, 22/78; ez-Zâriyât, 60/35-36.

¹¹⁹⁴ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 126-128.

¹¹⁹⁵ Nesâî, "Seyr", 176 (No. 8815), "Sûretü'l-Hac", 6 (No. 11286); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/404 (No. 17170), 29/335 (No. 17800); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/327 (No. 31802); Ayrıca bkz. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr el-Bûsîrî, *İthâfü'l-hıyere bi-zevâ'idî'l-mesânîdi'l-aşere*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420-1999), 7/347-348; Askalânî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 17/111.

¹¹⁹⁶ Buhârî, "İmân", 36; Müslim, "İmân", 5, 6, 7 (No. 9, 10); Nesâî, "İmân", 6 (No. 4991); İbn Mâce, "İmân", 9 (No. 64); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/157 (No. 30309); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/304 (No. 9501); Ebû Yâ'lâ, *el-Müsned*, 1/400 (No. 523); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/511 (No. 3753); Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 1/379.

¹¹⁹⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 128.

Bu konu ile ilgili yine Heytemî'nin, uzunca şerh etmiş olduğu Cibrîl hadisi¹¹⁹⁸ bağlamındaki yorumları ele alınabilir. Bu bağlamda, rivayette geçen “وضع كفيه على فخذيه” “*Gelen şahıs ellerini dizleri üzerine koydu.*” ifadesinde yer alan zamirin Hz. Peygamber’e rücû ettiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla gelen misafirin ellerini kendi dizlerine değil, Hz. Peygamber’in dizleri üzerine koyduğunu belirtmektedir. Nereye rücû ettiği bilinmeyen zamirin Hz. Peygamber’e döndüğünü açıklayan Heytemî, bu görüşünü ise Nesâî’de açık ifade ile yer alan farklı bir hadis¹¹⁹⁹ ile delillendirmektedir.¹²⁰⁰ Bu şekilde Heytemî’nin hadislerde geçen belirsiz ifadeleri farklı hadislerle açıkladığı ve hadislerin iç bütünlüğüne hakim olduğu görülmektedir.

Bu konuya bir diğer misal olarak Heytemî’nin, “*Güzel söz sadakadır.*”¹²⁰¹ şeklindeki hadis bağlamında yapmış olduğu yorumlar ele alınabilir. Heytemî, insanın yapacağı zikirleri, kendisi ve başkaları için yapacağı duaları, selam verip almayı, hak edeni övmeyi, güzel ahlak ile insanlara muamele etmeyi ve bunlar gibi muhatabın gördüğü veya duyduğu zaman hoşnut olacağı her bir maddeyi güzel söz kapsamında değerlendirmektedir. Yapmış olduğu bu şerhi ise “*Mü’min kardeşini güler yüzle karşılamak bile olsa hiçbir iyiliği küçük görme.*”¹²⁰² rivayetinin muhteva benzerliğinden faydalanarak teyit etmeye çalışmaktadır.¹²⁰³

Farklı bir örnekte ise Heytemî, “*Sizlere kabir ziyaretini yasaklamıştım. Artık ziyaret edebilirsiniz...*”¹²⁰⁴ şeklindeki rivayeti yorumlamaktadır. Heytemî, bu hadisi değerlendirirken önceki hükmün nesh olduğunu belirtirerek, “*Sizden biriniz kabirlere uğradığında selam verirse, mezardakiler haberdar olur ve selamına karşılık verir.*”¹²⁰⁵ rivayeti ile desteklemektedir. Burada farklı bir hadisin muhteva benzerliğini, yeni gelen hükme teşvik anlamında değerlendirmektedir.¹²⁰⁶

¹¹⁹⁸ Müslim, “Îmân”, 1 (No. 8); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (No. 4695); İbn Mâce, “Îmân”, 9 (No. 63); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 1/314 (No. 184), 1/434 (No. 367); İbn Huzeyme, *es-Sahîh* 2, 4/127 (No. 2504).

¹¹⁹⁹ Nesâî, “el-Îmân ve şerâi’ihî”, 6 (No. 4991).

¹²⁰⁰ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 143.

¹²⁰¹ Buhârî, “Cihâd”, 127 (No. 2989); Müslim, “Zekât”, 56 (No. 1009); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 13/472 (No. 8111); 13/512 (No. 8183).

¹²⁰² Müslim, “Birr ve’s-sıla”, 144 (No. 2626); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 35/408 (No. 21519).

¹²⁰³ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 450.

¹²⁰⁴ Müslim, “Cenâiz”, 106 (No. 977); Tirmizî, “Cenâiz”, 60 (No. 1054); Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 81 (No. 3235); Nesâî, “Cenâiz”, 100 (No. 2032); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 2/397 (No. 1236); Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 1/532 (No. 1391).

¹²⁰⁵ Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/135 (No. 3175); İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 10/380 (No. 2592); 27/65 (No. 3174).

¹²⁰⁶ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 6/171-172.

Zikredilen örneklere bakıldığında şerhçilik kapsamında Heytemî'nin hadislerin iç bütünlüğünden yararlanmaya da önem gösterdiği ifade edilebilir.

3.2.4.3. Sahâbe, Tâbiîn ve Alimlerin Sözlerinden Faydalanma

Hadis şarihleri, rivayetleri şerh ederken sahabe ve tabiîn sözlerine de başvurumaktadırlar. Zaten sahabiler, bizzat Hz. Peygamber'in öğrencileri olmaları nedeniyle hadisleri ilk kaynağından işiten ve gerektiğinde merak ettikleri soruları bizzat Hz. Peygamber'e sorarak öğrenme imkanına sahip nesil olarak ilim dünyasında önemli bir yere sahiptirler. Bununla beraber ayetlerin nüzûl ve hadislerin ise vurûd sebeplerine canlı tanık olabilmeleri, daha sonraki nesiller için asla mümkün olmayacak bir ayrıcalıktır. Zaten kendileri de içinde bulundukları bu nimetin farkına vararak, ilim ve hadis öğrenmek için son derece gayret göstermişlerdir.¹²⁰⁷ Ayrıca şarihler, hadis şerhlerinde sahabenin talebeleri olan tabiîn tabakasının sözlerinden ve muhtelif alimlerin görüşlerinden de sıklıkla yararlanmışlardır. Dolayısıyla Kur'ân ve sünnetin ardından sahabe ile tabiîn başta olmak üzere çeşitli devirlerde yaşamış yetkin alimler de her zaman başvuru kaynağı olmuşlardır.

Diğer şarihler gibi Heytemî de hadis şerhinde sahabe ve tabiîn sözlerine başvurumaktadır. Heytemî'nin, sahabe sözlerinden faydalanarak hadisleri şerh etmesine örnek olarak, "*Hz. Peygamber sabah namazını cemaatle herkese kıldırırdı. Namazın ardından kadınlar tesettürlerine dikkat ederek mescidden ayrılırlardı. Karanlıktan dolayı kimse onları görmez ve tanıyamazdı.*"¹²⁰⁸ şeklindeki rivayet hakkındaki değerlendirmeleri ele alınabilir. Heytemî, hadisin açıklamasını yaparken, Hz. Peygamber zamanından daha sonraki dönemlerde alimlerin bu durumu hoş karşılamadıklarını ifade etmektedir. Yani kadınların, güvensiz ve tehlikeli bir ortamda namaz için bile olsa mescide gitmelerinin doğru bulunmadığını aktarmaktadır. Ardından da Hz. Aişe'nin: "*Şayet Hz. Peygamber, kendisinden sonra kadınlara olanlardan haberdar olsaydı, onların mescitlere gitmelerini*

¹²⁰⁷ Örnekler için bkz. Buhârî, "İlim", 27 (No. 89); "İlim", 33 (No. 99); "Mezâlim", 26 (No. 2468); Müslim, "Talâk", 34 (No. 1479); Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 65 (No. 3318); Nesâî, "İlim", 3 (No. 5811); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 1/346 (No. 222); 16/417 (No.10713); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 14/384 (No. 6466); Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/141 (No. 233).

¹²⁰⁸ Buhârî, "Ezân", 160 (No. 867); Müslim, "Mesâcid", 230 (No. 645); Tirmizî, "Salât", 2 (No. 153); Ebû Dâvûd, "Salât", 8 (No. 423); Nesâî, "Mevâkî't", 23 (No. 545); İbn Mâce, "Salât", 2 (No. 669); Mâlik b. Enes, "Vukûtü's-salât", 4; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 40/56 (No. 24051).

istememezdi.”¹²⁰⁹ şeklindeki sözünü aktararak, sahabe sözü vesilesi ile hadise farklı bir açıdan bakılmasını hedeflemektedir.¹²¹⁰

Heytemî'nin tabiin sözlerinden yararlanarak hadisleri açıklamasına ise örnek olarak, “*Farzlardan sonra en faziletli namaz gece namazıdır.*”¹²¹¹ rivayeti bağlamındaki ifadeleri ele alınabilir. Bu rivayetten anlaşıldığına göre gece namazı mutlak manada bütün nafilelerden daha üstün bir namazdır. Ancak Heytemî, öncelikle sabah namazının sünnetinin daha faziletli olduğu ile ilgili birtakım rivayetleri¹²¹² aktardıktan sonra üstünlük bakımından ikinci sırada ise akşam namazının iki rekatlık sünnetinin olduğu görüşü nakletmektedir. Bu görüşe sürükleyen sebebin ise Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713): “*Şayet, akşam namazının sünnetini terk etsem, affolunmamaktan korkarım.*”¹²¹³ şeklindeki sözünün olduğunu belirtmektedir. Bu söze dayanarak akşam namazının sünnetinin gece namazından daha üstün olduğunu vurgulamaktadır.¹²¹⁴

Heytemî'nin, alimlerin görüş ve sözlerinden faydalananak rivayetleri değerlendirmesine örnek olarak, “*Namazı, aranızda Kur'ân'ı en iyi okuyan kıldırsın. Şayet kıraat bakımından eşitlik olursa, sünneti en iyi bilen, yine eşitlik olursa, daha önce hicret etmiş olan, denklik bozulmazsa, yaşı daha büyük olan kıldırsın...*”¹²¹⁵ şeklindeki hadis hakkında yaptığı açıklamalar incelenebilir. Heytemî, bu sayılan hususiyetlerin arasında, kıraat ve fıkıh bilgisinin diğer özelliklerin önünde geldiği ile ilgili alimler arasında herhangi bir görüş ayrılığının bulunmadığını belirtmektedir. Ancak bu ikisi arasındaki önceliğin hangisinde olduğu konusunda ihtilaf olduğunu ifade etmektedir. Hanefi alimleri ile bazı Şâfiî ulemasının, hadisin zahirine bakarak kıraat bilgisinin fıkıhtan daha önde olduğu konusundaki görüşlerini nakletmektedir. Mâlik ve Şâfiî'ye göre ise fıkıh bilgisinin kıraatten daha önde olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca kendisinden daha iyi kıraati olanlar

¹²⁰⁹ Buhârî, “Ezân”, 160 (No. 869); Müslim, “Salât”, 144 (No. 445); Ebû Dâvûd, “Salât”, 54 (No. 569); Mâlik b. Enes, “Kıble”, 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 40/469 (No. 24406); 41/149 (No. 24602).

¹²¹⁰ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 3/62-63.

¹²¹¹ Müslim, “Sıyâm”, 202 (No. 1163); Tirmizî, “Salât”, 208 (No. 438); Ebû Dâvûd, “Savm”, 56 (No. 2429); Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 6 (No. 1613); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 13/396 (No. 8026).

¹²¹² Bkz. Buhârî, “Teheccüd”, 25 (No. 1169); Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ”, 96 (No. 725); Tirmizî, “Salât”, 192 (No. 416); Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 56 (No. 1759); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 40/287.

¹²¹³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/16 (No. 5936).

¹²¹⁴ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 5/8.

¹²¹⁵ Müslim, “Mesâcid”, 290 (No. 673); Tirmizî, “Salât”, 60 (No. 235); Ebû Dâvûd, “Salât”, 61 (No. 582); Nesâî, “İmâme”, 4 (No. 780); İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 46 (No. 980); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/388 (No. 3808); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 28/295 (No. 17063); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2, 17/218 (No. 601); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/22 (No. 1085); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/370 (No. 886).

bulunduğu halde Hz. Peygamber'in, Hz. Ebubekir'i imamlık için tercih etmiş olmasını da bu görüşlerine delil olarak sunduklarını bildirmektedir. Devamında ise Heytemî, Nevevî'nin de hadisin zahirine bakarak, kıraati iyi olanın tercih edilmesi gerektiği yönündeki görüşüne yer vermektedir. Bununla beraber Heytemî, bazı alimlerin, kıraati iyi olan ifadesinden, aynı zamanda iyi bir fıkıh bilgisine de sahip olan kişi şeklinde anladıklarını aktarmaktadır. Yani her ikisinin de imamlık vazifesi için vazgeçilmez iki unsur olduğunu ifade etmektedir.¹²¹⁶ Burada Heytemî, mezhep imamları başta olmak üzere çeşitli alimlerin sözleri ile hadisi beyan etmeye çalışmaktadır.

Heytemî'nin, hadis şerhçiliği bağlamında yer verilen bilgi ve örneklerin sonucunda bu alanda yetkin birisi olduğu ifade edilebilir. Rivayetlerin farklı tariklerini zikretme yolları ile kelime, gramer açıklamaları ve farklı metinlerin üslûbundan yararlanarak içerik benzerliğine dair yapmış olduğu şerhler, alana olan hakimiyetini göstermektedir.

3.3. Heytemî'nin Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf Ekseninde Hadisleri Anlaması ve Yorumlaması

Hadislerin, ezberlenip daha sonraki nesillere ulaştırılması kadar, içerdiği bilgilerin doğru bir şekilde anlaşılması da önemlidir. Bu bağlamda muhtelif disiplinler tarafından, farklı anlama ve yorumlama teknikleri geliştirilmiştir. Bu bağlamda hadisler, fakihler, kelimciler ve ehl-i tasavvuf tarafından çeşitli kriterler çerçevesinde yorumlanmıştır. Bu başlık altında Heytemî'nin fıkıh, kelâm ve tasavvuf ekseninde hadisleri anlaması ve yorumlaması incelenecektir.

3.3.1. Heytemî'nin Hadislere Fıkhî Yaklaşımı

Hadis şerhlerinde, fıkhî yorumların genel olarak yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu durumun, özellikle ilk dönem şerh eserlerinde daha da fazla olduğu ifade edilmektedir.¹²¹⁷ Hadislerin şerhlerinde fıkhî yorumların fazla olmasının arka planında bulunan sebep ise genellikle hadislerden çok, onların fıkhını önemseme mantığı bulunmaktadır.

Heytemî de yaşadığı dönem ve sonrasında ilim ehli arasında özellikle Şafîî uleması nezdinde önemli bir konuma sahiptir. Ömrünün büyük bir bölümünü geçirmiş olduğu Hicaz topraklarında Mekke müftüsü olarak anılması da onun fıkıh alanındaki konumu

¹²¹⁶ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 4/294-295.

¹²¹⁷ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 63.

hakkında fikir vermektedir. Yaşadığı dönemde yeni meseleler gündeme geldiğinde çözüm bulması için kendisine sunulur, bazen de alimlerin ihtilafa düştükleri meselelerde onun tercihinə başvurulurdu. Yine o dönemde yaşamış olan alimlerden bazıları, telif etmiş oldukları eserleri ona okuyarak tashih etmesini isterlerdi. Bununla beraber kendisinden sonraki ilim ehli onu, muhakkiklerin sonuncusu olarak kabul etmektedir. Ayrıca Şafî mezhebinin, ondan gelen tarikten alınmış olması da fıkıh sahasında temâyüz ettiğini göstermektedir.¹²¹⁸

Fıkıhî yönelimi ile ön plana çıkmış bir alim olarak Heytemî'nin, fıkıh sahasının en önemli delillerinden birisi olan hadislerle de yoğun bir şekilde ilgilendiği görülmektedir. Çünkü fıkıhta uzmanlık, hadis sahasında da yeterli bir birikime sahip olmayı gerektirmektedir. Bu nedenle rivayetleri açıklarken fıkıhî yorumlarda bulunmasını ve rivayetleri fıkıhî bir dayanak olarak algılamasını kişisel fıkıh formasyonu ile ilintilemek mümkündür.

Sözü edildiği üzere fıkıhî yönelimi ile ön plana çıkmış olan Heytemî'nin, hadis şerhi eserlerinde de fıkıhî yorumlarla karşılaşmaktadır. Heytemî de hadislerle az, fıkıhıyla daha çok mesai harcanması gerektiğine inanan alimler arasında zikredilebilir. Bu bağlamda Heytemî'nin, hadislere etkin olarak fıkıhî yorumlar getirdiği görülmektedir.

Bununla beraber Heytemî'nin fıkıhî yorumlamaları, tamamen özgün değerlendirmeler değildir. Çünkü, “*Benden sonra Ebubekir ve Ömer'e tabi olun.*”¹²¹⁹ rivayetini aktardıktan sonra bu emrin sahabe zamanına yakın dönemlerde yaşayan insanlar için geçerli olduğunu, sonraki süreçte yaşam sürdüren insanların ise mutlaka Hanefî, Şafî, Hanbelî veya Mâlikî mezheplerinden birine uyması gerektiğini belirtmektedir.¹²²⁰ Bu mezheplerin, imamları ve talebeleri tarafından mesele mesele bütün ayrıntılarıyla araştırılarak günümüze kadar ulaştırıldığını belirtmektedir. Fakat kendilerinden önce yaşayanların mezhepleri açısından ise böyle bir durumun söz konusu olmadığından bahsetmektedir.¹²²¹

Heytemî'nin, dile getirmiş olduğu bu düşüncelerinin hadis yorumculuğuna da yansıdığını söylemek mümkündür. Onun bu noktada bağımsız bir hadis-fıkıh ilişkisinden

¹²¹⁸ Varol, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Şafî Fıkıhındaki Yeri ve Önemi*, 115-116.

¹²¹⁹ Tirmizî, “Menâkıb”, 34 (No. 3662); İbn Mâce, “İmân”, 11 (No. 97); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/280 (No. 23245); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/79 (No. 4451).

¹²²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Canikli, *Siyasi Düşüncenin Oluşumunda Hadislerin Rolü -Sünni Hadis Literatüründe Hilafet Problemi-* (Ankara: Fecr Yayın, 2019).

¹²²¹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 474.

ziyade mezheplere bağı olarak getirilecek yorumların daha uygun olduğu kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü rivayetlere yapmış olduğu bireysel yorumlarına bakıldığında, dört mezhebin görüşlerine de yer verdiği, ancak taassuptan uzak bir şekilde de Şafî mezhebinin görüşlerini destekleyen değerlendirme ve tercihlerde bulunduğu görülmektedir.

Burada Heytemî'nin şerhlerinden tespit edilen fikhî yorumlamalara yer verilecektir. Heytemî'nin, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât* isimli eserinde, *el-Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'in* kitabına nispeten fikhî yorumların daha fazla olduğu görülmektedir. Hatta bu eserinde hadisleri, tıpkı bir fıkıh kitabında olduğu gibi ibadet, muâmelât ve hadler gibi çeşitli konu başlıkları altında değerlendirmektedir. Burada tespit edilen bilgiler, usûl-i fıkıh ve furû'î fıkıh olmak üzere iki başlık altında ele alınacaktır.

3.3.1.1. Fıkıh Usûlüne İlişkin Değerlendirmeler

Heytemî'nin, hadisleri şerh ederken bazen usûl-i fıkıhtan istifade ederek yorumlar yaptığı görülmektedir. Burada Heytemî'nin şerhlerinden konuya dair tespit edilen bazı örneklere yer verilecektir.

Örneğin, *إن الله تعالى فرض فرائض فلا تضيعوها* “Allah, sizlere bazı farzları emretmiştir, sakın onları terk etmeyin...”¹²²² şeklinde naklettiği rivayet bağlamında yapmış olduğu yorumlar ele alınabilir. Heytemî, metin içerisinde yer alan “farzlar” sözcüğünün, vacip olan ibadetleri de ihtiva ettiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu rivayeti referans alarak farz ile vacip kelimelerinin müteradif olduklarını savunmaktadır. Bu görüşüyle de farz ile vacibi eş anlamlı kabul eden Şafî usulünü desteklediğini ifade etmektedir.¹²²³

Heytemî'nin usûli fıkha dair yapmış olduğu bir diğer değerlendirme ise kıyas meselesi ile ilgilidir. Kıyas, sözlükte karşılaştırma, ölçme veya aralarındaki benzerlikler ile farklılıkları bilmek için, iki farklı nesneyi birbirine takdir etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹²²⁴ Istılahta ise, aralarındaki illet benzerliğinden dolayı, hakkında nas

¹²²² Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/325 (No. 4396).

¹²²³ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 492-493.

¹²²⁴ Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 181; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân İbnü İmâmi'l-Kâmilîyye, *Teyşîru'l-vusûl ilâ Minhâci'l-usûl*, nşr. Abdülfettâh Ahmet Kutub (Kahire: Dâru'l-Fârûkî'l-Hadîse, 1423/2002), 5/153.

bulunmayan bir meseleyi veya hükmü sabit olan farklı bir meseleye ilhak etmek suretiyle hüküm belirleme işlemi olarak tanımlanmaktadır.¹²²⁵

Heytemî de Hz. Peygamber'in, ihtiyacını haram yoldan gideren kişinin günah işlemiş olması örneğini zikrederek, helal yoldan karşılayan kişinin ise mükafat alacağına yönelik sözlerini,¹²²⁶ kıyasın hadisten delili olarak değerlendirmektedir. Bu rivayette Heytemî, eylemin değişmesi ile hükmün de değiştiğini belirterek "kıyâsü'l-'aks" meselesine örnek olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in ifadelerinden, kişinin haram olan zinaya yönelmesi ile günah kazanacağı gibi helal olan evlilik vesilesi ile de ecir alacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca Heytemî, "Kim Allah'a karşı şirk koşmadan ölürse cennete girer." rivayetine mukabil olarak Abdullah b. Mes'ûd'un: "Kim Allah'a karşı ortak koşarak ölürse cehenneme girer."¹²²⁷ sözünün ise kıyâsü'l-'akse misal olacağını belirtmektedir.¹²²⁸

Heytemî, birçok farklı çeşitleri bulunan kıyas maddeleri arasından¹²²⁹ kıyâsü'l-'aksin mukabili, kıyâsü't-tarddan da bahsetmektedir. Benzerliklere dayanan kıyasın bu türünde, hakkında nas bulunmayan ve bazı asıllara benzeyen bir meselenin kendisine en çok benzerlik gösterdiği aslın hükmüne ilhak edilmesidir. İmam Şâfiî bu işlemi kıyâsü'l-eşbâh olarak isimlendirirken, fakihlerin genelini ise kıyâsü't-tard ismi ile kullandıkları aktarılmaktadır.¹²³⁰ Şâfiî mezhebinin muteber fakihleri arasında kabul edilen Heytemî de isimlendirme hususunda ekser fukahâ gibi hareket etmiştir. Heytemî, kıyâsü't-tardı "Aslın hükmünü kendisinden evlâ, eşit veya daha altında olan bir benzerine takdir etmektir." şeklinde tanımlamaktadır.¹²³¹

¹²²⁵ Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh* (Kahire: Mektebetü'd-Da' ve ve Şebâbü'l-Ezher, t.y.), 52; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîl el-Makdisî İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1423/2002), 2/141; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Keşfü'l-esrâr fî Şerhi Menâri'l-envâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 2/197.

¹²²⁶ Müslim, "Zekât", 53 (No. 1006); Ebû Dâvûd, "Tetavvu' ve reke'âtî's-sünne", 11 (No. 1285); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 35/375 (No. 21469).

¹²²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 6/128 (No. 3625).

¹²²⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 440.

¹²²⁹ Bkz. Sema Tombul, *Hanefîlerde Hadis-Kıyas İlişkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 50.

¹²³⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 10/118.

¹²³¹ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 441.

Ayrıca Heytemî, şartlarına uyulduğu sürece kıyasın mutlak olarak caiz olduğu yönünde ulemanın ittifak ettiğini de aktarmaktadır.¹²³² Heytemî'nin zikretmiş olduğu bu veriler ışığında, hadislerden fıkıh usulüne dair önemli çıkarımlar yaptığını ve rivayetleri bir fıkıhçı perspektifinden değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

3.3.1.2. Furû'î Fıkıha İlişkin Değerlendirmeler

İbn Hacer el-Heytemî'nin Şafîî ekolündeki konumunu belirleyen en önemli unsur, onun furû'î fıkıha dair telif etmiş olduğu kitaplardır. Şafîî mezhebinin daha sistemli bir hale gelmesi için önemli bir çaba sarfetmiştir. Henüz yirmili yaşlardayken fetva verebilecek konuma gelmiş olması da onun fıkıh alanındaki gayretinin bir sonucudur. İlmî yaşantısını, Şafîî mezhebinin gelişimi için adayan bir profil ortaya koymuştur.¹²³³ Şafîî fıkının furû'î meselelerinin tashihi veya düzenlenmesi için üstün gayret örneği göstermiş olan Heytemî'nin bu ilmî tavrı, doğal olarak hadis şerhçiliğine de yansımıştır. Onun şerhlerinde furû'î fıkıha dair yorumların oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Burada Heytemî'nin hadis şerhi eserlerinden konuya dair tespit edilen bazı bilgi ve örneklerle yer verilecektir.

Heytemî'nin, hadisleri fikhî olarak şerh etme metotlarından birisi, hadis metinlerinde yer alan kelimelerin dizilişlerinden hüküm istinbât etmek şeklindedir. Bu bağlamda İslâm'ın üzerine bina edildiği beş şeyin sırasıyla şehâdet getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve hacca gitmek¹²³⁴ şeklinde zikredilen sıralamayı değerlendirmektedir. Burada farz kılınma bakımından ibadetlerin kronolojik sıraya göre tertib edildiği görüşünü beyan eden bazı alimlerin bulunduğunu ancak İslâmî ilimlerde derinlik kazanmış son dönem alimlerinden bir kısmının ise zekatın farz kılınma zamanı ile ilgili kesin bilgi sahibi olunamadığı görüşlerini aktarmaktadır. Bununla beraber daha üstün olan ibadetin kendisinden düşük olanın önüne alındığı görüşünü de nakletmektedir. Ancak Heytemî, bu görüşün de hatalı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü namaz vaktinin daraldığı ancak zekat verilebilecek bir yoksulun da hazır olduğu bir esnada namaz vaktinin geçmemesi açısından zekat, namazın sonrasına ertelenmelidir. Fakat zekat malı, yoksula o esnada verilmediği takdirde kendisine herhangi bir zarar isabet edecekse elbette ki insan canı kıymetli olduğu için namaz tehir edilecektir. Aynı durum, namaz vakti geçecekken boğulmak gibi bir hayatî tehlike içerisinde olan kişinin yardım çağrılarını duyan kişinin

¹²³² Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 441.

¹²³³ Varol, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Şafîî Fıkıhındaki Yeri ve Önemi*, 87.

¹²³⁴ Bkz. Buhârî, "İmân", 1 (No. 8); Müslim, "İmân", 19 (No. 16); Tirmizî, "İmân", 3 (No. 2609); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/417 (No. 4798).

namazı ertelemesi için de geçerlidir. Heytemî, namazın kazasının olduğu ancak insanın başına gelebilecek bir zararın telafisi olmayacağı için böyle durumlarda namazın öne alınmaması gerektiğini ifade eder. Yine namaz ile hac vakti çakıştığında hacın öne alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bu durumu ise namazın kazasının kolay, hacın kazasının ise büyük bir zorluk içerdiğini ifade ederek açıklamaktadır. Dolayısıyla Heytemî, faziletli olan ibadetin öne alınmış olduğunu ifade edenlerin görüşlerine burada zikredilen birkaç örnekle itiraz etmektedir. Alimlerden nakledilen bu açıklamalara karşı itirazlarını beyan ettikten sonra konu ile alakalı kendi yorumunu da getirmektedir. Bu metinde yer alan dizilişi, kişinin üzerine farz olma sırasıyla ilgili olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Bu bağlamda farzlar karşılaştırıldığında ilk sırada mükellef tarafından şahadet getirilerek İslâm dininin kabul edilmesi, ardından hemen namazın öğrenilip vakti geçirilmeden eda edilmesi, maddî imkânı varsa zekâtı öğrenerek ödeme zamanının hesaplanması, sonrasında ise oruç ibadeti ve güç yetirilebildiği takdirde hacın öğrenilerek eda edilmesi gerektiği şeklinde bir izahatla hadis metnindeki dizilişin arka planında bulunan nedene işaret etmektedir.¹²³⁵

Heytemî, rivayetlerde mücmel olarak zikredilen bazı hüküm ve kelimelerin detaylı açıklamalarına yer vermek sûretiyle de hadislerin üstü kapalı olarak içermiş olduğu fikhî manaları açıklamaktadır. Örneğin helal ve haramların belli olduğu ancak bu ikisi arasında çoğu insanın bilmediği birtakım şüpheli şeylerin bulunduğunu ifade eden rivayetin¹²³⁶ ihtiyaç duyduğu ayrıntıları genişçe beyan etmektedir. Hakkında herhangi bir yasaklama bilinmeyen veya Allah ve rasûlünün yahut ulema icmâ'ının açıkça helal olduğuna işaret ettiklerini helal, yine nass veya icmâ' yolu ile yasaklanmış yahut hakkında had, ta'zîr veya tehdit bulunan meseleleri de haram olarak tanıtarak çeşitli misaller vermektedir. Ardından da hadiste yer alan "müştebihât" ifadesinin detaylarını örneklerle izah etmektedir. Şüpheli şeyler anlamını taşıyan müştebihât kelimesini, helal veya haram olduğu noktasında delillerin birbirine arız olduğu meseleler olarak açıklamaktadır. Yani bazı deliller helal olduğunu desteklerken bazı deliller ise haram olduğunu ifade etmektedir. Örneğin; at eti yemek, nebîz içmek, ekser kazancı haram olan kişi ile alışverişte bulunmak ve 'îne satışı yapmak gibi misallerin şüpheli işler kapsamında değerlendirildiğini belirtmektedir. Heytemî, bu meselelerde ortaya çıkan şüphenin, fıkıh ekolleri tarafından ileri sürülen farklı

¹²³⁵ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 191-192.

¹²³⁶ Buhârî, "İmân", 36 (No. 52), "Büyû", 2 (No. 2051); Müslim, "Müsâkât", 107 (No. 1599); Ebû Dâvûd, "Büyû", 3 (No. 3329); Tirmizî, "Büyû", 1 (No. 1205); İbn Mâce, "Fiten", 14 (No. 3984); Nesâî, "Büyû", 2 (No. 4453); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 30/289 (No. 18347), 30/320 (No. 18368).

hükümlerden kaynaklandığını belirtmektedir. Bu aktarılanlarla beraber meselenin devamında Heytemî, tıpkı bir fıkıh kitabı telif eder gibi konuyu geniş bir şekilde detaylandırmaktadır.¹²³⁷

Bu rivayette ayrıntılarına değinilmeden yer verilen birkaç kelimeden hareketle çeşitli mezheplerin görüş ve hükümleri ile meseleyi detaylandırmış olması da Heytemî'nin fikhî formasyonu ile ilgilidir. Bu durum ise yalnızca sıkı bir şekilde bağlı olduğu Şafî mezhebine değil, farklı fıkıh ekollerinin görüşlerine de hâkim olduğuna işaret etmektedir. Muhaddis-fakîh vasfıyla nitelendirilebilecek Heytemî'nin, bu ve benzeri rivayetlere yapmış olduğu yorumlarla, hadis-fıkıh bütünlüğüne göstermiş olduğu ihtimam özellikle vurgulanmalıdır.

Burada Heytemî'nin, hadisleri fikhî açıdan yorumlaması ile ilgili genel bir bilgilendirme yapıldıktan sonra aşağıda bazı başlıklar altında konuya örnekler verilerek devam edilecektir.

3.3.1.2.1. Namaz ile İlgili Meseleler

Heytemî'nin, hadisleri şerh ederken yapmış olduğu fikhî yorumlardan bazıları namaz ve müteallikâtı ile ilgili meselelerdir. Burada namazla ilgili konuya dair tespit edilen başlıklara yer verilecektir.

3.3.1.2.1.1. Namazı Terk Etmek ile İlgili Değerlendirmeleri

Namaz ibadeti, zarûriyyât-ı dinden, her Müslüman'ın bilmesi farz olan en temel eylemlerden birisi kabul edildiği için inkar eden kişinin dinden çıkacağı fakihler arasında icmâ' ile sabit olan konulardan birisidir. Namazın farziyetini inkar etmekle birlikte terk eden Müslüman bir kişinin İslâm sınırları dışına çıkarak, irtidâd cezası kapsamında değerlendirileceği hususunda ulema arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.¹²³⁸

¹²³⁷ Bkz. Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 233-238.

¹²³⁸ Bkz. Şafî, *el-Üm*, 1/292-293; Ebû Amr Muhammed b. Abdilber İbn Abdilber, *el-İstizkâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 1/235; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü'rî Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 2/651; Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî Kâdî Abdülvehhâb, *Uyûnü'l-mesâ'il*, nşr. Ali Muhammed İbrahim (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 161; Ebû Tahir İbrahim b. Abdüssamed et-Tenûhî Mehdevî, *et-Tenbîh alâ mebdii't-tevcîh*, nşr. Muhammed Belehsân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007), 1/375; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî*, nşr. Tâhâ ez-Zeynî vd. (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968), 2/329; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Kahire: Matbaatü't-

Heytemî de namazın gerekliliğini inkar etmeksizin terk eden kişinin iman durumu bağlamında: “*Kul ile küfür arasında namazın terki vardır.*”¹²³⁹ rivayetini ele almaktadır. Sahabenin genelinden aktarılan görüşe göre namaz kılmayanın hakikaten küfre gireceği ve mürted hükmü verileceği ifade edilmiştir. Ulemanın bir kısmı ise bu rivayeti, namaz kılmamayı helal gören kişinin mürted olacağı veya namaz kılmamanın insanı zamanla inkara sürükleyeceği şeklinde yorumlamaktadır. Ayrıca kulluğun hakikatinin yaratıcıya şükür olduğu ve bunun en büyük göstergesinin ise namaz olduğunu belirterek, namazı terk eden kişinin, nimetleri inkar ettiği şeklinde de açıklandığını aktarmaktadır.¹²⁴⁰ Heytemî burada farziyetine inanarak namazı terk eden kişinin dinden çıkmayacağı görüşünü tercih etmektedir.

Bu görüş ayrılıkları ışığında namazı terk eden kişiye dünyada uygulanacak yaptırım ile alakalı ulema arasında meydana gelen görüş ayrılıklarını da nakletmektedir. Heytemî bu bağlamda: “*Kelime-i şehâdet, namaz ve zekat görevlerini yerine getirene kadar, insanlarla savaşmakla emrolundum...*”¹²⁴¹ şeklinde nakledilen rivayeti ele almaktadır. Heytemî, mezkûr rivayetin, namazı terk eden kişinin öldürülmesi gerektiğini savunanlar için delil niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Ulemanın kahir ekseriyetinin de bu görüşte olduğunu dile getirmektedir. Bu hadiste bahsi geçen şehadet getirmek, namaz kılmak ve zekat vermek eylemlerinin uygulanmasını savaşın olmaması için şart koşulduğunu, herhangi birinin terki durumunda ise şartların ihlali nedeniyle meşrûnun da bozularak savaşılmaması gerektiğini, hatta kasten namazı terk eden Müslüman’ın ise öldürülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca namazın farziyetini kabul etmiş bir Müslümanın namazı terk etmesi, inanmayan bir gayrimüslimin terk etmesinden daha kötü bir durum olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber iman sınırları dışına çıkıp ardından tekrar Müslüman olan bir kişinin, irtidat süresi boyunca geçirdiği namazları kaza etmesi gerektiğini beyan etmektedir.¹²⁴²

Tedâmüni’l-Ehavî, 1347/1928), 3/14; Ebû’l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta’lîl-i-Muhtâr*, nşr. Mahmûd Ebû Dakîka (Kahire: Matbaatü’l-Halebî, 1356/1937), 1/37; Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû’u fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Suudî Arabistan: Mecma’u’l-Melik Fahd, 1416/1995), 22/40.

¹²³⁹ Müslim, “İmân”, 134 (No. 82); Tirmizî, “İmân”, 9 (No. 2618); Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15 (No. 4678); Nesâî, “Salât”, 8 (No. 464); İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât ve’s-sünnetü fihâ”, 77 (No. 1078); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/228 (No. 14979).

¹²⁴⁰ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 3/14.

¹²⁴¹ Buhârî, “İmân”, 15 (No. 25); Müslim, “İmân”, 36 (No. 22); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/434 (No. 898).

¹²⁴² Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 3/14; Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 260-261.

Nevevî de bu rivayet ile namazı terk edenin öldürüleceği istidlâlini aktarmış,¹²⁴³ Aynî (ö. 855/1451) ise bu hükme itiraz etmiştir. Ona göre hadiste belirtilen namaz kılmayanla savaşmanın mübah olması, öldürülmesinin mübah oluşunu gerektirmez. Çünkü burada kullanılan fiilin yapısı öldürmeyi değil, karşılıklı savaşmayı ifade etmektedir.¹²⁴⁴

Heytemî'nin de tercih etmiş olduğu, namazın gerekliliğini inkar etmeksizin terk edenin Müslüman kabul edilerek ölüm cezasına hükmedilmesi yönündeki görüş ise mensubu olduğu Şâfiî¹²⁴⁵ mezhebi ile Mâlikî¹²⁴⁶ mezhebinin kabul etmiş olduğu uygulamadır. Bazı Mâlikî¹²⁴⁷ ve Hanbeli ulemasına göre ise namazı terk edenin farziyetini kabul edip etmemesi göz önünde bulundurulmaksızın, mürted kabul edilerek ölüm cezasına hükmedileceği ifade edilmektedir.¹²⁴⁸ Ancak Hanefi mezhebine göre namazın farziyetini inkar etmeksizin tembellik nedeni ile terk edenin, dinden çıkmadığı gibi ölümüne de hükmedilmez. O kişinin cezası, namazlarını kılan kadar hapsedilmesidir.¹²⁴⁹

Daha önce de ifade edildiği üzere Heytemî'nin, fıkıhçı kimliği ile hadislerle yapmış olduğu yorumlara bakıldığında, genel itibariyle dört mezhebin görüşlerine yer vermekle beraber tercihini kendi mezhebinden yana kullandığı ve delilleri de buna göre naklettığı görülmektedir.

3.3.1.2.1.2. Yolculukta Namazların Kısaltılması (Seferîlik) ile İlgili Yorumları

Heytemî'nin namaz konusu ile ilgili fikhî değerlendirmelerde bulunduğu bir diğer konu ise seferîlik halinde iken namazların kısaltılarak kılınması ile alakalıdır. Bu bağlamda Heytemî, “Allah, peygamberi aracılığı ile mukîm iken dört, seferde iken iki, korku (savaş)

¹²⁴³ Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Minhâc şerh-u Sahîh-i Müslim b. Haccâc* 2 (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972), 2/71.

¹²⁴⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/181.

¹²⁴⁵ Şâfiî, *el-Üm*, 1/291-292; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1412/1991), 2/146-148; Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 3/83 vd.

¹²⁴⁶ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Rüşd, *el-Beyân ve 't-tahsîl*, nşr. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/475; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Misrî Karâfî, *ez-zehîra*, nşr. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415-1994), 2/482-484; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 4/225 vd.

¹²⁴⁷ İbn Rüşd, *el-Beyân ve 't-tahsîl*, 1/476.

¹²⁴⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/329 vd.

¹²⁴⁹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kudûrî, *et-Tecrîd*, nşr. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cum'a Muhammed (Kahire: Dâru's-Selâm, 1427/2006), 2/1025; Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), 1/497; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 1/352-353.

halinde iken ise bir rekat olarak, namazı farz kılmıştır.”¹²⁵⁰ şeklinde aktarmış olduğu rivayet bağlamında bazı yorumlar getirmektedir.

Heytemî, Hanefî hukukçularının hadisin zahirine bakarak, bu durumu bir gereklilik olarak kabul ettiklerini aktarmaktadır. Yani Hanefî mezhebine göre yolculuk halinde iken kişinin dört rekatlı farz namazları iki rekat olarak kılmasının azimet olduğunu¹²⁵¹ ifade etmektedir.¹²⁵²

Hanefî fakihlerin bu görüşüne bir delil bulunmadığını, Hz. Aişe’den aktarılan bir rivayetle cevaplandırmaktadır. Bir yolculuk esnasında Hz. Peygamber’in namazını kısaltarak kılmasının üzerine Hz. Aişe’nin: “*Sen namazı kısalttın, ben ise tam kıldım.*” demesine karşılık, Hz. Peygamber’in: “*Güzel bir iş yaptın.*”¹²⁵³ şeklinde yanıt vermiş olması ve yine seferde namazları kısaltmakla ilgili Hz. Peygamber’in: “*Bu durum Allah’ın size bir ihsandır. O ihsanı kabul edin.*”¹²⁵⁴ şeklindeki sözleri ile seferde namazları kısaltmanın gereklilik değil, bilakis ruhsat olduğu şeklinde bir yorum yapmaktadır.¹²⁵⁵

Şafiî mezhebine göre de seferde namazların dört rekat olarak kılınabileceği, iki rekat şeklinde kılınmasının ise bir zorunluluk değil, ruhsat olduğu bilinmektedir.¹²⁵⁶ Heytemî de Hanefî fakihlerin yolculukta namazların kısaltılacağını ifade eden rivayetlerden vucûb manası istinbât etmiş olmalarına karşılık farklı rivayetlerle cevap vermektedir. Bu durum ise Heytemî’nin yine mensup olduğu Şafiî mezhebi içtihadına uygun bir şekilde hadisleri yorumladığını gösteren meselelerden birisi olarak değerlendirilebilir.

¹²⁵⁰ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 5 (No. 687); Ebû Dâvûd, "Salâtü's-sefer", 18 (No. 1247); Nesâî, "Salât", 3 (No. 456); "Taksîru's-salât fi's-sefer", 1 (No. 1441); İbn Mâce, "İkâmetü's-salât ve's-sünnet fihâ", 73 (No. 1068); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/28 (No. 2124), 4/66 (No. 2177).

¹²⁵¹ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad Şeybânî, *el-Asl*, nşr. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 1/231 vd.; Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, nşr. Talâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, t.y.), 1/80-81; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 1/123.

¹²⁵² Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 3/4.

¹²⁵³ Nesâî, "Taksîru's-salât fi's-sefer", 3 (No. 1456); Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/162 (No. 2293); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 2, 3/203 (No. 5427).

¹²⁵⁴ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 4 (No. 686); Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5 (No. 3034); Ebû Dâvûd, "Salâtü'l-müsâfir", 1 (No. 1199); Nesâî, "Taksîru's-salât fi's-sefer", 1 (No. 1433); İbn Mâce, "Taksîru's-salât fi's-sefer", 73 (No. 1065); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/308 (No. 174).

¹²⁵⁵ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 3/4.

¹²⁵⁶ Bkz. Şafiî, *el-Üm*, 1/207; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/516.

3.3.1.2.1.3. Vitir Namazı

Heytemî'nin fikhî yorumları kapsamında değerlendirmiş olduğu bir diğer mesele ise vitir namazı ile ilgilidir. Bu bağlamda, “*Gece namazı ikişer rekattır. Sizden biriniz sabah namazını kaçırmaktan çekinirse, kıldığı gece namazına bir rekat vitir namazı eklesin.*”¹²⁵⁷ şeklindeki rivayeti naklettikten sonra yapmış olduğu yorumlar örnek olarak incelenebilir.

Heytemî, bu rivayeti, bütün nafilé namazların ikişer rekat olarak kılınmasının efdal olduğuna delil olarak kabul etmektedir. Gündüz kılınacak nafilé namazların dört rekat olarak eda edilmesini daha faziletli görenlerin sözlerinin ise bu hadis vesilesi ile zayıfladığını nakletmektedir. Ayrıca, “*Allah tektir, tek olanı sever.*”¹²⁵⁸ hadisini delil olarak kullanarak, yukarıda zikredilen rivayette, öncesinde herhangi bir namaz eda edilmeden, tek rekatlık vitir namazı kılmanın yanlış olacağına dair bir sonucun ise söz konusu olmayacağını aktarmaktadır.

Heytemî, bu hadis ile beraber, “*Hz. Peygamber gece on bir rekat namaz kılardı, Her iki rekatta bir kere selam verir ve sonuna da bir rekat vitir namazı eklerdi.*”¹²⁵⁹ ve “*Vitir, gecenin son bölümünde tek rekat olarak kılınan bir namazdır.*”¹²⁶⁰ şeklindeki rivayetleri delil göstererek, Ebû Hanîfe'nin vitri tek rekat olarak ayırmayı doğru bulmadığı yönündeki görüşünü reddetmektedir.¹²⁶¹ Yapmış olduğu bu değerlendirmelerle de Şâfî mezhebinin kabullerinden birisi olan bir rekatlık vitir namazını delillendirmektedir.

¹²⁵⁷ Buhârî, “Vitir”, 1 (No. 990); Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ”, 145 (No. 749); Tirmizî, “Salât”, 207 (No. 437); Ebû Dâvûd, “Kıyâmü'l-leyl”, 9 (No. 1326); Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 26 (No. 1667); İbn Mâce, “İkâmetü's-salât ve's-sünnetü fihâ”, 116 (No. 1174); Mâlik b. Enes, “Salâtü'l-leyl”, 13; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/79 (No. 4492).

¹²⁵⁸ Tirmizî, “Vitir”, 2 (No. 453); Ebû Dâvûd, “Vitir”, 1 (No. 1416); Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 27 (No. 1675); İbn Mâce, “İkâmetü's-salât ve's-sünnetü fihâ”, 114 (No. 1169); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/174 (No. 786); Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/441 (No. 1118).

¹²⁵⁹ Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ”, 121 (No. 736); Tirmizî, “Salât”, 209 (No. 440); Ebû Dâvûd, “Kıyâmü'l-leyl”, 11 (No. 1335); Nesâî, “Ezân”, 41 (No. 685); İbn Mâce, “İkâmetü's-salât ve's-sünnetü fihâ”, 181 (No. 1358); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/80 (No. 24070).

¹²⁶⁰ Buhârî, “Vitir”, 4 (No. 998); Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ”, 153 (No. 752); Ebû Dâvûd, “Vitir”, 3 (No. 1421); Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 34 (No. 1689); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/388 (No. 3408).

¹²⁶¹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 5/92-95.

3.3.1.2.2. Oruç ile İlgili Meseleler

3.3.1.2.2.1. Hilalin Görülmesi

Heytemî'nin hadislere yapmış olduğu fikhî değerlendirmeler bağlamında ele alınabilecek diğer bir mesele ise Ramazan orucuna başlamak için hilalin görülmesi ile ilgilidir.

Bu konuda, “*Ramazan hilalini görmedikçe oruca başlamayın. Yine bir sonraki ayın hilalini görmeden de orucu bırakmayın. Şayet (Şaban ayının son günü) bulutlu olur da (hilali göremezseniz) otuz güne tamamlayın.*”¹²⁶² şeklindeki rivayet üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Heytemî, bu rivayetteki emirlerin bağlayıcı olduğunu ifade ederek Ramazan orucunun başlangıç ve bitişinin mutlaka hilali takip etmek suretiyle gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir. Ancak Şaban ayının yirmi dokuzuncu gecesi bulutlu olur da hilal görünmezse, o zaman Şaban ayı otuz gün olarak kabul edilerek, bir gün sonra oruca başlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bununla beraber o gecelerde yalnızca bir kişi hilali görürse bu durumun kendisini bağlayacağını ve buna göre oruca başlaması veya bitirmesi gerekeceğini de beyan etmektedir.¹²⁶³

Heytemî, hadisi bu şekilde yorumladıktan sonra durumu farklı anlayan bazı alimlerin görüşlerini hayretle karşıladığını belirtmektedir. Buna göre birtakım ilim insanları hadiste yer alan “فاقدروا له” ifadesinden, Şaban ayının otuza tamamlanmasını değil, bilakis bulutlu olan o gecenin Ramazan’dan sayılarak oruca başlanacağını anladıklarını nakletmektedir. Heytemî, hadisten böyle bir hüküm istinbât edilmesini şaşırılacak bir iş olarak tavsif etmektedir.¹²⁶⁴

Bununla beraber bazılarının ise bu ifadeden, yıldızların hareketleri ile doğuş ve batış zamanlarının hesaplanması neticesinde elde edilecek veriye göre hareket edilmesi gerektiği sonucuna ulaşıldığını nakletmektedir. Ancak Heytemî, bu görüşün de hatalı olduğunu belirtmektedir. Çünkü bu konuda “*Bizler, hesap ve yazı ile meşgul olmayan ümmî bir ümmetiz. (İki defa elleri ile on sayısını, bir seferde baş parmağını kapatarak*

¹²⁶² Buhârî, “Savm”, 11 (No. 1906, 1907); Müslim, “Sıyâm”, 3-4 (No. 1080); Nesâî, “Sıyâm”, 10 (No. 2120); İbn Mâce, “Sıyâm”, 7 (No. 1654); Mâlik b. Enes, “Sıyâm”, 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/71 (No. 4488).

¹²⁶³ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 6/453.

¹²⁶⁴ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 6/454.

*dokuz rakamını işaret ederek) Aylar şöyle, şöyle, şöyle dedi. Ardından da (yine parmakları ile otuz sayısını işaret ederek) Aylar şöyle şöyle dedi. Yani bir sefer yirmi dokuz, bir sefer otuz gün olacağını ifade etti.”*¹²⁶⁵ şeklinde sahih bir rivayet olduğunu belirterek, hesaba göre hareket etmenin bu habere aykırı olacağını ifade etmektedir. Ayrıca “*Onlar yıldızlarla yol bulurlar.*”¹²⁶⁶ anlamındaki ayetin ise ayların hesabı için değil, kible, yön ve yol bulma gibi durumları kapsadığını vurgulamaktadır. Bununla beraber yıldızların veya ayın hareketlerini hesap ederek, hilalin görülemediği Şaban ayının yirmi dokuzuncu gecesini son gece olarak kabul edip, otuzuncu günde oruca başlayan kişinin ise o günü her halükârda kaza etmesi gerektiğini beyan etmektedir.¹²⁶⁷

Ramazan ayının başlangıcı ve bitişinin tespiti ile ilgili olarak hilalin görülmesi bağlamındaki rivayetlerin değerlendirmeleri nakledilmiştir. Heytemî’nin dile getirilen yorumları, Şâfiî’nin hadis hakkındaki görüşleri¹²⁶⁸ ile aynılık arz etmektedir. Sonuç olarak hadisleri anlama ve yorumlama bakımından Heytemî’nin, Şâfiî’den etkilendiğini belirtmek gerekmektedir.

3.3.1.2.2. Oruç Kefareti

Heytemî’nin, hadisleri fikhî açıdan yorumlamış olduğu bir diğer konu ise oruç kefareti ile ilgilidir. Bu bağlamda, “*Bir gün Hz. Peygamber, kendisine kasıtlı bir şekilde orucunu bozarak ne yapması gerektiğini soran bir adama, azâd edebileceği bir kölesi olup, olmadığını sordu. O da olmadığını söyleyince, iki ay peş peşe oruç tutmaya güç yetirip yetiremeyeceğini sordu. Bunu da yapamayacağını belirtince, altmış fakiri doyurmaya gücünün yetip yetmeyeceğini sordu. Ancak adam buna da gücünün olmadığını beyan edince Hz. Peygamber onu yanına oturttu. Bir sepet hurma getirterek, fakirlere dağıtması için o kişiye verdi. Ancak adam kendisinden ve ailesinden daha fakir birilerinin olmadığını belirtince, Hz. Peygamber o hurmaları ailesine tasadduk etmesine izin verdi.*”¹²⁶⁹ şeklindeki rivayeti değerlendirmektedir.

¹²⁶⁵ Buhârî, “Savm”, 13 (No. 1913); Müslim, “Sıyâm”, 15 (No. 1080); Ebû Dâvûd, “Savm”, 4 (No. 2319); Nesâî, “Sıyâm”, 17 (No. 2141); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/332 (No. 9604); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/59 (No. 5017).

¹²⁶⁶ en-Nahl, 16/16.

¹²⁶⁷ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 6/454-455.

¹²⁶⁸ Bkz. Şâfiî, *el-Üm*, 2/103-104.

¹²⁶⁹ Buhârî, “Savm”, 30 (No. 1936); Müslim, “Sıyâm”, 81 (No. 1111); Tirmizî, “Savm”, 28 (No. 724); Ebû Dâvûd, “Savm”, 37 (No. 2390); İbn Mâce, “Sıyâm”, 14 (No. 1671); Mâlik b. Enes, “Sıyâm”, 28; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/532 (No. 6944); Dârimî, “Savm”, 19 (No. 1757).

Heytemî, bu rivayetten orucunu bozan kişi için gerekli olan kefaretin kademeli olarak vacip olacağı sonucunu çıkarmaktadır. Yani Hz. Peygamber'in bu durum karşısında öncelikle köle azat etmek, ardından iki ay peş peşe oruç tutmak ve sonrasında da altmış yoksulu doyurmak şeklindeki sıralı ifadelerinden hareket ederek, kasıtlı bir şekilde Ramazan orucunu bozan kişinin kefaret öderken bu tertibe riayet etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Söz gelimi, iki ay peş peşe oruç tutmaya güç yetirebilen bir kişinin, altmış yoksulu doyurmakla kefaret vazifesini yerine getirmemiş olacağını belirtmektedir. Bununla beraber Heytemî, Ebû Dâvûd'un "و" ifadesini kullanarak "*köle azadı veya iki ay oruç veya altmış miskini doyurmak...*"¹²⁷⁰ şeklindeki rivayetini referans gösterip, kişinin burada sayılan kefaret maddeleri arasında muhayyer olduğu hükmünü çıkaran Mâlik'e de itiraz etmektedir. Buradaki rivayeti, "Şayet köle azad edecek gücü yoksa, oruç tutar veya oruç tutmaya gücü yetmezse, altmış tane ihtiyaç sahibini doyurur." şeklinde tevil ederek "و" sözcüğünün serbestliği değil, aynı şekilde tertibi vurguladığını beyan etmektedir.¹²⁷¹

Sonuç olarak Heytemî'nin, oruç kefareti bağlamında nakledilen hadisi anlama ve yorumlamasına bakıldığında, yine Şâfiî'den etkilendiği görülmektedir. O da hadiste geçen maddeler arasındaki tertibe dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹²⁷² Bu sebeple Heytemî'nin fikhî olarak hadisleri anlama ve yorumlamada, benimsemiş olduğu Şâfiî mezhebini taklit ettiğini ve özgün olmadığını ifade etmek gerekmektedir.

3.3.1.2.3. Bid'atler ile İlgili Meseleler

Arapça bir kelime olan bid'at kavramı, "بدع" kökünden türemiş olup sözlükte, daha önce eşi benzeri görülmemiş ve sonradan ortaya çıkmış her türlü mesele olarak tanımlanmaktadır.¹²⁷³ Tabi sözlük anlamı itibarıyla iyi olsun kötü olsun sonradan türetilen her türlü mesele (muhtesât) için genel bir anlam ifade ediyor olsa da hadislerdeki kullanımına bakıldığında ise nötr bir ifade olarak değil, yalnızca olumsuz manası ile yer

¹²⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Savm", 37 (No. 2392).

¹²⁷¹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 6/487.

¹²⁷² Bkz. Şâfiî, *el-Üm*, 2/107-108.

¹²⁷³ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 1/209; Cevherî, *es-Sihâh* 4, 3/1183-1184; İbnü'l-Esr, *en-Nihâye*, 1/106-107; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 20/309.

aldığı görülmektedir.¹²⁷⁴ Ayrıca bid'at işler ile uğraşan kimse manasına gelen mübtedi' kelimesinin de ekseriyetle mezmûm kişiler için kullanımı meşhur olmuştur.¹²⁷⁵

Sözü edilen mesele ile bid'at kelimesinin ıstılâhî anlamını kazanma sürecinin de belirginlik kazandığı ifade edilebilir. Çünkü İslâmî literatürde bid'at kavramı, Allah ile rasûlü tarafından bildirilmemiş yahut fakîh sahabiler tarafından aktarılmamış ve geçmişte bir benzeri olmamakla beraber sonradan türetilmiş olan meseleler olarak tanımlanmaktadır.¹²⁷⁶ Bunlardan, şer'î hükümlere uygun olan kısmı iyi görülmüşken, Kur'an ve sünnetten bir asla dayanmayan bid'atlar ise hoş karşılanmamıştır.¹²⁷⁷ Bu sebeple bid'atlar konusu ulema tarafından çeşitli kısımlandırmalar altında incelenmiştir.

Heytemî de: “Kim, dinimizde olmayan yeni bir şeyi ortaya çıkarırsa merduttur, kabul edilmez.”¹²⁷⁸ ve “Benden sonra yaşayacak olanlar, çeşitli ihtilaflara tanık olacaklar. Bu duruma şahit olanlar benim ve raşit halifelerimin sünnetine sımsıkı tutunsunlar. Sonradan türetilen işlerden sakının. Çünkü tüm bid'atlar dalalettir.”¹²⁷⁹ hadislerinin şerhini yaparken bid'at konusuna detaylı bir şekilde yer vermektedir.

Heytemî, bid'at kavramını, “Benzeri olmayan bir şeyin îcâdı” olarak lügavî açıdan tanımlarken, ıstılâhî olarak ise: “Şâri'in emirleri ile umûmî ve husûsî delillerine muhalif olarak sonradan türetilen şey.” olarak tarif etmektedir.¹²⁸⁰

Hadiste, sonradan ortaya çıkan her şeyin dalalet olduğuna dair yer alan ifadeyi ise herhangi bir şer'î asla dayanmayan işler olarak yorumlamaktadır. Şayet sonradan çıkarılan meseleler dînî asıllara uygunluk sağlıyorsa, bunun makbul olacağından ve raşit halifeler ile müctehit imamların takip ettiği yola uyulmuş olacağından bahsetmektedir.

Bu bağlamda Heytemî'nin bid'at meselesi ile ilgili yaklaşımına bakıldığında konuyu bazı başlıklar altında ele aldığı görülmektedir. Heytemî, bid'atları vacip, haram, mekruh, mendûb, mübâh olarak beş farklı hüküm çerçevesinde ele almaktadır.

¹²⁷⁴ Abdulvehhab Gözün, *Sünnet-Bid'at Tartışmalarının Mahiyeti ve Değerlendirilmesi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 84.

¹²⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/6.

¹²⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/6.

¹²⁷⁷ Muhammed Revvâs Kal'acî - Hâmid Sâdık Kanîbî, *Mu'cemü'l-ğati'l-fukahâ* (Beyrut: Darü'n-Nefâis, 1408/1988), 104-105.

¹²⁷⁸ Buhârî, “Sulh”, 5 (No. 2697); Müslim, “Akdiye”, 17 (No. 1718); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4606); İbn Mâce, “İmân”, 2 (No. 14); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/157 (No. 26033), 43/351 (No. 26329).

¹²⁷⁹ Tirmizî, “İlim”, 16 (No. 2676); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4607); İbn Mâce, “İmân”, 6 (No. 42); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/373 (No. 17144), 28/375 (No. 17145).

¹²⁸⁰ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 475-476.

Heytemî, bazı bid‘atleri kifâyi vâcip/farz olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda nahiv, sarf, me‘ânî, beyân ve lûgat gibi Kur‘ân ile hadisleri anlamak için temel teşkil eden Arapçaya yönelik ilimlerin öğrenilmesini örnek olarak göstermektedir. Bunun yanında cerh-ta‘dîl bilgisi, sahih ile zayıf hadisleri birbirinden ayırt etmeyi sağlayacak hadis metodolojisi, akâid, fıkıh ve usûlü, ehli sünnet dışı fırkalara cevap verebilecek seviyede birikim elde etmek gibi maddeleri bu başlık altında ele almaktadır. Çünkü şer‘î esasları muhafaza etmenin farzı kifâye olduğunu ve bu esasların da ancak zikredilen ilimlerin tahsili aracılığıyla korunabileceğini ifade etmektedir. Kural gereği de vacip olan bir durumun, ancak kendisiyle tamamlandığı şeyin de vacip olduğu bilgisini aktarmaktadır.¹²⁸¹

Heytemî, İslâm’ın ilk asrında bulunmayan bütün yararlı işleri mendûb olan bid‘atler kapsamında ele almaktadır. Burada kervansaray ve medrese yapımlarını, tasavvufun incelikleri ile cedel ilmini ve Allah’ın hoşnutluğu talep edildiği müddetçe ilmî istidlâlleri örnek olarak sıralamaktadır.¹²⁸² Ayrıca insanların teravih namazlarını cemaatle birlikte kılmaları hususuna da değinmektedir. Hz. Ömer’in, teravih namazını mescidde cemaatle kılan bir grubu gördüğünde: “bu ne güzel bid‘attır”¹²⁸³ şeklindeki ifadesini aktararak konuyu açıklamaktadır. Hz. Ömer’in, bu bid‘atı Hz. Peygamber’in Ramazan ayında birkaç gece cemaatle kılmış olmasına dayandırdığını, ancak daha sonra ümmetine farz olma endişesi ile cemaati terk ettiğini¹²⁸⁴ ve onun vefatıyla birlikte de bu durumun ortadan kalkarak güzel bir iş olarak meseleyi değerlendirdiğini belirtmektedir.¹²⁸⁵

Sözü edilen kısımların dışında, kitap ve sünnetin belirlemiş olduğu esaslara aykırı olarak sonradan ortaya çıkan meseleler ise seyyie bid‘atler olarak isimlendirilmiştir.¹²⁸⁶ Heytemî de bid‘atleri hasene ve seyyie şeklinde iki genel başlık altında inceledikten sonra seyyie olan bid‘atleri de iki farklı hüküm çerçevesinde ele almaktadır. Dinin asıllarına, açıkça veya dolaylı şekilde aykırı olarak sonradan ortaya çıkmış meselelerin bir kısmı haram iken bazıları da mekruh olarak değerlendirilmektedir.¹²⁸⁷ Bu bağlamda Heytemî, ehli sünnet inancına muhalif olarak ortaya çıkan bütün ekolleri haram olan bid‘atler

¹²⁸¹ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 1/534; Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 476.

¹²⁸² Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 1/534; Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 477.

¹²⁸³ Buhârî, "Salâtü’t-terâvîh", 1 (No. 2010); Mâlik b. Enes, "es-Salâtü fî Ramazân", 3.

¹²⁸⁴ Buhârî, "Salâtü’t-terâvîh", 1 (No. 2012); Müslim, "Salâtü’l-müsâfirîn ve kasruhâ", 177 (No. 761).

¹²⁸⁵ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 223.

¹²⁸⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *el-Medhal ilâ Kitâbi’s-Sünen*, nşr. Muhammed Avvâme (Dâru’l-Minhâc: Beyrut, 1437/2017), 2/633.

¹²⁸⁷ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 223-224.

kapsamında kabul etmektedir.¹²⁸⁸ Ayrıca kat'î delillerle sabit olan haramları mübah kabul eden ve gerçek tasavvuf ehlinin sahip olduğu zühd, takva vb. güzel ahlaklardan yoksun oldukları halde tasavvuf ehli olduğunu iddia eden İbâhiyye¹²⁸⁹ gibi gruplara tabi olmayı da bu başlık altında ele almaktadır.¹²⁹⁰

Heytemî, seyyie bid'atlerin ikinci kısmı olan mekruh bid'atler başlığı altında da camilerin süslenmesi ile mushafların abartılı biçimde allanıp pullanmasını örnek olarak vermektedir.¹²⁹¹

Heytemî, bu bölümde Regâib ve Berât kandili olarak bilinen Receb ayının ilk Cuma gecesi ile Şaban ayının yarısındaki gece namazlarını da ele almaktadır. Bu geceye özel olarak kabul edilen namazların mekruh bid'atler kapsamında bulunduğunu ve ilgili rivayetlerin de mevzu olduğunu belirtmektedir. Bu gecelerdeki namazların kılınış şekillerini tarif ettikten sonra zikrettiği keyfiyetin yalnızca avam arasında meşhur olmuş suretten ibaret olduğunu ifade etmektedir. Ardından yine bu gecelerle ilgili aktarılan: “Şaban ayının on beşinci gecesini ibadetle ihya edin. O gecenin gündüzünü ise oruçlu olarak geçirin.”¹²⁹², “Allah, Şaban ayının ortasında dünya semasına iner ve Kelb kabilesinin koyunlarının kolları adedinden daha fazla günahları yahut günahkârları affeder.”¹²⁹³ ve “Allah Şaban ayının yarısında, kendisine şirk koşanların dışında bütün mahlûkâtı bağışlar.”¹²⁹⁴ şeklindeki rivayetlerin, bahsedilen iki namaz ile ilgili mevzu rivayetlerle çelişmediğini ifade etmektedir. Çünkü halk arasında meşhur olan namazları kılmak dışında farklı şekillerle de bu geceleri ihya etmek mümkündür. Ancak Heytemî, aktarılan bu üç rivayetin de zayıf olduğunu¹²⁹⁵ ve bu sebeple Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin de (ö. 543/1148) belirttiği üzere “Şaban ayının yarısındaki gece ile ilgili işitilmiş makbul bir rivâyet yoktur.” ifadelerine yer vermektedir. Sonuç olarak Heytemî, bu gecelerle ilgili özel bir namaz bulunmadığını ve Hz. Peygamber'in kılmış olduğu namazların diğer gecelerde olduğu üzere mutlak sünnet namazlar olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

¹²⁸⁸ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/534; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 477.

¹²⁸⁹ Bkz. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1402/1982), 74.

¹²⁹⁰ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 224.

¹²⁹¹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/535; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 477.

¹²⁹² İbn Mâce, “İkâmetü's-salât ve's-sünnetü fihâ”, 191 (No. 1388).

¹²⁹³ Tirmizî, “Savm”, 39 (No. 739).

¹²⁹⁴ İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 12/481 (No. 5665).

¹²⁹⁵ Rivayetlerin isnâd analizi senet tenkidi bölümünde cerh-ta'dil açısından incelenmiştir.

Daha sonra Heytemî, bu konuda Nevevî'yi (ö. 676/1277) referans göstererek, onun mesele hakkındaki açıklamalarına¹²⁹⁶ yönlendirmektedir.¹²⁹⁷

Heytemî, Arafat ile Meş'ari'l-haram bölgelerinde ateş yakmayı ve Ramazan ayını uğurlamak üzere toplanmayı da mekruh bid'atler kapsamında zikretmektedir. Ardından, sabah namazının sünneti ile farzı arasında uzanmayı bid'at olarak kabul edenlere itirazda bulunmaktadır. Çünkü bu konu ile Hz. Peygamber'den aktarılan uygulamanın¹²⁹⁸ sahih olduğunu vurgulamaktadır.

Heytemî'nin, bid'at çeşitleri altında ele almış olduğu bir diğer kısım ise mübah bid'atlerdir. Bu kısımda, yemek, içmek, giyinmek, barınmak ve sabah ile ikindi namazlarının ardından musâfaha yapmak gibi eylemleri zikretmektedir. Ancak son madde ile ilgili olarak bu namazların evvelinde, birlikte olduğu kişilerle musafaha etmek kaydını getirmektedir. Çünkü öncesinde beraber olmadığı kişi ile tokalaşmak bid'at değil, bilakis yeni karşılaşılan bir şahıs olacağı için mendûb kabul edilmiştir.¹²⁹⁹

Heytemî, bid'at meselesi ile ilgili aktarılan bütün bu bilgiler ışığında, hadiste yer alan “ومحدثات الأمور” (sonradan ortaya çıkan bütün işler) tamlamasının özel anlam taşıyan genel bir ifade olduğunu belirtmektedir. Çünkü hulefâ-i râşidîne ait olan ve sonradan uygulamaya geçirilmiş bazı eylemlerin olduğunu, ancak onlara uymakla ilgili Hz. Peygamber'in ciddi teşviklerinin bulunduğunu¹³⁰⁰ da ifade etmektedir. Fakat sonradan ortaya çıkan bir eylem, hulefâ-i râşidinden bile sâdır olsa şer'î asıllardan birine dayandırılmıyorsa, uyulmaması gerektiğini beyan etmektedir.

Bu açıklamalar ışığında Heytemî'nin bid'at meselesi ile ilgili ölçülü bir yol izlediğini belirtmek mümkündür. Şer'î bir asla dayanmayan, Kur'ân veya sünnete muhâlif olan, herhangi bir zamana, mekâna veya şahsa özel olan ibadetleri genelleştiren, dinin asıllarında değişiklik veya yeniliğe imkan tanıyan bid'atlerden uzak durulması gerektiğini

¹²⁹⁶ Nevevî, bu meseleyi incelerken yalnızca bid'at olduğunu belirterek yüzeysel bir şekilde ele almış ve meselenin ayrıntıları için Ebû Şâme el-Makdisî'nin, konuyu tafsilatlı bir şekilde incelemiş olduğu kitabına yönlendirmiştir. Bkz. Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/56; Konu hakkında Makdisî'nin ayrıntılı görüşleri için Bkz. Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bida' ve'l-havâdis*, nşr. Osman Ahmed Anber (Kahire: Dâru'l-Hüdâ, 1398/1978), 41 vd.

¹²⁹⁷ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 225-226.

¹²⁹⁸ Bkz. Buhârî, “Teheccüd”, 22 (No. 1160); Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn ve kasruhâ”, 133 (No. 743); Ebû Dâvûd, “Tetavvu' ve reke'âtî's-sünne”, 3 (No. 1263); Tirmizî, “Salât”, 195 (No. 420); İbn Mâce, “İkâmetü's-salât ve's-sünnet fihâ”, 126 (No. 1198); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 43/250 (No. 26169).

¹²⁹⁹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mışkât*, 1/535; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 477.

¹³⁰⁰ Tirmizî, “İlim”, 16 (No. 2676); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4607); İbn Mâce, “İmân”, 6 (No. 42); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 28/373 (No. 17144), 28/375 (No. 17145).

ifade etmektedir. Ancak ilk asırda bulunmayıp, sonradan uygulamaya alınan Kur'ân'ın cem edilmesi gibi ümmetin önemli bir ihtiyacını karşılamak, İslâmî ilimlerin tedrisi için medreseler inşa etmek veya yolcular için kervansaraylar bina etmek gibi topluma faydalı birtakım işlerin icra edilmesinde herhangi bir problem olmayacağını belirterek, sonradan ortaya çıkan her meselenin terk edilmesi gereken bir yanlış olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

3.3.1.3. Fıkḥî Mezhebi Bağlamında Hadislere Yaklaşımının Değerlendirilmesi

İbn Hacer el-Heytemî'nin içtihat mertebelerinde üst seviyelerde bulunmadığı, tercih konumunda veya mezhebi nakleden mukallit imamlar derecesinde olduğunu söyleyenler bulunmaktadır. Ancak Heytemî'nin eserlerindeki üslûbu ve bilgi birikimi incelendiğinde onun yalnızca mezhebi nakleden bir mukallit olarak görmek kendisine haksızlık olacaktır. Çünkü telif etmiş olduğu kitaplarda, mütekaddim ve müteahhir ulema arasındaki birçok tartışmalı meselede tercihte bulunmaktadır. Ayrıca tercih ettiği görüşleri de mezhebin temel kriterlerinden yapmış olduğu kıyaslarla desteklemektedir. Yeni meseleleri de mezhebin kurallarına göre çözüme kavuşturmaktadır. Eserleri, deliller, analizler ve eleştirel yaklaşımlarla temâyüz etmektedir. Bu sebeple Heytemî, fıkḥî formasyonu ile ulema arasında ön plana çıkmaktadır. Kendisinin, fetvalarda tercih mertebesinde olduğunu söylemek daha isabetli görünmektedir.¹³⁰¹

Heytemî'nin hakkında, ilmî uzmanlık alanı olarak nitelendirilebilecek fıkḥ sahasında yapılan bu tür yorumlar, onun hadis alanındaki formasyonu ile alakalı da fikir vermektedir. Çünkü fakihlik yönü ile temâyüz eden Heytemî'nin, fıkḥ alanının en önemli malzemelerinden birisi olan hadisleri göz ardı etmesi mümkün değildir. Ayrıca hadisleri değerlendirirken mensup olduğu Şafî mezhebinin temel ilke ve kriterlerinin de önemli bir etkisi olduğu belirtilmelidir. Her âlim gibi Heytemî de ilmî kabullerini eserlerine yansıtmıştır. Özellikle şerh eserlerine bakıldığında fıkḥ ve fıkḥ usulüne dair meseleleri dört mezhebin görüşleri çerçevesinde değerlendirse de hemen her konuda Şafî mezhebine olan bağlılığı da hissedilmektedir. Şerhlerinde yer alan fıkḥ yorumların bazen vecîz, bazen de tafsilatlı olduğu görülmektedir.

¹³⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Varol, *İbn Hacer el-Heytemî'nin Şafî Fıkḥındaki Yeri ve Önemi*, 112-115.

Bu meseleye dair bir örnek olarak Heytemî'nin, namazlarda teşehhüdden sonra Hz. Peygamber'e getirilecek olan salavât ile ilgili bir rivayeti¹³⁰² aktardıktan sonra getirdiği yorumlar ele alınabilir. Heytemî, raviler arasında bulunan ve tedlîs ile cerh edilen¹³⁰³ Muhammed b. İshâk el-Medenî'nin (ö. 150/ 767) durumunu incelemektedir. İbn İshâk'ın müdellis olması ile birlikte bu rivayette teferrüd etmesinin zarar vermeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü İbn İshâk, bu hadisi tahdîs sîgası ile aktarmaktadır. Heytemî'ye göre ise tahdîs ifadesinin sarâhaten kullanılmış olması tedlîsten kurtaracağı gibi hadisi muallel olmaktan da uzaklaştırmaktadır. Bu sebeple de Şâfiî mezhebinin, namazların her oturuşunda salavatın gerekliliğini ön gören görüşünün isabetli olduğunu belirtmektedir.¹³⁰⁴

Heytemî İbn İshak ile ilgili yapılan eleştirilerin yalnızca tedlîs ile alakalı olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte cerh ta'dîl kitapları incelendiğinde İbn İshâk'ın rivayetlerinin delil olarak kabul edilmeyişinin nedenleri arasında teşeyyü' ve kaderiyye düşüncesi de zikredilmektedir.¹³⁰⁵ Bir ravi hakkında getirilen bu eleştiriler ise genellikle rivayetlerinin delil değerini düşürmektedir. Ancak Heytemî, İbn İshâk ile ilgili bu tenkitlerden hiç bahsetmemektedir. Bu durumu ise mezhebî düşünce bağlamında değerlendirmek mümkündür.

Buraya kadar aktarılan bilgilere bakıldığında, fıkıhçı kimliği ile ön plana çıkmış olan Heytemî'nin bu birikimini, hadisleri anlama ve yorumlamasına önemli bir oranda yansıttığı görülmektedir. Özellikle bir fıkıh kitabı gibi tertib edilen, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât* isimli eseri, fikhî bir şerh çalışması olarak nitelendirilebilir. İçerisinde ahkâma dair çeşitli konuların yer aldığı şerh eserlerinde, yukarıda nakledilenlerden çok daha fazla fikhî değerlendirmeler bulunmaktadır. Ayrıca Heytemî'nin, şerh eserlerinin bir özelliği de genellikle diğer mezheplerin ve alimlerin bireysel görüşlerine de yer vermektir. Ancak Heytemî, farklı görüşleri aktarmakla beraber, özellikle mensup olduğu Şâfiî mezhebinin kabullerini savunmaktan ve tercih etmekten de geri durmamaktadır.

Konu ile ilgili dile getirilebilecek onlarca örnek bulunmakla beraber, yukarıda nakledilen bilgi ve misaller neticesinde, Heytemî'nin hadislerle fikhî açıdan yaklaşım şekli hakkında genel bir kanaatin oluştuğu düşünülmektedir. Bu sebeple aktarılanlarla

¹³⁰² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/247 (No. 8635); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/304 (No. 17072); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/168 (No. 1339).

¹³⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/239; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 3, 7/39; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/43.

¹³⁰⁴ Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrîka*, 2/432-433.

¹³⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/239; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/42-43.

yetinilerek, burada Heytemî'nin, hadisleri kelâm ilmi çerçevesinde değerlendirdiği bazı örneklerle yer verilecektir.

3.3.2. Heytemî'nin Hadislere Kelamî Yaklaşımı

Heytemî, gerekli gördüğü durumlarda eserlerinde rivayetlerin işaret etmiş olduğu itikâdî mevzulara da değinmektedir. Akâid olarak Eş'arî mezhebine mensup olmakla beraber, meseleleri beyan ederken genellikle herhangi bir tercih belirtmeksizin hem Eş'arî hem de Mâtürîdî mezhebinin görüş ve delillerini aktarmaktadır. Yine eserlerinde ehli sünnet harici mezheplerin görüşlerine de yer vererek sert bir şekilde tenkit ettiği görülmektedir. Aslında başta Şîî hareketleri olmak üzere yaşamış olduğu asırda meydana gelen ehl-i sünnet dışı fırkaların çeşitli propagandaları, onun ciddi anlamdaki bu eleştirilerinin sebepleri arasında zikredilebilir. Ayrıca onun gibi bir alimin, bu meselelerle ilgili muhtelif İslâm ülkelerinden kendisine yöneltilen sorular karşısında sessiz kalması da mümkün görünmemektedir. Bu sebeple eserlerine bakıldığı zaman akîdevî meseleleri ekseriyetle detaylı bir şekilde açıkladığı görülmektedir.

3.3.2.1. İman ve İslam Kavramları ile İlgili Bazı Meseleler

İman ile İslam kavramları arasında fark olup, olmadığı konusu alimler arasında görüş ayrılıklarına neden olan meselelerdendir. Bazı alimlere göre aralarında fark görülmezken bazıları da birbirinden ayrılan iki kavram olarak telakki etmişlerdir.¹³⁰⁶

Heytemî de Cibrîl hadisini şerh ederken orada geçen îmân ve İslâm kavramlarından hareketle meseleyi irdelemektedir. Öncelikle alimler arasındaki ihtilafa değinmeden, sözlükte eş anlamlı olsun yahut olmasın, îmân ve İslâm'ın birbirinden ayrılamaz iki kavram olduklarını, biri olmadan diğerrinin de olamayacağını belirtmektedir. Ardından bu iki kavramla ilgili mezhepler arasında meydana gelen ihtilafları delilleriyle beraber derinlemesine incelemektedir.¹³⁰⁷

¹³⁰⁶ Bkz. Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (İmârâtü'l-'Arabiyye: Mektebetü'l-Furkân, 1419–1999), 57; Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müte'allim*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî (Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1368/1949), 14; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Beyrut - İstanbul: Dâru Sâdir - Mektebetü'l-İrşâd, 1422/2001), 491 vd.; Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977), 20; Ayrıca bkz. Hilmi Karaağaç, "İtikâdî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (01 Nisan 2012), 103-120.

¹³⁰⁷ Bkz. Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 166 vd.; Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mışkât*, 1/168 vd.

Kelâm ilmi araştırmalarına konu olacak bu görüş ve deliller burada zikredilmeyecektir. Ancak Heytemî'nin vurgulamış olduğu şu hususu aktarmakta fayda vardır. Heytemî, İslâm tarihinin ilk asırlarından itibaren çeşitli fırkalar arasında çıkan bu tartışmayı uzatmanın yararı olmayacağını, bilakis her mü'minin üzerine düşen görevin, saadet veya şekâvet nedeni olan imân, İslâm, küfür ve nifâk gibi kritik meseleleri ciddiye almak olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰⁸

Heytemî, Cibrîl hadisinde¹³⁰⁹ yer alan, iman ve İslâm kavramı ile ilgili bazı ifadelerin önemine dikkat çekmektedir. Hadiste İslâm'ın tarifi yapılırken kullanılan تشهد ifadesinin, Allah'a ve rasûlüne olan imanı ifade etmekte son derece önemli olduğunu belirtmektedir. Farklı rivayetlerle de¹³¹⁰ bu tezini delillendirerek تشهد yerine تعلم gibi farklı birtakım ifadelerin kullanılması durumunda, kişinin Müslüman olamayacağını, çünkü ilim mastarından türeyen kelimelerin, şehadeti ifade etmeyeceğini belirtmektedir. Bununla beraber şehadet ifadesi yerine, يقول ile aktarılan rivayetler,¹³¹¹ ilk bakışta şehadet harici kelimelerin de iman için kâfi olduğuna işaret ediyor gibi görünse de aslında yeterli olmadığını vurgulamaktadır. Çünkü bu rivayetlerdeki يقول sözünün يشهد ifadesinin yerine geçmediğini bilakis şehadet sözlerini söylemek anlamı içerdiğini belirtmektedir.¹³¹²

Heytemî, bazen de rivayetlerde doğrudan iman ile ilgili zikredilmemiş olan bazı meseleleri kelâm sahasında yorumlamaktadır. Örneğin aynı rivayet içerisinde İslâm'ın tanımı yapılırken, zekâtın dînî bir gereklilik olduğu vurgulanmaktadır. Heytemî, bu sözün açıklamasında zekâtın gerekliliğini inkâr edenin dinden çıkacağını belirterek meseleyi kelâmî bir boyuta taşımaktadır.¹³¹³

Heytemî, iman kavramı ile ilgili farklı meselelere de değinmektedir. İman esaslarının detaylarını bilenler ve bilmeyenler için tafsîlî ve icmâlî iman olarak kullanılan iki terimden bahsetmektedir. Bu bağlamda iman esaslarını detaylı bilmeyenlerin ana maddelere icmâlî olarak inanmalarının yeterli olacağını bildirirken, peygamber, kitap, melek vb. başlıklar altına giren ferdlerin isimlerini bilenlerin ise tafsîlî olarak inanmaları gerektiğini ifade etmektedir. Ancak burada iman esaslarının belirlenmesinde de önemli bir

¹³⁰⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 169.

¹³⁰⁹ Müslim, "İmân", 1 (No. 8).

¹³¹⁰ Bkz. Buhârî, "İmân", 15 (No. 25); Müslim, "İmân", 36 (No. 22).

¹³¹¹ Bkz. Buhârî, "İ'tisâm bi'l-kitâb ve's-sünne", 2 (No. 7284); Müslim, "İmân", 33 (No. 21); Tirmizî, "İmân", 1 (No. 2606); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/228 (No. 67), 14/481 (No. 8904).

¹³¹² Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 145-146.

¹³¹³ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 148.

kriter öne sürmektedir. Bir meselenin inanılması vacip ve inkârının küfür sayılabilmesi için o konuda vârid olan hadisin mütevatir olması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre Heytemî, iman esaslarını belirlemede âhâd haberlerin fonksiyonu olmayacağını ifade etmektedir. Ardından iman meselesi ile ilgili çeşitli rivayet ve görüşlere yer vererek konuyu derinlemesine incelemektedir. Mesela imanın yalnızca dil ile ikrar olduğunu savunan Kerrâmiyye fırkasının¹³¹⁴ görüşüne de değinmektedir. Onları, imanı sadece kavli bir amel olarak kabul ettikleri için ebedi cehennemlik bir grup olarak vasıflandırmaktadır.¹³¹⁵

Heytemî, Nevevî'nin iman kavramı ile ilgili görüşlerini de tenkit etmektedir. Nevevî, iman hakikatlerini kalp ile tasdik eden ve imkâmı olduğu halde, inacını dil ile ikrar etmeyen kişinin cehennemlik olduğuna dair kelamcılarının, fakihlerin ve hadisçilerin ittifakı olduğunu ifade etmektedir.¹³¹⁶ Heytemî, bu görüşe itiraz edildiğini ve Nevevî'nin iddia etmiş olduğunun aksine, bu konuda ittifak olmadığını belirtmektedir. Çünkü bu durumda olan kişi için dört mezhep imamlarından, asi bir mü'min olacağına dair nakillerin olduğunu beyan etmektedir. Ayrıca Eş'arî mezhebinin cumhuruna ve Kemâl İbnü'l-Hümâm gibi bazı Hanefî muhakkiklere göre de iman esaslarını dil ile ikrar etmek, yalnızca dünya ahkâmının icra edilebilmesi ve kişiye Müslüman muamelesi yapılabilmesi için şart olduğu görüşlerini¹³¹⁷ nakletmektedir.¹³¹⁸

Heytemî, mezhepler arasında görüş ayrılıklarına neden olan imanın azalıp, eksilmesi,¹³¹⁹ imanın mahlûk oluşu,¹³²⁰ imanda istisna meselesi¹³²¹ ve imanın devamlılığı¹³²² gibi konulardaki görüşleri de delilleriyle beraber nakletmektedir.

Sözü edilen bilgiler ışığında Heytemî'nin, rivayet metinlerini değerlendirirken kelâmî yorumlara detaylı bir şekilde yer verdiği görülmektedir. Onun bu açıklamaları,

¹³¹⁴ Bkz. Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-musallîn*, thk. Naîm Zerkûr (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1426/2005), 1/120; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm* 2 (Beyrut: Dâru'l-'Âfâkı'l-Cedîde, 1418/1997), 343.

¹³¹⁵ Bkz. Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 150-175.

¹³¹⁶ Nevevî, *el-Minhâc şerh-u Sahîh-i Müslim b. Haccâc* 2, 1/149.

¹³¹⁷ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi'l-'akâ'idü'l-münciye fi'l-âhire*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Mısır: Mektebetü'l-Mahmûdiyyeti't-Ticâriyye, 1348/1929), 175.

¹³¹⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 152.

¹³¹⁹ Bkz. Heytemî, *Fethu'l-ilâh fi şerhi'l-Mişkât*, 1/176-181; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 169-171.

¹³²⁰ Bkz. Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 171-173.

¹³²¹ Bkz. Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 173-174.

¹³²² Bkz. Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 175.

yaşadığı dönemde yoğun bir şekilde cereyan eden kelâmî tartışmaların bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Rivayetleri açıklarken çeşitli mezheplerin görüşlerine yer vererek ehli sünnet savunuculuğu yaptığı görülmektedir. Dolayısıyla onun kelâma dair beyanları, bağlı bulunduğu sünnî-Eş‘arî düşüncesini aktarma arzusunun bir neticesi olarak kabul edilebilir.

3.3.2.2. Ru‘yetullah

Allah’ı ahirette görmek anlamını ifade eden ru‘yetullah meselesi, mezhepler arasında görüş ayrılıklarına neden olan konulardandır. Ehli sünnet mezhepleri, Allah’ın ahirette görülebileceğini savunurken,¹³²³ Mu‘tezile ise ru‘yetullah’ın mümkün olmadığını düşünmektedir.¹³²⁴

Heytemî de Cibrîl hadisinde Hz. Peygamber’in ihsan kavramını açıklarken, Allah’ı görüyormuşçasına veya onun gördüğü bilinciyle ibadet etmek¹³²⁵ şeklindeki ifadelerden hareketle Allah’ın dünyada görülebilmesinin aklen mümkün olacağından bahsetmektedir. Hadiste kullanılan لم nefiy edatının لا gibi imkansız olan durumlarda değil, genellikle mümkün olan işlerin nefyinde kullanıldığını belirterek, aslında bu çıkarımı da hadisin üslûbundan elde ettiğini göstermektedir. Allah’ın dünyada görülebilmesinin aklen mümkün olmasına ilişkin farklı bir delil olarak Hz. Mûsâ’nın bu duruma talip olmasını sunmaktadır. Şayet Allah’ı görmek mümkün olmasaydı, insanlar arasında Allah’ı en iyi tanıyan kişiler olan peygamberlerden birisinin böyle bir durumu talep etmesinin uygun olmayacağını ifade etmektedir. Çünkü bu durumda Hz. Mûsâ’nın Allah hakkında vacip, mümkün ve imkansız olan hallere vâkıf olmadığı anlamı çıkar ki, bunun da Allah’ın en seçkin kulları olan peygamberler için düşünülemeyeceğini beyan etmektedir.¹³²⁶ Ancak Allah’ı dünyada görebilmek her ne kadar aklen mümkün olsa da hadiste “görüyormuş gibi” şeklinde yer alan ifadeden dolayı da görme olayının dünyada vaki olamayacağını istinbât etmektedir.

¹³²³ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 141; Eş‘arî, *el-İbâne*, 55; İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü’rî Cüveynî, *el-Lüma ‘u’l-edille fî kavâ’idi Ehli’s-sünne* 2, nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Lübnan: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1407/1987), 115-119; Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâ’idi’n-Nesefiyye*, nşr. Alî Kemâl (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsil-Arabî, 1436/2014), 77.

¹³²⁴ Ebü’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse* 3, nşr. Abdülkerîm Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 232 vd.

¹³²⁵ Müslim, “İmân”, 1 (No. 8).

¹³²⁶ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 177-178.

Bu yorumunu da “İyi bilin ki ölmeden önce rabbinizi göremezsiniz.”¹³²⁷ rivayetiyle desteklemektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber’in, miraç hadisesinde keyfiyeti bilinmeyen bir şekilde Allah’ı gördüğünü ihtiva eden rivayetlerdeki olayın ise ya istisna ya da ondan başka kimsenin ulaşamayacağı bir ortamda gerçekleştiği için dünya dışında vaki olduğu şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu rivayetten hareketle Allah’ı dünyada görmenin vaki olabileceğini savunan bazı sûfileri ise cehaletleri nedeniyle hadislerin işaret ettiği manaları tahrif ettikleri için sert bir dille eleştirmektedir.¹³²⁸

Heytemî, Allah’ın ahirette görülmesinin ise mutlaka gerçekleşeceğini belirtmektedir. Ancak bu mesele hakkında Mu‘tezile’nin görüş ayrılığına da değinmektedir. Onların Allah’ın ahirette görülmesinin mümkün olmadığına dair görüşlerini ağır ifadelerle eleştirmektedir. Bu konu hakkındaki Kur’ân ayetlerini ve neredeyse mütevâtir derecesine ulaşmış olan hadisleri anlamakta ilim ve akıllarının yetersiz kaldığını belirterek tenkit etmektedir.¹³²⁹

Burada ru’yetullah konusu bağlamında nakledilen rivayetlerin bütünüyle değerlendirilmesi çalışmanın hacmi açısından uygun değildir. Ancak sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir ki, ru’yetullah meselesi ile ilgili vârid olan hadislerin, manen mütevâtir seviyesine ulaştığını ifade eden Heytemî’nin, bu tür rivayetleri sahih olarak kabul ettiği belirtilebilir. Bununla beraber konu hakkındaki değerlendirmelerine bakıldığında ise hadisleri kelâmî olarak anlama ve yorumlama da benimsemiş olduğu Sünnî-Eş‘arî düşüncenin etkilerinin olduğu söylenilebilir.

3.3.2.3. Kader Meselesi

İslam tarihinde kader meselesi sürekli sıcak bir gündem olarak çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Heytemî de hadisleri şerh ederken bu meseleye kayıtsız kalmamıştır. Tabi burada mezhepler arasında, hakkında çeşitli görüşler bulunan kader konusunun derin meselelerine girmek hedeflenmemektedir. Fakat Heytemî’nin eserlerinden tespit edilen bazı mevzulara değinmek yerinde olacaktır.

¹³²⁷ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14 (No. 4320); Nesâî, “Nü‘ût”, 56 (No. 7716); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/423 (No. 22764).

¹³²⁸ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mışkât*, 1/204; Heytemî, *et-Ta‘arruf*, 109-110.

¹³²⁹ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 178.

Kader konusu bağlamında Heytemî, “Allah, yerleri ve gökleri yaratmadan elli bin yıl kadar önce bütün mahlûkatın kaderini yazmıştır.”¹³³⁰ şeklinde naklettiği bir hadisin ardından bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Heytemî, aktarılan hadisi, kadere iman etmenin farz olduğuna dair bir delil olarak kabul etmektedir. Ardından kader kavramını, Allah’ın, kulun hayırlı ve şerli işlerinin, iman ve küfrünün, itaat ve isyanının, onları henüz yaratmadan önce Levh-i Mahfuzda kaydettiğine inanmak şeklinde tarif etmektedir.¹³³¹

Zikredilen her bir maddenin tümüyle Allah tarafından yaratıldığını ifade etmekle beraber, kulun itaati ve ibadetinden razı olup, sevap yazacağını, masiyet ve küfründen ise hoşnut olmayıp cezalandıracağını belirtmektedir. Allah’ın müminler için ebedi nimetler, inkarcılar için ise adaleti gereği azap hazırladığını ifade etmektedir. Ayrıca kaderin, Allah katında bir sır olarak tutulduğunu ve hiçbir meleğin veya peygamberin muttali olamayacaklarını belirtmektedir. Bu meseleyi Hz. Ali’den naklettiği bir sözle desteklemektedir. Bu bağlamda, adamın birisi Hz. Ali’ye kader hakkında sorular sorduğunda şöyle cevap vermiştir: “O karanlık bir yoldur, sakın yürüme! Derin bir denizdir, sakın dalma! Allah’ın gizlediği bir sırdır, sakın ifşa etme!”¹³³² şeklindeki sözlerini aktararak, idraki noktasında akılların yetersiz kalacağı kader meselesinin inceliklerinin, derinlemesine analiz edilmesinin doğru olmayacağını beyan etmektedir.¹³³³

Bununla beraber Heytemî, kader konusu başlığı altında, ehl-i sünnet alimleri ile Mu‘tezile arasında tartışmalı meselelerden birisi olan ef‘âl-i ibâd meselesini de irdelemektedir. Ehl-i sünnet alimleri, kulun bütün fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu ifade ederken, Mu‘tezile alimleri ise kulun, kendi fiillerinin mûcidi olduğunu belirtmektedir.¹³³⁴ Bu bağlamda Heytemî, “Zekilik ve acizlik durumu dahil olmak üzere her

¹³³⁰ Müslim, “Kader”, 16 (No. 2653); Tirmizî, “Kader”, 18 (No. 2156); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/144 (No. 6579); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 14/5 (No. 6138).

¹³³¹ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mışkât*, 1/424.

¹³³² Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh Âcurrî, *Kitâbü’ş-Şerî‘a*, nşr. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî (Riyad: Daru’l-Vatan, 1420/1999), 2/844 (No. 422); İbn Batta, *el-İbânetü’l-kübrâ*, 4/140 (No. 1583); İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 51/182 (No. 6025); Süyûtî, *el-Câmi‘u’l-kebîr*, 18/456; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-‘ummâl* 5, 1/346 (No. 1561).

¹³³³ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mışkât*, 1/424-425.

¹³³⁴ Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse* 3, 301-304, 323 vd.; Ayrıca Bkz. Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye Göre Ef‘âl-i İbâd”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1/2 (29 Aralık 2017), 55-67.

*şey kaderle sabittir.*¹³³⁵ şeklindeki rivayeti delil olarak kullanarak, kulun fiillerinin kendi kudretinde olduğuna dair görüş bildiren Mu‘tezile’ye itiraz etmektedir. Çünkü bu hadiste geçen zekilik ve aksi olan ahmaklığın akıllı, acizlik ve aksi olan kuvvetli olma durumlarının ise hem akıllı hem de bedeni ilgilendirdiğini belirterek, kulun bütün hallerinde gerçekleşen hayırlı ve şerli durumların Allah’ın kaderi ve kudreti dahilinde olduğu çıkarımını yapmaktadır.¹³³⁶

Heytemî, bu meseleye dair daha farklı rivayetleri, çeşitli yorumlarla birlikte nakletmektedir.¹³³⁷ Ancak Heytemî’nin, konu hakkındaki yaklaşımı genel olarak anlaşıldığı için daha fazla malumata ihtiyaç görülmemektedir. Çünkü burada kader meselesi ile ilgili rivayetlerin, bütünüyle değerlendirilmesi hedeflenmemektedir. Bununla beraber Heytemî’nin kaderle ilgili nakledilen hadisleri anlama ve yorumlamalarına bakıldığında, bu tür rivayetleri sahih kabul ettiği görülmektedir. Çünkü bu rivayetlerden elde edilen mana neticesinde kadere iman etmenin gerekli olduğunu ifade etmektedir.¹³³⁸ Daha önce de belirtildiği üzere Heytemî, itikâdî meselelerde yalnızca sahih olan hadisleri hüccet olarak kabul etmektedir.¹³³⁹ Bu nedenle kader konusundaki hadislerin sıhhatini de genel olarak kabul ettiği ifade edilebilir.

3.3.2.4. Gaybı Bilmenin İmkâniyeti ve Dinden Çıkmayı Gerektiren Sözler ile İlgili Değerlendirmeler

Heytemî’nin, kelâm ilmi çerçevesinde yorumlamış olduğu bir diğer konu ise gaybı bilme ve dinden çıkmayı gerektiren sözlerle ilgilidir. Bu bağlamda Heytemî, “*Ümmetimin içerisinde kendisine ilhâm gelen kişiler bulunmaktadır. Ömer b. Hattâb da onlardandır.*”¹³⁴⁰ ve “*Mü’minin ferasetli bakışından sakının. Çünkü mü’min Allah’ın nuru ile bakar.*”¹³⁴¹ şeklindeki hadisleri aktardıktan sonra gaybı bilmenin imkâniyeti, ve bu iddianın dinden çıkmaya sebep olup, olmadığı hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

¹³³⁵ Müslim, “Kader”, 18 (No. 2655); Mâlik b. Enes, “Kader”, 4; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/133 (No. 5893); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 14/17 (No. 6149); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* 2, 10/345 (No. 20882).

¹³³⁶ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 1/425-426.

¹³³⁷ Bkz. Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 1/423-505.

¹³³⁸ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 1/424.

¹³³⁹ Bkz. Heytemî, *İlsâku ‘uvâri’l-heves*, 76.

¹³⁴⁰ Müslim, “Fezâ’ilü’s-sahâbe”, 23 (No. 2398); Tirmizî, “Menâkıb”, 56 (No. 3693); Nesâî, “Menâkıb”, 3 (No. 8065); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/329 (No. 24285); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 15/317 (No. 6894).

¹³⁴¹ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kurân”, 16 (No. 3127).

Heytemî, bu hadisler çerçevesinde peygamberlerin ve bazı veli kulların Allah'ın bildirdiği ölçüde birtakım gaybî bilgilere muttali olabileceklerini ifade etmektedir. Bu sözlerini ise Hz. Ömer'in, Medine'de hutbe okuduğu esnada Irak cephesinde, İranlılarla savaşmakta olan ordu komutanı Sâriye'ye seslendiği,¹³⁴² Hz. Ebubekir'in hamile eşinin karnındaki çocuğunun cinsiyetini bildiği¹³⁴³ ve bazı veli zatlardan aktardığı çeşitli misallerle desteklemektedir.

Heytemî, insanlar arasında bazılarına ilham gelebileceğini ifade eden yukarıdaki rivayetlerin¹³⁴⁴ sahih nakiller olduğunu beyan ederek, Allah'ın birtakım insanlara gelecekte yaşanacak çeşitli olayları bildirebileceğinin mümkün olduğunu nakletmektedir. Bu sebeple de gelecekte haber veren veya gaybı biliyorum gibi sözler kullanan kişilerin direkt olarak dinden çıktıklarına hükmedilmeyeceğini belirtmektedir.

Bu bağlamda Heytemî, dinden çıkmaya sebep olacak sözleri bazı kısımlara ayırmaktadır. Şayet kullanılan sözün, farklı bir manaya evrilmeye ihtimali bulunuyorsa, o takdirde tevil edilerek kişinin tekfir edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu meselenin hassas bir konu olduğuna işaret ederek dikkat edilmesini tavsiye etmektedir. Ancak kullanılan sözlerin farklı bir tevile ihtimali olmadığı durumlarda ise kişiye tövbe teklif edilmesi, tövbe etmezse had uygulanması gerektiğini de bildirmektedir.

Buna göre kişiden, gaybın bilindiğine dair bir iddia ortaya atılırsa yukarıdaki ifadeler gereği tevil edilerek, tekfir edilmemesi gerektiğini de açıklamaktadır. Aslında gaybı bilmenin, kişi ile ilgili değil, Allah'ın bildirmesi ile mümkün olacağını belirterek, gaybın bilinmesi yerine, bildirilmesi ifadesinin daha doğru olacağını da beyan etmektedir.

Sonrasında ise aktardığı görüşünün, “*Gaybı ancak Allah bilir.*”¹³⁴⁵ şeklindeki ayetle çelişmediğini açıklamaktadır. Çünkü Allah'ın ezeli ilmi ile bütün malumata sahip olduğunu, ancak peygamberlere, meleklerle veya bazı veli kullarına da bir kısmını bildirmesinin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple de nakledilenlerden,

¹³⁴² Taberî, *Târîh*, 4/179; Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İzzeddin İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, nşr. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/380.

¹³⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/145; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Zerkelî (Beyrut: Daru'l-Fikir, 1417/1996), 10/83.

¹³⁴⁴ Konu hakkında nakledilen rivayetler ve değerlendirmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yıldırım, “Tasavvufta Gayb Problemi ve Tasavvuf Literatüründe Gaybî Rivayetler”, *Araştırmalar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-* 5 (2003), 185-209.

¹³⁴⁵ en-Neml, 27/65.

Allah'ın sonsuz ilmine herhangi birinin ortak olabileceği anlamının çıkmaması gerektiğini belirtmektedir.¹³⁴⁶

Heytemî'nin, sözü edilen ifadelerine bakıldığında mucize ve keramet türünde olayları kabul ettiği görülmektedir. Ayrıca bu açıklamalarına yer verirken, kerameti kabul etmeyen Mu'tezile'nin görüşlerini, reddettiğini de belirtmektedir. Bu aktarılan bilgilerin sonucunda Heytemî'nin, Sünnî-Eş'arî ve tasavvufî düşünceye olan bağlılığı ve ilmî kabullerini hadislere yansıttığı bir kez daha görülmüş olmaktadır.

3.3.2.5. Kabir Azabı ile İlgili Değerlendirmeler

Kabir azabı meselesi hakkında, tarihi süreçte çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu konu, geçmişte olduğu gibi günümüzde de sıklıkla tartışma konusu olarak gündeme gelen meselelerden birisidir. Mevzu ile ilgili kabirde yaşam ve kabir azabının varlığı şeklinde iki konu başlığının ortaya çıktığı belirtilmektedir. Kabir yaşamının, genellikle kabul edildiği, asıl görüş ayrılıklarının ise kabir azabı hakkında cereyân ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca bu mesele ile ilgili nasların vermiş olduğu bilgilerin haricinde herhangi bir dayanak olmayıp, gayba imanla alakalı olduğu beyan edilmektedir.¹³⁴⁷

Hadislerde, Müslüman, gayr-i müslim veya günahkar olarak vefat eden kişilerin, yeniden diriliş vaktine kadar geçen sürede karşılaşacakları muamele, açık ifadelerle nakledilmektedir. Ancak bu zaman aralığında yaşanacaklara dair ayrıntılı ve sarih ifadeler Kur'ân'da bulunmamaktadır. Bu nedenle berzah alemi olarak isimlendirilen, kabir sürecinin ahvâline dair çeşitli görüş ve tartışmalar meydana gelmiştir.¹³⁴⁸

Kabir azabını kabul edenler olduğu gibi reddedenler de bulunmaktadır. Kabul edenler, çeşitli ayetleri işareten delil olarak kabul edip, mesele ile ilgili açık ifadelerle nakledilen onlarca hadisin ise inkar edilemeyecek seviyede olduklarını vurgulamaktadırlar. Kabir azabını reddedenler ise ilgili ayetlerin bu konuya işaret etmediğini belirterek, kabir azabı ile ilgili rivayetlerin güvenilir olmadığını ifade etmektedirler.¹³⁴⁹

¹³⁴⁶ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 222-223.

¹³⁴⁷ Bkz. Saffet Sancaklı, "Günümüzde Polemik Konusu Yapılarak Tartışılan Kabir azabının Hadislerdeki Dayanağı", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2018), 22.

¹³⁴⁸ Mehmet Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2020), 11.

¹³⁴⁹ İlgili ayetler ve hadisler için bkz. Abdullah Özüçalışır, "Kabir Azabı Var Mıdır?", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (30 Haziran 2020), 113-124.

Verilen bilgilerin yanı sıra kabir azabı ile ilgili bazı rivayetlerin isnad ve metin tenkitleri, bilimsel bir çalışma çerçevesinde detaylı bir şekilde ele alınarak, hem sened hem de metin bakımından sahih, hatta manevi mütevatir derecesinde oldukları sonucuna varıldığını belirtmek gerekmektedir.¹³⁵⁰

Tartışma alanı oldukça geniş olan bu meselenin ayrıntıları, çeşitli çalışmalarda incelenmiştir.¹³⁵¹ Yukarıda aktarılan genel bilgilerle yetinilerek, burada Heytemî'nin eserlerinden, kabir azabı ile ilgili tespit edilen bilgilere geçmek daha uygun olacaktır.

Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât* isimli hadis şerhinin bir bölümüne, “İsbât-ü ‘azâbi’l-kabr” başlığını vererek, henüz en baştan kabir azabını kabul ettiğini ve konuyu isbat etmek üzere telife giriştiğini göstermektedir.

Heytemî, konu hakkında ilk olarak, “*Bir Müslüman kabirde suâle çekilince, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed’in, onun elçisi olduğuna dair şehadet eder. Bu durum ‘Allah, sabit olan söze iman edenleri, dünya ve ahiret hayatında da sabit tutar.*”¹³⁵² ayetinin işaret ettiği konudur. Bu ayet, kabir azabı hakkında inmiştir. Kabir ehline, ‘Rabbim kim?’ diye sorulur. O da ‘Rabbim Allah, peygamberim Hz. Muhammed’dir.’ der.¹³⁵³ şeklindeki rivayeti aktarmaktadır.

Heytemî, bu hadisin değerlendirmesini yaparken, içindeki ayette zikredilen ahiret hayatını, berzah alemi olarak açıklamaktadır. İman ehlini, Allah’ın, hem dünyada hem de kabir alemindeki suâl esnasında sağlam tutacağını belirtmektedir. Heytemî, müminlerin kabir suâli için gelen melekler tarafından korkutulmayacaklarını, sorular karşısında kekelemeyeceklerini, bilakis çok net ve fasih bir şekilde soruları cevaplayabileceklerini açıklamaktadır. Kabirdeki sualin mahşerde gerçekleşecek olandan çok daha hafif geçeceğini de eklemektedir. Ayrıca Heytemî, hadisin içerisinde zikredilen ayetin ardından, nüzûl sebebi olarak kabir azabına işaret edilmesini ise Mu‘tezile gibi inkarcılara karşı bir

¹³⁵⁰ Bkz. Veysel Özdemir, “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme”, *EKEV Akademi Dergisi* 59 (20 Mayıs 2014), 265-330; Veysel Özdemir, “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme / A Study on Text and Content of some Hadith Related to the Punishment of the Grave”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (25 Ekim 2016), 55-123.

¹³⁵¹ Bkz. Mehmet Ödemiş, “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (27 Aralık 2017), 503-567; Sancaklı, “Günümüzde Polemik Konusu Yapılarak Tartışılan Kabir azabının Hadislerdeki Dayanağı”; Özüçalışır, “Kabir Azabı Var mıdır?”

¹³⁵² İbrâhîm, 14/27.

¹³⁵³ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 177 (No. 4699); Cenâiz, 85 (No. 1369); Müslim, “Cennet”, 73 (No. 2871); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 15 (No. 3120); Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 27 (No. 4750); Nesâî, “Cenâiz”, 114 (No. 2056); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/540 (No. 18575).

delil olarak kabul etmektedir. Bu sorulara cevap veremeyenlerin ise kabirde başlayıp, cehennemde devam edecek bir azapla muhatap olacaklarını bildirmektedir.¹³⁵⁴

Heytemî'nin, meseleye dair aktarmış olduğu rivayet bununla sınırlı olmayıp, konu hakkında farklı hadisleri de değerlendirmektedir. Bu bağlamda, “*Kul kabre konulup, sevenleri oradan ayrıldığında, onların ayak seslerini işitir. İki melek gelir ve Hz. Peygamber'i işaret ederek, 'Bu adam hakkında ne söylersin?' diye sorarlar. Mü'minler: 'O'nun, Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şehadet ederim.' derler. Bunun üzerine ona, 'İşte bu cehennemdeki yerindir, oraya bak. Allah oradaki yerini cennetle değiştirdi.' denilir. Her iki tarafı da bu şekilde görmüş olur. Münafık ve kafirlere Hz. Peygamber sorulduğunda ise, 'Bilmiyorum. İnsanlar onun hakkında ne konuşuyorsa, ben de aynısını söylüyorum.' derler. Bunun üzerine onlara demirden bir tokmak ile vurulur. Öyle bir bağırırlar ki, onların seslerini, insanlar ve cinler dışındaki bütün mahlûkat duyar.*”¹³⁵⁵ şeklindedir.

Heytemî, bu hadisi de kabir azabına delil olarak naklettikten sonra bazı yorumlar yapmaktadır. Bu bağlamda meleklerin Hz. Peygamber'e işaret ederek, “Bu adam hakkında ne diyorsun?” şeklindeki ifadelerine bakılarak, kabir ehlinin Hz. Peygamber'i görecekları sonucunun anlaşılmaması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü bu sorunun bir imtihan gereği insanlara yöneltildiğini ve Hz. Peygamber'in gösterilmemesinin ise imtihanı daha da güçlendireceğini düşünmektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber'in kabir ehline görünmesi, kafirler için bir iyilik manasına gelecektir ki, Heytemî, böyle bir şeyin asla mümkün olmayacağını savunmaktadır.¹³⁵⁶

Heytemî'nin, kabir hayatı ile alakalı değinmiş olduğu bir diğer konu ise sorgunun kimleri kapsayacağı hakkındadır. Kabirde iki melek tarafından gerçekleştirilecek olan suâlin, bütün ölenler için geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Yanarak, boğularak veya yırtıcı hayvan tarafından saldırıya uğrayarak ölenler arasında herhangi bir farkın bulunmadığını söylemektedir. Bununla beraber şehid olarak ölenlerin sorgudan müstesna olacaklarını da aktarmaktadır. Heytemî “*Allah yolunda olan kimse hariç her ölen ameline göre hesaba çekilecektir. Kendisini Allah yoluna adayan kişiye, yaptığı amelin karşılığı*

¹³⁵⁴ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/505-506.

¹³⁵⁵ Buhârî, “Cenâiz”, 85 (No. 1374); Müslim, “Cennet”, 70 (No. 2870); Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 27 (No. 4751); Nesâî, “Cenâiz”, 110 (No. 2051); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 19/289 (No. 12271).

¹³⁵⁶ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/506-508.

tekrar diriltileceği güne kadar yeter. Kendisi kabir suâlinden de emin olur.”¹³⁵⁷ rivayetini zikrederek, Allah yolunda ölen kimselerin de tıpkı şehitler gibi sual olunmayacaklarını açıklamaktadır.¹³⁵⁸

Heytemî'nin konu ile ilgili değinmiş olduğu bir diğer mesele ise kabir azabının bu ümmete özel olup, olmadığı ile ilgilidir. Bu bağlamda “... *Bu ümmet kabirlerinde sorguya çekilecektir.*”¹³⁵⁹ şeklindeki hadis çerçevesinde alimler arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bazılarına göre mezkûr hadis, kabir azabının bu ümmete has olduğunu ifade ederken, bazılarına göre de böyle bir anlam taşımamaktadır. Heytemî ise birbirine zıt olan bu iki yorumu zikrettikten sonra, tevakkuf edilmesinin daha doğru olacağını bildirmektedir. Çünkü bu hadisin diğer ümmetleri de kapsadığına dair herhangi bir delilin bulunmadığını nakletmektedir. Bununla beraber, kabir azabının bu ümmete has olma ihtimalini değerlendirmekten de geri durmamıştır. Eğer kabir azabı yalnızca bu ümmet için geçerli ise o halde bu durum, şefkat ve yüceliğin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Heytemî, kabirde gerçekleşecek sualler vesilesi ile mahşerin büyük zorluklarının bu ümmet için hafifletileceğini düşünmektedir.¹³⁶⁰

Heytemî'nin kabir azabı ile ilgili yorumlamış olduğu diğer bir mesele ise ruhun durumu ve azabın hissedilmesi ile ilgilidir. Canlılar ile ölümler arasında herhangi bir bağlantı olmadığından, kabirde bir hayat olmadığı da zannedilebilir. Ancak Heytemî, bu durumu bazı misaller vererek ispat etmeye çalışmaktadır. Kabirdeki kişiyi, uyuyan veya tefekkür eden kimsenin haline benzetmektedir. Çünkü rüya aleminde veya tefekkür yolu ile insan bazı hazları veya acıları yaşadığı halde, yanındakiler onun bu durumuna muttali olamamaktadırlar. İşte Heytemî de kabirdeki kişilerin durumunu bunlara teşbih etmektedir.¹³⁶¹

Meseleye dair Heytemî'nin, değinmiş olduğu bir diğer konu ise ruhun bedene dönüp, dönmemesi ile ilgilidir. Ona göre hadislerin zahirleri, ruhun bedene bütünüyle iade edileceği şeklinde anlaşılmaktadır. Ancak burada bir detaya daha değinmektedir. Ölen kişinin cesedi, birden fazla parça halinde ve farklı farklı yerlerde ise bu durumda ruhun iadesi nasıl olacaktır? Heytemî, bu meselede iki ihtimalden bahsetmektedir. Ya ruhun ilk

¹³⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 16 (No. 2500); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/589 (No. 17359); Dârimî, *es-Sünen*, 3/1572 (No. 2469).

¹³⁵⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 7.

¹³⁵⁹ Müslim, “Cennet”, 67 (No. 2867); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/101 (No. 122).

¹³⁶⁰ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 7.

¹³⁶¹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/510.

üflenme esnasında taalluk ettiği parçaya veya ruhun bedenle bağlantısı hulûl şeklinde olmadığından, cesedin her bir bölümüne ayrı ayrı alakalanacak şekilde iade edileceğini bildirmektedir.¹³⁶²

Heytemî'nin, bu konuda delil kabul ettiği hadisler, sözü edilenlerden daha fazladır.¹³⁶³ Ancak burada her birini bütünüyle değerlendirmek mümkün olmadığı gibi gerekli de görülmemektedir. Çünkü Heytemî'nin konu hakkındaki tartışmalarla ilgili yaklaşımları ve kabulleri, zikredilenler neticesinde ortaya çıkmıştır. Ehl-i sünnet tarafından kabir suâli, azabı ve nimeti konusu bir iman meselesi olarak kabul edildiği gibi Heytemî de bu mevzuyu, inanılması şart olan maddelerden birisi olarak addetmektedir. Getirmiş olduğu delillerle de bu inancının savunmasını yapmaya çalışarak, şerh alanında yazdığı eserini tıpkı bir kelâm kitabı gibi telif etmiştir.

3.3.2.6. Ehl-i Sünnet Dışı Mezheplere Karşı Tavrı

Heytemî'nin eserleri incelendiğinde ehli sünnet dışında kalan fırkalara karşı net bir duruşu ve sert bir dille eleştirilerinin olduğu görülmektedir. Haklarında ağır ifadeler kullandığı ehli sünnete muhalif olan bu fırkaları haram olan bid'atler arasında değerlendirmektedir.¹³⁶⁴ Onun şerhlerinde Mu'tezile, Şîa, Kaderiyye vb. mezhepleri eleştirdiği görülmektedir.

Mu'tezile'nin, ahirette Allah'ı görememek,¹³⁶⁵ meleklerin peygamberlerden daha üstün olduğunu kabul etmek,¹³⁶⁶ Allah'a manevî sıfatları isnâd edip, meânî sıfatları reddetmek ve kulların fiillerini kendileri icâd etmeleri gibi çeşitli meselelerde doğru yoldan ayrıldıklarını belirtmektedir. Ayrıca Kur'ân'ın mahluk olduğuna dair söylemlerin kişiyi dinden çıkaracağını bildiren selef rivayetlerine¹³⁶⁷ dayanarak Mu'tezile'nin de tekfir edildiğini ifade etmektedir.¹³⁶⁸

Heytemî, Kaderiyye mezhebini de görüşleri nedeniyle tenkit etmektedir. Cibrîl hadisinin Müslim'de geçen varyantlarından birinde iman tanımlanırken, "...Kaderin

¹³⁶² Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/510-511.

¹³⁶³ Bkz. Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/503-563.

¹³⁶⁴ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 477.

¹³⁶⁵ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 1/204; Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 178.

¹³⁶⁶ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 87.

¹³⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, nşr. Abdurrahman 'Umeyre (Riyad: Dâru'l-Me'ârifî's-Su'ûdiyye, 1398/1978), 30; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 2, 10/349.

¹³⁶⁸ Heytemî, *el-Fethu'l-mübîn*, 164.

büsbütün Allah'tan olduğuna inanmak.”¹³⁶⁹ ifadelerinden hareketle hayır-şer, iman ve küfrün hepsinin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmeyen Kaderiyye ekolünün tekfir edildiğini ifade etmektedir.¹³⁷⁰ Çünkü Kaderiyye ekolünün inancına göre iyi olan fiiller Allah tarafından yaratılırken, kötü işler ise kullar tarafından icâd edilmektedir. Heytemî bu bağlamda: “Kaderiyye mezhebi, bu ümmetin Mecûsîleri’dir.”¹³⁷¹ şeklinde vârid olan hadisi ele almaktadır. Mecûsîler’in inanışına göre iyiliği ve kötülüğü yaratan iki ayrı tanrı bulunmaktadır. Kaderiyye ekolünün de iyiliğin Allah’tan, kötülüğün ise insanlar tarafından icâd edildiğini savunmak sûretiyle onlara benzetildiğini¹³⁷² belirtmektedir.¹³⁷³

Heytemî, yaşadığı asırda faaliyetlerinin diğerlerine göre daha etkili olduğu bilinen Şîa mezhebinin tutumuna karşı daha yoğun reddiyelerde bulunmaktadır. Özellikle râşit halifeler ve takiyye meselelerinde¹³⁷⁴ benimsemiş oldukları görüşleri eleştirmektedir.

Hiz. Ali’nin, Hiz. Ebubekir’e biatını takiyye olarak kabul etmeleri ile benzeri meseleleri, “*Kalbi iman ile mutmain olan, ancak baskı altında olan kişi müstesna.*”,¹³⁷⁵ “*Ancak onlardan size uğraması muhtemel tehlikelerden sakınmanız başkadır.*”¹³⁷⁶ ayetleriyle ve Hiz. Peygamber’in, hakkında olumsuz konuştuğu kişiye karşı güler yüz ve hoş sözlerle muamele etmesi¹³⁷⁷ ile delillendirmelerini tenkit ederek, aktarılan nassların takiyye meselesine delil olamayacağını ifade etmektedir.¹³⁷⁸

¹³⁶⁹ Müslim, “İmân”, 7 (No. 10).

¹³⁷⁰ Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 163.

¹³⁷¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (No. 4691); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/415 (No. 5584), 10/252 (No. 6077); Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 1/159 (No. 286); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* 2, 10/342 (No. 20869).

¹³⁷² Hadisin geniş açıklaması için bkz. Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin b. Hasen el-Makdisî Remlî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Hâlid er-Ribât (Mısır: Dâru’l-Fellâh, 1437/2016), 12/317, 18/228, 18/253-254.

¹³⁷³ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 1/197.

¹³⁷⁴ Sözlükte, korunmak ve sakınmak gibi manalara gelen takiyye kavramı, ıstılâhta ise genel olarak çeşitli nedenlerden dolayı bir fikrin veya inancın gizlenmesini ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Dalkılıç, *Şîa, Havâric ve Ehl-i Sünnet’te Takiyye* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 9 vd.; Cemil Hakyemez, “Şîi Takiyye İnancının Teşekkülü”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004), 129-146.

¹³⁷⁵ en-Nahl, 16/106.

¹³⁷⁶ Âli İmrân, 3/28.

¹³⁷⁷ Buhârî, “Edeb”, 38 (No. 6032), “Edeb”, 82 (No. 6131); Müslim, “el-Birr ve’s-sıla ve’l-âdâb” 73 (No. 2591); Tirmizî, “el-Birr ve’s-sıla”, 59 (No. 1996); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/127 (No. 24106).

¹³⁷⁸ Şerhinde, Şîa mezhebinin görüşlerine özetle değindikten sonra, bizzat Şîa’ya karşı yazmış olduğu reddiye niteliğindeki *es-Savâ’iku’l-muhrika ‘alâ ehli’r-rafz ve’d-dalâl ve’z-zendeka* isimli eserine yönlendirmektedir. Bkz. Heytemî, *el-Fethu’l-mübîn*, 611.

Heytemî, bid‘at fırkalar olarak adlandırdığı ehl-i sünnet dışındaki inanç ekollerinin, iman durumu hakkında değerlendirmede bulunmaktadır. Dinin zarûriyyâtını inkâr edenlerin ihtilafa mahal olmaksızın iman sınırları dışına çıktıklarını, zarûriyyat-ı diniyyeden olmayan meseleleri inkar edenlerin ise ekser ulemanın görüşüne göre tekfir edilemeyeceklerini ifade etmektedir.

Heytemî’nin, yaşamış olduğu dönemde ehl-i sünnet harici fırkaların yoğun propagandaları ilim dünyasını meşgul etmiştir. Bu nedenle savunma refleksinin devreye girdiği ve ciddi tenkit faaliyetlerinin olduğu görülmektedir. İtikatta sünnî-Eş‘arî ekolüne bağlılığını sürdüren Heytemî, eserlerinde herhangi bir tercihte bulunmadan hem kendi mezhebinin bazen de Mâtürîdî mezhebinin görüşlerine yer vermektedir. Ancak ehli sünnet dışında kalan mezheplerin görüşlerini yeri geldikçe sert bir üslûpla eleştirmektedir.

Buraya kadar Heytemî’nin, hadisleri kelâmî bir bakış açısı ile anlama ve yorumlamalarına yer verilmiştir. Sonuç olarak kelâmî hadisleri değerlendirirken, benimsemiş olduğu Sünnî-Eş‘arî ekollerine ve tasavvuf düşüncesine bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu tür rivayetleri yorumlarken, taassubî bir tavırla inancının savunusunu yaptığı ve farklı düşünce sistemlerini sert bir şekilde tenkit ettiği görülmektedir. Ayrıca sünnî ekoldeki inanç kriterlerinin dayandığı hadisleri de genel anlamda sahih kabul etmektedir. Sonuç olarak kelâmî rivayetleri anlama ve yorumlama da Heytemî’in, bağlı bulunduğu düşünce sistemlerine tabi olduğu ve özgün yorumlarının olmadığı ifade edilebilir.

3.3.3. Heytemî’nin Hadislere Tasavvufî Yaklaşımı

Hadisleri nesilden nesile sağlıklı bir şekilde aktarabilmek için teşekkül etmiş olan isnad ilmi kadar, hadislerin ihtiva ettiği anlamların en doğru biçimde anlaşılması da oldukça önemlidir. Bu bağlamda geliştirilmiş olan fikhü’l-hadîs, garîbü’l-hadîs, muhtelifü’l-hadîs vb. hadis alt disiplinleri önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bunlarla beraber hadisleri anlamada en önemli faaliyetlerden birisi de şerh çalışmaları olmuştur.

Hadislerin evrensel ilkeler içerdiği düşünüldüğünden her bir disiplin, rivayetleri kendi bilgi kaynakları ve yöntemleri ile anlayıp, şerh etmeye çalışmışlardır. Hadisleri kendi metodolojileri ile tahammül eden, anlayan ve yorumlayan disiplinlerden en dikkat çeken ise tasavvuftur. Geçmişten günümüze tasavvuf kitapları tarandığında oldukça fazla hadis kullanımı olduğu görülmektedir. Hatta bunların arasında Hakîm et-Tirmizî’nin, (ö. 320/932) *Nevâdiru’l-usûl*’ü, Kelâbâzî’nin, (ö. 380/990) *Me‘âni’l-ahbâr*’ı (*Bahrü’l-fevâ’id*)

ve İbn Ebî Cemre'nin (ö. 699/1300) *Cem'u'n-nihâye fî bed'i'l-hayri ve'l-gâye*'si gibi bizzat hadis şerhi olarak telif edilmiş eserler de bulunmaktadır.

Tasavvufî şerhleri, diğerlerinden ayıran bazı özellikler bulunmaktadır. Örneğin, bu tür şerhlerde çeşitli konularla ilgili hadisler hakkında değerlendirmeler bulunsa da genel olarak adap ve ahlak konuları üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Ayrıca tasavvuf ilmi söylem ve kurallarının kaynağı bakımından ekseriyetle batınî bilgiye dayandığından,¹³⁷⁹ mutasavvıflara ait hadis şerhlerinde de zâhirî mana ile beraber işârî yorumların yoğun olduğu görülmektedir.

Bu bölümde Heytemî'nin çeşitli hadisler çerçevesinde yer vermiş olduğu işârî yorumlardan bazılarına yer verilecektir. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından öncelikle batınî bilgiyi açıklamak ve Heytemî'nin meseleye yaklaşımını incelemek yerinde olacaktır.

3.3.3.1. Bâtınî Bilgi

Kur'ân ile sünneti anlama ve şerh etme bakımından diğer ilim dallarından farklı bir metodoloji geliştirmiş olan mutasavvıflar, akıl, nakil ve duyularla elde edilebilecek zâhirî ilmin yanında, doğrudan kalbe geldiğini iddia ettikleri bilgi türünü de batınî ilim olarak tanımlamaktadırlar. Bu bilgi, keşif ve ilhâm gibi kavramlarla zikredilen çeşitli yollarla elde edilebilmektedir.¹³⁸⁰

Ehli tasavvufa göre batınî bilgi, birtakım uzlet, inziva, riyazet ve mücâhede gibi nefsi terbiye etme süreçlerinden geçilerek, muhtelif meleke ve yeteneklerin geliştirilmesi sonucunda bazı ruhî güçlerin açığa çıkmasıdır. Ayrıca akıl ve duyularla bilinemeyecek gayb ve ulûhiyyet alemine dair çeşitli bilgileri kapsayan bir alan olarak tanıtılmaktadır.¹³⁸¹

Bu yolla elde edilen bilgilerin hüccet olup olmayacağı konusu ise ihtilaflıdır. Sûfilerin kesin ve kuvvetli bilgi olarak kabul etmiş oldukları batınî ilim, ulemanın geneli

¹³⁷⁹ Bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 284-289.

¹³⁸⁰ Bkz. Ahmet Yıldırım, "Hadisleri Anlamada İşârî Yorum", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (01 Şubat 2004), 14; Ferhat Gökçe, *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 29 vd.; Necmeddin Şeker, "Hadis Şerhçiliğinde Farklı Bir Gelenek 'İşârî Yorum'", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (01 Haziran 2014), 118-119.

¹³⁸¹ Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed Serrâc, *el-Lüma'*, nşr. Abdülhalim Mahmûd, Abdülbaki Sürûr (Mısır: Daru'l-Kütübi'l-Hadîsiyye, 1380/1960), 390; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 184; H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* 25 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 224-225; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 156.

tarafından delil olarak kabul edilmemektedir. Bu konu genel anlamda bütün ilimleri kapsadığı gibi hadis rivayetini de ihtiva etmektedir. Çünkü başta sûfiler olmak üzere birtakım ilim insanları keşif ya da ilhâm yolu ile hadis alınabileceğini, tashih ve taz'îf edilebileceğini iddia etmektedirler. Ancak hadisçiler çeşitli mahzurlar zikrederek, bu yöntemle elde edilen hadis rivayetini kabul etmemektedirler. Ayrıntıları geniş olan bu konu ile ilgili verilen bilgilerle yetinilerek, muhtelif isim ve görüşlerin detayları¹³⁸² ile mevzuyu uzatmadan Heytemî'nin, mesele hakkındaki yaklaşımlarına yer vermek isabetli olacaktır.

Heytemî, velilerin çeşitli yollarla bâtinî bilgilere ulaşabileceklerini kabul edenlerden birisidir. Bu konuda Hz. Peygamber'in: "*Ümmetimin içinde ilhâm gelen kişiler vardır. Ömer de bunlardandır.*"¹³⁸³ şeklindeki sözlerini delil olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda Hz. Ömer'in, Medine'de minberde iken Irak cephesinde savaşı kumandanı Sâriye'ye seslenmesi¹³⁸⁴ ve Hz. Ebubekir'in hamile eşinin karnındaki çocuğunun cinsiyetini bilmesi¹³⁸⁵ gibi olayları bu tür bilgiye¹³⁸⁶ örnek olarak nakletmektedir.

Heytemî, bâtinî bilgiyi kabul etmekle beraber aynı zamanda en üstün ilim olarak nitelendirmektedir. Bu bağlamda Heytemî, keşif ehli olarak bilinen bâtin alimleri ile vasıta yolu ile ilim elde eden zâhir alimlerinin üstünlüklerine dair yöneltilen bir soruyu yanıtlamaktadır. Bâtin ehli kavramı ile kastedilen, Allah'ı iyi tanıyan ârif zatların, daha üstün olacaklarını haber vermektedir. Çünkü Heytemî'ye göre Allah, onlara en üstün amelleri vermiş ve isyanlardan korumuştur. Bütün bunların sonucu olarak da onlardan perde kalkarak, bazı hakikatleri keşif etmeye başlamışlardır. Heytemî de onların bu keşif sayesinde normal insanların elde edemeyeceği ilginç ve farklı bilgilere hâkim olacaklarını belirtmektedir.¹³⁸⁷

Ardından, yalnızca ezber ve nakilcilerin kastedildiği zâhir alimlerinin kıymetlerinin ise daha düşük olduğunu söylemektedir. Çünkü bir ilmin kıymetinin, sonucuna göre belirleneceğini belirtmektedir. Marifet ilminin sonucu, Allah'ı ve sıfatlarını tanımak

¹³⁸² Detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, "Hadisleri Anlamada İşârî Yorum", 13-36; Seyit Avcı, "Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/1 (01 Şubat 2004), 161-193.

¹³⁸³ Müslim, "Fezâ'ilü's-sahâbe", 23 (No. 2398); Tirmizî, "Menâkıb", 56 (No. 3693); Nesâî, "Menâkıb", 3 (No. 8065); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 40/329 (No. 24285); İbn Hibbân, *es-Sahîh* 2, 15/317 (No. 6894).

¹³⁸⁴ Taberî, *Târîh*, 4/179; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/380.

¹³⁸⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/145; Belâzürî, *Ensâb*, 10/83.

¹³⁸⁶ Gaybî rivayetlerle ilgili aktarılan rivayetler ve değerlendirmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, "Tasavvufta Gayb Problemi ve Tasavvuf Literatüründe Gaybî Rivayetler", 185-209.

¹³⁸⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 220.

olduğundan, ilimlerin en üstünü olarak nitelendirmektedir. Allah'ın kanunlarını bilmeye vesile olan fıkıh ilmini de ikinci sıraya yerleştirmektedir. İrfân ve marifetin, yalnızca ilmi ile amel edenlerin ulaşabileceği, diğer ilimlerin ise gayri müslim bile olsa herkes tarafından elde edilebilmeye müsait olduğundan, bâtinî bilgiyi daha üstün görmektedir.¹³⁸⁸

Ardından Şehâbeddîn es-Sühreverdî'den (ö. 632/1234) kendi görüşünü destekler nitelikte bir aktarımda bulunmaktadır. Sühreverdî, zâhirî ilimlerin genel olarak dünyevî maksatlarla; şöhret elde etmek veya itibar sahibi olmak vb. gayeler içerebileceğini söylemektedir. Ancak sûfilerin elde etmiş olduğu bâtinî ilmin ise dünya muhabbetinden ve nefsânî arzulardan uzaklaşarak yalnızca takvâ okulunda elde edilebileceğini savunmuş ve iddiasını ayetle¹³⁸⁹ desteklemeye çalışmıştır.¹³⁹⁰

Heytemî, görüşüne yine destek mahiyetinde Cüneyd-i Bağdâdî'nin: “*Bundan (marifetullah) daha üstün bir ilim olsaydı kesinlikle o ilmi talep etmek isterdim.*” şeklindeki sözlerini de aktarmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in: “*Alimlerin âbid olanlara üstünlüğü, benim en düşük derecede olanınıza karşı üstünlüğüm gibidir.*”¹³⁹¹ sözleri ile fıkıhın bölümlerinden olan talâk, buyû‘, ‘itâk vb. ilimleri bilenlerin değil, yakîn elde etmeye vesile olan marifetullah ilminin kastedildiği görüşünü nakletmektedir.¹³⁹²

Batinî bilgi kapsamında Heytemî'nin eserlerinde yer alan bilgiler, daha önce özetle zikredilmiştir. Aktarılan veriler neticesinde Heytemî'nin, batınî bilgiye yaklaşımı hakkında bir neticeye varılabileceği ifade edilebilir. Sonuç olarak Heytemî'nin, keşif ve ilhâm yolu ile elde edilen bu tür malumatları, kuvvetli bilgi ve hüccet olarak kabul ettiği görülmektedir. Ayrıca yine bu şekilde ulaşılan bilgileri, zâhirî yollarla elde edilen ilimden daha üstün gördüğünü de belirtmek mümkündür.

Batinî bilgi meselesi ile ilgili Heytemî'nin konuya bakış açısı tespit edildikten sonra, keşif yolu ile yapılan hadis rivayeti meselesine geçmek isabetli olacaktır. Burada Heytemî'nin keşif ile rivayet konusuna yaklaşımı incelenecektir.

¹³⁸⁸ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 220.

¹³⁸⁹ el-Bakara, 2/282.

¹³⁹⁰ Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 221.

¹³⁹¹ Tirmizî, “İlim”, 19 (No. 2685); Dârimî, *es-Sünen*, 1/334 (No. 297); Taberânî, *el-Mu‘cemü 'l-kebîr* 2, 8/233 (No. 7911).

¹³⁹² Heytemî, *el-Fetâva 'l-hadîsiyye*, 221.

3.3.3.2. Keşif ile Rivayet Meselesi

Bâtınî bilgiyi elde etme yollarından birisi olan keşif, sözlükte kapalı olanı ortaya çıkarmak, bir şeyi sezmek, tahmin etmek, perdeyi kaldırarak meydana çıkarmak gibi manalarda kullanılmaktadır.¹³⁹³ Keşif sözcüğünün, tasavvuf literatüründe ise özel bir konumu olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda, hakikatleri görmek ve gaybî sırlara vakıf olmak gibi manalarda kullanılan keşif ve mükâşefe kavramlarının,¹³⁹⁴ basar ile değil basiret ile gerçekleşebileceği aktarılmaktadır.¹³⁹⁵ Mutasavvıfların, bu metotla öğrenilebileceğini iddia ettikleri bir bilgi türü de Hz. Peygamber'in hadisleridir.

Heytemî'nin de keşif ile hadis öğrenme konusuna olumlu yaklaştığı görülmektedir. Hadislerin, keşif yolu ile tahammülü, tashîhi veya taz'îfi bağlamında Heytemî'den şöyle bir örnek nakletmek mümkündür. Kendisine, vefatından sonra Hz. Peygamber ile buluşmanın ve görüşmenin imkânıyeti sorulduğunda, konu ile ilgili olarak, “*Rüyasında beni gören kişi, yakaza durumunda da görecektir.*”¹³⁹⁶ şeklindeki rivayeti referans alarak¹³⁹⁷ bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Heytemî bu rivayeti, vefatından sonra Hz. Peygamber'in bu dünyada görülebilmesinin mümkün olduğu şeklinde anlamaktadır. Bu hadisi, Hz. Peygamber'in ahirette görüleceğine haml edenlerin ise yanlış bir yaklaşımda bulunduklarını belirtmektedir. Çünkü Hz. Peygamber ahirette herkes tarafından görülebilecektir. Dünyadayken rüyada görülüp görülmemesi önem taşımayacaktır. O halde hadiste geçen “*Beni rüyasında gören.*” kaydının herhangi bir anlamı da kalmayacaktır.¹³⁹⁸ Ayrıca Heytemî'ye göre bu hadis, dünya veya ahiret olarak herhangi bir kayıt içermediği için zahirine hamledilmelidir.

Bununla beraber ona göre Hz. Peygamber'i yakaza halinde görebilecekler, yalnızca sünnetlere sıkı sıkıya bağlı olanlardır. Bu görüşünü de meleklerin sünnete aykırı

¹³⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, 9/300; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 184; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* 25, 224-225; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 156.

¹³⁹⁴ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 289.

¹³⁹⁵ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 289; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 156.

¹³⁹⁶ Buhârî, “Ta'bir”, 10 (No. 6993); Müslim, “Ru'yâ”, 11 (2266); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 95 (No. 5023); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/347 (No. 3798), 37/291 (No. 22606).

¹³⁹⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 207.

¹³⁹⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 212.

davrananlara selâmı kestiklerini¹³⁹⁹ aktararak delillendirmektedir. Bu dünyada görebilme imkanını reddedenleri ise sahih bir hadisi ve evliyânın kerametini inkâr etmekle ithâm etmektedir. Ayrıca bazılarının, dünyada yaşayan fânî gözlerin, bekâ yurdunda yaşayan bâkî bir varlığı görmesinin mümkün olmadığı yönündeki tezlerini ise Beyhakî'nin, Hz. Peygamber'in miraçta diğer peygamberler tarafından görülmüş olması¹⁴⁰⁰ yönündeki aktarımı ile çürütmektedir. Heytemî bu konudaki eğilimini, genel olarak evliyâdan aktardığı kerametlerle ve Bârizî, (ö. 438/1046) Gazzâlî, (ö. 505/ 1111) İbn Ebî Cemre, (ö. 699/1300), Tâceddîn es-Sübî (ö. 711/1311) ve Afifüddin el-Yâfi'î (ö. 768/ 1363) gibi alimlerin de uyanık durumda iken Hz. Peygamber ile görüşmenin mümkün olduğuna dair açıklamalarını referans alarak desteklemektedir.

Heytemî, konuya dair diğer bir mesele olarak görülenin, Hz. Peygamber'in gerçek bedeni mi yoksa bir yansıması mı olduğuyla ilgili görüşlere de yer vermektedir. Heytemî, peygamberlerin ruhlarının kabzedildikten sonra iade edildiğini kabul ederek, onların melekût (gayb) aleminde canlı olduklarını ve bedenlerinin görülebilmesinin mümkün olacağını ifade etmektedir.¹⁴⁰¹ Ardından Gazzâlî'nin, (ö. 505/1111) sûfilerle ilgili medhiyeler yaptığı cümleleri sıralamış ve onların, melekler ile peygamberleri görebildiklerini ayrıca Hz. Peygamber ile görüşerek ondan manevi terbiye aldıklarına dair sözünü¹⁴⁰² nakletmektedir.¹⁴⁰³

Bu konuyla ilgili ulema arasında cereyan eden çeşitli tartışmalara da kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bir rivayette yer alan “*Sanki beni görmüş gibidir.*”¹⁴⁰⁴ ifadesine dayanarak, Hz. Peygamber'in bir yansımasının görüldüğünü, bedenlen görülemeyeceğini savunanlar bulunmaktadır. Bazıları ise bu hadis ile yalnızca Hz. Peygamber döneminde yaşayanların kastedildiğini iddia etmektedirler. Onlara göre Hz. Peygamber hayatta iken rüyasında gören kişi, bir sebeple yanına giderek gerçekten görecektir. Diğer bir grup ise “*Beni gören doğru bir rüya görmüştür.*”¹⁴⁰⁵ ifadesinden hareketle, Hz. Peygamber'i gören herkesin rüyasının doğru olduğu kanaatindedirler. Konu

¹³⁹⁹ Müslim, “Hac”, 167 (No. 1226); Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebîr* 2, 18/107 (No. 203); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 2, 5/21 (No. 8850).

¹⁴⁰⁰ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *Kitâbü'l-Ba's ve'n-nüşûr*, nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmi el-Eserî (Suudî Arabistan: Mektebetü Dâri'l-Hicâz, 1436/2014), 203.

¹⁴⁰¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 213.

¹⁴⁰² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, nşr. Abdulhalîm Mahmûd (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîsiyye, t.y.), 177-178.

¹⁴⁰³ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 212.

¹⁴⁰⁴ Müslim, “Ru'yâ”, 11 (2266); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 95 (No. 5023).

¹⁴⁰⁵ Müslim, “Ru'yâ”, 11 (2267).

ile ilgili diğerk bir aktarım ise Hz. Peygamber'in ahirette görüleceğı şeklinedir. Bu görüş sahiplerine de orada herkesin göreceğı iddiası ile itiraz edilmektedir. Ancak bu tezi savunanlar, dünyada Hz. Peygamber'i rüyasında görenlerin ahirette ondan özel muamele görerek farklılıklarının bulunacağını ifade etmişlerdir. Bu konudaki başka bir aşırı yorum ise hadisi tam anlamıyla zahirine bakarak kabul edenlerdir. Onlara göre rüya zannedilen bu olay, aslında zâhiren cereyan etmektedir. Hz. Peygamber'in görüldüğü durumlar, rüya alemi değildir. Bu görüşle ilgili problemler açıktır. Çünkü bu durumda iki kişinin aynı anda Hz. Peygamber'i görememesi ve Hz. Peygamber'in canlı bir beden ile kabrinden ayrılmış olması gerekecektir. O halde boş bir kabir ziyaret edilmiş olacaktır. Çünkü dünyada gece ve gündüz farkı bulunduğundan, Hz. Peygamber'in her an görülebilmesi muhtemeldir. Zaten bu görüş, ilim insanları arasında itibar görmemiştir.¹⁴⁰⁶ Bazıları ise rüyasında Hz. Peygamber'i görenin hakkı görmüş olup, karmaşık rüyalardan olmadığı şeklinde sade ve mutedil bir yorum getirmişlerdir.¹⁴⁰⁷ Onlara göre bu hadisin anlamı, rüyada görülen Hz. Peygamber'in gerçek sureti olduğu şeklinde anlaşılmadır.¹⁴⁰⁸ Hadisin devamında “*Şeytan benim suretime giremez.*” sözü ise manayı tamamlayarak, hükmün sebebi konumundadır.¹⁴⁰⁹ Süyûtî (ö. 911/1505) ise yakaza halinde Hz. Peygamber'in görülebilmesini evliyanın kerameti şeklinde değerlendirerek, bu durumu yaşayanların genellikle ölüm anı yaklaştığında veya vefat sırasında gördüklerini belirtmektedir.¹⁴¹⁰

Bu konuyla alakalı yorum yapanların geneli, evliyânın kerametini delil olarak kullanmışlardır. Aynı şekilde Heytemî de evliyanın kerametini merkeze alarak bu konudaki görüşlerini sunmuştur. Bu bağlamda şöyle bir örnek nakletmektedir: Veli bir zât, fıkıh ulemasından birinin meclisinde otururken, o fakih bir hadis rivayet etmiştir. Ancak veli olan kişi bu hadisi reddederek, batıl olduğunu ifade etmiştir. Kendisine, bu kanaate nasıl varıldığı sorulduğunda ise: “*İşte Hz. Peygamber burada, bizimle beraber bulunuyor ve ben böyle bir söz söylemedim diyor.*” şeklinde yanıtlamıştır. Bunun üzerine Heytemî, perdenin fakihe de açılarak onun da Hz. Peygamber'i gördüğünü aktarmaktadır.¹⁴¹¹

¹⁴⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 12/384.

¹⁴⁰⁷ Nevevî, *el-Minhâc şerh-u Sahîh-i Müslim b. Haccâc* 2, 15/24.

¹⁴⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 12/384.

¹⁴⁰⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdu's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* 7 (Mısır: Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1323/1905), 9/114.

¹⁴¹⁰ Bkz. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Mirkâtü's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Şâhib Şerîf (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 3/1276.

¹⁴¹¹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 211-212.

Heytemî, bu olayı naklettikten sonra olayda geçen şahıslarla veya reddedilen hadislerle alakalı herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak konunun başından itibaren verilen bilgilere ve aktarılan bu örneğe bakıldığında Heytemî'nin, keşif yolu ile hadis almayı, tashîh ve taz'îf etmeyi caiz gördüğü açıkça anlaşılmaktadır.

Hadis ilimlerinde belirlenen usul ve yöntemler çerçevesinde bir hadisin sıhhatini belirleme kriterleri malumdur. Bunların arasında keşif yöntemi ile hadis alma şekli bulunmamaktadır. Bu yöntem ulemanın büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmediği gibi istismara da oldukça açıktır.¹⁴¹² Birçok alim tarafından uydurma faaliyetlerine karşı kalkan olarak nitelendirilen isnad sistemine rağmen hadisler uydurulmaktadır. Bununla beraber herhangi bir tetkike ve tenkide tabi tutma imkanı bulunmayan ve bütünüyle subjektif bir yöntem olan keşif metodu ile nakledilen rivayetlerin kabul edilmesi, ilmî disiplin ve ciddiyeti derinden sarsacaktır. Hadis sahasında sened, metin, isnad, ravilerin halleri vb. alanlara hakimiyeti ile bilinen Heytemî'nin, bu yöntemi kabul etmesi ilginçtir. Ancak bu durum, Heytemî'nin, tasavvuf düşüncesinin yoğunlukta olduğu bir toplum içerisinde yetişmiş olması göz önünde bulundurulduğunda, sosyolojik etkinin yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Bâtınî bilgi hakkında yukarıda aktarılan bilgiler neticesinde, Heytemî'nin konu ile ilgili yaklaşımları anlaşılmıştır. Heytemî, bâtinî bilgiyi kabul eden, hatta daha kuvvetli gören bir tavır sergilemiştir. Bu durum onun hadis şerhlerine de yansımıştır. Hadislerin zâhirî anlamlarının yanında, bazen işârî yorumlarına da yer verdiği görülmektedir. Ancak burada Heytemî'nin şerhlerinden tespit edilen işârî yorum örneklerine geçmeden önce keşif ile rivayet meselesinin alt başlığı niteliğinde olan cinlerden hadis öğrenimi konusuna değinilecektir.

3.3.3.3. Cinlerden Rivayet Meselesi

Keşif ile rivayet mevzusunu ilgilendiren alt başlıklardan birisi de cinlerden hadis almakla ilgilidir. Heytemî, bu bağlamda hocası İbn Ebi'l-Hamâil'in (ö. 932/1525) kendilerine nakletmiş olduğu bir rivayet üzerinden örnek vererek konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır.

Öncelikle hocasının çeşitli özelliklerini sayarak, muhatabını söyleyeceği ilginç bilgiye hazırlama gayreti içerisine girmektedir. Onun hakikat ve şariat ilimlerine hakim

¹⁴¹² Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 49.

olduğunu, zâhirî ve bâtinî ilimleri mezc ettiğini, güzel hallere ve kerametlere sahip olduğunu ve hakkında çeşitli övgülerin bulunduğunu zikretmektedir.

Ardından da cinlerin kendisi ile zaman zaman bir araya geldiklerini ve aralarında hadis rivayetleri yaptıklarını nakletmektedir. Diğer bir ifade ile cinlerin, hocasından, hocasının da cinlerden hadisler öğrendiğini belirtmektedir. Heytemî, hocasının bir araya geldiği cinlerden birisinin ise Hz. Peygamber'in kendilerine Kur'ân okumuş olduğu sahabi cinlerin talebesi olan bir tabî cin olduğunu söylemektedir. Bu cinin ise sahabi cinlerden dinlediği bir hadisi hocasına naklettiğini ve hocasının da yakın dostlarına yine bu tarikle rivayet ettiğini belirtmektedir. Heytemî de hocası İbn Ebi'l-Hamâil'den bu tarikle hadis aldığını bildirmektedir.¹⁴¹³

Sözü edilen bilgilerin ardından Heytemî, bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Bu bahsedilen konuların, hadisçilere ve zahirî ilimlerle ilgilenenlere göre hiçbir faydasının olmadığını, ancak o cinin doğru söylediği kendisine ilhâm edilen bâtin alimleri açısından ise oldukça önemli bir husus olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu vesile ile âlî bir isnada sahip olan hadisin senedine dahil olmak suretiyle, berekete erişecek olmalarını da bir diğer fayda olarak zikretmektedir.

Hadisçilerin belirlemiş olduğu usûller çerçevesinde, hadis tahammül, eda, tashîh ve taz'îf kriterleri oldukça net bir şekilde ortaya konulmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi bu mesele de istismara açık ve öznel bir yöntemdir. Tespit ve tenkidinin yapılması mümkün olmayan bir alandır. Heytemî'nin de bu metodun hadisçiler nazarında hiçbir değerinin olmadığını belirtmesi bunu göstermektedir. Kendisi ise bu şekilde yapılan rivayetleri mümkün ve teberrük maksatlı kabul etmekle beraber ilgili hadisten ise bahsetmemektedir.¹⁴¹⁴

Yer verilen bilgilerin ardından batınî bilginin bir sonucu olarak ortaya çıkan işârî yorumlardan bahsetmek isabetli olacaktır.

3.3.3.4. Heytemî'nin Hadisleri Anlamada İşârî Yorumları

Tasavvufî düşüncede, diğer disiplinlerden farklı olarak dînî metinlerin işârî olarak yorumlanması yöntemi geliştirilmiştir. Bu durum genellikle tefsir ilminde yaygın olmakla

¹⁴¹³ Heytemî, *Sebet*, 159; Ayrıca bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 38; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/338.

¹⁴¹⁴ Heytemî, *Sebet*, 159; Ayrıca bkz. Seyfî, *Nefâ'isü'd-dürer*, 38; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* 2, 1/338.

beraber hadislerle de ciddi oranda yansımıştır. İşârî yorum, ayet ile hadislerin zâhirî manalarının yanı sıra lafızlarında saklı olduğu düşünülen ve bâtinî bilgiye dayalı olarak belirli kurallar çerçevesinde nakledilen bilgilerdir.¹⁴¹⁵ Ehl-i tasavvufa ait olan bu yöntemin, zâhire karşılık bâtına ve ibarelerin arka planında bulunan işaretler ile hikmetlere dayandığı ifade edilmektedir.¹⁴¹⁶ Mutasavvıfların, çeşitli delillerle¹⁴¹⁷ ispat etmeye çalıştıkları işârî yorumlarla ilgili bu özet bilgiler ile yetinilerek, Heytemî'nin eserlerinden tespit edilen bazı örneklere geçilmesi uygun olacaktır.

3.3.3.4.1. Gazap ve Kibir

Heytemî'nin, hadislerin zâhirî manasının yanında işârî anlamını aktarmış olduğu örneklerden birisi öfkelenme meselesi ile ilgilidir. Bu bağlamda şu hadisi ele almaktadır: Adamın birisi Hz. Peygamber'e gelerek kendisine nasihat etmesini istedi. Hz. Peygamber de ona: “Öfkelenme!” dedi. Bu talep birkaç kez tekrarlandığı halde cevap aynı oldu.¹⁴¹⁸

Heytemî, bu hadisi değerlendirirken aslında öfkeden değil, öfkeyi gerektiren hallerden uzak durulmasının emredildiğini beyan etmektedir. Çünkü sebepler gerçekleştiğinde öfkeden sakınmanın mümkün olmadığını aktarmaktadır. Bununla beraber öfkeden kastın kibir olduğunu nakletmektedir. Bu bağlamda öfkenin asıl kaynağının kibir olduğunu belirtmektedir. Çünkü öfke, nefsin arzuladığı bir şeyin gerçekleşmediği sırada ortaya çıkmaktadır. Ancak mütevazî olup, nefsin kırıncı kişinin ise öfkeden beri olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla Heytemî, bu hadisin temelde kibirden sakındırdığını düşünmektedir.¹⁴¹⁹

Ayrıca bu hadisin, hem dünya hem de ahiret saadetine yönlendirdiğini vurgulamaktadır. Çünkü genellikle insanların, kızdıkları kişilere hoşlanmayacakları muamelelerde bulunarak, kul hakkına girdiklerini belirtmektedir.¹⁴²⁰

¹⁴¹⁵ Yıldırım, “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”; Gökçe, *İslâm İrfan Gelenesinde Hadis Yorumu*, 39, 40; Şeker, “Hadis Şerhçiliğinde Farklı Bir Gelenek ‘İşârî Yorum’”, 128.

¹⁴¹⁶ Ferhat Gökçe, “Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-”, *Universal Journal of Theology* 2/1 (31 Mart 2017), 2.

¹⁴¹⁷ Bkz. Yıldırım, “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, 25-27; Şeker, “Hadis Şerhçiliğinde Farklı Bir Gelenek ‘İşârî Yorum’”, 122-126.

¹⁴¹⁸ Buhârî, “Edeb”, 76 (No. 6116); Tirmizî, “Birr ve's-sıla”, 73 (No. 2020); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/357 (No. 8744).

¹⁴¹⁹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 9/710-711.

¹⁴²⁰ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 9/711.

Heytemî'nin, hadisin işaret ettiğini düşündüğü bir diğer başlık ise nefis ve şeytan ile mücadele edilmesi gerektiğidir. Çünkü öfkenin bu ikisinden kaynaklandığını ve öfkesini bastıran insanın ise en büyük iki düşmanına galip geleceğini beyan etmektedir.¹⁴²¹

Söz edilen bilgilerin ardından Heytemî, bu hadis bağlamında öfkenin ateşten yaratıldığını ve insanın tabiatına yerleştirildiğini beyan etmektedir. Bu nedenle insan sinirlendiği zaman, içindeki öfke ateşinin harlanarak kalbinde kin, haset ve çeşitli olumsuz duyguları oluşturacağını ifade etmektedir. İç aleminde gerçekleşen bu kötü duyguların neticesinde ise yüzün ve gözlerin kızaracağını belirtmektedir. Aynı zamanda bu durum insanı, sonradan pişman olacağı kötü sözler söylemeye de sevk edecektir. Son olarak Heytemî, oldukça kısa görünen bu hadisin, barındırdığı işaretleri kavrayabilenler için aslında ne kadar hikmetli bir söz olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴²²

3.3.3.4.2. Zühd

Tasavvuf literatüründe hakkında çeşitli tanımlamalar yapılmış olan zühd kavramı, özetle ahirete yönelmek amacıyla, dünyadan uzaklaşmak ve sahip olunan dünyalık eşyalar ile nefsin arzularına kalpte yer vermemek şeklinde tarif edilebilir.¹⁴²³

Heytemî'nin de işârî yorumlar ile hadisleri değerlendirmiş olduğu bir konu da zühd meselesidir. Bu bağlamda, “*İnsanların çoğu elinde bulunan iki nimet ile aldanmıştır. Bunlar; boş zaman ve sağlıktır.*”¹⁴²⁴ şeklindeki hadisi ele almaktadır.

Heytemî, hadisin değerlendirmesini yaparken insanların, geniş bir sermayeye sahip olan tüccara benzetildiklerini aktarmaktadır. Bu tüccar ana parasını korumakla beraber kâr etmek de istemektedir. Bu sebeple kendisini aldatmayacak güvenilir insanlarla çalışmayı arzulamaktadır. Tıpkı bunun gibi insanın sahip olduğu sağlık ve boş zaman nimetlerinin de birer sermaye olduğunu söylemektedir. Şayet kişi Allah’a iman eder, ibadetlerini yapar, nefis ve din düşmanları ile mücadele ederse, o zaman dünya ve ahiret hayırlarını elde etmek sureti ile kâr etmiş olacaktır. Kur’ân’da yer alan: “*Sizi azaptan kurtaracak ticareti*

¹⁴²¹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 9/711-712.

¹⁴²² Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 9/712.

¹⁴²³ Serrâc, *el-Lüma'*, 72; Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 93; Zühd kavramı hakkında yapılan çeşitli tarifler için ayrıca bkz. Ahmet Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühd* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 38-45.

¹⁴²⁴ Buhârî, “Rikâk”, 1 (No. 6412); Tirmizî, “Zühd”, 1 (No. 2304); İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4170); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/177.

öğreteyim mi?”¹⁴²⁵ şeklindeki ayet ile de yorumunu desteklemeye çalışmaktadır. Ancak bu aktarılanların aksini uygular ve dünyaya meyil ederse aldanmış olacaktır.¹⁴²⁶

Heytemî'nin bu konu hakkında değindiği bir diğer başlık ise en büyük nimetin ne olduğu ile ilgilidir. Bununla alakalı iman, boş vakit ve sağlık olmak üzere üç görüşün öne sürüldüğünü belirtmektedir. Ancak bunların arasında imanın hakiki nimet olduğunu, diğerlerinin ise ancak imanla beraberlik yaptıklarında kıymet kazanabileceklerini bildirmektedir. Buna göre hadisin manasının; “gençliği ile sağlığını iman ve ibadetle süsleyen kişi kâr etmiş, bunlardan uzak kalan kişi ise aldanmıştır şeklinde olduğunu beyan etmektedir.¹⁴²⁷

Heytemî'nin konuya dair değerlendirmiş olduğu farklı bir hadis ise “*Dünya mü'minin zindanı, kafirin cennetidir.*”¹⁴²⁸ şeklindedir. Heytemî'ye göre hadisin asıl manası şöyledir; bütün mü'minler, nefsin hoşuna giden haram lezzetlerden men edilmeleri ve nefse ağır gelen ibadetlerle mükellef tutulmaları bakımından zindandadır. Ancak ölünce bu durumdan kurtularak, Allah'ın vaat etmiş olduğu sonsuz ve kusursuz nimetlere kavuşacaklardır. Fakat kafirler için durum böyle değildir. Onlar, bu fani dünyada iken nefsin hoşuna giden işleri yapmaları bakımından cennettedirler. Ancak bu dünyanın nimetleri geçici ve noksandır. Onlar öldükten sonra şiddetli ve kalıcı bir azabın içine düşeceklerdir.¹⁴²⁹

Heytemî, bir diğer örnek olarak, “*Zenginlik, çok mal elde etmekle olmaz. Gerçek zenginlik, nefsin zenginliğidir.*”¹⁴³⁰ şeklindeki hadisi ele almaktadır. Hadisin zahiri manası, sahip olunan mala kanaat edebilmenin gerçek zenginlik olduğunu göstermektedir. Ancak işârî olarak gerçek zenginliğin ilmî ve amelî kemâlâtı talep etmekten geçtiğini ifade etmektedir. Aktardığı bu manaların yanında Heytemî, verdiği nimetlere şükretmek, sıkıntılara sabretmek ve hükmüne razı olmak suretiyle kalbi sadece Allah'a bağlamanın asıl zenginlik olduğunu da üstteki yorumuna eklemektedir. Bu değerlendirmelerine de Hz. Peygamber'in, yoksulluk zamanında nâzil olan “*(Rabbin) seni fakir bulup, zengin etmedi*

¹⁴²⁵ es-Saf, 61/10.

¹⁴²⁶ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 10/19.

¹⁴²⁷ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 10/19-20.

¹⁴²⁸ Müslim, “Zühd”, 1 (No. 2956); Tirmizî, “Zühd”, 16 (No. 2324); İbn Mâce, “Zühd”, 3 (No. 4113); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/44 (No. 8289).

¹⁴²⁹ Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mişkât*, 10/20-21.

¹⁴³⁰ Buhârî, “Rikâk”, 15 (No. 6446); Müslim, “Zekât”, 120 (No. 1051); Tirmizî, “Zühd”, 40 (No. 2373); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (No. 4137); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/267 (No. 7316).

mi?”¹⁴³¹ ayetini destekçi olarak zikretmektedir. Bu ayetin de nefsin zenginliği ile ilgili geldiğini savunmaktadır.¹⁴³²

3.3.3.4.3. Uzlet

Sözlükte, ayrılmak, çekilmek ve uzaklaşmak¹⁴³³ gibi anlamlara gelen uzlet, tasavvuf literatüründe ise insanlarla bir arada yaşamaktan yüz çevirip, yalnız bir hayat yaşamayı tercih etmek manasındadır.¹⁴³⁴ Bu anlamıyla uzlet kavramı, zühdün unsurlarından birisi olarak kabul edilmektedir.¹⁴³⁵

Heytemî, bu bağlamda, “*Dilini tut, evin geniş olsun ve hataların için ağla.*”¹⁴³⁶ şeklindeki hadisi değerlendirmektedir. Bu rivayette yer alan, “Evin geniş olsun.” ibaresi hakkında bazı aktarımlarda bulunmaktadır. İbarenin zahiri, ev ile ilgili olsa da arka planında muhataba bazı tavsiyelerin bulunduğunu belirtmektedir. Hakikatte ise manasının; “Allah’ın hoşnut olacağı işlerle ve ibadetlerle meşgul olup, boş işleri terk etmek suretiyle evinde durmayı gerektiren işlerle uğraş.” şeklinde olduğunu belirtmektedir.¹⁴³⁷ Yani buradaki emrin evle ilgili değil, kişi ile alakalı olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Heytemî’nin bu hadisten istinbât etmiş olduğu işârî yorum sonucunda değinmiş olduğu bir diğer hüküm ise uzletle ilgilidir. Çünkü bu hadisin uzlete çekilmeyi tavsiye ettiğini düşünmektedir. Bu bağlamda üstünlük bakımından uzlete çekilmek ile insanlarla beraber olmak (ihtilât) arasında ihtilafın bulunduğunu bildirmektedir. Bazı alimlerin uzleti, bazılarının ise halkla beraber olmayı faziletli gördüklerini aktarmaktadır. Bununla beraber en itidalli görüşe göre ihtilâtın faziletli olduğunu, ancak fitne ve kargaşa ortamlarında ise uzletin daha hayırlı olacağını nakletmektedir.¹⁴³⁸

Hadislerin işârî yorumları bağlamında, yer verilen bilgilerin haricinde Heytemî’nin şerhlerinde daha farklı örnekler de mevcuttur. Ancak nakledilen bilgiler neticesinde, Heytemî’nin konu hakkındaki düşünceleri ile ilgili genel bir kanaat oluştuğundan, bu kadar misalle yetinmek uygun olacaktır. Heytemî, şerhlerinde bazen geçmişte yaşayan

¹⁴³¹ ed-Duhâ, 93/8.

¹⁴³² Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 10/24-26.

¹⁴³³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 11/440.

¹⁴³⁴ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 150.

¹⁴³⁵ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 378.

¹⁴³⁶ Tirmizî, “Zühd”, 61 (No. 2406); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/569 (No. 17334); 28/654 (No. 17452); 36/570 (No. 22235).

¹⁴³⁷ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 9/579-580.

¹⁴³⁸ Heytemî, *Fethu’l-ilâh fî şerhi’l-Mişkât*, 9/580.

mutasavvıfların yorumlarına, bazen de bizzat kendi değerlendirmelerine yer vererek hadislerde işârî/bâtînî yorumların önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Şerhlerinde çeşitli konu başlıkları bulunması ile beraber sadece ahlâk ve adâp konularına dair nakledilen hadisler için işârî yorumlarda bulunmuş olması ise ehl-i tasavvufun genel yaklaşımına paralel bir tavır sergilediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak Heytemî'nin hadisleri anlamada yapmış olduğu işârî yorumların, aşırı ve zorlama değerlendirmeler olmadığı söylenilebilir. Hadislerin zahiri bağlamlarından koparılmayan, zenginlik katan, tutarlı ve mutedil açıklamalar olarak nitelendirilebilir.

3.3.3.5. Ricâlü'l-gayb Telakkîsi

Tasavvuftaki velilik nazariyesi, manevi hiyerarşiden oluşan ricâlü'l-gayb sistemini de beraberinde getirmektedir. Ricâlü'l-gayb telakkisi, tasavvufî düşüncenin en mühim konularından birisi olarak kabul edilmektedir. Cismanî alemdeki düzenin sağlanması için birtakım insanlar vesile kılındığı gibi, manevi ve ruhânî dünyadaki nizâmın da bu teşkilatın vesilesi ile korunduğuna inanılmaktadır.¹⁴³⁹

Ricâlü'l-gayb telakkisinin dayanaklarından en kuvvetlisinin, abdâl kavramını içeren rivayetlerin olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁴⁰ İlk dönemde bu kavramın, zâhidlerle beraber, fakihler ve hadisçiler için de kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, abdâl hadislerini¹⁴⁴¹ nakleden Ahmed b. Hanbel'in, muhaddislerden başka abdâl tanımadığına dair sözü, bu konuda meşhurdur.¹⁴⁴² Ayrıca Şâfiî'nin ve Buhârî'nin de bu lafzı, takdir ettikleri kişiler için kullandıkları bilinmektedir.¹⁴⁴³ Aynı zamanda İbn Hacer el-Heytemî'nin de İmam Şâfiî'nin, evtâd sınıfından olduğunu ve ölmeden önce kutubluk makamına yükseltildiğini ifade etmesi,¹⁴⁴⁴ bir başka örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁴³⁹ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 151-152; Süleyman Uludağ, "Ricâlü'l-gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/81-82.

¹⁴⁴⁰ Dilaver Selvi, "Sûfilerin Ricâlü'l-Gayb Tanımı, Taksimi ve Buna Dayanak Yaptıkları Hadisler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 32 (01 Şubat 2013), 113.

¹⁴⁴¹ Rivayetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/231 (No. 896); 37/413 (No. 22751).

¹⁴⁴² Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed Sehâvî, *el-Makasidü'l-hasene*, nşr. Muhammed Osman el-Haş (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 46; Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, 2/305; Heytemî, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye*, 232.

¹⁴⁴³ Sehâvî, *el-Makasidü'l-hasene*, 45-46; Ebü'l-Hasen Nûruddîn (Sa'düddîn) Ali b. Muhammed b. Ali el-Kinânî ed-Dimaşkî İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Siddik (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399/1979), 2/307.

¹⁴⁴⁴ Heytemî, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye*, 232.

Mutasavvıflar tarafından ise âbid ve ârif kişiler için kullanılan abdâl ve evtâd gibi kavramların, Hakîm et-Tirmizî ile birlikte eserlerin gündemine girdiği, İbn Arabî sonrası düşüncede de gelişerek farklı bir boyut kazandığı ifade edilmektedir.¹⁴⁴⁵

Başlarda, ortak bir kavram olarak kullanılan abdâl vb. sözcüklerin zamanla sistemleşerek çeşitli sayı, grup ve kavramlarla ifade edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu şekilde, hiyerarşik yapısını oluşturan ricâlû'l-gayb teşkilatının aşağıdan yukarıya, efrâd, nücebâ, nükabâ, evtâd, imâmân ve kutub şeklinde sıralandığı nakledilmektedir.¹⁴⁴⁶

Lügavî olarak, bilinmeyen kişiler manasına gelen ricâlû'l-gayb hakkında çeşitli rivayetler, görüşler ve eleştiriler nakledilmektedir. Bu çalışmada ise bunların bütünüyle zikredilmesi değil, Heytemî'nin konuya yaklaşımı ile ilgili bilgileri değerlendirmek hedeflenmektedir. Meseleye dair yer verilen muhtasar bilgilerin ardından, Heytemî'nin görüşlerine geçmek ve sonrasında da genel bir değerlendirme yapmak uygun olacaktır.

Heytemî, ricâlû'l-gayb telakkisini kabul ederek, anlam ve sayılarını açıklamaya çalışanlardan birisidir. Onların bu şekilde isimlendirilmelerini, insanların genellikle ricâl'l-gaybı bilmemelerine bağlamaktadır. Bunların en başında bulunduğu kabul edilen kişinin, kutub veya gavs gibi isimlerle anıldığını belirtmektedir. Allah'ın vermiş olduğu yetki ile dünyanın çeşitli yerlerine ulaşabilmektedir. Ancak Allah'ın, onun halini insanlardan gizlediğini söylemektedir. Bu kişinin, geriye kalan ricâlû'l-gaybın başı olduğunu ve manevi düzenin onun vesilesi ile sağlandığını nakletmektedir.¹⁴⁴⁷

Bir diğer grubun ise evtâd şeklinde isimlendirildiklerini ve bunlardan birinin Yemen'de, birinin Şam'da, birinin doğuda, diğerinin ise batıda bulunmak üzere toplam dört kişi olduklarını ifade etmektedir. Allah'ın bildirdiği özel kullarının dışında bunları kimsenin bilemeyeceğini belirtmektedir.¹⁴⁴⁸

Ricâlû'l-gaybın, diğer bir bölümünün ise ebdâl olarak adlandırıldıklarını aktarmaktadır. Bunların sayıları arasında ihtilaf olsa da sahih görüşe göre yedi kişi olduklarını vurgulamaktadır. Sonrasında kırk kişiden oluşan nükabâ ve üç yüz kişiden meydana gelen nücebâ isimli gruplardan bahsetmektedir. Sisteme göre üst tabakadan birisi öldüğünde, bir alt tabakadaki en seçkin kişinin hemen onun yerine ikâme edildiğini

¹⁴⁴⁵ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 152; Selvi, "Sûfilerin Ricâlû'l-Gayb Tanımı, Taksimi ve Buna Dayanak Yaptıkları Hadisler", 113.

¹⁴⁴⁶ Uludağ, "Ricâlû'l-gayb", 35/82.

¹⁴⁴⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 230.

¹⁴⁴⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 230.

nakletmektedir. Ayrıca Heytemî, kıyamete yakın ricâlü'l-gaybten hiç birisinin kalmayacağını belirterek, bela ve musibetlerin de onların vesilesi ile kaldırıldığını söylemektedir.

Heytemî, sözü edilen bilgilerin haricinde farklı bir isimlendirmeden de bahsetmektedir. Buna göre üç yüz evliya, yedi nücebâ, kırk evtâd, on nukabâ, yedi 'urafâ, üç muhtârûn ve bir tane de gavs olmak üzere hızırdan nakledilen bir rivayet olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁴⁹

Ardından Heytemî, Hz. Ali'ye nispet edilen, “*Ebdâllar Şam'da, nücebâ Mısır'da, 'asâib ise Irakta'dır.*”¹⁴⁵⁰ şeklindeki rivayeti yorumsuz olarak aktarmaktadır. Devamında ise, “*Dünyada kalpleri, Adem'in kalbi aracılığı ile Allah'a bağlı olan üç yüz kişi, Musâ'nın kalbi aracılığı ile irtibatlı olan kırk kişi, İbrâhîm'in kalbi aracılığı ile bağlı olan yedi kişi, Cebrâîl'in kalbi aracılığı ile beş kişi, Mikâîl'in vasıtası ile üç ve İsrâfîl'in kalbi aracılığı ile kalbi Allah'a bağlı olan bir kişi olmak üzere seçkin kullar bulunmaktadır. Bir üstteki vefat ettiğinde alttakilerden birisi yerine geçer. Allah onların vesilesi ile insanlardan bela ve sıkıntıları giderir.*”¹⁴⁵¹ şeklindeki rivayeti zikrederek, muteber hadisçiler tarafından nakledilmediğini ifade etmektedir.¹⁴⁵² Ayrıca bu rivayet, senedinde birden fazla meçhul ravinin bulunması sebebiyle de tenkit edilmektedir.¹⁴⁵³

Bununla beraber Heytemî, söz konusu haberin manasını destekleyen birçok rivayetin¹⁴⁵⁴ olduğunu beyan ederek, tespit edebildiklerine kitabında yer vermektedir.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁴⁹ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 230.

¹⁴⁵⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 1/297.

¹⁴⁵¹ Bkz. Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şhredâr b. Şîrûye Deylemî, *el-Firdevs*, nşr. es-Sa'id b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/187.

¹⁴⁵² Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 230-231.

¹⁴⁵³ Süyûtî, *el-Leâli'l-mesnûa*, 2/279-280.

¹⁴⁵⁴ Rivayetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 2/231 (No. 896); 37/413 (No. 22751); Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilye*, 1/8; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 1/290; Hibetullah b. Hasan b. Mansûr Elkâî - Hasan b. Muhammed Ebû Muhammed Hallâl, *Kerâmâtü'l-evliyâ*, nşr. Neş'et b. Kemâl el-Mısırî (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1431/2010), 1/119 (No. 405); Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbü'rî Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, nşr. Yûsuf b. Muhammed ed-Dehîl (Medine: Dâru'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1415/1994), 5/16; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü'l-lisân*, nşr. Ebû İshâk el-Huveynî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1989), 1/204 (No. 373); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Evliyâ*, nşr. Muhammed es-Sa'id b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sikâfiyye, 1413/1992), 1/28 (No. 59); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâhid (Haleb: Dâru'l-Va'î, 1396/1976), 2/61 (No. 605); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 13/317 (No. 10394); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4/247 (No. 4101); İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 6/378; Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/369; 2/169.

Ancak destek mahiyetinde zikretmiş olduğu rivayetlere bakıldığında ebdâl kavramı dışında, ricâlû'l-gayb kapsamında zikredilen çeşitli gruplara verilen isimlerin muteber eserlerde bulunmadığına da işaret etmiş olmaktadır.¹⁴⁵⁶ Burada Heytemî'nin aktarmış olduğu rivayetleri bütünüyle zikretmek gerekli görülmemektedir. Çünkü vermiş olduğu bilgilere bakıldığında konuya müspet olarak yaklaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca rivayetler arasındaki muhtelif sayıların da herhangi bir çelişkiye yol açmayacağını beyan ederek cem etmeye çalışmaktadır. Bu ihtilafı, gruplara verilen isimlerdeki değişkenliklere veya zamana göre ricâlû'l-gaybın adedinde gerçekleşmesi muhtemel farklılıklara haml etmektedir.¹⁴⁵⁷

Buraya kadar yer verilen bilgiler neticesinde, genel bir değerlendirme yapmak mümkündür. Ricâlû'l-gayb nazariyesi kapsamında zikredilen kavramların, Kur'ân'da yer almadığı, ancak bazı hadislerde abdâl ve bûdelâ gibi lafızların bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁵⁸ Konu ile ilgili literatüre kazandırılmış çalışmalarda, meseleye temel oluşturacak rivayetlerle ilgili bazı güvenilir haberlerin bulunduğu belirtilse de genel olarak zayıf, bir kısmının da uydurma nakiller olduğu nakledilmektedir.¹⁴⁵⁹ Bu sebeple diğer ilim dallarında türetilen bazı terimler gibi, ricâlû'l-gayb telakkisi çerçevesinde ortaya çıkan kavramların da ehl-i tasavvufa ait ıstılahlardan ibaret olduğu düşüncesi öne sürülmektedir. Sonuç olarak konu ile ilgili rivayetleri bütünüyle red veya kabul etmek yerine, objektif bir hadisçi nazarıyla incelenmesi ve temkinli yaklaşılması gerektiği söylenebilir.

Heytemî'nin nakletmiş olduğu şu olay ise onun kesin bir şekilde ricâlû'l-gayb düşüncesine bağlı olduğunu ve meseleye subjektif yaklaştığını göstermektedir. Bu bağlamda Heytemî, bizzat başından geçen bir olayı nakletmektedir. Bir gün hocası Muhammed el-Cüveynî ile Ezher Medresesinde ders işlerken, ricâlû'l-gayb meselesinin konuşulduğunu ve hocasının kesin bir dille inkar ettiğini belirtmektedir. Bunun üzerine o ders halkasında bulunanların yaşça en küçüğü olmasına rağmen, evliyanın haber vermiş olduğu bir konuyu inkar edemeyeceklerine dair, yalnızca kendisinin itiraz ettiğini ifade etmektedir. Tartışma ilerleyince hocasının karşısında susmak durumunda kalarak, Zekeriyâ el-Ensârî'nin yanına gittiklerini aktarmaktadır. İkisi beraber onun yanında iken konuyu açtığını ve Zekeriyâ el-Ensârî'nin de birkaç defa ricalû'l-gayb meselesini

¹⁴⁵⁵ Bkz. Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 231-232.

¹⁴⁵⁶ Bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 175.

¹⁴⁵⁷ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 231-232.

¹⁴⁵⁸ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 154.

¹⁴⁵⁹ Rivayetlerin tahriç ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 159-177; Selvi, "Sûfilerin Ricâlû'l-Gayb Tanımı, Taksimi ve Buna Dayanak Yaptıkları Hadisler", 130-133.

doğruladığını, bunun sonucunda da Muhammed el-Cüveynî'nin görüşünden dönerek, kabul ettiğini nakletmektedir.¹⁴⁶⁰

Bu olaya bakıldığında Heytemî'nin ricâlû'l-gayb meselesini kabul etmesinde asıl dayanak olarak rivayetleri değil, evliyanın haberlerini referans aldığı açıkça görülmektedir. Kendisinin de tasavvufun yoğun olarak yaşandığı bir ortamda yetişmiş olmasının etkisi büyüktür. Bununla beraber Heytemî, mu'cem türü bir eser olan *Sebet* isimli kitabında, tasavvuf literatürüne hırka giymek ve bîat almak gibi tabirlerle yerleşmiş olan kavramları ispat etmeye çalışarak, kendisine hırka giydiren ve zikir telkin eden hocaları da uzunca senedlerle zikretmektedir.¹⁴⁶¹ Bu sebeple tasavvuf ehlinin kabul etmiş olduğu öğreti ve sistemleri hadisçi nazarı ile değil, mutasavvıfların zaviyesinden bakarak içselleştirdiğini anlamak zor olmamaktadır. Zaten Heytemî'nin, çeşitli teviller yapmak suretiyle tasavvufa ve mutasavvıflara karşı sergilemiş olduğu kabullenici yaklaşımı, eleştiriye uğradığı nedenler arasında zikredilmektedir.¹⁴⁶²

Bu bölümde, hadisleri anlama ve yorumlama bakımından Heytemî'nin hadis şerhçiliği incelenmiştir. Eserlerinden aktarılan bilgi ve misaller sonucunda Heytemî'nin bu alanda yetkinliğinin olduğu ifade edilebilir. Özellikle rivayetlerin farklı tariklerini zikretme yolları ile kelime, gramer açıklamaları ve farklı metinlerin üslûbundan yararlanarak içerik benzerliğine dair yapmış olduğu şerhler alana olan hakimiyetini göstermektedir. Hadis şerhçiliği kapsamında geleneksel yorumları bulunsa da kendine özgü bazı değerlendirmelerin olduğu da belirtilebilir.

Ayrıca fıkıhçı kimliği ile ön plana çıkan Heytemî'nin, bu birikimini hadisleri anlama ve yorumlama tarzına da yansıttığı görülmektedir. Ancak bu anlamda yeni bir metodoloji ortaya koymuş olduğu söylenemez. Çünkü fikhî açıdan yorumladığı hadisleri, genellikle benimsemiş olduğu Şâfiî mezhebinin görüşleri çerçevesinde anlamaktadır. Bu sebeple Heytemî'nin, fikhî olarak hadisleri anlama ve yorumlamada, Şâfiî ekolünü taklit ettiği ve özgün olmadığı ifade edilebilir.

Bununla beraber Sünnî, Eş'arî düşünce sistemine olan sıkı bağlılığı ile bilinen Heytemî'nin, kelâmî hadisleri de yine bu ekolün kriterleri doğrultusunda anlayıp yorumladığı görülmektedir. Bu tür rivayetleri değerlendirirken, taassubî bir tavırla inancının savunusunu yaptığı ve farklı düşünce sistemlerini sert bir şekilde tenkit ettiği

¹⁴⁶⁰ Heytemî, *el-Fetâva'l-hadîsiyye*, 232-233.

¹⁴⁶¹ Heytemî, *Sebet*, 150 vd.

¹⁴⁶² Bkz. Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, *Cilâ'ü'l-'ayneyn*, 601.

görülmektedir. Bununla beraber sünnî ekoldeki inanç kriterlerinin dayandığı hadisleri de genel anlamda sahih kabul etmektedir. Sonuç olarak kelâmî rivayetleri anlama ve yorumlama da Heytemî'nin, bağlı bulunduğu düşünce sistemlerine tabi olduğu ve özgün yorumlarının olmadığı ifade edilebilir.

Heytemî'nin, hadisleri anlama ve yorumlama da etkisi altında kalmış olduğu bir diğer düşünce sistemi ise tasavvufur. Bu bağlamda mutasavvıfların bilgi nazariyesi olan batınî ilmi ve keşif yolu ile hadis rivayetini kabul etmektedir. Yine batınî bilgi ile hadisleri anlama ve yorumlama bağlamında işârî yorumları bulunmaktadır. Hadisleri anlamada kullandığı işârî yorumlara bakıldığında ise geçmişte yaşayan mutasavvıfların değerlendirmelerini aktaran gelenekçi bir tavrının izlemlendiği gibi kendine özgü yorumlar getirmiş olduğu da görülmektedir. İşârî yorumlar kapsamında Heytemî'nin tavrına bakıldığında sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir ki, hadislerin zahirî bağlamlarından koparılmayan, zenginlik katan, tutarlı, özgün ve mutedil açıklamalar olarak nitelendirilebilir.

Hadis ilimlerinde belirlenen usûl ve yöntemler arasında batınî bilgi ile hadis nakli, tashîhi, taz'îfi, anlaşılması ve yorumlanması bulunmamaktadır. Heytemî'nin ise bu tür bilgiyi daha kuvvetli ve üstün görmesi hadis ilmi açısından garip karşılanacak bir durumdur. Çünkü bu yöntem tenkide kapalı, istismara açık ve öznel bir metottur. Bununla beraber Heytemî'nin, tasavvuf düşüncesinin yoğunlukta olduğu bir toplum içerisinde yetişmiş olması göz önünde bulundurulduğunda, bu durum sosyolojik etkinin yansımaları olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

İbn Hacer el-Heytemî'nin, hadis ilmindeki yerinin tespit edilmeye çalışıldığı bu araştırmada sonuç olarak, hadis ilimleri için ciddi mesai harcadığı, alana hakim olduğu ve hadis ilimlerinde yetkinliğinin bulunduğu belirtilebilir. Bu sebeple çalışmanın neticesinde, Heytemî'nin bir hadisçi olduğu sonucuna ulaşıldığı ifade edilebilir. Genelde İslâmî ilimlere, özelde ise hadis ilmi ve hadisçilere ayrı bir önemin atfedildiği Memlûk toplumunun son dönemine yetişen Heytemî'nin de ilmî şahsiyetinin bu durumdan etkilendiğini söylemek mümkündür.

Heytemî, henüz yirmili yaşlarına gelmeden önce hadis dersleri görmeye başlamış ve hocalarından hadis rivayeti için icazet almıştır. Bununla beraber yaşamının büyük bir bölümünü sürdürmüş olduğu Mekke'de sayısız talebe yetiştirme imkanı bulmuştur. Ayrıca yaşadığı dönemde alimler arasında tartışmaya mahal olan zor meseleler kendisine arz edilmiş ve çözüme kavuşturması istenmiştir. Yeni bir kitap telif edenler, tashih etmesi için yine kendisine göndermiştir. Sözü edilen bilgiler neticesinde Heytemî'nin, ilim dünyasında belirli bir otoriteye sahip olduğu ifade edilebilir.

Heytemî, İslâmî ilimlerin muhtelif alanlarında çeşitli eserler telif etmiştir. Tespit edilebilen kitaplarının sayısı yüz elli civarındadır. Bu bağlamda kendisinin ansiklopedist bir alim olduğu belirtilebilir. Eserlerinin arasında hadis alanında yazılmış önemli kitaplar da bulunmaktadır. Özellikle şerh türü eserleri, zengin içerikli olmaları yönüyle alimler arasında rağbet görmüş ve üzerine çalışmalar yapılmıştır. Hadis ilmine dair kitap telif etme nedeni ise genel olarak çevresinden gelen bu yöndeki talepler olarak görünmektedir. Bununla beraber benimsemiş olduğu düşünce ve amelî ekolleri savunmak gibi mezhebî faktörlerin ve yaşanan siyasi-askeri olayların da bazı eserlerinde devreye girdiği görülmektedir. Bu nedenle hadis eserlerinin daha çok gelenekçi, kısmen de özgün ve alana zenginlik katan kitaplar olduğu belirtilebilir.

Heytemî'nin hadis usûlü kapsamında hadis tenkidine önem veren bir kimliğe sahip olduğu da söylenilebilir. Kendisinin mu'cem türü bir eserde hadis ve hadis kitapları bağlamında dahil olduğu isnadları titizlikle zapt altına alması da bunun bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü isnadın, hadislerin ve dinin korunması hususunda önemli bir kalkan olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple hadis ilminde yeterli birikimi olmayan kişilerin isnadsız hadis rivayet etmesini asla doğru bulmamaktadır. Heytemî'nin isnada vermiş olduğu bu önem, onun genellikle sened tenkidi yapmasına da vesile olmuştur. Bu

bağlamda bazen ravilerin cerh ta'dîl durumlarına değinirken bazen de isnatların ittisal ve inkitâ' durumlarını değerlendirmiştir. Bunun bir sonucu olarak da bazı yerlerde rivayetlerin çeşitli varyantlarına yer vererek, en sahihini aktarma çabası içerisine girdiği ve tenkitçi bir tavrının olduğunu söylemek mümkündür.

Hadiste metin tenkidi kapsamında ise Heytemî'nin, olumlu fikirler ortaya koymuş olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Metin tenkidi ile alakalı tespitleriyle geleneksel hadis usûlünden ayrıldığı görülmektedir. Bu bağlamda senedin sıhhatinin, metnin sıhhatini gerektirmeyeceğini açıkça vurgulayarak, hadis tenkidine isnad merkezli yaklaşmadığını göstermektedir. Hadisin sıhhati açısından, senedlerle metinlerin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Heytemî'nin bu görüşü, hadis tenkitçiliği açısından olumlu bir tavır olarak görülebilir. Heytemî tarafından hem isnad hem de metin tenkidi için belirlenen bu kurallar, aslında sahih hadise ulaşabilme noktasında müspet bir tutum ve alana yapılan önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Heytemî'nin, hadis tenkitçiliği hususunda şunları ifade etmek gerekir ki, belirlemiş olduğu kuralları, pratikte pek fazla uygulamadığı görülmektedir. Hadis tenkidinde sened ve metin analizinin önemini vurguladığı halde eserlerinde yer alan zayıf ve mevzû rivayetler, hadis ilmi açısından olumsuz bir durum olarak nitelendirilebilir. Bunun nedeni olarak da benimsenmiş olduğu düşünce ve amelî ekollerin etkilerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Sünnî, Eş'arî, Şâfiî ve tasavvufî düşünceye olan kabullenici yaklaşımı, taklitçi bir kimlik ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple Heytemî'nin Şâfiî temelli geleneksel hadis usûlüne tabi olduğu söylenilebilir.

Heytemî'nin, peygamber tasavvuru bağlamında da nûr-i Muhammedî düşüncesine bağlı olduğu tespit edilmiştir. Aslında bu bağlamda aktarılan rivayetlerin geneli hadisçiler tarafından tenkide uğramış olsa da Heytemî, bu meselede yine tassavvufî düşüncenin etkisinde kalmış ve konuya sübjektif olarak yaklaşmıştır. Çünkü yaşamış olduğu toplumda tasavvufî hareket çok güçlü olup, altın çağını yaşamıştır. Heytemî de bu sosyolojik yapıdan etkilenmiş ve tasavvufun öğretisi ve kabullerinde hadisçi objektifliği ile meselelere bakamamıştır. Bu bağlamda tetkik edilebilecek herhangi bir isnada sahip olmayan keşif yolu ile rivayet meselesine de olumlu bakmaktadır. Heytemî, istismara açık olan bu yolun önünü kapatan hadisçilerden, ayrı bir tavır sergilemiş ve mütesahil davranmıştır. Bununla beraber keşif ile rivayet kapsamında cinlerden hadis rivayeti konusunun hadisçiler

nazarında herhangi bir değerinin olmadığını belirtmesine rağmen böyle bir konuya yer vermiş olması ise hadis ilmi açısından olumsuz nitelendirilebilecek bir husustur.

Heytemî, delil olma bakımından ise hadisleri Kur'ân'dan sonra ikinci sırada kabul etmektedir. Bu bağlamda Kur'ân ve hadisler ışığında delillendirilmemiş fikhî bilgileri ise doğru karşılamamaktadır. Kur'ân ile hadisleri, birbirini tamamlayan iki unsur olarak kabul etmektedir. Konu ile bağlantılı olarak, Hz. Peygamber'in fiillerinin bağlayıcı olduğunu da belirtmektedir. Sünnetin teşrii değerinin bulunduğunu ve bağlayıcı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Hz. Peygamber'in bütün fiillerinin yasama hükmünde olmadığını, bazı eylemlerinin cibillî olup teşri babına girmediğini ifade etmektedir. Bu konuda Heytemî'nin, mutedil bir yol izlediği tespit edilmiştir. Bu mesele Heytemî'nin hadislere fikhî açıdan yaklaşımını etkilemesi bakımından da önemlidir.

Hadislere fikhî açıdan yaklaşımına bakıldığında ise Heytemî'nin, oldukça etkin olduğu görölmektedir. Özellikle fıkıhçı kimliği ile ön plana çıkmış olan Heytemî'nin, fikhî formasyonunu hadislere de sıklıkla yansıtmaktadır. Hadis ile fikhî ayrılmaz bir bütün olarak görmektedir. Ancak hadislerden çok, fikhî ile meşgul olunması gerektiğine inananlardandır. Bu sebeple fikhü'l-hadis disiplini kapsamında hadislerden hüküm istinbât edebildiği tespit edilmiştir. Ancak bu özelliğini mensubu olduğu şâfiî mezhebinin görüşlerini desteklemek için daha yoğun kullanmaktadır. Heytemî'nin fikhî söylemlerinde tassubî ifadelere pek rastlanmasa da hadislerden hüküm istinbât ederken, mezhebinin kabullerini yansıttığı görölmektedir. şâfiî ekolünün ortaya koymuş olduğu usûl ve görüşleri savunmak amacıyla hadisleri devreye aldığı söylenilebilir. Bu sebeple hadislerden ıkarımış olduğu hükümlerin, özgün bir metodolojiye dayanmadığı ifade edilebilir. Bununla beraber, sahabe ve tabiîn uygulamaları ile de görüşlerini destekleme yoluna gitmesi, hadisleri anlamada onun gelenekçi bir tavra sahip olduğunu da göstermektedir.

Hadis savunusunun temsilcilerinden biri olan Heytemî'nin bu tavrının, bağlı bulunduğu ehl-i sünnet itikadını ilgilendiren meselelere de yansıdığı saptanmıştır. Sünnî, Eş'arî düşünce sistemine olan sıkı bağlılığı ile bilinen Heytemî'nin, kelâmî hadisleri de yine bu ekolün kriterleri doğrultusunda anlayıp yorumladığı görölmektedir. Bu tür rivayetleri değerlendirirken, taassubî bir tavırla inancının savunusunu yaptığı ve farklı düşünce sistemlerini sert bir şekilde tenkit ettiği belirtilmelidir. Bununla beraber sünnî ekoldeki kader, ru'yetullah vb. inanç kriterlerinin dayandığı hadisleri de genel anlamda

sahih kabul etmektedir. Sonuç olarak kelâmî rivayetleri anlama ve yorumlamada Heytemî'nin, bağlı bulunduğu düşünce sistemlerine tabi olduğu ve özgün yorumlarının olmadığı ifade edilebilir.

Heytemî'nin, ricâl ve kaynak bilgisi bağlamında da önemli bir birikimi olduğu söylenebilir. Ravilerin gerek biyografik bilgileri, gerekse cerh ta'dîl konumları hakkında geniş açıklamaları bulunmaktadır. Ancak bu hususlarda haksız eleştirilere meydan vermediği de görülmektedir. Örneğin, hakkında çeşitli eleştiriler bulunan Ebû Hanîfe hakkında savunucu bir eser telif etmiştir. Aslında tutucu bir Şâfiî olan Heytemî'nin haksız bulduğu tenkitler karşısında ilmî uslûb ve nezâket çerçevesinde hasmına cevaplar vermiş olması, ilim dünyası adına örnek alınması gereken önemli bir hareket olarak nitelendirilebilir. Ayrıca Heytemî'nin, hadis kaynaklarına da hakimiyetinin olduğu belirtilmelidir. Meşhur hadis kitaplarının içerikleri, metodolojileri ve farklılıklarına dair bilgiler vererek, birbirleri ile kıyaslayabilmesi ve müellifler ile eserler hakkında tenkitlerde bulunabilmesi, onun iyi bir hadis araştırmacısı olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Heytemî, hadis ilimleri kapsamında muhtelifü'l-hadis disiplinini de önemsemektedir. Haml, tahsis ve te'vîl gibi cem'-telif yollarını etkin kullanarak, mütearız rivayetler arasındaki problemleri çözebilmesi, bu konudaki yetkinliğine işaret olarak kabul edilebilir. Fakat bu işlemleri uygularken, birbiri ile çelişkili olan sahih ve zayıf rivayetleri de uzlaştırma çabası içerisine girdiği görülmektedir. Bu durum ise Heytemî'nin de klasik hadisçiler gibi i'mâli ihmâlinden evlâdır anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

Hadisleri anlama, yorumlama ve şerhçilik konusunda ise Heytemî'nin zengin içerikli eserlere sahip olduğu belirtilebilir. Bu bağlamda şerhlerinde rivayetleri ele alırken çeşitli yönlerden değerlendirmektedir. Hadisin metnini tam olarak naklederek kaynağına ve farklı varyantlarına işaret etmektedir. Metnin anlaşılması için okurun ihtiyaç duyduğu hemen her meseleyi açıklamaya çalışmaktadır. İsnatların ittisal ve inkitâ' durumlarını, ravilerin cerh ta'dîl tenkitlerini, metinlerin içerik analizlerini, kelime ve gramer tahlillerini, rivayetlerin fikhî, kelâmî ve tasavvufî olarak anlaşılması ve yorumlanmalarını ele almak sûretiyle muhtelif açılardan yaklaşmaktadır. Hadislerin şerhinde ayet ve hadislerden yoğun olarak yararlanmaktadır. Farklı delillerle herhangi bir çelişki söz konusu olduğunda gidermeye çalışmaktadır. Değerlendirmiş olduğu hadis ile ilgili fikhî veya itikâdî bir mesele varsa mezheplerin farklı görüşlerine yer vermektedir. Amelî mezheplerin görüşlerini zikrederken taassuba yer vermeksizin kendi mezhebinin görüşünü tercih etmektedir. Ancak

itikâdî konularda ehl-i sünnet dışındaki ekolleri sert bir dille tenkit etmektedir. Fıkhî ve itikâdî yorumların yanında tasavvufî değerlendirmelerde de bulunmaktadır. Ancak bu hususta ehl-i tasavvufa paralel olarak ahlâk ve âdâp konularında, işârî yorumlara yer vermektedir. Bu tür değerlendirmeleri naklederken, geçmişteki mutasavvıfların yorumlarını aktardığı gibi kendi çıkarımlarını da zikretmektedir. Bu nakledilenlere bakıldığında, Heytemî'nin zengin içerikli şerhler telif etmiş olduğu sonucuna varılmaktadır.

Heytemî'nin hadisleri anlama, yorumlama ve şerh etme metodu incelendiğinde, mezhebî faktörlerin etkisi altında kalmış, gelenekçi bir tavrının olduğu ve özgün yorumların oldukça az bulunduğu ifade edilebilir. Yani hadisleri fikhî açıdan anlaması ve yorumlamasında Şâfiî'den, kelâmî açıdan Sünnî, Eş'ârî ekolünden, tasavvufî açıdan ise ehl-i tasavvufun yaklaşımından etkilendiği görülmektedir. Netice olarak Heytemî'nin hadisleri anlama ve yorumlamadaki tavrını gelenekçi, tutarlı ve kısmen özgün olarak özetlemek mümkündür.

Genel olarak şunu ifade etmek mümkündür: Heytemî'nin hadis ilmindeki yerinin tespit edildiği bu çalışmada onun bir hadisçi olduğu neticesine ulaşıldığı söylenilebilir. Ekseriyetle gelenekçi bir tavra sahip olduğu belirtilebilir. Genellikle hadisleri, inanç ve amelî mezheplerine dayanak olarak kullanan yapısı ile yenilikten ve hadisçi objektifliğinden uzak olduğu ifade edilebilir. Ayrıca tasavvufî düşünceye karşı olan kabullenici yaklaşımı nedeniyle de mütesahil ve sübjektif tavırlarının bulunduğu belirtilmelidir.

Heytemî'nin gelenekçi ve ehl-i hadise göre tesâhül gerektiren tavırları olsa da yetiştirdiği talebeleri, telif ettiği eserleri ve ilim dünyasına kazandırmış olduğu görüşleri ile hem yaşadığı dönemde hem de sonraki nesiller üzerinde derin etkiler bırakmış birisidir. Bu sebeple ansiklopedist bir alim olan ve ilim sahasına önemli hizmetlerle katkı sağlayan Heytemî, araştırılmaya değer bir şahıs olarak nitelendirilebilir.

KAYNAKLAR

- Abbâs el-Kummî. *el-Künâ ve'l-elkâb* 5. nşr. Muhammed Hâdî el-Emînî. 3 Cilt. Tahran: Mektebetü's-Sadr, 5. Basım, 1359/1940.
- Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdîrrahmân. *Zevâidü Abdillâh b. Hanbel fi'l-Müsned*. nşr. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990.
- Abdurrahîm Abdurrahman Abdurrahîm. *el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye fi'l-vilâyâtî'l-'Arabiyye esnâ'e'l-'ahdi'l-'Usmânî*. nşr. Abdulcelîl et-Temîmî. Zağvan: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Bühûsi'l-'Usmâniyye, 1408/1988.
- Abdurrahman Ömer Muhammed Duhâ. *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfî (min evveli bâb fi'n-nikâh ilâ nihâyeti bâb fi's-sadâk – Dirâse ve Tahkîk)*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017.
- Abdûlgani, Abdûlhalık. *Hücciyetü's-sünne*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Şule Yayınları, 1996.
- Abdülhak b. Seyfeddîn ed-Dihlevî, Ebû'l-Mecd. *Mukaddime fi usûli'l-hadîs* 2. nşr. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Abdûlmelik b. Hüseyin el-'İsâmî. *Simtu'n-nücûmi'l-'avâlî fi enbâi'l-evâil ve't-tevâlî*. nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Abdülvehhâb Hallâf. *İlmü usûli'l-fikh*. Kahire: Mektebetü'd-Da've ve Şebâbü'l-Ezher, t.y.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ*. nşr. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî. 2 Cilt. Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh. *Erba'üne hadîsen*. nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Riyad: Edvâü's-Selef, 2. Basım, 1420/2000.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh. *Kitâbü's-Şerî'a*. nşr. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî. 5 Cilt. Riyad: Daru'l-Vatan, 2. Basım, 1420/1999.
- Âdil b. Ahmed b. Nâsır b. Mansûr. *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfî (min evveli fasli'r-rec'a ilâ nihâye fasli'l-hadâne – Dirâse ve Tahkîk)*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017.
- Âdil Fethî Riyâz. *San'atü'l-müftî (İbn Hacer el-Heytemî Nemûzec)*. Kahire: Dâru'l-Besâir, 1429/2008.

- Ahdeb, Haldûn. *Esbâbu ihtilâfi'l-muhaddisîn*. 2 Cilt. Cidde: Dâru Künûzi'l-İlm, 1422/2001.
- Ahmed b. Abdirrahman b. Abdillâh el-Aclân. *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min evveli bâb fi's-sulh ilâ nihâye bâb fi'l-gadab – Dirâse ve Tahkîk)*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1437/2016.
- Ahmed b. Ebî Bekr el-Bûsirî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *İthâfû'l-hıyere bi-zevâ'idil-mesânîdi'l-aşere*. nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420–1999.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* 2. nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1422/2001.
- Ahmed Naim, Babanzâde. *Hadis Usûlü ve Istılahları (Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi - Mukaddime)*. çev. Hasan Karayığit. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1431/2010.
- Akalın, İsa. *Hadis Tekniği Açısından Kudsî Hadisler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Akbulut, Ahmet. *Nübüvvet Meselesi Üzerine*. Ankara: Birleşik, 1992.
- Akcaoglu, Faik. *Hiz. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Akman, Mustafa. "Hakikat-ı Muhammedi Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (01 Aralık 2011), 107-131.
- Akpınar, Soner. "Oryantalist Düşüncede Hakikat-i Muhammediyye Algısı -Ignaz Goldziher ve Annemarie Schimmel Örneği-". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (31 Aralık 2018), 279-309.
- Aksoy, Hüseyin. *Hiz. Peygamber'in Kur'an Dışında Hüküm Koyması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Alaaddin Ali Dede. *Muhâdarâtü'l-evâ'il ve müsâmerâtü'l-evâhir*. Mısır: Matbaatü'l-Emîriyye, 1300/1883.

- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *en-Nakdû's-sahîh limâ u'türida 'aleyhi min ehâdîsi'l-Mesâbîh*. nşr. Abdurrahman Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. y.y., 1405/1985.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *el-Esrâru'l-merfûa fî'l-ahbâri'l-mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*. nşr. Muhammed es-Sibâg. Beyrut: Dâru'l-Emâne - Müessesetür'r-Risâle, t.y.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *el-Masnû' fî ma'rifeti ehâdîsi'l-mevzû'* 2. nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1398/1978.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*. nşr. M. Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.
- Ali Paşa Mübarek, Alî b. Mübârek b. Mübârek b. Süleymân b. İbrâhîm. *el-Hitatü't-Tevfîkiyyetü'l-cedîde li-Misri'l-Kâhire ve müdünühâ ve bilâdüha'l-kadîme ve's-şehîre*. 20 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1305/1888.
- Ali Rızâ b. Abdillâh. "el-Ehâdîsü'l-mekzûbe ve'l-vâhiye fî Kitâbi'l-Fetâvâ'l-hadîsiyye li İbn Hacer el-Mekkî". *Hikmet Dergisi* 15 (1998), 225-252.
- Alkhalaf, Abdulaziz Muhammed - Elbeyli, Ömer. "Kütüb-i Sitte Kavramının; Tarihi, Anlamı, Diğer Hadis Kitapları Arasından Seçilme Kriterleri". *Hadith* 0/7 (07 Aralık 2021), 192-216.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. nşr. Abdürrezzak Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Âmirî, Muhammed Kemâleddîn b. Muhammed el-Gazzî. *en-Na'tü'l-ekmel li-eshâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Nizâr Ebâze. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982.
- Apaydın, H. Yunus. "Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi Inkıta". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/8 (01 Ocak 1992), 159-194.
- Apaydın, Mehmet. "Erîke Hadisi'nin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (31 Mayıs 2020), 87-174.
- Arab League Educational, Cultural, and Scientific Organization. "İbn Hacer el-Heytemî". *Mevsû'at a'lâmi'l-ulamâ ve'l-udebâ el-Arabî'l-Müslimîn*. C. 6. Beyrut - Tunus: Dâru'l-Ceyl - el-Munazzamatü'l-Arabî li't-Terbiyye ve's-Sikâfe ve'l-Ulûm, 1426/2005.

- Arendonk, C. van - Schacht, Joseph. "İbn Hadjar al-Haytamî". *Encyclopaedia of Islam*. ed. P. Bearman vd. Brill Online, 2014.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâ'idi'l-mesânîdi's-semâniye*. nşr. Sa'd b. Nâsır b. Abdulazîz. 19 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime - Dâru'l-Gays, 1419/1997.
- Aslan, Mahsum. *İbn Hacer el-Heytemî ile Şemsuddîn er-Remlî ve İhtilaf Sebepleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>
- Âşûr, Saîd Abdülfettah. *el-'Asru'l-Memâlik fî Mısır ve 'ş-Şâm 2*. Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 2. Basım, 1396/1976.
- Âşûr, Saîd Abdülfettah. *el-Mücteme'u'l-Mısri fî 'asr-i selâtîni'l-Memâlik*. Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1412/1992.
- Atan, Abdullah Hikmet. *Mana ile Hadis Rivayeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.
- Atçıl, Abdurrahman. "Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 38 (01 Aralık 2017), 89-121.
- Avcı, Mehmet. *Hadislerde Sünnet Kavramı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Avcı, Seyit. "Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/1 (01 Şubat 2004), 161-193.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250 - 1517) 2*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1441/2020.
- Aydemir, Selahattin. "Hadîs Rivâyeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Alma Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. <https://doi.org/10.33415/daad.762419>
- Ayderûsî, Abdülkâdir b. Şeyh. *en-Nûrû's-sâfir 'an ahhâri'l-karni'l-âşir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü 8*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 1437/2015.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî*. 12 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *Avnü'l-ma'bûd 2*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415/1995.

- Azîzî, Ali b. Ahmed el-Bûlâkî. *es-Sirâcü'l-münîr bi-şerhi'l-Câmi'î's-sağîr*. 4 Cilt. PDF: y.y., t.y. https://ia800806.us.archive.org/28/items/smsgPDF/03_smsg.pdf
- Bâ Sabrîn, Ali b. Ahmed b. Saîd. *İsmidü'l-'ayneyn fî ba'zı ihtilâfî's-şeyhayn İbn Hacer el-Heytemî ve's-Şemsi'r-Remlî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Bâ Zîb, Muhammed b. Ebî Bekr. *Cühûdü fukahâ'i Hadramevt fî hıdmeti'l-mezhebi's-Şâfî*. 2 Cilt. Amman: Dâru'l-Feth, 1430/2009.
- Bağcı, H. Musa. *H. Peygamber'in Beşerî Yönü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1999.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm* 2. Beyrut: Dâru'l-'Âfâkî'l-Cedîde, 2. Basım, 1418/1997.
- Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî. *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, 1370/1951.
- Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî. *Îzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, t.y.
- Bakkal, Ali. “Sünnetin Kaynak Değeri”. *HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (01 Haziran 2003), 1-27.
- Başaran, Serkan. “Salavatların Arzı Bağlamında Hz. Peygamber'in Vefatından Sonra Ümmetiyle İrtibatının İmkânı”. *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (01 Haziran 2019), 299-323.
- Bedreddîn İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî. *el-Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî* 2. nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1406/1986.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Mesâbihu's-sünne*. nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1407/1987.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl* 4. nşr. Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 4. Basım, 1417/1997.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşraf*. nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikir, 1417/1996.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâ'ilü'n-nübüvve*. nşr. Abdulmu'tî Kal'acî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Esmâ' ve's-sıfât*. nşr. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. 2 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1413/1993.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Medhal ilâ Kitâbi's-Sünen*. nşr. Muhammed Avvâme. 2 Cilt. Dâru'l-Minhâc: Beyrut, 1437/2017.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ* 2. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Fezâ'ilü'l-evkât*. nşr. Adnân Abdurrahman Mecîd el-Kaysî. Mekke: Mektebetü'l-Minâre, 1410/1989.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Kitâbü'l-Ba's ve'n-nüşûr*. nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî. Suudî Arabistan: Mektebetü Dâri'l-Hicâz, 1436/2014.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şuabu'l-îmân*. nşr. Abdulali Abdulhumeyd Hâmid, Muhtâr Ahmed en-Nedvî. 14 Cilt. Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *Müsnedü'l-Bezzâr*. nşr. Mahfûz er-Rahman Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009.
- Bozkurt, Nebî. "Hadislerin Tercüme ve Yorumlarında Uyulması Gereken Kurallar". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur*. Berlin: Emil Felber Yayınevi, 1319/1902.
- Brockelmann, Carl. *Supplementband*. Leiden: Brill Yayınevi, 1355/1937.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh* 2. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Beyrut: Dâr-u Tavki'n'Necât, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Tarîhu'l-kebîr*. nşr. Muhammed Abdülmuîd Hân. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maarif el-Usmâniyye, ty.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Halku ef'âli'l-ibâd*. nşr. Abdurrahman 'Umeyre. Riyad: Dâru'l-Me'ârifî's-Su'ûdiyye, 1398/1978.
- Burhâneddîn el-Ebnâsî, Ebû İshak İbrâhîm b. Mûsâ b. Eyyûb. *eş-Şezâ'l-feyyah min ulûmi ibni's-salâh*. nşr. Salâh Fethî Hilel. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998.
- Canikli, İlyas. *H. Peygamber'in Fiillerinin Güncel Değeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Canikli, İlyas. "Kur'an'a Göre H. Peygamber'in Bilgisinin Sınırları". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 6-32.

- Canikli, İlyas. *Siyasi Düşüncenin Oluşumunda Hadislerin Rolü -Sünni Hadis Literatüründe Hilafet Problemi-*. Ankara: Fecr Yayın, 2019.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Cemâleddîn el-Kâsımî. *Mehâsinü't-te'vîl*. nşr. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Cemâleddîn el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh* 4. nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Cezzâr, Abdulmuiz Abdulhamîd. *İbn Hacer el-Heytemî*. Kahire: Cumhûriyyet Mısri'l-Arabiyye, Vizâratü'l-Evkâf, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1401/1981.
- Cezzâr, Fikrî Zekî. "İbn Hacer el-Heytemî". *Medâhilü'l-müellifîn ve'l-a'lâmi'l-Arab*. 1/343-344. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehdi'l-Vataniyye, 1413/1993.
- Coşkun, Selçuk. *Hadîse Bütüncül Bakış (Tesbît-Anlama-Anlatma Bağlamında Bir İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1441/2019.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *el-Lüma'u'l-edille fî kavâ'idü Ehli's-sünne* 2. nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Lübnan: 'Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1407/1987.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Ana Hatlarıyla Hadis* 12. İstanbul: Ensar Neşriyat, 12. Basım, 2015.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 18. baskı., 2015.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* 4. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 1431/2010.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Şekil ve Örneklerle Hadîs Usûlü*. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 32. Basım, 1434/2013.

- Çelebi, İlyas. “Remil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/555-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Çelik, Hüseyin - Eyüpoğlu, Osman. “Vahiy Bağlamında Kur’an-Sünnet İlişkisi”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/4 (01 Ekim 2016), 35-64.
- Çiçek, İsmail. *Hanefîler ve Hadis Usûlü -İlk Beş Asır Özelinde-*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Dalkılıç, Mehmet. *Şîa, Havâric ve Ehl-i Sünnet’te Takıyye*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlel*. nşr. Mahfûzu’r-Rahmân Zeynullah es-Selefî, Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debbâsî. 15 Cilt. Riyad - Dammam: Dâr-u Tayyibe - Dâr-u İbn Cevziyye, 1406/1985.
- Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudî Arabistan: Dâru’l-Muğnî li’n-Neşr ve’t-Tevzî, 1412/2000.
- Dâye, Muhammed Rıdvân. *Târîhu’n-nakdi’l-edebî fi’l-Endülüs*. Beyrut: Daru’l-Envâr, 1388/1968.
- Demirci, Mehmet. *Nûr-i Muhammedî*. İstanbul: Nefes Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Demirci, Muhsin. *Vahiy Gerçeği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Derşevi, Abdulvâjed. *İbn Hacer el-Heytemî’nin İmamet Anlayışı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Deylemî, Ebû Şücâ’ Şîrûye b. Şhredâr b. Şîrûye. *el-Firdevs*. nşr. es-Sa’îd b. Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-İlmiyye, 1406/1986.
- Düceylî, Abdüssâhib b. İmrân. *A’lâmü’l-Arab fi’l-‘ulûm ve’l-fünûn*. 3 Cilt. Necef: Matbaatü’n-Nu‘mân, 1386/1966.
- Dümeynî, Misfir b. Gurmullah. *Hadis’te Metin Tenkidi Metodları*. çev. İlyas Çelebi vd. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Ebû Bekir eş-Şâfiî. *el-Fevâ’idü’l-müntehabetü’l-‘avâlî ‘ani’ş-şüyûhi’l-meşhûre bi’l-Gaylâniyyât*. nşr. Hilmi Kâmil Es’ad Abdülhâdî. Riyad: Daru İbni’l-Cevzî, 1417/1997.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş’âs es-Sicistanî. *el-Merâsîl*. nşr. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1408/1987.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'âs es-Sicistanî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelelî. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430/2009.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *Lemehât min târîhi's-sünne ve ulûmi'l-hadis*. Beyrut: Daru Alemi'l-Kütüb, 1404/1983.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Âlim ve'l-Müte'allim*. thk. Muhammed Zâhid Kevserî. Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1368/1949.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhü'l-ekber*. İmârâtü'l-'Arabiyye: Mektebetü'l-Furkân, 1419–1999.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Fazîletü'l-'âdilîn*. nşr. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân. Riyad: Daru'l-Vatan, 1418/1997.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Fezâ'ilü'l-hulefâ'i'l-erba'a ve gayrihim*. nşr. Salih b. Muhammed el-Ukayl. Medine: Daru'l-Buhârî, 1417/1997.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Dâru's-Seâde, 1394/1974.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Bâ'is 'alâ inkârî'l-bida' ve'l-havâdis*. nşr. Osman Ahmed Anber. Kahire: Dâru'l-Hüdâ, 1398/1978.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*. nşr. Mervân el-Atiyye vd. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1415/1995.
- Ebû Yâ'lâ, Ahmed b. Ali. *el-Müsned*. nşr. Hüseyin Selîm Esed. 13 Cilt. Dimeşk: Daru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1405/1984.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'r-Red 'ale's-Siyerî'l-Evzâ'i*. nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarabad: Lecnetü İhyai'l-Mearifî'n-Nu'maniyye, t.y.
- Ebû Zeyd Bekr b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-menâhi'l-lafziyye*. Riyad: Dâru'l-'İsâme, 3. Basım, 1417/1996.
- Ebû Zûr'a er-Râzî, Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd. *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadîs (Ebû Zûr'a er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye)*. nşr. Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî. 3 Cilt. Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1402/1982.
- Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzû'ât*. nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388–1968.

- Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*. nşr. İrşâdülhak el-Eserî. 2 Cilt. Faysalâbâd: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 2. Basım, 1401/1981.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *et-Tevbîh ve't-tenbîh*. nşr. Mecdî Seyyid İbrâhîm. Kahire: Mektebetü'l-Furkân, 1409/1988.
- Ece, Abdurrahman. ““Bana Cevâmiu'l-Kelim (Özlü Sözler) Verildi” Hadisinin Tahlili”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (26 Haziran 2019), 57-89. <https://doi.org/10.16947/fsmia.582357>
- Efendioğlu, Mehmet. “Müsel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *es-Silsiletü's-sahîha*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1422/2002.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'ife*. 14 Cilt. Riyad: Dâru'l-Meârif, 1412/1992.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Za'ifu'l-Câmi'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1399/1979.
- Elkâî, Hibetullah b. Hasan b. Mansûr - Ebû Muhammed Hallâl, Hasan b. Muhammed. *Kerâmâtü'l-evliyâ*. nşr. Neş'et b. Kemâl el-Mısırî. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1431/2010.
- Emced Reşîd. *el-İmâm İbn Hacer el-Heytemî ve eseruhû fi'l-fıkhi's-Şâfiî*. Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1420/2000.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *et-Tenvîr şerhu Câmi'i's-sağîr*. nşr. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü Dâri'l-İslâm, 1432/2011.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*. nşr. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyza. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Emiroğlu, Nagihan. “Memlüklerde Hadis ve Ulema”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (20 Mart 2020), 365-387.
- Engin, Sezai. “Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Temmuz 2015), 141-165.

- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri (H. VI-X / M. XII-XVI. Asırlar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997.
- Esstif, Mohamad. “*Ecvibetü’l-İmam İbn Hacer el-Heytemî (h. 974) alâ işkalat li’l-İzz b. Abdisselam (h. 660)*” *Adlı Risalenin Tahkik ve Değerlendirmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne ‘an usûli’d-diyâne*. nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Dâru’l-Ensâr, 1397/1977.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî’l musallîn*. thk. Naîm Zerzûr. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-‘Asriyye, 1426/2005.
- Et, Oğuz. *Klasik Belâgatte Mecâz ve Mecâzî Anlatım*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *İ’tikâdâtü fırakâ’l-müslimîn ve’l-müşrikîn*. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1402/1982.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu’l-gayb (et-Tefsîrû’l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Ferrâ’, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me‘âni’l-Kur‘ân*. nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî, M. Ali en-Neccâr editorial-director: Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî. 3 Cilt. Mısır: Dâru’l-Mısriyye, 1374/1955.
- Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî. *Tezkiratü’l-mevzûât*. Kahire: İdâretü’t-Tabâ’atî’l-Münîriyye, 1343/1925.
- Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü’l-muhît*. nşr. Muhammed Naîm el-Arkasûsi. Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 8. Basım, 1426/2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Münkız mine’d-dalâl*. nşr. Abdulhalîm Mahmûd. Mısır: Dâru’l-Kütübi’l-Hadîsiyye, t.y.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-usûl*. nşr. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İhyâ-u ulûmi’d-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, t.y.
- Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.

- Gökalp, Ziya. *İbn Hacer el-Heytemî'nin Mevlîdinde Geçen Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>
- Gökçe, Ferhat. “Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-”. *Universal Journal of Theology* 2/1 (31 Mart 2017), 1-35.
- Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Gökçe, Ferhat. “Türkiye’de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (01 Mayıs 2013), 41-88.
- Görmez, Mehmet. “Fıkhu’l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1416/1995.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Otto Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Gözün, Abdulvehhab. *Sünnet-Bid‘at Tartışmalarının Mahiyeti ve Değerlendirilmesi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Güntoğar, Usame. *İbn Hacer el-Heytemî ve el-Fethu’l-mübîn bi-şerhi’l-Erba‘în İsimli Eserindeki Şerh Metodu*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Gürler, Kadir. “Kadınların Okuyup Yazması Meselesi: ‘Lâ tuallimû’n-nisâe hattan’ Hadisinin Râvîsine Cevap”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (30 Aralık 2006), 165-172.
- Hacvî, Muhammed b. el-Hasen b. el-Arabî es-Seâlibî el-Mâlikî. *el-Fikrû’s-sâmî fî târîhi’l-fikhi’l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1416/1995.
- Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî. *el-Esâmî ve’l-künâ*. nşr. Yûsuf b. Muhammed ed-Dehîl. 5 Cilt. Medine: Dâru’l-Gurabâi’l-Eseriyye, 1415/1994.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek alâ’s-Sahîhayn*. nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs* 2. nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 1397/1977.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Nevâdiru’l-usûl fî ehâdisi’r-Rasûl*. nşr. Abdurrahman Umeyre. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ceyl, t.y.

- Hakyemez, Cemil. “Şîî Takiyye İnancının Teşekkülü”. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004), 129-146.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-büldân* 2. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 2. Basım, 1415/1995.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm’da Devlet İdâresi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Hanek, İbrahim. “İbn Hacer el-Heytemî’ye (ö. 974/1567) Nispet Edilen ‘en-Ni‘metü’l-Kübrâ’ ile Onun Özgün ‘en-Ni‘metü’l-Kübrâ’sı Üzerine”. *İslami İlimler Dergisi* 16/1 (24 Mart 2021), 133-170.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca‘fer el-Mûsevî. *Ravzâtü’l-cennât fî ahvâli’l-‘ulemâ’ ve’s-sâdât*. 8 Cilt. Tahran - Kum: Matbaatu’l-Hayderiyye, 1390/1970.
- Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca‘fer b. Muhammed es-Sâmerrî. *Mekârimü’l-ahlâk ve me‘âlîhâ*. nşr. Eymen Abdülcâbir el-Buhayrî. Kahire: Dâru’l-Âfâki’l-Arabiyye, 1419/1999.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi‘ li-ahlâkı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmî’*. nşr. Mahmud et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-Meâ‘rif, t.y.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*. nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Garâzî. 2 Cilt. Suudî Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 2. Basım, 1421/2000.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*. nşr. Ebû Abdillâh es-Sürakî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye, t.y.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ. 24 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997.
- Hatîb eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Muğni’l-muhtâc ilâ ma‘rifeti me‘ânî elfâzi’l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1994.
- Hatiboğlu, Mehmet Said. “İslâmda Kadın Eğitiminin Doğuşu”. *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*. 90-94. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981.
- Heyle, Muhammed el-Habîb. *et-Târîh ve’l-müerrihûn bi Mekke*. Mekke: Müessesetü’l-Furkân li’t-Türâsi’l-İslâmiyye, 1414/1994.
- Heysemî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Keşfü’l-estâr ‘an zevâ’idi’l-Bezzâr*. nşr. Habîbürrahman el-A‘zamî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1399/1979.

- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. nşr. Hüsameddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Derrü'l-ğamâme fî dürrî't-taylesân ve'l-'azebe ve'l-'imâme*. Mahtûtâtü'l-Ezher, Merkez Necîbeveyh, 306632, 1a-16a.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-mendûd fî's-salât ve's-selâm 'alâ sâhibi'l-makâmi'l-mahmûd*. nşr. Bû Cum'a Abdülkâdir Mekkî – Muhammed Şâdî Mustafa. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1426/2005.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Cevherü'l-munazzam fî ziyâreti'l-kabri'l-mu'azzami'l-mükerrrem*. nşr. Muhammed Zeynüühüm Muhammed Azb. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1421/2000.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-hadîsiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*. haz. Abdülkâdir b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî el-Mekkî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, t.y.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Fethu'l-mübîn fî şerhi'l-Erba'in*. nşr. Ahmed Câsim Muhammed vd. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. nşr. Abdülkerîm Mûsâ el-Müheymîr. Dimeşk: Dâru'l-Hüdâ ve'r-Reşâd, 1428/2007.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-İdâh ve'l-beyân limâ câ'e fî leyleti'n-nisfi min şa'bân*. Medîne: Câmiatü'l-İslâmiyye, Zâhiriyye, 4545, 1a-28a.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-İfsâh 'an ehâdîsi'n-nikâh*. nşr. Muhammed Şekûr İmrîr el-Meyâdînî. Amman: Dâru Ammâr, 1406/1986.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-İnfâfe fîmâ câ'e fî's-sadaka ve'z-ziyâfe*. nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1407/1987.

- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-İthâf bi beyâni ahkâmi icâreti'l-evkâf*. nşr. Havri Yasin Hüseyin. Bağdat: Câmiatü'l-İrâk, 1433/2011.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-İ'lâm bi-kavâti 'i'l-İslâm*. nşr. Muhammed Avvâd. Suriye: Dâru't-Takvâ, 1428/2008.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kavlü'l-muhtasar fî 'alâmâti'l-mehdi'l-müntazar*. nşr. Râid Emîr Abdullah. y.y, t.y.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Menâhilü'l-'azbe fî islâhi mâ vehâ mine'l-Kâ'be*. nşr. Abdurraûf b. Muhammed el-Kemâlî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Minehu'l-Mekkiyye fî şerhi'l-Hemziyye 2*. nşr. Bessâm Muhammed Bârûd, Ahmed Câsim Muhammed. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2. Basım, 1426/2005.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Minhâcü'l-kavîm (Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Hadramiyye)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *en-Ni'metü'l-kübrâ 'ale'l-'âlemi bi mevlidi seyyidi benî Âdem*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1432/2011.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Erba'üne hadîsen fî'l-'adl*. nşr. Semîr Kettânî. Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 1433/2012.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Esânîdü'l-fakîh Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî*. nşr. Ebü'l-Feyz Muhammed Yâsin b. Îsâ el-Fâdânî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Esne'l-metâlib fî sîlati'l-ekârib*. nşr. Ekrem b. Muhammed Ziyâde el-Fâlûcî el-Esrî. Amman: Dâru'l-Eseriyye, t.y.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *es-Savâ'iku'l-muhrika 'alâ ehli'r-rafz ve'd-dalâl ve'z-zendeka*. nşr. Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî, Kâmil Muhammed el-Harrât. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1417/1997.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Eşrefü'l-vesâ'il ilâ fehmi'ş-şemâ'il ve me'ahû Cevâhirü'd-dürer fî menâkib İbn Hacer*. nşr. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *et-Ta'arruf fi'l-asleyn ve't-tasavvuf (et-Telattuf fi'l-vüsûl ile't-Ta'arruf şerhi ile birlikte)*. mlf. Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Siddîkî İbn Allân. Mekke - Kahire: Matbaatü't-Terakkî el-Mâcidiyye el-Usmâniyye, 1330/1912 - 1354/1936.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l-kebâ'ir*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1407/1987.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Fethu'l-cevâd bi şerhi'l-İrşâd*. nşr. Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Fethu'l-ilâh fi şerhi'l-Mişkât*. nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Hâşiye 'ale'l-İzâh fi menâsiki'l-hac*. Beyrut: Dâru'l-Hadîs, t.y.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *İlsâku 'uvâri'l-heves bi men lem yefhemi'l-idtirâbe fi hadîsi'l-besmele 'an Enes*. nşr. Abdurrahman b. Ahmed Âl Abdülkâdir. Amman: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1436/2015.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Keffü'r-re'â' 'an muharremâti'l-lehv ve's-semâ*. nşr. Abdülhamîd el-Ezherî. y.y., t.y.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Meblağu'l-ereb fi fahri'l-'Arab*. nşr. Yüsri Abdülganî Abdullah. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Sebetü'l-İmam Şeyhü'l-İslam İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî*. nşr. Emced Reşîd. Amman: Dâru'l-Feth, 1435/2014.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Tahrîrü'l-makâl fi âdâb ve ahkâm ve fevâ'id yahtâcü ileyhâ mü'eddibü'l-etfâl*. nşr. Muhammed Süheyl ed-Debs. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 2. Basım, 1407/1987.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Tathîrü'l-cenân ve'l-lisân 'ani'l-hutûr ve't-tefevvüh bi-selbi Mu'âviye b. Ebî Süfyân*. nşr. Süleyman b. Salih el-Harâşî. Riyad: Dâru Ulûmi's-Sünne, 1422/2001.

- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Tenbîhü'l-ahyâr alâ mu'dilât ve vaka'at fî Kitabeyi'l-Vazâ'if ve Ezkâri'l-ezkâr*. nşr. Abdurrahman b. Ahmed Âl Abdilkadir. Amman: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1434/2013.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc ve Havâşi's-Şirvânî ve'l-'Abbâdî*. 10 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, 1357/1983.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Tuhfetü'z-züvvâr ilâ kabri'n-nebiyyi'l-muhtâr*. nşr. es-Seyyîd Ebû Âmmeh. Tantâ: Dârü's-Sahâbe li't-Türâs, 1412/1992.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Zikru'l-âsâri'l-vâride fî el-ezkâri'l-letî tahrusü kâilehâ min keydi'l-cinn* 2. nşr. Hasan Selman. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 1417/1996.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *el-Muğnî an hamli'l-esfâr*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1426/2005.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh*. nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *et-Tebşîra ve't-tezkire*. nşr. Abdüllatîf el-Hemîm, Mâhir Yâsîn Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân vd. *Tahrîcü ehâdîsi İhyâi ulûmi'd-dîn*. nşr. Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408/1987.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *Tebşîratü'l-mübedî ve tezkiretü'l-müntehâ (el-Elfiyye)*. nşr. Abdüllatîf el-Hümeym, Mâhir Yasin el-Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Itr, Nûreddîn. *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs* 3. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1401/1981.
- İbn Abdilber, Ebû Amr Muhammed b. Abdilber. *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Suudî Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Abdilber, Ebû Amr Muhammed b. Abdilber. *el-İstizkâr*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.

- İbn Abdilber, Ebû Amr Muhammed b. Abdilber. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*. nşr. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizârat-u Umûmî'l-Evkâf ve's-Şu'ûnu'l-İslâmiyye, 1387/1967.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Arrâk, Ebû'l-Hasen Nûruddîn (Sa'düddîn) Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî ed-Dımaşkî. *Tenzihü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şen'ati'l-mevzû'a*. nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Erba'üne hadîsen li-erba'îne şeyhan min erba'îne beldeten (el-Erba'üne'l-büldâniyye)*. nşr. Mustafa Âşûr. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1409/1989.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Dimeşk*. nşr. Amr b. Gurâme el-Umrevî. 80 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikir, 1416/1995.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbânetü'l-kübrâ*. nşr. Rıza Mu'tî vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1426/2005.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü's-sünne*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1271/1952.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. nşr. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1410/1989.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Evliyâ'*. nşr. Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Müessetü'l-Kütübi's-Sikâfiyye, 1413/1992.

- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Ukûbât*. nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *es-Samt ve âdâbü'l-lisân*. nşr. Ebû İshâk el-Huveynî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1989.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Mekâ'idü's-şeytân*. nşr. Mecdî Seyyid İbrâhim. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1411/1991.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *en-Nüket 'alâ Kitâbi'bni's-Salâh*. nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî. 2 Cilt. Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmî, 1404/1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî şerh-u Sahihî'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Fuâd Abdulbakî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-mîzân*. nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nuhbetü'l-fiker fî mustalah ehli'l-eser* 5. nşr. İsâm es-Sabâbitî, İmâd es-Seyyid. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 5. Basım, 1418/1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tevdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî. Riyad: Matbaat-u Sefîr, 1422/2001.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matbaat-u Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908.
- İbn Hamza, Burhânüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Kemâlidîn el-Hüseynî. *el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâbi vürûdi'l-hadîsi's-şerîf*. nşr. Seyfeddin el-Kâtib. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, t.y.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1400/1980.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyd. 3 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'î, 1396/1976.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sahîh* 2. nşr. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2. Basım, 1414/1993.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. nşr. Muhammed Abdülmûîd Han, Muhammed Abdürreşîd. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Usmâniyye, 1393/1973.
- İbn Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî. *el-Müntehab min müsnedi Abd İbn Humeyd*. nşr. Subhî'l-Bedrî es-Sâmirî, Mahmud Muhammed Halîl es-Saîdî. Kahire: Mektebetu's-Sünne, 1409/1988.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak. *es-Sahîh* 2. nşr. Muhammed Mustafa el-Âzamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Baskı., 1424/2003.
- İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs el-Hanefî. *Bedâ'i'ü'z-zühûr fî vekâ'i'd-dühûr*. nşr. Muhammed Mustafa. 5 Cilt. Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1404/1984.
- İbn Kânî, Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kânî b. Merzûk el-Ümevî el-Bağdâdî. *Mu'cemü's-sahâbe*. nşr. Salâh b. Sâlim el-Misrâtî. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1418/1997.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *el-Menârü'l-münîf fî's-sahîh ve'z-za'îf*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ât, 1390/1970.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. nşr. Muhammed Abdüsselâm İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-hadîs* 2. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1387/1967.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî. *el-Muğnî*. nşr. Tâhâ ez-Zeynî vd. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1423/2002.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Beyân ve't-tahsîl*. nşr. Muhammed Haccî. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâ'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'u fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. 35 Cilt. Suudî Arabistan: Mecma'u'l-Melik Fahd, 1416/1995.
- İbn Zünbül, Ahmed b. Ebi'l-Hasen Alî b. Nûriddîn Ahmed er-Remmâl el-Mahallî eş-Şâfiî. *Âhiretü'l-Memâlik* 2. nşr. Abdülmün'im Âmir. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1419/1998.
- İbnü İmâmi'l-Kâmilîyye, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân. *Tefsîru'l-vusûl ilâ Minhâci'l-usûl*. nşr. Abdülfettâh Ahmet Kutub. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûkî'l-Hadîse, 1423/2002.
- İbnü'd-Düveys, Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb el-Becelî. *Fezâilü'l-Kur'ân ve mâ ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve mâ ünzile bi'l-Medîne*. nşr. Gazve Bedîr. Dimeşk: Daru'l-Fikir, 1408/1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. nşr. Tâhir Ahmed ez-

- Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Furât, Nâsirüddîn Muhammed b. Abdîrrahîm b. Alî el-Mısırî el-Hanefî. *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Emîrkâniyye, 1361/1942.
- İbnü'l-Gazzî, Ebü'l-Meâlî Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahman. *Dîvânü'l-İslâm*. nşr. Seyyid Kisrevî Hasan. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *el-Müsâyere fi'l-'akâ'idî'l-münciye fi'l-âhire*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Mısır: Mektebetü'l-Mahmûdiyyeti't-Ticâriyye, 1348/1929.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*. nşr. Mahmûd el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût. 11 Cilt. Dimeşk - Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî. *el-Etrâf li'l-efrâd li'd-Dârekutnî*. nşr. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassar, Seyyid Yusuf. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî. *el-Mu'cem*. nşr. Ebû Abdîrrahman Âdil b. Sa'd. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Mukni' fi 'ulûmi'l-hadîs*. nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Fevâz li'n-Neşr, 1413/1992.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Mu'in 'alâ tefehhümi'l-Erba'in*. nşr. Dağş b. Şebîb el-'Acemî. Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1433/2012.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim*. nşr. Abdullah Hamed el-Lahîdân, Sa'd b. Abdullah b. Abdülkâdir. 8 Cilt. Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1411/1990.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-hadîs*. nşr. Abdüllatîf el-Hümeym, Mâhir Yâsîn el-Fahl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.

- İbnü's-sünnî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî. *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*. nşr. Ebû Muhammed Abdurrahman Kevser el-Ber'î. Cidde - Beyrut: Dâru'l-Kible li's-Sikâfe el-İslâmiyye - Müessese Ulûmi'l-Kur'ân, t.y.
- İbrâhîm b. Abdillâh Müferrec el-'Ûfi. *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfî (min evveli bâb fî 'ş-şüf'a ilâ nihâyeti fasl fî'l-lekât – Dirâse ve Tahkîk)*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017.
- İbrahim Ömer Bâ Hâzik. *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfî (min bidâye "fasl fî emâni'l-kâfir" ilâ nihâye "bâb fî ahkâmi ümmühâti'l-evlâd" – Dirâse ve Tahkîk)*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1437/2016.
- İnce, Eyüp. "Tasavvufî Tefsirlerde Nûr-ı Muhammedî Düşüncesi -Tüsterî, Baklî ve Bursevî Tefsiri Örneği-" 12 (30 Haziran 2022), 131-150.
- İvanov, Nikolay. *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi (1515-1574)*. çev. İlyas Kemaloğlu - Rakhat Abdieva. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1434/2013.
- İzzeddin İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. nşr. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Jackson, Sherman A. "Discipline and Duty in a Medieval Muslim Elementary School: Ibn Hajar al-Haytamî's Taqrîr al-mağâl". *Law and education in medieval Islam: studies in memory of Professor George Makdisi*. ed. George Makdisi vd. 18-32. Cambridge: E.J.W. Gibb Memorial Trust, 2004.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* 3. nşr. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Kâdî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî. *'Uyûnü'l-mesâ'il*. nşr. Ali Muhammed İbrahim. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. nşr. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire - Tunus: Dârü't-Türâs - el-Mektebetü'l-'Atîka, 1379/1970.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988.

- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî vd. 8 Cilt. Fas: Matbaatü Fadâle - Muhammediyye, 1385-1403/1965-1983.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs - Kanîbî, Hâmid Sâdık. *Mu'cemü lügati'l-fukahâ*. Beyrut: Darü'n-Nefâis, 1408/1988.
- Kanarya, Bayram. “‘Kırk Hadis/Erbaûn’ Edebiyatının Rivayetlerdeki Dayanakları ve İbn Asâkir’in el-Erbaûne’l Büldâniyye İsimli Eseri”. *Usul İslam Araştırmaları* 28/28 (01 Ekim 2017), 97-122.
- Kanbaş, Mahmut Sami. *İlk Üç Asırda Muhaddislerin Meslekleri ve Geçim Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Kandemir, M. Yaşar. “Nevevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî. *Ebcedü'l- 'ulûm*. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1423/2002.
- Karaağaç, Hilmi. “İtikâdî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (01 Nisan 2012), 103-120.
- Karacabey, Salih. *Hadis Tenkidi*. Bursa: Emin Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Karacabey, Salih. “Ziyâdetü's-sika”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî. *ez-zehîra*. nşr. Muhammed Haccî vd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415–1994.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfîkiye, t.y.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdu's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* 7. 10 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 7. Basım, 1323/1905.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh el-Kustantinî. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Dâru'l-Müsennâ, 1360/1941.
- Kavak, Özgür. “Memlükler Dönemi Siyaset Düşüncesine Giriş: Ahkâm-ı Sultâniye Geleneğinin İhyası ve Meşruiyet Problemini Aşma Çabaları”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (20 Mart 2020), 181-228.
- Kazan, Tahsin. “Memlükler'in Hadis İlmine Katkıları”. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 3/2 (31 Ağustos 2019), 147-159.

- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-mü‘ellifin: Terâcimü musannifi’l-kütübi’l-‘Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Müsennâ - Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, t.y.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya‘kûb el-Buhârî. *et-Ta‘arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 1423/2002.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *İslâm Düşüncesinde Sünnet*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Kırış, Şemsettin. “Erîke Hadisi’nin Râvîsi Olarak Mikdâm b. Ma’dikerib”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (30 Haziran 2018), 995-1019.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1400/1980.
- Koçyiğit, Talat. *Hadîs Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 12. Basım, 1434/2013.
- Koçyiğit, Talat. “İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Ravilerinin Cerhi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1-4 (01 Haziran 1961), 47-58.
- Köktaş, Yavuz. *100 Soruda Hadis Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1432/2011.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Fetvaları (Literatürü, Özellikleri ve Örnekleri)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Köktaş, Yavuz. “Hadîs Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine”. *Marife* 1 (Bahar 2002), 149-170.
- Kubat, Mehmet. “Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2020), 9-32.
- Kudûrî, Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *et-Tecrîd*. nşr. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cum’a Muhammed. 12 Cilt. Kahire: Dâru’s-Selâm, 2. Basım, 1427/2006.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*. nşr. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Etfîş. 20 Cilt. Kahire: Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kürdî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân ed-Dımaşkî el-Medenî. *el-Fevâ’idü’l-medeniyye fi-men yüftâ bi-kavlihî min e’immeti’s-Şâfi’iyye*. nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî. Lübnan: Dâru Nûri’s-Sabâh - Dâru-l-Ceffân ve’l-Câbî, 1432/2011.

- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Âsârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*. nşr. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl. Bağdat: Mektebetü's-Şarkî'l-Cedîd, t.y.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Kahire: Dâru's-Selâm, 5. Basım, 1428/2007.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Muhammed Bedreddîn Ebû Firâs en-Na'sânî. Mısır: Dâru's-Seâde, 1324/1906.
- Lemyâ eş-Şâfiî. *İbn Hacer el-Mekkî ve cühûdühû fi'l-kitâbeti't-târîhiyye*. Mekke: Câmîatü Ümmül'kurâ, Doktora Tezi, 1417/1996.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. nşr. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*. nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Cemâleddin Muhammed eş-Şeyyâl. Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1358/1940.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvattâ'*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülhakî. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Ma'mer b. Râşid. *el-Câmi'* 2. nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Pakistan - Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî - Tevzî'u'l-Mektebi'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1982.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Beyrut - İstanbul: Dâru Sâdir - Mektebetü'l-İrşâd, 1422/2001.
- Mehdevî, Ebû Tahir İbrahim b. Abdüssamed et-Tenûhî. *et-Tenbîh alâ mebâdii't-tevcîh*. nşr. Muhammed Belehsân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*. nşr. Talâl Yûsuf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, t.y.

- Mervezî, Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî. *el-Fiten ve'l-melâhim*. nşr. Semîr Emîn ez-Züheyri. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412/1992.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. nşr. Mahmûd Ebû Dakîka. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1356/1937.
- Mirdâd, Ebü'l-Hayr Abdullah. *el-Muhtasar min Kitabi'n-Neşri'n-nevri ve'z-zeher fî terâcimi efâdile Mekke mine'l-karni'l-âşir ilâ karni'r-râbi' aşer*. nşr. Muhammed Saîd el-Âmûdî, Ahmed Ali. Cidde: 'Âlemü'l-Ma'rife li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1406/1986.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1401/1980.
- Muhammed Abdülhay el-Kettânî. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat* 2. nşr. İhsan Abbas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1402/1982.
- Muhammed Accâc el-Hatîb. *Usûlü'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1427/2006.
- Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Ebû Abdillâh. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*. nşr. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 6. Basım, 1421/2000.
- Muhammed b. Halîfe et-Temîmî. *Hukûku'n-nebî alâ ümmetih fî dav'i'l-kitâbi ve's-sünne*. 2 Cilt. Riyad: Ezvâu's-selef, 1418/1997.
- Muhammed b. Süleymân el-Kürdî ed-Dımaşkî el-Medenî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *el-Havâşi'l-medenî alâ Şerh İbn Hacer el-Heytemî alâ Muhtasari'l-fakîh Abdillâh Bâ Fadl el-Hadramî*. Kahire: Bulak, 1282/1865.
- Muhammed Emîn Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dımaşkî. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.
- Muhammed Îsâ Sâlihiyye. *el-Mu'cemü's-şâmil li-t'türâsi'l-Arabiyyi'l-matbû'*. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtü'l-Arabiyye, 1413/1993.
- Muhammed Lokmân es-Selefî. *İhtimâmü'l-muhaddisîn bi-nakdi'l-hadîs seneden ve metnen* 2. Riyad: Daru'd-Dâ'î, 2. Basım, 1420/1999.
- Muhammed Mahlûf el-Münestîrî. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. nşr. Abdülmecîd Hayâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîr*. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002.

- Mübârekfûrî, Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahîm. *Tuhfetu'l-ahvezî bi şerh-i câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Müfîd ez-Zeydî. *Mevsû'atü't-târîhi'l-İslâmî (el-'Asru'l-'Usmânî)*. 6 Cilt. Amman: Dâru Esâme, 1423/2003.
- Müfîd ez-Zeydî. *Mevsû'atü't-târîhi'l-İslâmî (el-'Asru'l-Memlûkî)*. 6 Cilt. Amman: Dâru Esâme, 1423/2003.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, 1356/1937.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *el-Füyûzu'l-ilâhiyye şerhu'l-Elfîyyeti'l-verdiyye*. nşr. Abdullah Abdülazîz Emîn. Amman: Dârü'l-Feth, 1436/2015.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*. nşr. Abdülhalık Servet. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *et-Teysîr bi-şerhi'l-Câmi'i's-sağîr* 3. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-İlmâmî's-Şâfi'î, 3. Basım, 1408/1988.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh. *et-Tergîb ve't-terhîb*. nşr. İbrahim Şemseddin. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, t.y.
- Mütevellî, Ahmed Fuâd. *el-Fethu'l-'Usmânî li's-Şâm ve Mısır ve Mukaddemâtihi*. Kahire: Dârü'z-Zehrâ, 1414/1995.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* 5. nşr. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 5. Basım, 1401/1981.
- Nadim H. Salameh. "Water Rights in 16th Century Hadramawt - one question, two answers. The Legal Opinions of Ibn Hağar al-Hayatamî and al-Bakrî al-Siddîkî". *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, volume 31: papers from the thirty-fourth meeting of the Seminar for Arabian Studies held in London, 20 - 22 July 2000*. ed. Seminar for Arabian Studies vd. 10/215-220. Turnhout: Brepols [u.a.], 2001.

- Necmeddîn el-Gazzî, Ebü'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî ed-Dimaşkî. *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkibi a'yâni'l-mi'eti'l-âşire*. nşr. Halîl el-Mansûr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Hasan Abdülmünim Şelebî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü's-suğrâ*. nşr. Abdulfettah Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'İslâmî, 2. Basım, 1406/1986.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfü'l-esrâr fî Şerhi Menâri'l-envâr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Erba'üne'n-Neveviyye*. nşr. Kusay Muhammed Nevres el-Hallâk, Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Kahire: Matbaatü't-Tedâmüni'l-Ehavî, 1347/1928.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc şerh-u Sahîh-i Müslim b. Haccâc* 2. 18 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. nşr. Muhammed Osman el-Haşet. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *İrşâdü tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallâhu 'aleyhi ve sellem*. nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefî. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1408/1987.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*. nşr. Züheyr eş-Şâviş. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1412/1991.
- Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, Ebü'l-Berekât Hayrüddîn. *Cilâ'ü'l-'ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn*. nşr. Ali Seyyid Subhî el-Medenî. Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1401/1981.
- Okiç, M. Tayyib. *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1416/1995.
- Ödemiş, Mehmet. "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (27 Aralık 2017), 503-567.
- Önkâl, Ahmet. "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûv". *Kur'ân ve Sünnet Sempozyumu*. Ankara: y.y., 1997.

- Özaşar, Mehmet Emin. “Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti”. *İslâmiyât* 1/3 (1998), 19-48.
- Özdemir, Veysel. “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme”. *EKEV Akademi Dergisi* 59 (20 Mayıs 2014), 265-330.
- Özdemir, Veysel. “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme / A Study on Text and Content of some Hadith Related to the Punishment of the Grave”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (25 Ekim 2016), 55-123.
- Özkan, Halit. *Memlüklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 1435/2014.
- Özüçalışır, Abdullah. “Kabir Azabı Var Mıdır?” *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (30 Haziran 2020), 103-130.
- Pala, İskender. “Kırk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Polat, Selahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Polat, Selahattin. “Hadiste Metin Tenkidi (I)”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 113-130.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1991.
- Râmihürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. nşr. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1404/1983.
- Remlî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin b. Hasen el-Makdisî. *Şerhu Süneni Ebi Dâvûd*. nşr. Hâlid er-Ribât. 20 Cilt. Mısır: Dâru'l-Fellâh, 1437/2016.
- Reşîd Rızâ. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1410/1990.
- Sa'd b. Tâli' b. Hamûd el-Harbî. *el-İmdâd bi-şerhi'l-İrşâd li'l-allâme Ahmed b. Muhammed b. Hacer el-Heytemî eş-Şâfiî (min bidâye “fasl fî'l-hıyâr” ilâ nihâye “bâb fî'l-hicr”)*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1438/2017.
- Saîdî, Abdülmüteâl b. Abdilvehhâb b. Ahmed. *el-Müceddidûn fî'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ilâ'r-râbi' 'aşera*. Kahire: Mektebetü'l-Adâb, 1416/1996.
- Saklan, Bilal. *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1986.

- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî'. *el-Musannef* 2. nşr. Habîbu'r-Rahman el-Â'zamî. 11 Cilt. Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Baskı., 1404/1983.
- Sancaklı, Saffet. "Günümüzde Polemik Konusu Yapılarak Tartışılan Kabir azabının Hadislerdeki Dayanağı". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2018), 21-46.
- Sancaklı, Saffet. "Sünnet Vahiy İlişkisi". *Diyanet İlmi Dergi* 34/3 (01 Eylül 1998), 53-69.
- Sancaklı, Saffet. *Sünneti Doğru Anlamak: Hadislerin Anlaşılmasında Karşılaşılan Problemler*. İstanbul: Rağbet, 2017.
- Sandıkçı, Kemal. *Hadis İlimleri ve Kaynakları*. Samsun: y.y., 1993.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, t.y.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Kavlü'l-bedî' fi's-salâti 'ale'l-Habîbi's-şefî'*. Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1407/1987.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Makasidü'l-hasene*. nşr. Muhammed Osman el-Haşî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfîyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*. nşr. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.
- Selâhaddîn el-İdlibî. *Menhecü nakdi'l-metn inde 'ulemâ'i'l-hadîsi'n-nebevî*. Amman: Dâru'l-Feth, 1434/2013.
- Selvi, Dilaver. "Sûfîlerin Ricâlü'l-Gayb Tanımı, Taksimi ve Buna Dayanak Yaptıkları Hadisler". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 32 (01 Şubat 2013), 111-137.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûl*. nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ ed-Dimaşkî. *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatu Serkîs, 1346/1928.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed. *el-Lüma'*. nşr. Abdülhalim Mahmûd, Abdülbaki Sürûr. Mısır: Daru'l-Kütübi'l-Hadîsiyye, 1380/1960.
- Seyfî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdillâh Bâ Amr. *Cevâhirü'd-dürer fi menâkib İbn Hacer (Eşrefü'l-vesâ'il ile birlikte)*. nşr. Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

- Seyfî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdillâh Bâ Amr. *Nefâ'isü'd-dürer fî tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şafîî*. nşr. Emced Reşîd. Amman: Dâru'l-Feth, 1437/2016.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid. "Mısır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Sıdkî, Muhammed Tevfik. "el-İslâmu hüve'l-Kur'ânu vahdeh". ed. Muhammed Reşîd Rızâ. *Mecelletü'l-Menâr* 9/12 (1906), 515-525.
- Sibâî, Mustafa. *es-Sünne ve mekânâtühâ fî't-teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1402/1982.
- Sofuoğlu, M. Cemal. "Hadislerin Anlaşılmasındaki Güçlükler ve Bazı Problemler". *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985.
- Subhî es-Sâlih. *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 1981.
- Suiçmez, Yusuf. *Sikanın Ziyadesi (Ziyâdetü's-sika)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Beyrut: Daru Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 2. Basım, 1413/1992.
- Süheylî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî el-Mâlekî. *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. nşr. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî. 7 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000.
- Süleymân b. Semhân, el-Hus'amî en-Necdî. *es-Savâku'l-mursele eş-Şihâbiyye ale's-şibhi'd-Dâhizati's-Şâmiyye*. Riyad: Daru'l-Âsime, t.y.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Cem'u'l-cevâmi' (el-Câmi'u'l-kebîr)*. nşr. Muhtâr İbrahim el-Hâic vd. 25 Cilt. Kahire: el-Ezherü's-Şerîf, 2. Basım, 1426/2005.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Hâvî li'l-fetâvâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2004.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Leâli'l-mesnûa fî'l-ehâdîsi'l-mevzûa*. nşr. Ebû Abdîrrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Esmâ'ü'l-müdekkisîn*. nşr. Mahmûd Muhammed Hasan Nassâr. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, t.y.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hüsni'l-muhâdara fî ahbâri's-Şâm ve'l-Kâhire*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *İtmâmü'n-ni'meti fî ihtisâsi'l-İslâm bi-hâzihi'l-ümme*. nşr. Hâlid Abdülkerîm Cum'a, Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir. Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Gurûbâ, 1408/1988.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Miftâhu'l-cenne fî'l-ihcâc bi's-sünne*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1409/1989.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Mirkâtü's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Şâyib Şerîf. 3 Cilt. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1415/1994.
- Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1410/1990.
- Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940.
- Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn el-Fârûkî. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. nşr. es-Seyyid Sâbik. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1426/2005.
- Şâkir, Mahmud. *et-Târîhu'l-İslâmî* 8. 22 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 8. Basım, 1421/2000.
- Şâkir Mustafa. "Târîhu'l-Arabî ve'l-müerrihûn". 3/261. Beyrut: Dâru'l-İlmi ve'l-Melâyîn, 1410/1990.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısırî. *et-Tabakâtü's-suğrâ*. nşr. Ahmed Abdürrahim es-Sâiyih, Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, 1426/2005.

- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısırî. *Levâkihu'l-envâri'l-kudsiyye fî tabakâti'l-'ulemâ' ve's-sûfiyye (et-Tabakâtü'l-kübrâ)*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Âmireti's-Şerife, 1315/1898.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân. 7 Cilt. Mısır: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şâyi', Muhammed b. Abdilazîz. *Ârâü İbn Hacer el-Heytemî el-İ'tikâdiyye*. Riyad: Mektebet-u Dari'l-Minhâc li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1427/2006.
- Şeker, Necmeddin. "Hadis Şerhçiliğinde Farklı Bir Gelenek 'İşarî Yorum'". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (01 Haziran 2014), 115-149.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *Neylü'l-evtâr*. nşr. İsmâuddîn es-Sabâbatî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993.
- Şevkî Dayf. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1379/1960.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Asl*. nşr. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Şihâbüddîn el-Hafâcî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâti'd-dünyâ*. nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Beyrut: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1386/1967.
- Şillî, Ebû Alevî Cemâlüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Hadramî el-Yemenî el-Mekkî. *es-Sene'l-bâhir bi-tekmîli'n-Nûri's-sâfir 'an ahhâri'l-karni'l-'âşir*. nşr. İbrâhîm b. Ahmed el-Mükhafî. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1425/2004.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. nşr. Târik b. 'Avzillâh b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, t.y.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü's-sağîr*. nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrîr. 2 Cilt. Beyrut - Umman: el-Mektebetü'l-İslâmî - Dâru Ammâr, 1405/1985.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2. nşr. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebet-ü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415/1994.

- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. nşr. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1984.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1387/1967.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerh-u müşkili'l-âsâr*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1415/1995.
- Tâhir el-Cezâirî. *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmî, 1416/1995.
- Talas, Muhammed Esad. *Mısır ve's-Şâm fî'l-gâbir ve'l-hâdir*. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1364/1945.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. nşr. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâr-u Hicr, 1420/1999.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye*. nşr. Alî Kemâl. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, 1436/2014.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî. *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. nşr. Refik el-Acem, Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1417/1996.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ. *es-Sünen*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998.
- Toksarı, Ali. "Teşriî Değeri Açısından Sünnetin Konumu". *Bilimname* 27 (2014), 9-24.
- Tombul, Sema. *Hanefîlerde Hadis-Kıyas İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Topal, Şevket. *İbn Hacer el-Heysemi'nin "Metnu't-Taarruf fî Usûli'l-Fıkh" Adlı Eseri-İnceleme ve Tahkik*. Van: Ahenk Yayınları, 2007.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Türkmânî, Abdülmecîd. *el-Medhal ilâ usûli'l-hadîs alâ menheci'l-hanefiyye*. Beyrut: Dâru'r-Reyâhîn, 2. Basım, 2020.
- Tüveycirî, Ebû Abdillâh Hammûd b. Abdillâh b. Hammûd b. Abdirrahmân. *er-Reddû'l-kavîm 'ale'l-mücrimi'l-esîm*. Riyad: er-Ri'âsetü'l'âmmeli-idârâtî'l-bühûsi'l-îlmiyye ve'l-iftâ'i ve-da'veti ve'l-irşâd, 1403/1983.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*. nşr. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Uludağ, Süleyman. "Ricâlü'l-gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fî mustalahi'l-hadîs*. nşr. Fehd b. Nâsır es-Süleyman. Daru's-Süreyya: Riyad, 2. Basım, 1423/2003.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-i İbâd". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1/2 (29 Aralık 2017), 55-67.
- Uysal, İsa. *İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) Hayatı, Eserleri ve "el-Fetâvâ el-Hadîsiyye" Özelinde Hadisciliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Mekke-i Mükerrreme Emirleri 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1434/2013.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Ebû Hanîfe'nin Hadis-Sünnet Anlayışı". *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]*. 2/275-292. Mudanya/BURSA, 2003.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1989.
- Ünal, İsmail Hakkı. "İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadis-i Erbeîn Şerhi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (01 Haziran 1999), 137-146.
- Varol, Mehmet Ali. *İbn Hacer el-Heytemî'nin Şâfiî Fıkhdaki Yeri ve Önemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yargı, Mehmet Ali. *Hanefî Fıkıh Doktrinde Meşhur Sünnetin Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003.

- Yıldırım, Ahmet. *Din, Dünyevileşme ve Zühd*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Yıldırım, Ahmet. “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (01 Şubat 2004), 13-36.
- Yıldırım, Ahmet. “Hz. Peygamber’in Bilgisi ve Bilgi Alanları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (01 Aralık 2003), 179-200.
- Yıldırım, Ahmet. “Tasavvufta Gayb Problemi ve Tasavvuf Literatüründe Gaybî Rivayetler”. *Arayışlar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-* 5 (2003), 185-209.
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Basım, 1434/2013.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 7. Basım, 2022.
- Yıldırım, Enbiya. “Hadislerin Manayla Rivayeti”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (01 Eylül 1996), 279-314.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi -Tarihî Süreç, Yeni Yaklaşımlar-*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2019.
- Yıldırım, Enbiya. “Kudsi Hadisler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (15 Aralık 2009), 39-47.
- Yıldırım, Enbiya. “Sahîhân Üzerinde İcmâ Meselesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 361-369.
- Yıldız, Fahreddin. *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhu’l-Hadîs*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* 25. İstanbul: Ensar Neşriyat, 25. Basım, 2017.
- Yılmaz, Hayati. *Hadis İlminde Kudsî Hadisler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Yılmaz, Muhammet - Emiroğlu, Nagihan. “Memlûklerde İlmî Hayat ve Kadınların İlmî Hayattaki Yeri”. *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 1/15 (2020), 97-111.
- Yiğit, İsmail. *Memlûkler: 648-923 / 1250-1517*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1429/2008.
- Yiğit, İsmail. “Memlûkler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yusuf el-Karadâvî. *Sünneti Anlamada Yöntem*. ed. Recep Songül. çev. Hanifi Akın. İstanbul: Nida Yayınları, 1429/2008.

- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. nşr. Ali Helâlî vd. 40 Cilt. Kuveyt: Müessesetü'l-Kuveyt li't-Tekaddümi'l-İlmî, 1421/2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Dîvânü'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. nşr. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadîs, 1387/1967.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* 3. nşr. Şuayb el-Arnâvût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 3. Basım, 1406/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Telhîs kitâbi'l-mevzû'ât li İbn Cevzî*. nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm b. Muhammed. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî. *Fethu'l-bâkî bi-şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî*. nşr. Abdüllatif el-Hümeym, Mâhir Yasin el-Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*. Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1331/1913.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1423/2002.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Şerhu'l-Muvatta'*. nşr. Tâhâ Abdurraûf S'ad. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003.
- Kur'ân Yolu*, 2020. <https://kuran.diyanet.gov.tr>